ISSN 3107-3077 (Print)
ISSN 3107-3085(Online)
DOI prefix: 10.47526

АХМЕТ ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІ
AHMET YESEVİ ÜNİVERSİTESİ

№2 (2), 2026

YASSAWI JOURNAL OF PHILOLOGY

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

TURKISTAN 2026

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінде 2025 жылғы 12 желтоқсанда тіркеліп, «Мерзімді баспасөз басылымдарын, интернет-басылымдарды есепке қою туралы» №KZ40VPY00136952 куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел.

Журнал 2026 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген.

ISSN 3107-3077 (Print), ISSN 3107-3085 (Online).

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2022 жылдың 19 сәуіріндегі №155 бұйрығымен Филология ғылымдары бағыты бойынша Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 12 Aralık 2025 tarihinde «Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Bilgi Komitesi» Cumhuriyet Devlet Kurumu tarafından tescil edilmiştir. "Süreli Yayınların ve İnternet Yayınlarının Kaydı Hakkında" KZ40VPY00136952 numaralı kimliği verilmiştir.

Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

Dergi, Ocak 2026'da Paris'teki ISSN Merkezi'nde tescil edildi.

ISSN 3107-3077 (Print), ISSN 3107-3085 (Online).

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 19 nisan 2022 tarih ve 155 nolu kararıyla Filoloji bilimler alanında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından tavsiye edilen bililmsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Республиканском государственном учреждении «Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан» 12 декабря 2025 года.

Выдано свидетельство №KZ40VPY00136952 «О постановке на учет периодических печатных изданий, интернет-изданий».

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Журнал с января 2026 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 3107-3077 (Print), ISSN 3107-3085 (Online).

Приказом Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 19 апреля 2022 года №155 журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по направлению Филологические науки.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Republican State Institution «Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan» on December 12, 2025.

Certificate No. KZ40VPY00136952 "On registration of periodicals and online publications" was issued.

Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad.

The journal has been registered since January 2026 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 3107-3077 (Print), ISSN 3107-3085 (Online).

By the order of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated April 19, 2022 No. 155, the journal is included in the list of scientific publications recommended by the Committee in the area of Philological Sciences.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Байрам Булент	- профессор, доктор /Түркия/
Бисенғали З.Қ.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ергөбек Қ.С.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ибраев Ш.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Түркия/
Манкеева Ж.А.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Сағидолда Г.С.	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Сервет Челик	- PhD, доцент /Түркия/
Сердәлі Б.К.	- ф.ғ.к., қауым. профессор /Қазақстан/
Шукурув Е.А.	- PhD, доцент /Өзбекстан/

DANIŞMA KURULU

Bayram Bülent	- Prof. Dr. /Türkiye/
Bissengali Zeynol-Gabden	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İbrayev Şakir	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Mankeeva Camal	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sagidolda Gülgayşa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Servet Çelık	- Doç. Dr. /Türkiye/
Serdali Bekcigit	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Şukurov Yorkin	- Doç. Dr. /Özbekistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Байрам Бюлент	- профессор, доктор /Турция/
Бисенгали З.К.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ергобек К.С.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ибраев Ш.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Манкеева Ж.А.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Сагидолда Г.С.	- д.ф.н. /Казахстан/
Сервет Челик	- PhD, доцент /Турция/
Сердали Б.К.	- к.ф.н., ассоц. проф. /Казахстан/
Шукуров Е.А.	- PhD, доцент /Узбекистан/

EDITORIAL BOARD

Bayram Bulent	- Professor, Doctor /Turkey/
Bisengali Zeinol-Gabden	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ibraev Shakir	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Mankeyeva Zhamal	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Servet Chelik	- PhD, Associate Professor /Turkey/
Serdali Bekzhigit	- Candidate of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Shukurov Yorkin	- PhD, Associate Professor /Uzbekistan/

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ЛИНГВИСТИКА

ӘОЖ 81-139; МҒТАР 16.21.21
https://doi.org/10.47526/3107-3085.113

Ф.Ш. ОРАЗБАЕВА[1]✉, Ж.О. МАЗИБАЕВА[2], Т. НУРГАЗИЕВ[1]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
[2]«Хабар» Агенттігі, Интернет жобалар департаменті
✉e-mail: f_orazbaeva@mail.ru

МЕДИАКЕҢІСТІКТЕГІ СӨЗ ҮЙЛЕСІМІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК АСПЕКТІСІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі медиакеңістіктегі коммуникацияның тілдік сапасын айқындайтын маңызды категориялардың бірі – сөз үйлесімі ғылыми тұрғыда талданады. Зерттеудің негізіне алынған ғалым Н. Уәлиев еңбектерінде қарастырылған «сөз жатықтығы» мазмұны қазіргі медиакоммуникация талаптарына сәйкес кеңейтіліп, «сөз үйлесімі» термині арқылы сипатталады. Себебі БАҚ құралдарындағы коммуникация қызметінің, қатысымдық бірліктердің, коммуникациялық фокустың маңыздылығы заманауи технологиялармен қатар күннен күнге артып келеді. Сөз үйлесімі әдеби тіл нормаларын сақтаумен қатар, ойдың қисынды құрылуы, мағыналық тұтастық, сөйлеу мәнерінің табиғилығы және ақпараттың анық әрі түсінікті жеткізілуімен анықталатын кешенді құбылыс ретінде қарастырылады.

Мақалада медиакеңістіктегі коммуникация мен мәтіннің рөлі, медиамәтіннің құрылымдық және функционалдық ерекшеліктері айқындалып, сөз үйлесімінің медиакоммуникациядағы маңызы көрсетіледі. Сонымен қатар білім беру медиакеңістігіндегі сөз үйлесімінің педагогикалық қыры талданып, оның оқыту үдерісінің тиімділігіне, білім алушының тілдік санасы мен коммуникативтік құзыретінің қалыптасуына әсері баяндалады. Зерттеу нәтижелері медиатіл мәдениетін жетілдіруге және педагогикалық коммуникация сапасын арттыруға бағытталған. Сондай-ақ, мақалада сөз үйлесімін бағалаудың өлшемдері ұсынылып, медиамәтіндерге жүргізілген талдау негізінде нақты мысалдар келтіріледі. Зерттеуде медиаконтент өндірушілеріне арналған практикалық ұсынымдар жасалып, тілдік норманы сақтаудың қоғамдағы ақпараттық мәдениетке ықпалы айқындалған. Зерттеу қорытындылары медиасауаттылықтың дамыту үдерісінде қолдануға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: медиакеңістік, коммуникация, сөз үйлесімі, медиамәтін, педагогикалық коммуникация, тіл мәдениеті.

Кіріспе

Медиакеңістіктегі сөз үйлесімінің басты сипаты. Қазіргі қоғамда медиакеңістік қоғамдық коммуникацияның өзекті нысанына айналып, ақпарат алмасу, қоғамдық пікір қалыптастыру және әлеуметтік сананы бағыттау үдерістерінде шешуші рөл атқарып отыр.

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Оразбаева Ф.Ш., Мазибаева Ж.О., Нургазиев Т. Медиакеңістіктегі сөз үйлесімінің коммуникативтік аспектісі // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 5-18. https://doi.org/10.47526/3107-3085.113
****Cite us correctly:***
Orazbaeva F.Sh., Mazibaeva Zh.O., Nurgaziev T. Mediakenistiktegi soz uilesiminin kommunikativtik aspektisi [Communicative Aspect of the Semantic and Stylistic Word Combinations in the Media Space] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 5-18. https://doi.org/10.47526/3107-3085.113
Мақаланың редакцияға түскен күні 08.02.2026 / қабылданған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Бұқаралық ақпарат құралдары мен цифрлық медиа платформалар арқылы таралатын мәтіндер тек ақпарат жеткізумен шектелмей, тілдік үлгі қалыптастырушы, коммуникативтік тәжірибені дамытушы әрі тәрбиелік мәні бар құрал ретінде де қызмет етеді. Осыған байланысты медиакеңістікте қолданылатын тілдің сапасы, ойдың логикалық жүйеде берілуі және сөздердің өзара үйлесімділігі ерекше назар аударуды қажет етеді.

Лингвистикада медиамәтіннің сапасын анықтайтын негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде «сөз жатықтығы» деген ұғым қарастырылады. Бұл ұғымды ғылыми айналымға енгізіп, оның теориялық негіздерін жүйелеген ғалымдардың бірі – Н. Уәлиев. Ғалым сөз жатықтығын ойдың тілдік құралдар арқылы табиғи, бірізді және түсінікті түрде берілуімен байланыстырып, оны сөйлеу мәдениетінің басты өлшемдерінің қатарына жатқызады [1]. Тілші-ғалым Н. Уәлиевтің тұжырымынша, жатық сөйлеу тек тілдік нормаларды сақтау деңгейімен шектелмей, ақпараттың адресатқа кедергісіз жетуін қамтамасыз ететін маңызды коммуникативтік сапа болып табылады. Алайда қазіргі медиакеңістіктің күрделі құрылымы, коммуникация арналарының сан алуандығы, сондай-ақ ауызша және жазбаша, ресми және бейресми дискурстардың өзара ықпалдасуы сөз жатықтығы ұғымын кеңейтілген қырынан қарастыруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда сөз жатықтығы негізінде қалыптасатын, бірақ мазмұны мен қызметі жағынан ауқымдырақ «сөз үйлесімі» ұғымын ғылыми тұрғыдан зерделеу өзекті болып отыр. Осы зерттеуде көрнекті ғалым Н. Уәлиев негіздеген сөз жатықтығы тұжырымы теориялық тірек ретінде алынып, ол қазіргі медиакеңістік жағдайында сөз үйлесімі ұғымы аясында дамытылады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу материалы ретінде бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар алынды. Медиамәтіндерді іріктеу барысында мәтіннің прагматикалық ықпалы, бағалауыштық сипаты, сөз үйлесімінің экспрессивтік әлеуеті және вербалды-визуалды компоненттердің қатар қолданылуы біртұтас жүйе ретінде сипатталады. Талдау дискурстық және прагматикалық әдістер арқылы жүзеге асып, визуалдық жарияланымдардағы мәтіннің мағыналық сәйкестігін анықтау үшін мультимодальды талдау әдісі қолданылады.

Сөз үйлесімі – тілдік нормаларды сақтай отырып, ойды сауатты әрі көркем жеткізумен ғана шектелмейді. Ол – мағыналық тұтастық пен логикалық құрылымды қамтамасыз ететін кешенді құбылыс. Ол сөйлеу кезінде қолданылатын тілдік бірліктердің өзара бір-бірімен байланысын, берілген ақпараттың анық әрі түсінікті болуын көздейді. Бұл ұғым жазбаша медиамәтіндерге ғана емес, ауызекі сөйлеу тіліне, күнделікті коммуникацияға және педагогикалық дискурсқа да тікелей қатысты. Медиакеңістіктегі сөз үйлесімі мәселесін талдауда коммуникация теориясының қағидалары маңызды орын алады. Коммуникация ақпарат жіберуші мен қабылдаушы арасындағы мағыналық өзара әрекет ретінде сипатталады. Осы үдерісте мәтін негізгі байланыстырушы құрал қызметін атқарады. Егер мәтіндегі сөздер логикалық жүйеде, мағыналық үйлесімде қолданылса, коммуникация тиімді жүзеге асады. Ал сөз үйлесімі сақталмаған жағдайда ақпараттың мазмұны көмескіленіп, түрлі коммуникативтік кедергілердің туындауына әкеледі. Қазіргі медиакеңістікте мәтіннің маңызы бұрынғыдан да арта түсті. Қысқа форматтағы жаңалықтар, әлеуметтік желілердегі жазбалар мен мультимедиалық контенттер ақпаратты жедел әрі ықшам түрде жеткізуді талап етеді. Мұндай жағдайда сөз үйлесімі мәтін көлемімен емес, мағыналық тығыздығымен, ойдың дәлдігімен және адресатқа әсер ету күшімен өлшенеді. Осы себепті сөз үйлесімі медиамәтіннің коммуникативтік тиімділігін айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде қарастырылады. Педагогикалық тұрғыдан сөз үйлесімінің медиакеңістіктегі рөлі ерекше. Қазіргі оқушылар мен студенттер ақпараттың басым бөлігін медиа арқылы қабылдайды. Сондықтан медиамәтіндердегі сөз қолданысы, ойды жеткізу тәсілдері мен сөйлеу мәнері білім алушылардың тілдік санасына, коммуникативтік дағдыларына және сөйлеу мәдениетіне тікелей ықпал етеді. Егер медиакеңістікте мағыналық тұрғыдан үйлесімді, жүйелі әрі түсінікті мәтіндер басым болса, бұл білім беру үдерісінің тиімділігін

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

арттыруға мүмкіндік береді. Осылайша, сөз үйлесімі ұғымы медиакеңістікті зерттеуде тек лингвистикалық емес, сонымен қатар педагогикалық, коммуникативтік және әлеуметтік қырларымен де маңызды. Ол ойдың жатық берілуін, мәтіннің түсініктілігін және коммуникацияның нәтижелілігін қамтамасыз ететін кешенді категория ретінде танылады.

Сөз үйлесімі және медиадискурс теориясы. Қазіргі медиакеңістікті медиадискурс ұғымынсыз толық әрі жүйелі түрде сипаттау мүмкін емес. Медиадискурс бұқаралық ақпарат құралдары мен цифрлық медиа платформалар аясында жүзеге асатын, әлеуметтік-мәдени, прагматикалық және тілдік факторлардың өзара тоғысында қалыптасатын күрделі коммуникациялық құбылыс ретінде анықталады. Бұл тұрғыда медиадискурс тек мәтіндер жиынтығы емес, белгілі бір әлеуметтік контекске, адресаттың қабылдау ерекшеліктеріне және нақты коммуникативтік мақсаттарға тәуелді дискурстық практика болып табылады [2; 3].

Талдау мен нәтижелер

Медиадискурс теориясында тілдің функционалдық сипатына айрықша мән беріледі. Ақпарат беру, ықпал ету, бағалау және интерпретациялау функциялары медиамәтіннің құрылымын айқындап, оның мазмұнына тікелей әсер етеді. Аталған функциялардың жүзеге асуы сөз үйлесімімен тығыз байланысты. Яғни медиадискурста қолданылатын тілдік бірліктердің өзара байланысы, сөйлемдердің логикалық бірізділігі мен мағыналық тұтастығы коммуникацияның нәтижелілігін қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан алғанда сөз үйлесімі медиадискурстың ішкі ұйымдастырушы тетігі ретінде көрінеді. Автор тұжырымдары нақты тілдік қолданыстар арқылы күшейтіледі: ресми медиамәтіндердегі «мәселе қаралды», «тапсырма берілді» сияқты құрылымдар логикалық бірізділікті сақтаса, «күтпеген жетістік пен үлкен жауапсыздық қатар орын алды» сияқты қарама-қайшы бағалауыш тіркестер мағыналық тұтастықты бұзады. Сонымен қатар «Қысқасы, жағдай былай…» тәрізді ауызекі құрылымдар мәтіннің прагматикалық әсерін арттырғанымен, ақпараттық нақтылықты кейінге ысыратыны байқалады. Мұндай мысалдар сөз үйлесімінің медиадискурста тек теориялық емес, нақты коммуникативтік сапаны айқындайтын категория екенін дәлелдейді. Дискурс теориясы мәтінді статикалық құрылымнан гөрі динамикалық үдеріс ретінде қарастырады. Медиамәтін белгілі бір уақыт пен кеңістік аясында қабылданып, адресат тарапынан қайта интерпретацияланады. Бұл үдерісте сөз үйлесімі мәтіннің мағынасын тұрақтандырып, оны қабылдауды жеңілдететін маңызды факторға айналады. Егер медиадискурста тілдік элементтер арасындағы байланыс әлсіз болса, адресаттың мәтінді түсінуі күрделеніп, коммуникативтік мақсат толық жүзеге аспайды [4].

Сөз үйлесімінің медиадискурстағы маңызы прагматикалық тұрғыдан да айқын байқалады. Прагматикада тілдік таңбалардың қолданылу жағдайы, олардың адресатқа әсері және коммуникативтік ниетпен байланысы негізгі назарда болады. Медиамәтінде сөздердің орынды әрі үйлесімді қолданылуы ақпараттың сенімділігін арттырып, аудиторияның назарын сақтауға мүмкіндік береді. Ал сөз үйлесімінің бұзылуы кей жағдайда манипулятивтік ықпалдың күшеюіне немесе ақпараттың бұрмаланып қабылдануына алып келуі мүмкін [5]. Соңғы жылдардағы медиалингвистикалық зерттеулерде дискурстың прагматикалық құрылымы мен лексикалық мағынаның өзара байланысы ерекше қарастырыла бастады. Мәселен, медиадискурстағы бағалауыштық бірліктер мен фреймдік құрылымдардың аудитория қабылдауына ықпалын талдаған еңбектерде сөз үйлесімінің прагматикалық әлеуеті ақпараттық позициялау мен идеяны бағдарлау құралы ретінде сипатталады [6; 7].

Цифрлық медиада алгоритмдік іріктеу мен әлеуметтік желілердің ықпалы күшейген сайын, сөз үйлесімі тек стилистикалық категория емес, аудиторияны сегментациялау және эмоциялық әсер тудыру тетігіне айналып отыр. Зерттеулерде медиамәтіндердегі каллокациялық модельдердің когнитивтік байланысы, сондай-ақ эмоциялық реңктің аудитория сеніміне әсері кеңінен талданады [8]. Бұл еңбектер сөз үйлесімінің

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

медиадискурста ақпаратты «қауіп», «дағдарыс», «жаңару» секілді концептуалдық өрістер арқылы құрылымдауға қатысатынын көрсетеді.

Қазіргі цифрлық медиадискурста визуалды, аудиалды және вербалды компоненттердің бірлігі айқын көрініс табады. Мультимодальды коммуникация жағдайында сөз үйлесімі тек мәтін ішіндегі тілдік байланыспен ғана шектелмей, визуалды элементтермен мағыналық сәйкестікте қарастырылады. Г. Кресс атап өткендей, қазіргі коммуникацияда мағына бірнеше семиотикалық жүйенің өзара әрекеті нәтижесінде қалыптасады [9]. Осы жағдайда сөз үйлесімі мәтіннің өзге компоненттерімен үйлесімділігін қамтамасыз ететін интегративті категория ретінде сипатталады.

Сөз үйлесімі мен медиадискурс арасындағы байланыс мәдени факторлармен де тығыз сабақтас. Әрбір қоғамның тілдік дәстүрі, коммуникативтік нормалары және сөйлеу этикасы медиамәтіннің құрылымына ықпал етеді. Қазақ медиакеңістігінде ұлттық тіл мәдениеті, сөз саптау дәстүрі және публицистикалық стильдің ерекшеліктері сөз үйлесімінің өзіндік үлгісін қалыптастырады [10; 11]. Осы себепті медиадискурста сөз үйлесімін зерттеу ұлттық тілдің қазіргі қызметін пайымдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар медиадискурс әлеуметтік билік пен идеологияны жеткізудің маңызды құралы ретінде де танылады. Фольклорлық архетиптер мен символдар ұлттық сананың терең қабаттарында орныққан мағыналық модельдер ретінде қазіргі медиамәтіндерде де қайта жаңғырып, ұлттық бірегейлікті танытудың тетігіне айналады. Бұл тұрғыда медиамәтін тек ақпарат жеткізуші құрал емес, мәдени жады мен ұжымдық психиканы репрезентациялайтын дискурстық кеңістік ретінде қарастырылады [12]. Н. Фэрклоудың сыни дискурс талдауы тілдің қоғамдағы ықпал ету тетіктерін ашып көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда сөз үйлесімі тек лингвистикалық сапа ғана емес, белгілі бір идеяны тиімді жеткізудің амалы ретінде көрінеді [2]. Медиамәтіндегі сөздердің өзара байланысы адресат санасында белгілі бір көзқарастың қалыптасуына әсер етеді. Яғни сөз үйлесімі медиадискурс теориясының негізгі ұғымдарының бірі ретінде медиакеңістіктегі коммуникацияның тиімділігін қамтамасыз етеді. Ол медиамәтіннің құрылымдық бірізділігін, мағыналық тұтастығын және прагматикалық әсерін күшейтеді. Осы тұрғыдан сөз үйлесімін медиадискурс аясында зерделеу қазіргі медиалингвистиканың өзекті бағыттарының бірі болып табылады және бұл мәселе алдағы бөлімдерде функционалдық әрі педагогикалық қырынан тереңірек талданатын болады.

Ресми жаңалық мәтіндерінде («Үкімет отырысында әлеуметтік мәселелер талқыланды», «Президент өңірлерді дамытуға қатысты тапсырма берді») сөздердің логикалық байланысы сақталып, ақпараттың жүйелі қабылдануына жағдай жасайды, ал әлеуметтік желілердегі «Бұл жағдай ешкімді бейжай қалдырмайды», «Елді дүр сілкіндірген оқиға» сияқты құрылымдарда эмоциялық реңк басым болып, мағыналық нақтылық әлсірейді. Осындай қарама-қарсы қолданыстар медиакоммуникация сапасына тікелей әсер етеді.

Қазіргі медиакеңістіктегі коммуникация және мәтіннің рөлі. Қазіргі медиакеңістік қоғамдағы коммуникациялық үдерістердің негізгі алаңына айналды. Ақпарат алмасу тек дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарымен шектелмей, интернет-басылымдар, әлеуметтік желілер, мультимедиалық платформалар арқылы жүзеге асуда. Мұндай ортада коммуникацияның сипаты өзгеріп, ақпараттың берілу жылдамдығы, форматы және қабылдану ерекшеліктері жаңаша сипат алды. Осы өзгерістер медиакеңістіктегі мәтіннің рөлін қайта пайымдауды талап етеді.

Коммуникация теориясы тұрғысынан қарастырғанда, мәтін – адресант пен адресат арасын байланыстырушы құрал. Медиакеңістікте мәтін тек ақпарат жеткізу қызметін атқарып қоймай, белгілі бір көзқарасты қалыптастыруға, қоғамдық пікірге ықпал етуге және әлеуметтік құндылықтарды орнықтыруға қатысады. Сондықтан медиамәтіннің сапасы оның мазмұнымен қатар, тілдік бірліктерді ұйымдастыру құрылымымен, ойдың берілу жүйелілігімен, яғни сөз үйлесімімен тығыз байланысты.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Қазіргі медиакоммуникацияның басты ерекшелігі – көпарналы және қысқа форматтағы мәтіндердің басым болуы. Жаңалық таспалары, әлеуметтік желідегі жазбалар, тақырыпшалар мен хабарламалар ықшам әрі жедел қабылдануға бағытталады. Мұндай жағдайда сөз үйлесімі ақпараттың толық әрі дұрыс түсінілуін қамтамасыз ететін маңызды факторға айналады. Егер мәтінде ой шашыраңқы беріліп, сөздер мен сөйлемдер арасында логикалық байланыс әлсіз болса, коммуникацияның тиімділігі төмендейді.

Медиакеңістіктегі мәтіннің тағы бір маңызды қызметі – мағыналық тұтастықты сақтау. Мәтіннің құрылымдық бірізділігі, ойдың кезең-кезеңімен дамуы және тілдік бірліктердің үйлесімді қолданылуы ақпаратты қабылдауды жеңілдетеді. Бұл тұрғыдан алғанда сөз үйлесімі медиамәтіннің коммуникативтік әлеуетін арттыратын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады.

Сонымен қатар медиакоммуникацияда адресаттың ерекшелігі ескерілуі тиіс. Әртүрлі әлеуметтік топтар, жас ерекшелігі мен тілдік дайындығы әрқилы аудитория мәтінді әртүрлі қабылдайды. Сондықтан медиамәтін авторы ақпаратты барынша түсінікті, анық және үйлесімді түрде ұсынуға ұмтылуы қажет. Бұл талап медиакеңістіктегі сөз үйлесімінің функционалдық сипатын айқындайды.

Қазіргі медиада жиі кездесетін проблемалардың бірі – эмоционалды-экспрессивті элементтердің шамадан тыс қолданылуы. Назар аударту мақсатында қолданылатын бағалауыш сөздер, клишелер мен жаргон элементтері кей жағдайда мәтіннің мағыналық айқындығын әлсіретіп, сөз үйлесімін бұзады. Мұндай үрдіс медиакоммуникацияның сапасына кері әсер етіп, ақпараттың дұрыс қабылданбауына әкелуі мүмкін.

Осылайша, қазіргі медиакеңістіктегі коммуникацияның тиімділігі мәтіннің құрылымына, логикалық жүйелілігіне және сөз үйлесімінің сақталуына тікелей байланысты. Мәтін медиакоммуникацияның негізгі өзегі ретінде ақпараттың мазмұнын ғана емес, оның қабылдану сапасын да анықтайды. Ал бұл мәселе келесі бөлімде педагогикалық қырынан қарастырылады.

Медиамәтіндегі сөз үйлесімінің прагматикалық қырлары. Қазіргі медиакеңістіктегі коммуникацияны прагматикалық тұрғыдан талдау медиамәтіннің адресатқа бағытталуын, оның ықпал ету әлеуетін және қабылдану ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Прагматикада мәтіннің мазмұны ғана емес, оның қандай мақсатпен, қандай жағдайда және қандай аудиторияға арналғаны басты назарда болады. Осы тұрғыдан алғанда сөз үйлесімі медиамәтіннің прагматикалық тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі тілдік механизмдердің бірі болып табылады [13; 3].

Медиамәтіндегі сөз үйлесімі, ең алдымен, коммуникативтік ниетпен тікелей байланысты. Ақпарат беру, сендіру, бағалау немесе эмоциялық әсер ету сияқты мақсаттар тілдік құралдардың таңдалуына әсер етеді. Егер сөздер мен сөйлемдер адресаттың танымдық деңгейіне сай, логикалық бірізділікпен және мағыналық тұтастықта қолданылса, мәтіннің прагматикалық әсері күшейеді. Ал ойдың шашыраңқы берілуі немесе орынсыз экспрессивтіліктің басым болуы медиамәтіннің қабылдануын қиындатады [4].

Қазақ медиакеңістігіндегі жаңалық мәтіндерін мысалға алсақ, ресми ақпарат құралдарында сөз үйлесімінің сақталуы ақпараттың сенімді қабылдануына ықпал етеді. Мәселен, ақпараттық порталдардағы «Үкімет отырысында әлеуметтік мәселелер талқыланды» немесе «Президент өңірлерді дамытуға қатысты тапсырма берді» сияқты тақырыпшаларда сөздердің логикалық байланысы мен мағыналық айқындығы сақталған. Мұндай медиамәтіндерде сөз үйлесімі ресми стиль талаптарына сай қалыптасып, ақпаратты бейтарап әрі түсінікті жеткізеді [11].

Әлеуметтік желілер мен онлайн-платформалардағы медиамәтіндерде прагматикалық мақсат көбінесе назар аударту мен эмоциялық әсер етуге бағытталады. Бұл жағдайда сөз үйлесімі кейде саналы түрде бұзылады. Мысалы, қазақ тіліндегі әлеуметтік желі жазбаларында жиі кездесетін «Бұл жағдай ешкімді бейжай қалдырмайды!», «Елді дүр

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

сілкіндірген оқиға» сияқты клишелер экспрессивтілікке құрылғанымен, ақпараттың нақты мазмұнын көмескілендіреді. Мұндай қолданыстар сөз үйлесімінің прагматикалық тұрғыдан әлсіреуіне әкеліп, адресаттың ақпаратты сын тұрғысынан қабылдауына кедергі келтіреді [5].

Телевизиялық медиамәтіндерде, әсіресе жаңалық жүргізушілерінің сөйлеуінде сөз үйлесімі ауызекі және жазбаша дискурстың тоғысында көрінеді. Жүргізушінің мәтінді табиғи интонациямен, логикалық екпіндерді сақтай отырып жеткізуі сөз үйлесімінің сақталуына ықпал етеді. Қазақ телевизиясындағы ақпараттық бағдарламаларда («Хабар», «Qazaqstan» телеарналары) ресми жаңалық тілінің қалыптасқан үлгілері сөз үйлесімінің салыстырмалы түрде тұрақты екенін көрсетеді. Алайда кейбір ойын-сауық немесе ток-шоу форматындағы бағдарламаларда сөйлеу мәнерінің бейберекет қолданылуы сөз үйлесімін әлсіретіп, мағыналық тұтастықты бұзуы мүмкін [10]. Прагматикалық тұрғыдан сөз үйлесімі медиамәтіндегі бағалауыш элементтердің орынды қолданылуымен де тығыз байланысты. Себебі, «прагматика тілді қолданыс үстінде қарастырады. Ол айтылым мен коммуникативтік жағдаяттың арақатынасына, сөйлеушінің ниеті мен тыңдаушының интерпретациясына назар аударады» [15; 415-б]. Қазақ медиамәтіндерінде бағалауыш сын есімдер мен эмоциялық реңкі бар сөздердің шамадан тыс қолданылуы жиі байқалады. Мысалы, «аса маңызды», «теңдессіз», «тарихи шешім» сияқты тіркестер нақты дәлелмен негізделмеген жағдайда прагматикалық әсерін жоғалтады. Бұл сөз үйлесімінің формалды түрде сақталғанымен, мазмұндық тұрғыдан әлсіреуіне алып келеді. Сонымен қатар медиамәтіндегі сөз үйлесімі адресаттың мәдени және тілдік тәжірибесіне сай құрылуы тиіс. Қазақ аудиториясына арналған медиамәтіндерде ұлттық дүниетанымға, дәстүрлі сөз саптау үлгілеріне сәйкес келетін тілдік құрылымдардың қолданылуы ақпараттың қабылдануын жеңілдетеді. Мәселен, публицистикалық мәтіндерде мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестердің орынды қолданылуы сөз үйлесімін күшейтіп, мәтіннің прагматикалық әсерін арттырады [16]. Жалпы алғанда, медиамәтіндегі сөз үйлесімінің прагматикалық қырлары оның адресатқа әсер ету әлеуетін айқындайды. Сөздердің өзара байланысы, логикалық жүйелілік және мағыналық тұтастық сақталған жағдайда медиакоммуникация тиімді жүзеге асады. Ал прагматикалық мақсат пен тілдік форма арасындағы үйлесім бұзылған кезде медиамәтін өзінің негізгі қызметін толық орындай алмайды. Сондықтан сөз үйлесімін медиамәтіннің прагматикалық деңгейінде талдау қазіргі медиалингвистикалық зерттеулер үшін маңызды бағыт болып табылады.

Цифрлық медиадағы сөз үйлесімінің ерекшеліктері. Қазіргі медиакеңістіктің ең серпінді бөлігі – цифрлық медиа. Әлеуметтік желілер, блог-платформалар, подкасттар мен бейнехостингтер ақпарат тарату ғана емес, қоғамдық пікір қалыптастырудың негізгі алаңына айналды. Бұл ортада коммуникацияның жылдамдығы мен интерактивтілігі артқан сайын мәтіннің тілдік ұйымдасуына, әсіресе сөз үйлесіміне қойылатын талаптар да өзгере түсуде. Цифрлық медиада сөз үйлесімі дәстүрлі публицистикалық мәтіндермен салыстырғанда икемдірек сипатта көрінгенімен, оның коммуникативтік тиімділігі дәл осы үйлесімнің сақталуымен анықталады [9; 3].

Цифрлық медиамәтіндердің басты ерекшелігі – қысқа формат пен адресатқа тікелей бағытталу. Әлеуметтік желідегі жазбалар көбіне ықшам, эмоциялық және бейресми стильде беріледі. Мысалы, қазақ тіліндегі жаңалық пабликтерінде жиі кездесетін «Бүгін елді елең еткізген жаңалық», «Оқиғаның мән-жайы белгілі болды» сияқты тақырыпшалар назар аудартуға бағытталғанымен, кей жағдайда ақпараттың нақты мазмұнын кейінге ысырады. Мұндай құрылымдарда сөз үйлесімі эмоциялық реңкті күшейтуге қызмет етеді, алайда логикалық айқындық әлсіреуі мүмкін [5].

Қазақ медиакеңістігіндегі Instagram және Facebook платформаларында сөз үйлесімі көбіне ауызекі сөйлеу тіліне жақын қалыптасады. Мысалы, блогерлік жазбаларда «Қысқасы, жағдай былай…», «Негізі бұл мәселе бәрімізге қатысты» сияқты кіріспе құрылымдар жиі қолданылады. Бұл тіркестер аудиториямен жақын қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік бергенімен, мәтіннің ақпараттық тығыздығын төмендетуі ықтимал. Осы жағдайда сөз

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

үйлесімі логикалық жүйелілік пен сөйлеу табиғилығы арасындағы тепе-теңдікті сақтауға тиіс [13]. YouTube және подкаст форматындағы қазақ тіліндегі медиаконтентте сөз үйлесімі ауызша дискурстың заңдылықтарымен тығыз байланысты. Контент авторлары көбіне экспромтқа негізделген сөйлеу үлгісін қолданады. Мысалы, подкасттарда кездесетін «Енді келесі мәселе туралы айтсақ», «Осы жерде бір нәрсені нақтылап алайық» сияқты байланыстырушы құрылымдар сөз үйлесімін сақтауға көмектеседі. Ал ойдың жүйесіз берілуі, тақырыптан тақырыпқа кенет ауысу тыңдаушының ақпаратты қабылдауын қиындатады [4].

Цифрлық медиада сөз үйлесімінің бұзылуы көбіне клиптік ойлау мен алгоритмдік талаптардың ықпалынан туындайды. Қысқа бейнелер мен жылдам контент тұтыну жағдайында авторлар кейде сөздердің логикалық байланысынан гөрі эмоционалды әсерге басымдық береді. Қазақ тіліндегі қысқа бейнероликтерде («Reels», «Shorts») жиі қолданылатын «Сен бұны білдің бе?», «Мынаны көріп шок болдым» сияқты құрылымдар прагматикалық тұрғыдан тиімді болғанымен, мағыналық тұтастықты әлсіретуі мүмкін [9]. Сонымен қатар цифрлық медиада сөз үйлесімі мультимодальды сипат алады. Мәтін визуалды бейне, музыка және графикалық элементтермен бірлікте қабылданады. Қазақ тіліндегі жаңалық бейнетаспаларында титрлер мен дыбыстық мәтін арасындағы сәйкессіздік сөз үйлесімінің бұзылуына әкелуі мүмкін. Мәселен, бейнетаспада бір ақпарат беріліп, титрде басқа мағынадағы сөз тіркесі қолданылса, адресатта түсінбеушілік туындайды. Бұл жағдай сөз үйлесімінің тек тілдік емес, семиотикалық деңгейде де қарастырылуы қажет екенін көрсетеді [3]. Цифрлық медиадағы сөз үйлесімінің тағы бір маңызды қыры – тілдік норма мен бейресми қолданыстың арақатынасы. Қазақ медиаконтентінде ауызекі сөздер, жаргон элементтер мен қысқартулар жиі кездеседі. Егер олар мәтіннің коммуникативтік мақсатына сай және орынды қолданылса, сөз үйлесімін бұзбайды. Ал шамадан тыс қолдану медиамәтіннің тілдік сапасын төмендетіп, ақпараттың ресми қабылдануына кедергі келтіреді [10]. Қорыта айтқанда, цифрлық медиадағы сөз үйлесімі коммуникацияның жылдамдығы мен интерактивтілігі жағдайында ерекше мәнге ие. Ол ақпараттың қысқа форматта берілуіне қарамастан, мағыналық тұтастық пен логикалық жүйелілікті сақтауға мүмкіндік береді. Қазақ медиакеңістігіндегі цифрлық контентті талдау сөз үйлесімінің қазіргі қолданыс аясын айқындап, медиатіл мәдениетін жетілдіру жолдарын анықтауға негіз болады [11].

Медиасауаттылық және сөз үйлесімі. Қазіргі медиакеңістікте ақпараттың көлемі мен таралу жылдамдығы артқан сайын медиасауаттылық мәселесі өзектене түсуде. Осы тұрғыдан келгенде, медиасауаттылық пен сөз әдебі жан-жақты зерттелуде [16] Медиасауаттылық ізденушінің тек ақпаратты табу және пайдалану қабілетін ғана емес, медиамәтіннің мазмұнын, құрылымын және тілдік-қатысымдық бірліктерді сын тұрғысынан талдай алу дағдысын да қамтиды. Ғылыми еңбектерде сөз үйлесімі медиасауаттылықтың маңызды көрсеткіштерінің бірі ретінде қарастырылады, себебі мәтіндегі сөздердің өзара байланысын түсіну ақпараттың мағынасын дұрыс қабылдауға мүмкіндік береді [5; 4]. Медиасауатты аудитория медиамәтіндегі ойдың логикалық жүйелілігіне, мағыналық тұтастығына және тілдік нормалардың сақталуына назар аударады. Қазақ медиакеңістігінде бұл мәселе әсіресе әлеуметтік желілер мен онлайн-платформаларда айқын көрінеді. Мысалы, жаңалық сайттарындағы тақырыпшаларда «Жағдай ушығып барады», «Бұл не масқара?» сияқты эмоциялық реңкі басым құрылымдар жиі кездеседі. Мұндай қолданыстар назар аудартқанымен, нақты ақпаратты екінші кезекке ысырып, сөз үйлесімін әлсіретеді [11].

Медиасауаттылық пен сөз үйлесімі арасындағы байланыс медиамәтіннің манипулятивтік әлеуетін анықтауда да маңызды. Сөздердің орынсыз тіркесуі, логикалық байланыстардың әдейі бұзылуы кей жағдайда аудиторияның эмоциясына әсер етуге бағытталады. Қазақ тіліндегі кейбір онлайн мақалаларда бір оқиғаға қатысты қарама-қайшы бағалауыш сөздердің қатар қолданылуы («жауапсыздық салдары», «күтпеген жетістік») мәтіннің мағыналық тұтастығын бұзып, ақпаратты біржақты қабылдауға итермелейді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Мұндай жағдайды медиасауатты оқырман сөз үйлесімінің бұзылуы арқылы аңғара алады [2]. Қазақ медиамәтіндерінде медиасауаттылықтың төмен деңгейі көбіне тілдік нормалардың сақталмауымен ұштасады. Әлеуметтік желідегі жаңалық парақшаларында кездесетін грамматикалық қателер, сөйлемдердің аяқталмай қалуы немесе ойдың кенет үзілуі сөз үйлесімін әлсіретеді. Мысалы, «Министрлік бұл жағдайға қатысты айтты, бірақ…» деп аяқталмаған сөйлемдер адресаттың ақпаратты толық түсінуіне кедергі келтіреді. Бұл медиамәтіннің сапасын бағалауда сөз үйлесімінің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді [10]. Медиасауаттылықты қалыптастыруда білім беру медиакеңістігінің рөлі ерекше. Оқушылар мен студенттер медиа арқылы қабылдайтын мәтіндерді тілдік тұрғыдан талдай алуы тиіс. Бұл тұрғыдан сөз үйлесімін анықтау, логикалық байланыстарды ажырату және мағыналық тұтастықты бағалау медиасауаттылықтың негізгі дағдыларының бірі болып саналады. Қазақ тілі сабақтарында медиамәтіндерді талдау барысында сөз үйлесімі сақталған және бұзылған үлгілерді салыстыру тиімді әдіс ретінде қолданылуы мүмкін [15]. Сонымен қатар медиасауаттылық пен сөз үйлесімі кәсіби медиакоммуникацияда да маңызды орын алады. Журналист пен контент жасаушы аудиторияның медиасауаттылық деңгейін ескере отырып, мәтінді барынша анық, жүйелі және логикалық тұрғыдан үйлесімді құруы қажет. Қазақ журналистикасында ресми ақпарат пен сараптамалық мәтіндерде сөз үйлесімінің сақталуы медианың сенімділігін арттырады. Ал сөздердің орынсыз тіркесуі немесе артық эмоциялық реңк медиаконтенттің кәсіби деңгейін төмендетеді [4].

Қазіргі цифрлық ортада медиасауаттылық тек аудиторияға ғана емес, медиаконтент авторларына да қойылатын талап ретінде қарастырылады. Автордың сөз үйлесімін саналы түрде сақтауы медиамәтіннің сапасын арттырып, ақпараттың бұрмаланбай жеткізілуіне ықпал етеді. Бұл тұрғыдан медиасауаттылық пен сөз үйлесімі өзара тығыз байланысты ұғымдар болып табылады және медиакеңістіктегі коммуникация мәдениетін қалыптастырудың негізін құрайды [5]. Қорытындылай келе, медиасауаттылық сөз үйлесімін түсіну мен бағалау қабілетіне тікелей тәуелді. Қазақ медиакеңістігіндегі мәтіндерді талдау сөз үйлесімінің сақталуы немесе бұзылуы арқылы медиакоммуникацияның сапасын анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан медиасауаттылықты дамытуда сөз үйлесімі ұғымын теориялық әрі практикалық деңгейде қарастыру қазіргі медиалингвистика мен педагогика ғылымдарының маңызды бағыттарының бірі болып саналады.

Қазақ медиакеңістігіндегі сөз үйлесімінің қазіргі ахуалы. Қазақ медиакеңістігінің қазіргі ахуалы тілдік тұрғыдан алғанда біртекті емес. Ол көпқырлы сипатқа ие. Бір жағынан, ресми бұқаралық ақпарат құралдарында әдеби тіл нормаларына негізделген, салыстырмалы түрде жүйелі әрі тұрақты медиамәтіндер қалыптасқан. Екінші жағынан, цифрлық платформалар мен әлеуметтік желілерде бейресми, экспрессивті және кейде нормадан ауытқыған мәтіндер кең таралуда. Осы екі бағыттың тоғысында сөз үйлесімінің сақталуы немесе бұзылуы қазақ медиатілінің қазіргі деңгейін айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып отыр [11].

Дәстүрлі ақпарат құралдарындағы жаңалық мәтіндерінде сөз үйлесімі көбіне ресми-публицистикалық стиль талаптарына сай беріледі. Мысалы, ұлттық телеарналар мен ірі ақпарат агенттіктерінде қолданылатын «Мәселе Үкімет отырысында қаралды», «Тиісті тапсырмалар жүктелді» сияқты құрылымдарда сөйлемдердің логикалық байланысы мен мағыналық тұтастығы сақталады. Мұндай мәтіндерде сөз үйлесімі ақпараттың бейтарап әрі нақты қабылдануына ықпал етеді. Бұл үрдіс қазақ журналистикасында қалыптасқан тілдік дәстүрдің сақталғанын көрсетеді [10]. Алайда онлайн жаңалық порталдары мен әлеуметтік желілерде жарияланатын медиамәтіндерде сөз үйлесімінің бұзылуы жиі байқалады. Әсіресе тақырыпша деңгейінде экспрессивтілік пен сенсацияға ұмтылу логикалық айқындықты әлсіретеді. Мысалы, «Елді есеңгіреткен шешім», «Мұндайды ешкім күтпеді» сияқты тақырыпшалар ақпараттың нақты мазмұнын ашпай, адресаттың эмоциясына әсер етуге

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

бағытталған. Бұл жағдайда сөз үйлесімі прагматикалық мақсатқа бағындырылып, мағыналық тұтастық екінші кезекке ығысады [5].

Қазақ тіліндегі әлеуметтік желі мәтіндерінде сөз үйлесімі ауызекі сөйлеу тілі мен жазбаша дискурстың аралық формасында көрінеді. Мысалы, жаңалық парақшаларында «Қысқасы, жағдай былай…», «Енді не болмақ?» сияқты байланыстырғыш тіркестер жиі қолданылады. Бұл элементтер мәтінді оқырманға жақындатқанымен, жүйесіз қолданылған жағдайда ойдың логикалық дамуын әлсіретеді. Мұндай медиамәтіндерде сөз үйлесімі көбіне интуитивті деңгейде қалыптасып, тілдік норма мен прагматикалық әсер арасындағы тепе-теңдік сақтала бермейді [13].

Қазақ медиакеңістігіндегі тағы бір өзекті мәселе – бағалауыш лексиканың шамадан тыс қолданылуы. Кейбір медиамәтіндерде «аса маңызды», «теңдессіз мүмкіндік», «тарихи оқиға» сияқты тіркестер нақты дерекпен негізделмей беріледі. Мұндай қолданыстар сөз үйлесімін формалды түрде сақтағанымен, мәтіннің мазмұндық сенімділігін төмендетеді. Адресат үшін ақпараттың маңызы мен шынайылығы көмескіленіп, медиакоммуникацияның сапасы әлсірейді [4].

Телевизиялық және радиомедиадағы ауызша мәтіндерде де сөз үйлесімінің қазіргі ахуалы әркелкі. Ақпараттық бағдарламаларда алдын ала дайындалған мәтіндер логикалық тұрғыдан үйлесімді жеткізілсе, тікелей эфирлер мен пікірталас форматтарында ойдың шашыраңқылығы жиі байқалады. Қазақ тіліндегі кейбір ток-шоуларда сөйлеушілердің бір-бірін бөліп кетуі, ойды аяқтамай ауыстыруы сөз үйлесімін әлсіретіп, тыңдаушының ақпаратты толық қабылдауына кедергі келтіреді. Бұл жағдай ауызша медиакоммуникацияда сөз үйлесімін арнайы қалыптастыру қажеттігін көрсетеді [2].

Қазіргі қазақ медиакеңістігінде сөз үйлесіміне әсер ететін факторлардың бірі – екітілділік пен тілдік араласу үдерісі. Кейбір медиамәтіндерде қазақ және орыс тіліндегі құрылымдардың аралас қолданылуы байқалады. Мұндай құбылыс кей жағдайда сөздердің табиғи тіркесуін бұзып, сөйлем құрылымының жасандылығына әкеледі. Бұл медиатілдің сапасына әсер етіп, ұлттық тілдік нормалардың әлсіреу қаупін тудырады [11]. Сонымен қатар қазақ медиакеңістігінде сөз үйлесімінің сақталуына бағытталған оң үрдістер де бар. Соңғы жылдары тіл мәдениетіне мән беретін сапалы аналитикалық мақалалар, сараптамалық бағдарламалар мен ғылыми-көпшілік контенттің көбеюі байқалады. Мұндай медиамәтіндерде ойдың логикалық дамуы, терминдердің бірізді қолданылуы және мағыналық тұтастық сақталады. Бұл үрдіс қазақ медиатілінің кәсіби деңгейінің біртіндеп артып келе жатқанын көрсетеді [11]. Сонымен қазақ медиакеңістігіндегі сөз үйлесімінің қазіргі ахуалы қарама-қайшы сипатта. Бір жағынан, дәстүрлі медиада қалыптасқан тілдік нормалар сақталса, екінші жағынан, цифрлық ортада прагматикалық және эмоциялық факторлардың ықпалымен сөз үйлесімі жиі бұзылады. Осы жағдай медиатіл мәдениетін жетілдірумен қатар, медиамәтінді қабылдайтын аудиторияның тілдік және медиасауаттылық деңгейін арттыру қажеттігін айқын көрсетеді. Бұл мәселе сөз үйлесімін педагогикалық жағынан қарастыруды қажет етеді.

Публицистикалық реңкі басым «ерекше маңызды», «аса зор ықпал» сияқты экспрессивті тіркестер бейтарап ғылыми формалармен алмастырылады. Сонымен қатар терминдердің бірізді қолданылуы сақталып, әр абзацта бір ғана негізгі ойды дамыту қағидасы күшейтіледі, бұл мәтіннің оқылымдылығын және ғылыми нақтылығын арттырады.

Білім беру медиакеңістігіндегі сөз үйлесімі (педагогикалық аспект). Қазіргі білім беру жүйесі медиакеңістіктен тыс дамуы мүмкін емес. Онлайн платформалар, электронды оқулықтар, білім беру сайттары мен әлеуметтік желілердегі оқу контенті педагогикалық үдерістің ажырамас бөлігіне айналды. Осындай жағдайда білім беру медиакеңістігіндегі коммуникация сапасы, әсіресе мәтіннің тілдік ұйымдасуы мен сөз үйлесімі педагогикалық тұрғыдан өзекті мәселе ретінде қарастырылады.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Педагогикалық коммуникация – білім алушы мен оқытушы арасындағы мағыналық өзара әрекетке негізделген күрделі үдеріс. Бұл үдерісте сөз үйлесімі оқу материалының түсінікті болуына, базалық білімнің жан-жақты меңгерілуіне және медиамәтін арқылы тәрбиелік мәннің толық жүзеге асуына ықпал әсер етеді. Мұғалімнің немесе медиамәтін авторының ойды анық, жүйелі әрі үйлесімді жеткізе алуы білім алушының қабылдау деңгейін арттырады.

Білім беру медиакеңістігінде сөз үйлесімі тек жазбаша мәтіндермен шектелмейді. Онлайн сабақтар, бейнесабақтар, подкасттар мен тікелей эфирлерде ауызекі сөйлеу тілінің рөлі ерекше. Бұл жағдайда сөз үйлесімі сөйлеу мәнерінің табиғилығымен, ойдың қисынды құрылуымен және тілдік құралдардың орынды қолданылуымен сипатталады. Ауызекі сөйлеуде әдеби тіл нормалары сақтала отырып, ақпараттың қарапайым әрі түсінікті берілуі маңызды.

Медиамәтіннің білім беру саласындағы тағы бір маңызды қызметі – үлгілік және тәрбиелік рөл. Білім алушы медиакеңістікте кездесетін мәтіндерді тілдік модель ретінде қабылдайды. Сондықтан сөз үйлесімі сақталған, сауатты әрі жүйелі медиамәтіндер оқушының тілдік талғамын, сөйлеу мәдениетін қалыптастырады. Керісінше, ойы шашыраңқы, тілдік нормалары бұзылған мәтіндер педагогикалық тұрғыдан кері әсер етеді. Педагог кадрларды даярлау барысында да сөз үйлесімі мәселесіне ерекше назар аудару қажет. Болашақ мұғалімнің коммуникативтік құзыреті тек пәндік біліммен ғана емес, ойды дәл әрі үйлесімді жеткізе алу қабілетімен өлшенеді. Осы тұрғыдан алғанда жоғары оқу орындарында медиасауаттылық пен тіл мәдениетін ұштастыра оқыту өзекті болып табылады. Сонымен қатар білім беру медиакеңістігінде қолданылатын мәтіндер педагогикалық мақсатқа сай құрылуы тиіс. Ақпараттың логикалық жүйеде берілуі, негізгі ойдың айқындалуы және сөз үйлесімінің сақталуы оқу үдерісінің тиімділігін арттырады. Бұл талаптар қазіргі педагогиканың коммуникативтік бағыттылығымен толық сәйкес келеді. Яғни білім беру медиакеңістігіндегі сөз үйлесімі, педагогикалық коммуникацияның сапасын айқындайтын негізгі факторлардың бірі. Ол білім алушының ақпаратты түсінуін жеңілдетіп қана қоймай, тілдік сана мен сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына да ықпал етеді. Сондықтан сөз үйлесімін педагогикалық тұрғыда зерттеу қазіргі білім беру жүйесі үшін маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып саналады.

Жоғарыда қарастырылған білім беру медиакеңістігіндегі сөз үйлесімі мәселесі қазіргі медиакоммуникацияның барлық деңгейлерінде байқалатын тілдік үдерістермен тығыз байланысты екені анықталды. Білім беру саласындағы медиамәтіндер жалпы медиакеңістіктегі коммуникациялық заңдылықтардың ықпалында қалыптасып, сонымен қатар болашақ аудиторияның тілдік санасын қалыптастыратын ерекше әлеуметтік-мәдени орта ретінде танылады. Осы тұрғыдан алғанда педагогикалық медиакоммуникациядағы сөз үйлесімі жалпы медиатіл мәдениетінің көрсеткіші әрі оның болашақтағы даму бағытын айқындайтын фактор болып табылады [1; 11].

Мақалада талданған теориялық тұжырымдар, медиадискурс пен цифрлық медиадағы сөз үйлесімінің ерекшеліктері, медиасауаттылық пен ұлттық медиакеңістіктегі қазіргі ахуал білім беру медиамәтіндеріндегі тілдік сапаны бағалауға әдіснамалық негіз береді. Сөз үйлесімі сақталған педагогикалық медиамәтіндер білім алушының ақпаратты жүйелі қабылдауына, логикалық ойлау дағдыларының дамуына және сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына ықпал етеді. Ал сөз үйлесімі бұзылған мәтіндер оқыту үдерісінің тиімділігін төмендетіп, білімдік мазмұнның толық меңгерілуіне кедергі келтіруі мүмкін [15].

Осылайша, білім беру медиакеңістігіндегі сөз үйлесімі мәселесін медиакоммуникацияның жалпы теориялық және практикалық контексінде қарастыру қажеттілігі туындайды. Бұл мәселе тек тіл мәдениетіне қатысты емес, сонымен қатар педагогикалық ықпалдың нәтижелілігін айқындайтын маңызды шарттардың бірі болып табылады. Аталған тұжырымдар зерттеудің негізгі нәтижелерін жинақтап, сөз үйлесімінің

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

қазіргі медиакеңістіктегі және білім беру саласындағы орны мен маңызын тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қазіргі медиакеңістіктің қарқынды дамуы коммуникацияның мазмұны мен формасына ғана емес, тілдік ұйымдасуына да жаңа талаптар қойып отыр. Ақпараттың жылдам таралуы, медиамәтіндердің қысқа форматта берілуі және ауызша-жазбаша дискурстардың тоғысуы сөздің өзара үйлесімін сақтауды ерекше маңызды етеді. Осы тұрғыдан алғанда мақалада қарастырылған «сөз үйлесімі» ұғымы медиакеңістіктегі коммуникацияның сапасын айқындайтын негізгі категориялардың бірі ретінде анықталды.

Зерттеу барысында белгілі тілші-ғалым Н. Уәлиев еңбектерінде негізделген «сөз жатықтығы» термині теориялық тірек ретінде алынып, ол қазіргі медиакоммуникация талаптарына сай кеңейтіліп, сөз үйлесімі ұғымы аясында қарастырылды. Сөз үйлесімі тек әдеби тіл нормаларын сақтау деңгейімен шектелмей, ойдың қисынды құрылуы, мағыналық тұтастық, сөйлеу мәнерінің табиғилығы және ақпараттың түсінікті жеткізілуімен сипатталатын кешенді құбылыс екені айқындалды. Бұл ұғым жазбаша медиамәтіндермен қатар ауызекі сөйлеу тіліне де тікелей қатысты.

Мақаланың негізгі бөлімдерінде медиакеңістіктегі коммуникация мен мәтіннің рөлі жан-жақты талданды. Медиамәтін адресант пен адресат арасындағы негізгі байланыстырушы құрал ретінде ақпараттың мазмұнын ғана емес, оның қабылдану сапасын да айқындайтыны анықталды. Сөз үйлесімі сақталған мәтіндер коммуникацияның тиімділігін арттырып, ойдың нақты әрі жүйелі қабылдануына мүмкіндік береді. Ал сөздердің орынсыз қолданылуы, логикалық байланыстың әлсіреуі медиакоммуникацияда кедергілер тудыратыны көрсетілді.

Зерттеудің педагогикалық қыры білім беру медиакеңістігіндегі сөз үйлесімінің маңызын айқындаумен түйінделді. Қазіргі білім алушылардың медиаконтент арқылы білім алу үрдісінің күшеюі медиамәтіндердің тілдік сапасына жауапкершілікті арттырады. Сөз үйлесімі сақталған білімдік мәтіндер оқыту үдерісінің тиімділігін арттырып қана қоймай, білім алушының тілдік санасын, сөйлеу мәдениетін және коммуникативтік құзыретін қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар болашақ педагог кадрларды даярлау барысында сөз үйлесімі мәселесіне ерекше назар аудару қажеттілігі негізделді. Мұғалімнің кәсіби құзыреті тек пәндік біліммен емес, ойды анық, жүйелі әрі үйлесімді жеткізе алу қабілетімен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда медиасауаттылық пен тіл мәдениетін ұштастыра оқыту педагогикалық білім берудің маңызды бағыты ретінде қарастырылуы тиіс. Қорытындылай келе, сөз үйлесімі қазіргі медиакеңістіктегі коммуникацияның ғана емес, педагогикалық үдерістің де сапасын айқындайтын маңызды фактор болып табылады. Оны ғылыми тұрғыда зерттеу медиатіл мәдениетін жетілдіруге, білім беру саласындағы коммуникацияны тиімді ұйымдастыруға және ұлттық тілдің қоғамдық қызметін кеңейтуге мүмкіндік береді. Бұл мәселені әрі қарай кешенді түрде қарастыру қазіргі филология мен педагогика ғылымдарының өзекті бағыттарының бірі болып қала бермек.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және Жоғары Білім Министрлігі Ғылым комитетінің «Үздіксіз білім берудегі халықаралық және ұлттық стандарттарға сәйкес лингвокоммуникация мен нейролингвистика негізінде мемлекеттік тілді деңгейлік меңгертудің әлеуметтік-педагогикалық парадигмасы» (BR28713427) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы бойынша жарияланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Уәлиев Н. Тіл мәдениеті және сөз саптаудың ғылыми негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 256 б.

2. Fairclough N. Language and power. – London: Routledge, 2015. – 270 p.
3. Van Dijk T.A. Discourse and media: A multidisciplinary introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 400 p.
4. McQuail D. Mass communication theory. – London: Sage Publications, 2010. – 632 p.
5. Potter W.J. Media literacy. – London: Sage Publications, 2013. – 352 p.
6. Breeze R., Olza I. (Eds.). Evaluation in media discourse: European perspectives. – Bern: Peter Lang, 2017. – 310 p.
7. Bednarek M., Caple H. News discourse. – London: Continuum, 2012. – 248 p.
8. Jaworska S. Corpus approaches to language in the media // The Routledge handbook of language and media / Ed. by C. Cotter, D. Perrin. – London: Routledge, 2018. – P. 123–140.
9. Kress G. Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication. – London: Routledge, 2010. – 212 p.
10. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 2014. – 304 б.
11. Байтенова Н.Ж. Медиалингвистика және қазіргі қазақ медиамәтіні. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 198 б.
12. Нургазиев Т.Е. Психоанализ как метод разбора фольклорных произведений в казахской литературе // Научный форум: Филология, искусствоведение и культурология. – №5(81). – М.: МЦНО, 2024. [Электронды ресурс]. URL: https://nauchforum.ru/conf/philology/lxxxi/148763 (қаралған күні 12.11.2025)
13. Hyland K. Disciplinary discourse: Writer stance in research articles // Applied Linguistics. – 2005. – Vol. 26(2). – P. 173–201. https://doi.org/10.1093/applin/amh045
14. Оразбаева Ф.Ш., Талдыбаева М. Орфографияны моделдік жүйемен оқыту арқылы болашақ филологтардың пәндік құзыреттіліктерін қалыптастыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – № 1(131). – Б. 423–436. https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.33
15. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 2013. – 192 б.
16. Ошанова О., Әбдугаппар А., Серік М. Медиажелідегі өшпенділік тілі және сөз әдебі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4(134). – Б. 101–112. https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.108

REFERENCES

1. Ualiev N. Til madenieti zhane soz saptaudyn gylymi negizderi [Language culture and scientific foundations of Word formation]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2015. – 256 b. [in Kazakh]
2. Fairclough N. Language and power. – London: Routledge, 2015. – 270 p.
3. Van Dijk T.A. Discourse and media: A multidisciplinary introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 400 p.
4. McQuail D. Mass communication theory. – London: Sage Publications, 2010. – 632 p.
5. Potter W.J. Media literacy. – London: Sage Publications, 2013. – 352 p.
6. Breeze R., Olza I. (Eds.). Evaluation in media discourse: European perspectives. – Bern: Peter Lang, 2017. – 310 p.
7. Bednarek M., Caple H. News discourse. – London: Continuum, 2012. – 248 p.
8. Jaworska S. Corpus approaches to language in the media // The Routledge handbook of language and media / Ed. by C. Cotter, D. Perrin. – London: Routledge, 2018. – P. 123–140.
9. Kress G. Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication. – London: Routledge, 2010. – 212 p.
10. Syzdyq R. Soz qudireti [The power of the word]. – Almaty: Sanat, 2014. – 304 b. [in Kazakh]
11. Baitenova N.Zh. Medialingvistika zhane qazirgi qazaq mediamatini [Medialinguistics and modern Kazakh media text]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 198 b. [in Kazakh]
12. Nurgaziev T.E. Psihoanaliz kak metod razbora folklornyh proizvedeni v kazahskoi literature [Psychoanalysis as a method of analyzing folklore works in Kazakh literature] // Nauchnyi forum: Filologia, iskusstvovedenie i kulturologia. – №5(81). – M.: MCNO, 2024. [Electronic resource]. URL: https://nauchforum.ru/conf/philology/lxxxi/148763 (date of access 12.11.2025) [in Russian]
13. Hyland K. Disciplinary discourse: Writer stance in research articles // Applied Linguistics. – 2005. – Vol. 26(2). – P. 173–201. https://doi.org/10.1093/applin/amh045

14. Orazbaeva F.Sh., Taldybaeva M. Orfografiany modeldik zhuiemen oqytu arqyly bolashaq filologtardyn pandik quzyrettilikterin qalyptastyru [Formation of subject competencies of future philologists by teaching spelling with a model system] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – № 1(131). – B. 423–436. https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.33 [in Kazakh]
15. Balaqaev M., Sergaliev M. Qazaq tilinin madenieti [Culture of the Kazakh language]. – Almaty: Mektep, 2013. – 192 b. [in Kazakh]
16. Oshanova O., Abdugappar A., Serik M. Mediazhelidegi oshpendilik tili zhane soz adebi [The language of hatred and the etiquette of speech in the media network] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №4(134). – B. 101–112. https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.108 [in Kazakh]

Communicative Aspect of the Semantic and Stylistic Word Combinations in the Media Space

Abstract. The article examines the concept of verbal coherence as one of the key categories determining the quality of communication in the modern media space. The theoretical basis of the study is the concept of "speech fluency" developed in the works of N. Ualiyev, which is reinterpreted and expanded in this paper through the notion of verbal coherence in accordance with contemporary media communication requirements. This is explained by the fact that the importance of communication services, communication units and communication focus in the media is growing every day along with the development of modern technologies. Verbal coherence is understood not only as compliance with literary language norms, but also as logical organization of ideas, semantic integrity, natural speech patterns, and clarity of information delivery.

The paper analyzes the role of communication and text in the media space, highlights the structural and functional features of media texts, and emphasizes the importance of verbal coherence in ensuring effective media communication. Special attention is paid to the pedagogical aspect of the issue, particularly the role of verbal coherence in the educational media environment and its influence on the development of learners' linguistic awareness and communicative competence. The findings of the study contribute to improving media language culture and enhancing the quality of pedagogical communication. The article also proposes criteria for assessing lexical compatibility and provides specific examples based on the analysis of media texts. The study develops practical recommendations for media content producers and identifies the impact of adhering to language norms on the informational culture of society. The findings can be applied in the process of developing media literacy.

Keywords: media space, communication, verbal coherence, media text, pedagogical communication, language culture.

Коммуникативный аспект семантико-стилистического словосочетания в медиапространстве

Аннотация. В статье рассматривается понятие словесной согласованности как одна из ключевых категорий, определяющих качество коммуникации в современном медиапространстве. Теоретической основой исследования послужила концепция «словесной плавности», разработанная в трудах Н. Уалиева, которая в статье переосмысливается и расширяется в рамках термина «словесная согласованность» с учетом современных требований медиакоммуникации. Это объясняется тем, что роль коммуникационных единиц и коммуникационной направленности в средствах массовой информации неуклонно возрастает вместе с развитием современных технологий. Словесная согласованность трактуется не только как соблюдение норм литературного языка, но и как логичность изложения, смысловая целостность, естественность речевого поведения и доступность передачи информации.

В работе анализируется роль коммуникации и текста в медиапространстве, раскрываются структурно-функциональные особенности медиатекста, а также значение словесной согласованности в обеспечении эффективности медиакоммуникации. Особое внимание уделяется педагогическому аспекту проблемы, в частности роли словесной согласованности в образовательном медиапространстве, ее влиянию на формирование языкового сознания и коммуникативной компетенции обучающихся. Полученные результаты могут быть использованы в целях повышения культуры медиаречи и качества педагогического взаимодействия. Также в статье предлагаются

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

критерии оценки словесной сочетаемости и на основе анализа медиатекстов приводятся примеры. В исследовании разработаны практические рекомендации для производителей медиаконтента, а также выявлено влияние соблюдения языковых норм на информационную культуру общества. Результаты исследования могут быть использованы в процессе развития медиаграмотности.

Ключевые слова: медиапространство, коммуникация, словесная согласованность, медиатекст, педагогическая коммуникация, культура речи.

Авторлар туралы мәлімет

Оразбаева Ф.Ш. *– корреспондент-автор, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: f_orazbaeva@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Мазибаева Ж.О. *– PhD, «Хабар» Агенттігі, Интернет жобалар департаментінің Бас редакторы, e-mail: mjo_1982@mail.ru, Қазақстан, Астана қ.*

Нургазиев Т. *– PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: tanat.nurgaziev@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Information about the authors

Orazbayeva F.Sh. *– The Corresponding Author, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: f_orazbaeva@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*

Mazibayeva Zh.O. *– PhD, Editor-in-Chief, «Khabar Agency», Department of Internet Projects e-mail: mjo_1982@mail.ru, Kazakhstan, Astana.*

Nurgaziyev T. *– PhD, Leading Researcher, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: tanat.nurgaziev@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*

Сведения об авторах

Оразбаева Ф.Ш. *– автор-корреспондент, доктор педагогических наук, профессор, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: f_orazbaeva@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*

Мазибаева Ж.О. *– PhD, главный редактор, АО «Агентство «Хабар», Департамент интернет-проектов, e-mail: mjo_1982@mail.ru, Казахстан, г. Астана.*

Нургазиев Т. *– PhD, ведущий научный сотрудник, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: tanat.nurgaziev@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

UDK 81(091); 81(092); IRSTI 16.01.07
https://doi.org/10.47526/3107-3085.345

S. UTEBEKOV
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz

YUNUS EMRE DİVANI'NDAKİ ÖLÇÜNLÜ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KULLANILMAYAN BAZI FİİLLERİN KAZAKÇADAKİ GÖRÜNÜMÜ: FONETİK VE SEMANTİK BİR DEĞERLENDİRME

Özet. Bu çalışma, Mustafa Tatçı tarafından hazıralanan Yunus Emre Divanı'nın nüshasında yer alan ve ölçünlü Türkiye Türkçesinde artık kullanılmayan bazı fiillerin Kazak Türkçesindeki varlığını fonetik ve semantik açıdan incelemektedir. Dilin tarihsel gelişimi içinde birçok fiil ölçünlü dilden düşmüş olsa da, bu fiillerin bir bölümü Anadolu ağızlarında veya diğer Türk lehçelerinde yaşamaya devam etmektedir. Bu durum özellikle Oğuz-Kıpçak lehçe sürekliliğinin tarihî derinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Çalışmada Yunus Emre'nin dilindeki balkı-, bayı-, döy-, eyit-, köy-/göy-, köyne-, kuç-, obrıl-, ör(i) tur-, öt-, sağın-, sın-, şeş-, talbın-, tam-, tayın-, toyla-, üt-/ut-, yel-, yort-, yoyıl- gibi yirmeden fazla fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerin önemli kısmının Kazak Türkçesinde aktif olarak yaşadığı, hatta anlam ve kullanım bakımından genişlediği ortaya konmaktadır. Bulgular, Yunus Emre'nin dili ile günümüz Kazak Türkçesi arasında güçlü bir tarihî süreklilik bulunduğunu; arkaik kabul edilen pek çok fiilin Kazakçada korunarak Türk dilinin tarihî katmanlarını günümüze taşıdığını göstermektedir. Böylece çalışma, hem tarihî söz varlığının hem de lehçeler arası ilişkilerin yeniden değerlendirilmesine katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, Divan, Ölçünlü Türkçe, Arkaik Kelimeler, Fiiller, Fonosemantik.

Giriş

Dil, canlı bir varlık gibi sürekli değişim ve dönüşüm hâlindedir. Bu bağlamda toplumların tarihî, kültürel ve teknolojik gelişmeleri, dilde eskiden yaygın olarak kullanılan kelimelerin durumunu da etkiler. Bazı kelimeler, adını taşıdığı nesne ve olguların hayatımızdan tamamen çekilmesiyle birlikte kullanım dışı kalır ve söz varlığından silinir. Bazıları ise hâlen var olan kavramları karşılamasına rağmen yerlerini yeni kelimelere bırakarak unutulur. Bir başka bölümü de ölçünlü dile girmese bile halk arasında veya farklı ağızlarda yaşamaya devam eder. Bilim insanları arasında dilin leksik katmanlarında gerçekleşen bu gelişme ve değişmeler üzerine çeşitli tanımlamalar yapmış ve farklı görüşler ortaya koymuştur. Rus dilbiliminde güncelliğini yitirmiş söz varlığını, *istorizm* (< *historicism*) ve *arhaizm* (< *archaism*) olarak iki gruba ayırmaktadır. *İstorizmler*, nesne ve olgularla birlikte kullanım dışı kalmış veya yalnızca edebî eserlerde nadir

[*] ***Bize doğru alıntı yapınız:***
Utebekov S. Yunus Emre Divanı'ndaki Ölçünlü Türkiye Türkçesinde Kullanılmayan Bazı Fiillerin Kazakçadaki Görünümü: Fonetik Ve Semantik Bir Değerlendirme // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2(2). – Б. 19-38. https://doi.org/10.47526/3107-3085.345

Cite us correctly:
Utebekov S. Yunus Emre Divanı'ndaki Ölçünlü Türkiye Türkçesinde Kullanılmayan Bazı Fiillerin Kazakçadaki Görünümü: Fonetik Ve Semantik Bir Değerlendirme [The Reflection of Certain Verbs from Yunus Emre's Divan in the Kazakh Language that Are Not Used in Contemporary Literary Turkish: A Phonetic and Semantic Analysis] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2(2). – B. 19-38. https://doi.org/10.47526/3107-3085.345

Makalenin alındığı tarih 05.12.2025 / Yayın tarihi 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

olarak kullanılan "tarihî kelimeler'dir. *Arhaizmler*, anlamı günümüzde geçerli olan bir kavramı karşılamasına rağmen, yerini başka bir kelimeye bırakarak ölçünlü dilde kullanım dışı kalmış eski / arkaik kelimelerdir [1, s. 152-s. 153], [2, s. 61]. Bunun yanı sıra Kazak dilbilimci Ämedi Hasenov "ağızlarda yaşayan arkaik unsurları" tanımlamak üzere *diyalektilik arhaizm (< dialectal archaism*) kavramını kullanmıştır [3, s. 31]. Aslında Hasenov'un sunduğu bu kavram, Fedot Filin'in "arkaik kelimeler ile yazı dilinin söz varlığının dışında kalmış kelimeleri ayırt edebilmeliyiz" [4, s. 39] şeklindeki değerlendirmesiyle örtüşmekte ve ağızlarda yaşayan arkaik unsurların ayrı bir kategori olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Doğan Aksan da "unutulan, ölen sözcükler lehçe ve ağızlarda, daha uzun bir süre yaşamlarını sürdürür" [5, s. 22-23] diyerek ölçünlü dilin dışında kalmış birçok kelimenin lehçe ve ağızlarda korunduğuna dikkat çekmiş ve önemli bir noktaya işaret etmiştir. Ancak burada Doğan Aksan'ın 'ölen sözcüklerin yaşamlarını sürdürmesi' ifadesi, bizce anlam bakımından biraz çelişkili görünmektedir. *Arkaik, eskicil* ve *eski* terimlerinin dilsel olguyu tam olarak karşılamadığını savunan Ali Akar ise bu dil içi gelişme ve değişmeleri 'söz ölümü', 'söz evrimi' ve 'söz saklantısı' olmak üzere üç grup altında sınıflandırmaktadır. İlk grup kullanımdan düşen kelimeleri; ikinci grup ses ve yapı bakımından evrim geçiren kelimeleri; üçüncü grup ise günümüzde yalnızca ağızlarda yaşayan kelimeleri kapsamaktadır. Ali Akar üçüncü gruptaki kelimeyle ilgili olarak "Eski Türkçeden Oğuzcaya Saklantılar" başlıklı makalesinde şu tespiti yapmaktadır: "Dillerde kimi kelimelerin eski formları belli bölgelerde, ağızlarda veya metinlerde çeşitli düzeylerde korunurlar. Bunlar genel dilde bilinmezler; yalnızca saklanma düzeyindeki (bölge, ağız] dil kullanıcıları tarafında bilinir" [6, s. 27]. Bu kavramı daha belirgenleştirmek üzere "Batı Anadolu Ağızlarında Eski Türkçe Bir Saklantı: öñgürü" başlıklı makalesinde, bu olguyu dilbilim terimi hâline getirmeye yönelik şöyle açıklamaktadır. "Ağızların doğal değişme sürecinde, yazı dilinde ve bazı ağızlarda unutulan yahut kullanım alanı daralan kimi dil yapıları (ses, ek ve sözcük düzeyinde) belli ağızlarda korunur, saklanır. İşte bu dili olayını *saklantı* terimiyle karşılıyoruz" [7, s. 152]. Yani; Hasenov ile Akar'ın arkaik kelimelere bu şekilde yaklaşımları, ölçünlü dilde yer almayan ancak bölge ve ağızlarda ya da sözlü kültürde hâlen varlığını sürdüren kelimelerin incelenmesine yol açarak, dilin tarihî gelişimini daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar. Bu yaklaşıma göre bazı dil yapılarını arkaik olarak nitelendirmede sadece yazı dilinin söz varlığını incelemek yeterli değildir; halk dili veya ağızların söz varlığı da dikkate alınması gerekmektedir.

Araştırma Yöntemleri ve Materyalleri

Eski Anadolu Türkçesinde eser veren diğer sanatçılarda olduğu gibi, Yunus Emre'nin dilinde de Doğu Türkçesinin izlerini taşıyan pek çok unsur bulunmaktadır. Efrasiyap Gemalmaz, bununla ilgili olarak Yunus Emre eserlerinin dilinin ölçünlü Türkiye Türkçesine yakın olduğunu, ancak bu şiirlerde Eski Anadolu, Azerbaycan, Türkmen, ayrıca Eski Türkçe, özellikle Karahanlı (yani genel olarak Doğu Türkçesi) Türkçelerine özgü unsurların sıkça kullanılıdığını vurgulamaktadır [8, s. 2]. Ali Akar da Yunus'un söz dağarcığında Arapça ve Farsça kökenli kelimeler yoğun olarak kullanılsa da Uygur ve Karahanlı döneminin hatırası olan eski kelimelerin de sıkça geçtiğini, bu kelimelerin "eski ile yeniyi, Asya ile Anadolu'yu" birbirine bağladığını kaydetmiştir [9, s. 61].

Yunus Emre'nin eserlerindeki arkaik unsurlar ile Doğu Türkçesine özgü özelliklerine ilk dikkat çeken araştırmacı Fuat Köprülü'dür. Ona göre "Yunus'un lisânı, başka o devir Anadolu eserleri gibi, biraz archaic olmakla beraber, sâf Anadolu Türkçesi'dir" [10, s. 292]. Köprülü, özellikle Yunus Emre'nin kullandığı sâf Anadolu Türkçesinin esasını oluşturan Oğuz Türkçesi üzerinde, Doğu Türkçesinin önemli temsilcilerinden Ahmet Yesevî'nin büyük etkisi bulunduğunu vurgulamıştır [10, s. 126-145]. Daha sonra bu konu, Gölpınarlı'nın "Yunus Emre'de Öz Türkçe Kelimeler" [11], Masala'nın "Yunus Emre'de İnsan Sevgisi" [12], Caferoğlu'nun "Yunus Emre'de Arkaik Unsurlar" [13], Özgür'ün "Yunus Emre'nin Kullandığı Farklı İki Türkçe" [14], Ali Akar'ın "Türkiye Türkçesinin Kuruluşu ve Yunus Emre" [9], "Eski Türkçeden Oğuzcaya Saklantılar" [6], Akdemir'in "Yunus Emre'de Kelime Kadrosu" [15] başlıklı makaleleri, Behçet Dede'nin "Yunus Emre'nin Eserlerinin Tahlili" [16], Mustafa Tatçı'nın "Yûnus Emre Dîvânı" [17] adlı doktora

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

tezlerinde ele alınmıştır. Bahsi geçen çalışmalarda, Yunus Emre'nin dili, söz varlığı, üslubu, arkaik unsurları ve Türkçenin tarihî gelişimindeki yeri farklı yönleriyle incelenerek alandaki önemli bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlanmıştır.

Bunun yanı sıra Derya Datlı'nın 2013 yılında yayımlanan "Risaletü'n-Nushiye'deki Arkaik Kelimelerin Tespiti ve Kelime Türlerine Göre Sınıflandırılması" başlıklı makalesinde Risaletü'n-Nushiye'deki 144 arkaik kökün listesini sunmaktadır [18]. Aynı yıl yayımlanan Ali Cin ile Vasif Babacan'ın "Yunus Emre'nin Risaletü'n-Nushiyye'si ve Divan'ı Üzerine Yeni Bir İnceleme" başlıklı makalesinde YED'in Fatih nüshasındaki 3502 madde başından oluşan söz varlığından arkaik olarak tanımladığı 300'e yakın kelimeyi DLT'deki kullanımlarıyla karşılaştırmıştır [19].

Abdullayef'in "Yunus Emre ve Azerbaycan Dili" [20], Yıldırım ile Aghatabai'n "Yunus Emre'nin Söz Hazinesinde Türkmen Türkçesinin Yansımaları" [21], Şerubay Kurmanbaiulu ile Marlen Adilov'un "Abay, Yunus Emre ve Ahmet Yesevi'nin Dilindeki Türk Lehçeleri Arası Dilsel Özellikler" [22] başlıklı makalelerinde Yunus Emre'nin eserlerinde geçen Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde yer almayan bazı kelimelerin Azerbaycan, Türkmen ve Kazak Türkçesinde kullanımları üzerinde inceleme yapılmaktadır. Özellikle Şerubay Kurmanbaiulu ile Marlen Adilov'un çalışmasında "Türk Dünyasının Ulu Şairi, Yunus Emre'nin Dilinde Bugünkü Oğuz Türkçesine Özgü Olmayan Bazı Kelimeler" şeklindeki alt başlıkta Yunus Emre dilindeki *ağ-, ağu, bağır, çeri, dirlik, düğel, em, geñ, kezek, koduk, ogrı, öz, sagınç, sınık, sin, süngük, şeş-, toyla-, ur-, ut-, yort-, yu-* gibi bazı kelimeler üzerinde durmaktadır [22, s. 328]. Buradaki 'Bugünkü Oğuz Türkçesine Özgü Olmayan' ifadesi aslında oldukça geniş ve kapsayıcıdır; bu nedenle tartışmaya açıktır. Çünkü bu kelimelerin çoğu, Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde yer almasa da Oğuzcanın diğer lehçeleri ve Anadolu ağızlarında günümüze kadar kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Erzurum türküsünün "Elim yardan gözüm yoldan üzüldi // Ağam nerden aşar yolu yaylanın" [23, s.85] dörtlüklerinde geçen ve "ayrılmak" anlamını taşıyan *üzül-* fiili, Azerbaycan Türkçesinde eski anlamını korumaktadır [24, s. 696]. Buna karşılık Türkiye Türkçesinde bu fiil "üzme işine konu olmak, üzüntü duymak, kaygılanmak" anlamlarını kazanmıştır [25, s. 2070]. Benzer şekilde, Yunus Emre'nin "Yort iy göñül sen bir zamân âsûde fâriġ hōş yüri / ḳorḳma ḳayırma kimseden ġuṣṣa vü ġamdan boş yüri" (403/1) dizelerinde geçen *yort-* fiili de Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde yer almamaktadır. Ancak bu fiil, Azerbaycan Türkçesinde "koşmak, dörtnala gitmek" anlamlarıyla günümüzde de aktif olarak kullanılmaktadır.

Bu çerçevede çalışmada iki aşamalı bir yöntem benimsenmiştir. İlk aşamada Yunus Emre Divanı'ndaki ölçünlü Türkiye Türkçesinde yer almayan fiiller belirlenmiş ve bu fiillerin geçtiği beyitler bağlam içinde değerlendirilmiştir. Ardından her fiil, artzamanlı bir yaklaşımla Eski Türkçe, Karhanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarıyla karşılaştırılarak tarihî şekilleri ve anlam gelişimi tespit edilmiştir. İkinci aşamada ise fiiller, eşzamanlı yöntemle çağdaş Türk lehçeleriyle, özellikle Kazak Türkçesiyle karşılaştırılmıştır. Bu süreçte fiillerin güncel kullanım biçimleri, fonetik özellikleri ve anlam alanları Kazakça sözlükleri üzerinden belirlenmiştir. Bu yaklaşımla Yunus Emre'deki arkaik fiillerin tarihî gelişimi ile günümüz lehçelerindeki karşılıkları birlikte ele alınarak değerlendirilmiştir.

İnceleme ve Tartışmalar

Oğuz Türkçesi ve Yunus Emre Oğuzcasındaki Fiiler

Anadolu'da Oğuzcanın bağımsız bir dil olarak gelişmesinde bu lehçeye özgü söz varlığı belirleyici bir rol oynamıştır. Aslında bu lehçeyi diğerlerinden ayıran fonetik ve morfolojik özelliklerinin yanında özgün bir söz varlığına sahip olduğunu Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde de görebilmek mümkündür. Yani; sözlükte yer alan birçok sözcüğün Oğuzcaya ait olduğu kaydedilmektedir. *añla-* "anlamak" [26, s. 27], *arka-* "yoklamak, arayıp taramak" [26, s. 34], *aşat-* (Türkler arasında, hakanların ve büyüklerin verdikleri yemekler için, Oğuzlarda ise her durumda) yedirmek [26, s. 43], *atlan-* "ata binmek, atlanmak; bir şeyin üzerine çıkmak" [26, s. 49], *ayıt-* "sormak" [26, s. 55], *bakır-* "bağırmak" [26, s. 63], *buyur-* "buyurmak, emretmek" [26, s. 121], *çat-* "kuzuyu koyuna katmak" [26, s. 137], *it-* "itmek" [26, s. 240], *kar-* "bir şeyi bir şeyle karıştırmak;

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

katmak" [26, s. 265], *kartur-* "kardırmak, karıştırmak" [26, s. 275], *kaytar-* "yöneltisinden döndürmek, çevirmek" [26, s. 286], *küs-* "küsmek" [26, s. 401], *sawaş-* "savaşmak, çarpışmak" [26, s. 499], *sor-* "aramak, sormak" [26, s. 530], *tak-* "takmak" [26, s. 562], *tön-* "dönmek" [26, s. 645], *töle-* yavrulamak, kuzulamak [26, s. 645], *us-* "sanmak" [26, s. 699], *usla-* "anlamak; hayrı şerden ayırt etmek" [26, s. 701], *utan-* "utanmak" [26, s. 701] vb. Fakat birçok yerinde Oğuzca ile Kıpçakçayı birlikte vererek, bu iki önemli lehçenin söz varlığında, diğer yirmi Türk boyundan ayıran büyük ölçüde ortaklık bulunduğunu açıkça ortaya koyan bu sözlüğün ilk sayfasında anlattıldığı gibi: "Eğer Kıpçakça bir sözü bir Türkmen söylerse bundan, bu söz Kıpçakça değildir sonucuna varılamaz. Çünkü pek çok sözü Türkmenlerle Kıpçakların aynı şekilde kullandıkları bir vakıadır" [27, s. XXXVI]. Bu da Oğuz ve Kıpçak lehçelerini dilbilimsel açıdan kesin bir çizgilerle ayırmak imkânsız olduğunu göstermektedir. Dolaysıyla Türkçenin diğer dönem ve lehçelerine ait metinlerde de DLT'de Oğuzca kayıtlı olarak verilen bu örneklerin hepsi geçmektedir. Aynı şekilde Oğuzcanın modern dönemdeki temsilcilerinden olan Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu fiillerin çoğu bazı ses ve anlam değişmeleriyle Kazak Türkçesinde de kullanılmaktadır. Hatta aksine ölçünlü Türkiye Türkçesinde yer almayan *aşa[t)-* [26, s. 43], *ayıt-* [26, s. 55], *kaytar-* [26, s. 286], *töle-* [26, s. 645] gibi bazı fiillerin Kazak Türkçesinin söz varlığında aktif olarak kullanıldığı görülmektedir.

Anadolu'da ise Oğuzcanın eskiden beri gelişmekte olan söz varlığı daha da zenginleşip çeşitlenmesiyle, fiillerin de hem sayıca hem de anlam bakımından önemli gelişmeler göstermeye başladığı görülmektedir. Ancak, Anadolu'da kaleme alınan ilk Türkçe eserlerde, günümüze kadar Doğu Türkçesinde etkin biçimde kullanılan fiillerin sayısının ölçünlü Türkiye Türkçesine göre daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Yani, uzun zaman içerisinde EAT'de kullanılan ortak fiilin bir kısmı tamamen unutulmuş; bir kısmı ise yalnız ağızlarda ve halk dilinde yaşamaya devam etmiştir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinin söz varlığının dışında kalan bu fiillerin çoğu Doğu lehçelerinde korunmuştur. Örneğin, Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Zeliha*'sında *bayıt-* "zenginleştirmek" [28, s. 339] ~ Kzk. *bayıt-*; *döy-* "dayanmak, katlanmak" [28, s. 370] ~ Kzk. *töz-*; *eyit-* ~ *eyt-* "demek, söylemek" [28, s. 377, s. 379] ~ Kzk. *ayt-*; *ünde-* "çağırmak, seslenmek" [28, s. 508] ~ Kzk. *ünde-*; *şiş-* [28, s. 489] ~ Kzk. *şeş-*; *öt-* "geçmek" [28, s. 329] ~ Kzk. *öt-*; *tañla-* "şaşmak, hayret etmek" [28, 493] ~ Kzk. *tañdan-*; *tarık-* "müteessir olmak, üzelmek" [28, s. 495] ~ Kzk. *tarık-*; *yoy-* "silmek, yok etmek" [28, s. 528] ~ Kzk. *joy-*; *yu-* "yıkamak" [28, s. 528] ~ Kzk. *juw-*; *yügrüş-* "koşuşmak" [28, s. 530] ~ Kzk. *jügiris-* gibi ölçünlü Türkiye Türkçesinde yer almayan birçok fiil, Kazak Türkçesinde aktif olarak kullanılmaktadır. Bunun gibi örnekler, erken dönem Osmanlıcasının temsilcilerinden Sehî Bey Divanı'nda bile karşımıza çıkmaktadır. *aylandır-* "dolaştırmak, çevrede gezdirmek" [29, s. 346] ~ Kzk. *aynal-*; *güvle-* "hayvan çiftleşmek istemek" [29, s. 310] ~ Kzk. *küyle-*; *sermen-* "sıvanmak, çemrenmek" [29, s. 240] ~ Kzk. *sermen-*; *sep-* "serpmek, saçmak" [29, s. 280] ~ Kzk. *sep-*; *yalman-* "yalanmak, yalanıp yiyecek şey aramak" [29, s. 100] ~ Kzk. *jalman-* vb.

Yunus Emre'de Geçen Bazı Fillerin Kazak Türkçesindeki Kullanımı

XI. yüzyıl Oğuz Türkçesi ile Kıpçak Türkçesi arasındaki yoğun ortaklıkların neredeyse tamamına, Eski Anadolu Türkçesi döneminde kaleme alınan eserlerde rastlanmaktadır. İki lehçenin tarihî süreçteki yakın etkileşimi, Anadolu'nun diğer sanatçılarında olduğu gibi Yunus Emre'nin dilinde de açıkça göze çarpmaktadır. Bu etkilişimin izlerini, bu iki lehçenin modern temcileri arasında da görmek mümkündür. Bağımsız olarak gelişen lehçelerin ölçünlü dillerinin söz varlığında önemli farklılıklar bulunsa da, Yunus Emre gibi sanatçıların dilindeki bazı dil birimleri, halk dilinde korunarak iki lehçe arasındaki derin sürekliliğin günümüze kadar ulaşmasına aracılık etmiştir. Örneğin, *bay* "zengin, mîr, emîr" (31/10; 95/18), *bayağı* "eski, önceki, eskisi gibi" (394/12), *dün* "gece" (148/10), *geñ* "geniş, büyük" (111/2), *emcek* "meme, emzik" (152/10), *ḳaraḳ* "göz bebeği" (159/8), *ḳarğu* "mızrak" (82/14), *kezek* "sıra, nöbet" (198/1), *ḳoduḳ* "eşek yavrusu, sıpa" (207/9), *nişe* "niçin, nasıl" [17, 1205], *saḳ* "uyanık, çabuk duyan, ihtiyatlı, rahat, emin" (239/11), *sünük* "kemik" (22/4; 9/6), *tañ* "hayret" (7/8), *tuman* "sis" (108/8), *tütün ~ dütün* "duman" (207/9; 294/10), *yağı* "düşman" (412/22), *yazı* "yaban, kır, ova" [17, 1226], *yumış* "iş, görev"

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

(223/2) gibi ölçünlü Tükiye Türkçesine göre ağızsal veya arkaik kabul edilen birçok kelimenin, Kazak Türkçesinin söz varlığında günümüzde de etkin bir şekilde kullanılması, iki lehçe arasındaki tarihî sürekliliğin somut bir göstergesidir (*bay, bayaġı, tün, keñ, emşek, ḳaraḳ, ḳaru, kezek, ḳodıḳ, neşe, saḳ, süyek, tañ, tuman, tütin, jav, jazıḳ, jumıs* vb.). Bunun yanı sıra, Yunus Emre *Divan*'ından tespit edilen yirmiden fazla fiil de, ölçünlü Türkiye Türkçesinin söz varlığında yer almasa da Anadolu ağızlarında korunarak, Kazak Türkçesiyle olan ortaklığın daha derin ve köklü olduğunu ortaya koymada önemli bir kanıt niteliği taşımaktadır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, söz konusu yirmi üç fiilin anlam, yapı ve köken bakımından daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi hedeflenmektedir.

balḳı-

EAT'ın diğer metinlerinde tanıklayamayadığımız *balḳı-* fiili, YED'de 2 yerde geçmektedir.

Görse yüzüñ nûrınuñ *balḳıduġını* gelüp / Ayuñ on dördi gicesi senden sebâḳ itmeye (3/7)

Evvel Âdem yaratdı sonra peyġamberleri / Âḫir Muḥammed nûrı balḳıdı içümüzden (233/12)

Anladığımız kadarıyla bu fiil, beyitlerde "parlamak, ışıldamak" anlamına gelmektedir. Fiil, Eski Kıpçak [30, s.127] metinlerinde aynı anlamla karşımıza çıkmaktadır. Anadolu ağızlarında esas anlamları dışında "şimşek çakmak", "su halka şeklinde dalgalanmak", "organ kesik kesik ağrımak, sancımak", "çürümek", "meyve olgunlaşmak", "uykuya yatmak, uyumak" gibi anlamlarda kullanılmaktadır [25, s.193], [31, s.508]. Kazak Türkçesinde de herhangi bir ses değişimine uğramamış *balḳı-* fiili, "erimek, sıvılaşmak, yumuşamak", "(sert bir nesne) ısı veya farklı maddelerin etkisiyle yumuşak hâl almak" anlamlarını ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra "ay, güneş ve yıldız parlamak, kızarmak", "güzelleşmek", "mest olmak" gibi mecazi anlamları da mevcuttur [32, s. 686]. Ses yansımalı bir kelimeden türemiş olduğu düşünülen bu fiil, Türkmen Türkçesindeki *balkılda-* "parlamak, parıldamak" [33, s. 46] fiiliyle karşılaştırılabilir.

bayı-

YED'de *bayı-* fiili, 1 yerde geçmektedir.

Benüm gibi bâzirgân kim saġıncıla bayır / Bir pûla gücüm yitmez Mışır metâ'ın çatdum (221/7)

Toplum içerisinde hem sosyal hem ekonomik açıdan nüfuzlu kişiler için kullanılan *bay* isminden türemiş bu fiil, beyitte "zenginleşmek, varlıklı olmak" anlamında kullanılmaktadır. Fiil, Türkçenin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır. EUyg. *bayı-* [34, s.36], Krh. *bayu-* [26, s.76], [35, s.17], Hrm. *bayı-* [36, s. 18], Çağ. *bayı-* [37, s. 57], [38, s.408], EKpç. *bayı-* [39, s.26], EAT. *bayı(t)-* [28, s.339] vb. Anadolu'nun bazı ağızlarında da *bayı-* [31, s.579-580] şeklinde rastlanan bu fiil, Türkmen Türkçesinde *baya-* [33, s.130] olarak kulllanılmaktadır. Kazak Türkçesinde *bayı-* fiili, "zenginleşmek", "çoğalmak" ve "değeri artmak" ve "anlam zenginliği kazanmak" gibi anlamlara sahiptir [32, s. 608].

döy-

'Işḳa *döyemedi* özüm geñsüzin açıldı râzum / Yûnus senüñ iş bu sözün 'âlemlere destân ola (4/17)

Çoḳal-cevşen bu 'ışḳ odına *döymez* / Oḳı câna batar ḳatı yalıdur (50/15)

Tatçı, YED'de 14 yerde geçen bu fiilin "dayanmak, tahammül etmek" anlamlarını bildirdiğini belirtmektedir [17, s.1175]. Kaşgarlı Mahmut Sözlüğü'nde "acıkmak", "soğuktan acıkmak", "soğuğa maruz kalmak" anlamını taşıyan bu fiilin, Kıpçakça olduğu kayedilmesine rağmen [26, s. 648], Türkçenin diğer dönemleri ve sahalarına ait metinlerde de karşımıza çıkmaktadır [40, s. 657], [41, s.262]. Fakat YED'deki şekliyle karşılaştırdığımızda bazı ses değişmelerinin olduğu görülmektedir [26, s.648]. Yani; esas şekli *töz-* olan bu fiilin ön /t-/ sesi, YED'de Oğuz Türkçesinin özelliklerine uygun olarak tonlulaşma; son seste de süreklileşme (/-z/ > /-y/) meydana gelmiştir. Bu *döy-* şekli, Erken Dönem Osmanlı metinlerinden Sehî Bey Divanı'nda [29, 280] ve Anadolu ağızlarında bulunmaktadır [42, s.63]. Eski Kıpçak metinlerinde [39, s. 65, s. 68, s. 283], Modern Azerbaycan [43, s.696], Türkmen [44, s.307] lehçelerinde de *döz-, düz-* şekilleri de karşımıza çıkmaktadır ve "dayanmak, katlanmak, sabır ve tahammül göstermek" anlamları dışında

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

"beklemek, ummak, karşılamak, güvenmek" ve "haksız, olumsuz işlere göz yummak" gibi farklı anlamlara sahiptir [45, s.1498]. Kazak Türkçesinde *töz-* fiilinin gerek anlam gerekse ses bakımından eski şekli korunmuştur [46, s.328].

eyit-

DLT'de, esas Türkçede *ay-* fiili "söylemek", *ayıt-* ise "sormak" anlamında; fakat Oğuzların kurala uymayarak *ayıt-* fiilini "söylemek, konuşmak" anlamlarında kullandıkları kaydedilmektedir [26, s. 216]. Orhun, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak dönemi metinlerinde *ayıt- ~ ayt-* şekillerinde telaffuz edilirken [47, s.295], [48, s.36-37], [36, s.14], [45, s.188], Vámbéry, Çağatay Türkçesinde *ayıt- ~ eyit-* "söylemek; telaffuz etmek; konuşmak" [41, s.230-231] şekillerinin olduğunu yazmıştır. Aynı şekilde Eski Anadolu Türkçesinde de aktif olarak kullanılan bu kelimeyi bazıları *ayıt-* [49, s.155], bazıları *eyit-* [50, s.305], [28, s.379] ve bazıları ise *it-* [28, s. 419] şeklinde okumuştur. Tatçı da, YED'de 21 yerde geçen bu kelimeyi, kalınlık-incelik açısından ayırt edebileciğimiz bir ek getirilmemesine rağmen *eyit-* olarak okumayı tercih etmiştir (2/8; 3/2; 11/7; 16/4; 57/3; 64/11; 89/3; 128/1 vb.).

Diliyile 'ışḳ diyenler bilmediler 'ışḳ neydügin / Benüm cevâbum sen *eyit* 'ışka 'izzet midür bahâ (2/8)

Yâ bildügüñi *eyit* yâ bir bilürden işit / Teslîmlik ucını ţut sözi uzatmayalar (57/3)

Anadolu ağızlarında da hem *ayıt-* [51, s. 421] hem de *eyit-* [52, s. 1823] şeklinde kullanılan bu fiil, TS'de de *eyit-* şeklinde verilmiş ve arkaik bir kelime olduğu kaydedilmiştir [25, s. 671]. Fiil, Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılmamaktayken [43, 181] Türkmen Türkçesinde *aýtmak* şeklinde aktiftir [44, s.102]. Diğer modern lehçelerde ise şu şekilde telaffuz edilmektedir. YUyg. *eyt-*, Ttr., Bşk., Özb. ağ. *əyt-*, Çuv. *ıyt-* vb. [53, s.111]. Kazak Türkçesinde sadece ettirgen ekiyle genişlemiş *ayt-* şekli kullanılır ve bu fiil, "demek, konuşmak" ve "sormak" anlamlarını bildirmektedir [54, s.172].

köy- ~ göy-

"Yanmak", "acı çekmek" gibi anlamlarına sahip olan bu fiil, Eski Anadolu Türkçesi dahil olmak üzere Türkçenin çeşitli dönemlerinde yazılan metinlerinde ve modern lehçelerinde karşımıza çıkmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde bile *köymek ~ küymek* [34, s.118, s.124] örneklerinde gördüğümüz gibi farklı dönemlerde de /ö/ ~ /ü/ nöbetleşmesi meydana gelmiştir. Krh. [26, s. 368], Hrm. [48, s. 264] *köy-*, Çağ. *küy-* [41, s. 332] ~ *köy-* [55, s. 508], EKpç. *küy-* [45, s. 777]. Modern Türk lehçelerindeki kullanımları ise şöyledir: YUyg., Lob., Hak. *köy-*; Krg., Klpk., Nog., Alt. *küy-*; Ttr., Bşk. *kűy-*; Krm. *k'uv-*; Özb. *kuy-*, Hal. *ki^{e}n^{-}*; YUyg. ağız. *kõ-*; Kmk. *güy-*; Yak. *kö꞉y-* vb. [56, s.88] vb.

YED'de bu fiil sadece 1 yerde geçmektedir.

Bir niçeler ţurmışlar dün-gün nevbet öñerler / Bir niçeler *köymezler* öñürdürler rindâne (313/14)

Buna rağmen Tatçı, kitabının sözlük kısmında hem /g-/li [17, s.1182] hem de /k-/li [17, s.1196] şekline yer vermiştir ve "parlamadan içten yanmak, için için yanmak" anlamlarını ifade ettiğini belirtmiştir. Türkmen Türkçesinde *köy-* [44, s. 54] olan bu fiil, Anadolu ağızlarında *güy-*'dür ve bu "yemek fazla pişmekten hafif yanık kokmak" anlamına sahiptir [57, s. 2242]. Türkçe Sözlük'te ise *göy-* olarak kaydetmiş ve "yakmak" [25, s. 786] anlamındaki geçişli bir fiil olduğunu belirtmiştir. Kazak Türkçesinde ise *küy-* fiili, geçişsizdir ve "yanmak" anlamını taşımaktadır. Bunun yanı sıra bir "hastalıktan ateşi yükselmek; hava çok ısımak; sıcaklıktan bitkiler sararmak" gibi gerçek anlamları ve "çok sinirlenmek", "ıstırap çekmek, kaygılanmak", "hayal kırıklığına uğramak", "bir başkası için veya haksız yere suçlanmak, cezalanmak", "çok aşk olmak" vb. birçok mecazî anlamları bulunmaktadır [58, s. 435].

köyne- ~ göyün-

YED'de kullanılan arkaik fiillerden biri de *köyne- ~ göyün-*'dür. *küy- > göy-* fiilinden türemiş olan bu fiil, YED'de 12 yerde geçmektedir.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Yanar içüm *köyner* özüm ben ölü(mi) anıcaḳ / Ölüm endîşesi ne hōş ulula danı(şı)caḳ (127/1)

'Işḳsuzlara *göynür* özüm anuñçün faş olur râzum / Göricegiz 'âşıkları ḳaynar içüm ţaşum benüm (204/3)

Dilde söylenür haberün hergiz bulunmaz eşerün / Götür yüzünden perdeyi dîdâruna *köyüneyin* (264/14)

Örneklerden de görüldüğü üzere burada fiilin kökünü kesin biçimde belirlemek kolay değildir. Tatçı çalışmasının sözlük kısmında da *göyünmek* [17, s. 1182] ve *köynemek* olarak iki şekilde verilmiştir [17, s. 1196]. Fiilinin bünyesindeki seslerin bazen yer değiştirdiği bazen de ses değişmesine uğradığı örnekler, Türkçenin diğer tarihî dönem metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Hrm. *küyün-* "yanmak" [36, s. 50], Çağ. *küyen-* "yanmak" [41, s. 333], EKpç. *köynü-* "pişmek, olmak, kemâle ermek", *köyün-* "yanmak" [39, s.160], EAT. *gön-, göyne-, göynü-, göyin-, göyün-* "içi yanmak, kavrulmak" [28, s.396], [59, s.234-235], [60, s.156] vb. Azerbaycan Türkçesinde *göynə-* [43, 696] ve Anadolu ağızlarında da *göynü-, göyün-, göyne-, güynü-* alamorflarıyla karşımıza çıkan bu fiil, "kaygılanmak, dertlenmek", "katlanmamak, dayanamamak", "ağlamaktan yorulmak", "yara çok fazla sızlamak; yana yakıla ağlamak" ve "meyve olgunlaşmak" anlamlarını bildirmektedir [25, s.786], [57, s.2172, s.2173, s.2242]. Kazak Türkçesinde ise *küyin-* fiili "üzülmek, üzüntü duymak, müteessir olmak" gibi anlamlarda kullanılmaktadır [61, s. 455].

ḳuç-

YED'de insanlar arasındaki davranış ve duyguyu yansıtan önemli fiillerden biri *ḳuç-* fiili aşağıda verilen beyitlerde gördüğümüz gibi "kucaklamak, sarılmak" anlamlarında kullanılmaktadır.

Halâl ola saña uçmaḳ uçmaḳ'da hûrîler *ḳuçmaḳ* / Kevşer şarâbını içmek ţañla seher vaḳtinde ţur (88/16)

Görmez misin ţopragı hâsları ḳuçmış yatur / Bizi dahı anuñ tek ala ḳoynına birgün (246/5)

kucakla- (< *kuç-ak-la-*)[1] fiilinin de türemiş olduğu düşünülen bu fiil, Anadolu ağızlarında *koç-, kuc-* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır ve "kucaklamak" dışında "cinsel ilişkide bulunmak" gibi mecazî anlama da sahiptir [62, s.2895, 2989], [25, s.1194]. Fiilin ünlüsü Türkçenin tarihî dönemlerine ait metinlerde de bazen /o/ bazen de /u/ ünlüsüyle yazılmaktadır. EUyg. [34, s.185], Krh. [63, s.209], Hrm. [48, s. 265], [64, s. 151], EKpç. [39, s. 161] *ḳuç-*; DLT. *ḳoç-* [26, s. 22] vb. EAT'de aktif olarak kulanılan bu fiil, *ḳoç-* [60, s. 190] ~ *ḳoc-* [28, s. 441] vb. şeklindedir. Kazak Türkçesinde ünlüsü daha açık bir /u/ ile telaffuz edilen *ḳuş-* fiilinin son sesindeki /-ç/ ünsüzü lehçenin ses sistemine uygun olarak /-ş/ ünsüzüne dönüşmüştür. Fiil, "kucaklamak, kucağına çekmek" gibi esas anlamının yanında "evlenmek, birini eş olarak almak" [61, s. 461] gibi mecazî anlamlarda kullanılmaktadır.

obrıl-

Türkçe *oprı ~ obur* "oyuk, çukur, dere, vadi" [26, s. 440], [63, s. 14] isiminden türemiş olduğu düşünülen *obrıl-* fiili, bazı metinlerde "yırtmak, parçalamak, yıpranmak" anlamlarında kullanılan *opra-* [36, s.52] ~ *opra- ~ upra-* [41, s. 216] fiilinin edilgenlik ekiyle genişletilmiş şeklidir. Eski Kıpçak Türkçesinde de *obrul-* "[toprak ya da tepe) çökmek, oyulmak, göçmek" [39, s. 203] anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. YED'de aynı anlamla 2 yerde geçmektedir.

Beş ḳarış bez durur ţonum ılan-çıyan yiye tenüm / Yıl geçe obrıla sinüm unıdılup ḳalam birgün (241/8)

Günler geçe yıl çevrile üstüme sinlem obrıla / Ten çüriye toprak ola ţozam hey dost diyü (291/11)

Sevortyan, TTrk. "yarmak, kesmek, parçalamak, kırmak, sökmek, koparmak; atılım yapmak, sıçrama yapmak", Kzk. "ayrılamak, kopmak", Özb. "dibe düşmek, batmak", YUyg. "devirmek", Krg. "paramparça etmek, darmadağın etmek" [53, s. 466] anlamlarında kullanılan *opur- ~ opır-* fiiline dair malumat vermektedir. Bildiğimiz üzere ölçünlü Türkiye Türkçesinde yer almayan bu

[1] İbni-Mühennâ Lûgati'nde *kuçakla-* (Battal, 1997: 47)

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

fiilin *obrul-, obrula-, oburala-, oyrul-* "yer kaymak, çökmek", "yer çöküp koni biçiminde çukurlaşmak" [65, s. 3261] alamorfları Anadolu ağızlarında günümüzde de yaşamaktadır.

Kazak Türkçesinde *opırıl-* fiili "koparılmak, parçalanmak" anlamıyla günümüzde de aktif olarak kullanılmaktadır.

öri tur- ~ örü tur-

Ölçünlü Türkiye Türkçesinin söz varlığında yer almayan *ör-* fiili, YED'de 4 yerde geçmektedir. Türkçenin değişik dönemlerdeki metinlerde genellikle yardımcı fiillerle birlikte gelen bu fiil, YED'de de *tur-* yardımcı fiiliyle kullanılmaktadır. Bunun için bazen {+i-}, bazen de {+ü-} zarf-fiil ekine başvurulmaktadır (2 yerde *öri tur-*, 2 yerde *örü tur-*).

Resûl girdi içerü yârenler *turdı örü* / 'Âşıklar dîdâr gördi visâlin dervîşlerün (149/11)

Çün cân gevdeye irdi ahsurdı *öri turdı* / El götürüp ol demde Haḳḳ'a şükür eyledi (355/11)

Nûr baña 'îsâ oldı erenler du'â ḳıldı / Niçe kezin ţoprakdan ben *öri turup* geldüm (217/11)

Beyitlerde *ör-* fiili, *tur-* yardımcı fiiliyle birlikte Türkçenin diğer dönemlerine ait metinlerdekilere benzer olarak "ayağa kalkmak" anlamı bildirmektedir. ET. "baş kaldırmak, isyan etmek" [47, s. 487], DLT. "belirmek; çıkmak, kopmak; yükselmek (bulut)" [26, s. 462], Hrm. "ayağa kalkmak, kalkmak; yükselmek" [48, s.339], [64, s.167], EKpç. "ayağa kalkmak" [39, s. 211-212], Çağ. *ör-* "ayağa kalmak" [41, s. 219], EAT. "iki ayak üstünde durmak" [28, s. 469], EOD. [29, s. 12]. Kemal Eraslan, Eski Uygurcada *ör-* fiili, ona bağlanan fiile göre çeşitli anlamlar bildirdiğini kaydetmektedir. *öre tüket-* "büyütmek", *örü kötür-* "yükseltmek, yukarı kaldırmak", *örü tart-* "yukarı kaldırmak", *örü tik-* "yükseğe dikmek", *örü tur-* "ayağa kalkmak" vb. [38, s.596]. Bunun gibi örnekler, NF'de de rastlanmaktadır. *öre / örü kop-, öre / örü tur-, örü kal-* [48, s. 339].

Anadolu'nun bazı ağızlarında bu bir zarf olarak *örü* "ayakta durma; dik, düşey" şeklinde kullanılmaktadır [65, s. 3350]. Kazak Türkçesinin izahlı lügatinde de *ör-* ve *öre* şeklinde iki madde yer almaktadır. 1) *ör-* fiili "(sürü halindeki ev hayvanları) otlağa çıkmak", "uyanmak, kalkmak", "her yeri kaplamak" [66, s. 187]; 2) *öre* zarfı "telaşa kapılarak; hepsi birlikte" [66, s. 190] anlamlarına sahiptir. Bununla birlikte *öre* maddesine ilişkin *öre tur-, öre türegel-* (< *tura kel-*) birleşik fiillerine yer verilmiştir. Bu birleşik fiil "oturanların hepsi birlikte ve bir anda ayağa kalkmak" anlamında kullanılmaktadır [66, s. 190].

öt-

Türkiye Türkçesindeki *öte, ötürü, ötelemek* gibi sözcüklerin kökünde bulunan *öt-* fiili, YED'de 2 yerde geçmektedir.

Bu devrândan *öte* gör kervân gitdi yite gör / Ḳorḳu var saġda solda ḳayıḳmadın giderler (39/11)

Severem ben seni cândan içerü / Yolum *ötmez* bu erkândan içerü (290/2)

Beyitlerde anladığımız üzere bu fiil, "geçmek, girmek", "dünyadan geçmek", "zamanı geçmek" gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Fiile Türkçenin çeşitli dönemlerinde "geçmek", "girmek" gibi esas anlamları dışında EUyg. "keskin olmak; zail olmak, geçmek" [34, s. 155], DLT. "bir şeye geçmek, delmek; boşalmak, sürmek" [26, s. 467], EKpç. "delip geçmek; yüreğine işlemek" [45, s. 1102], Çağ. "zaman geçirmek; delmek, sivrilmek; vazgeçmek, bırakmak" [41, s. 217], EAT. "aşmak" [28, s. 469] gibi çeşitli mecazî anlamlar da yüklenmiştir.

DS'de Anadolu'nun çeşitli ağızlarına ait *öt-, ōt-* şeklinde 7 fiile yer verilmiştir. Bunlardan bizim bahsettiğimiz fiilin "ölmek" anlamında kullanılan *öt-* fiiliyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir [65, s. 3358]. Fiilin bu anlamı YED'dekiyle örtüşmektedir. Kazak Türkçesinin sözlüğünde de *öt-* fiilinin esas anlamları dışında "başka bir ülkenin vatandaşlığını kabul etmek", "(toplum, parti, örgüt vb.) üye olmak", "gerçekleşmek", "düzenlenmek", "bir süre yaşamak", "bitmek, tükenmek", "satılmak, satın alınmak" ve "dünyadan geçmek" gibi birçok manası olduğu kaydedilmektedir [66, s. 236].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

sağın-

Tatçı çalışmasının sözlüğünde *sağın-* "düşünmek, mülahaza etmek, sanmak" [17, s. 1210] fiili yer alsa da, YED'den fiil şeklinde bir örnek tespit edilmedi. Fakat bu fiilden türemiş olan *sağınç* ismi, 7 yerde geçmektedir.

İy ehl olan eydüñ baña ben niçesi dolanayım / Ne dürlü tedbîr ideyüm yâ niçe sağınç sanayım (216/2)

Geçdüm bitmez sağınçdan usandum yaz u ḳışdan / Bostânlar başın buldum bostânum yağmâ olsun (271/11)

ET'de *saḳın-* fiili, "endişelenmek, kaygılanmak; düşünmek", "yas tutmak" [47, s. 307; Şirin, 2016: 738] gibi hem kılış hem de duygu fiili olarak kullanılmıştır. ET'den sonraki dönemlerde de *saḳın- ~ sağın- ~ sahın-* gibi bazı ses değişimlerine uğrayan bu fiil, eski anlamlarını korumakla beraber "plan kurmak" [34, s. 194], "sanmak, zannetmek" [26, s. 484], [63, s. 199], [64, s.171], [48, 358], "oranlamak" [38, s.57], "değerlendirmek, yargılamak", "görüş, fikir sahibi olmak", "hatırlamak, anımsamak" [43, s. 293], "hatırlamak; bir şeyi kasedetmek, inanmak, demek; özlemek" [39, s.222, s.224], [45, s.1208] gibi değişik anlamlar kazanmıştır. Dolaysıyla bu fiilden türemiş olan *saḳınç ~ sağınç* ismine de çeşitli dönem ve metinlerde farklı anlamlar yüklenmiştir. Sızdıqova, Kazak ozanlarından Bukar Jırav'ın şiirlerinde "düşünmek" anlamında bir *sağın-* fiilinin geçtiğini belirtmiştir. Ona göre bu fiil, Modern Kazak Türkçesindeki "arayıp durmak, özlemek, hasret çekmek" anlamında kullanılan *sağın-* fiiliyle aynı değildir. Örnek: *Basına munşa kötergen / Jurtıña javlıḳ sağınba* [67, 128]. Ancak "hasret çekmek, özlemek" eyleminin, "bir şey ya da biri hakkında sürekli düşünmek; kara kara düşünmek" eylemiyle olan anlam ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda, bu iki fiilin birbirinden çok uzak olmadığı sonucuna varılabilir. Bu bağlamda, YED ile Kazak Türkçesinde söz konusu fiilin iç sesinde, iki ünlü arasında kalan /-ḳ-/ ünsüzünün /-ġ-/'ye dönüşmesiyle ötümlüleşme olayı meydana gelmiştir.

sın-

TS'de halk diline ait olduğu kaydedilen *sın-* fiili, Anadolu ağızlarında "kırılmak, parçalanmak, bozulmak", "yenilmek, bozguna uğramak" anlamlarında kullanılmaktadır [25, s. 1755], [68, s.3612]. *sı-* "kırmak; ele geçirmek, fethetmek; dileğini kabul etmemek, bir istek veya ricayı yerine getirmemek" [47, 307], [69, s. 510], [64, s. 175] fiilinden türemiş bu fiil, ET'den bu yana farklı dönemlerde kullanılmaktadır. *sın-* ET. "kırmak", "kırılmak, parçalanmak; bozulmak, incimek" [47, s. 308], EUyg. [34, s. 204], DLT'de [26, s. 515], Hrm [48, s. 373], [64, s.175], [36, s.62], EKpç. [45, s. 1276], Çağ. [41, s.293]. EAT'de *sı- ~ şı-* "dinlememek, reddetmek, kabul etmemek" [28, s. 480], *şın-* "kırılmak, parçalanmak, kopmak; zayıf düşmek, âciz kalmak" [28, s.481], [50, 429] olarak ikisi de karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde *sın-* fiili, YED'de de 5 yerde geçmektedir.

Gönül *sındı* buludı hem Haḳḳ'a yaḳınıdı / Yiñe dikerem diyü bütüni yırtmayalar (57/7)

Sanġıl yâruñ gönlin sırçadur sımayasın / Sırça *sınduḳdan* girü bütün olası degül (158/8)

Bu fiilden türemiş olan *sınuḳ* "kırık, çıkık" ismi ise 3 yerde karşımıza çıkmaktadır.

Ben garîbüñ hâṭırını sormaġa geldi şol sanem / Düzdi gönül *sınuġını* hâṭır ziyâret eyledi (392/8)

Bu fiil, Kazak Türkçesinde *sın-* "kırılmak, arızalanmak, parçalanmak", "cesaret, umut, onur azalmak, yok olmak", "soğuk, rüzgâr vb. eski gücü kalmamak" anlamında aktif şekilde kullanılmaktadır [15, 509]. Bununla birlikte "incinmek, kırılmak" anlamındaki *gönül sın-* (57/7) deyimi, Kazak Türkçesinde de kullanılması dikkat çekmektedir. *köñili sın-* [58, s. 509].

şeş-

YED'de *şeş-* fiili 2 yerde geçmektedir.

Götürdiler bunda üşüp indürdiler anda *şeşüp* / Topraġum örterler eşüp Allâh saña sundum elüm (184/30)

Çün cenâzeden *şeşdiler* üstüme ṭopraḳ eşdiler / Hep ḳoyubanı ḳaçdılar Allâh saña sundum elüm (184/41)

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Tatçı, bu fiillerin "çözmek, ayrılmak, başını koparmak" [17, s.1216] anlamını bildirdiğini kaydetmiştir. Fiil, ET başta olmak üzere Türkçenin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır. EUyg. *şeş(i)l-* [34, s.217], DLT. *seş- ~ şeş-* [26, s. 507], Hrm. *şeş-* [64, s. 181], *yeş-* [64, s.207], DH. *seç-* [70, s.352], EKpç. *şeş- ~ şiş- ~ seş-* [39, s.252-253], Çağ. *çeş-* [41, s.284] ~ *yeş-* [41, s.356], EAT. *şeş- ~ şiş- ~ çeş-* [28, s.359] vb. Burada çeşitli dönemler içerisinde bu fiilde ön seste /ş-/ > /s-/ ~ /ç-/, iç seste /-e-/ >/-i-/, son seste /-ş/ > /-ç/ ünsüzüne dönüşmesi gibi bazı ses hadiselerinin meydana geldiği görülmektedir.

Kazak Türkçesinde bu fiil, ses bakımından YED'deki şekliyle aynı olup *şeş-* olarak telaffuz edilmekte ve bu fiil "(düğüm) çözmek", "soymak, soyunmak, çıkarmak", "karara bağlamak" [56, s.354] vb. anlamlara sahiptir.

talbın-

Ses taklidi kelimeden türediği düşünülen bu fiil, DLT'de *talpın- ~ talbın-* şekillerinde geçmektedir. Kaşgarlı, bu fiilin "(kuş) çırpınmak" anlamında kullanıldığını kaydetmiştir [26, s.565]. Türkçe metinlere baktığımızda bu fiilin Eski Kıpçakçada *talıbı-* "çırpınmak" [39, s.259], *talapın-* "ağır ağır hareket etmek" [39, s. 259] alamorflarının da bulunduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra *talpın-* fiili, EKpç. "yavaş yavaş hareket etmek" [39, s. 260], Çağ. "öfkelenmek, sinirlenmek", "çabalanmak; saldırmak" [41, s. 256] gibi hem bedensel hareket hem duygu fiili olarak kullanılmıştır. YED'de bu fiili 1 yerde geçmektedir.

Çün deñize ġarḳ oldun boġazuna geldi su / Delü bigi *talbınma* iy bî-çâre batdun tut (18/14)

Bu fiil, beyitlerde Tatçı'nın belirttiği gibi "sıçramak, çırpınmak" [17, s. 1217] anlamlarını taşımaktadır. Anadolu ağızlarında bu fiilin ön sesindeki tonsuz /t-/ ünlüsünün /d-/leşmiş *dalabı-, dalbı-, dalbın-, dallan-, delebi-* gibi birkaç biçimi bulunmaktadır [71, s.1340]. Kazak Türkçesinde ise *talpın-* olarak bu fiil, "hareket etmek, çırpınmak, hamle yapmak", "bir amaca ulaşmak üzere çalışıp çabalamak" [58, s.669] anlamlarında kullanılmaktadır.

tam-

Damlamak fiiliyle hem anlam hem de kök açısında özdeş olan olan bu fiil, YED'de 4 yerde kullanılmıştır (263/6; 335/37; 373/14; 396/13).

Toġaldan baġrumı toġradı ġurbet / Sızar *tamar* ciger ḳanı tamardan (263/6)

'Işḳ yaġmurı tamlası göñül göginden *tamar* / Sevgü yili götürür yaġmurı ayaz ile (335/37)

Fiil, Türkçenin çeşitli dönemlerine ait metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. DLT. [26, s. 566], NF. [48, s. 401], İML. [36, s.68], EKpç. [39, s. 260], Çağ. [41, s. 256], EAT. [72, s. 93], [59, s. 297], EDO. [29, s. 91] vb. Fiilin ön sesindeki /t-/ Eski Kıpçakçanın bazı metinlerinde tonlulaşmıştır [39, s. 55]. *dam-* şeklinde Anadolu'nun bazı ağızlarında da karşımıza çıkmaktadır [39, s. 1354].

Kazak Türkçesinde ise *tam-* fiili, "(sıvı madde) sızarak, uzanayıp ve kesik kesik akıp düşmek" anlamıyla bugünde aktif kullanım alanına sahiptir [58, s. 674].

tayın-

YED'de 1 yerde tespit ettiğimiz bu fiil, Eski Türkçedeki *tay-* fiilinden türemiştir. Bu fiil, Tatçı'nın belirttiği gibi "kaymak, sürçmek" anlamını taşımaktadır [17, s.1219].

Zinhâr virmegil göñül dünyâ pâyına birgün / Dünyâya göñül viren düşe *tayına* birgün (246/2)

tay- fiili, esas anlamıyla ve "sapmak; yön değiştirmek" gibi mecazî anlamlarıyla EUyg. [34, s. 229], Krh. *tay-* [26, s. 589], Çağ. [41, s.258] dönemine ait metinlerde karşımıza çıkmaktadır. *tayın-* olarak ise EKpç. [39, s.266], EAT. [50, s. 446] dönemlerine ait metinlerde görülmektedir. *Mukademet'ül Edeb*'de ise bu fiillerde ön ses tonsuzu tonsuzlaşması meydana gelmektedir. *day-*, *dayın-* [33, s.113].

Kazak Türkçesinde bu fiilin, *tay-* ve *tayġana-* şekilleri kullanılmaktadır. Sözlükte buna "ayağı, tekerleği kaymak, aniden hareket etmek" , "kaçıp gitmek, yolunu değiştirmek" gibi anlamlar verilmektedir [58, s.617]. *tayın-* fiili ise "cesareti kırılmak, korkmak" anlamını bildirmektedir [56, s.629].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

toyla-

ET'den beri kullanılagelen *toy* "ziyafet" [34, s. 248] isminden türemiş olan bu fiil, YED'de 4 yerde geçmektedir.

Gör Muhammed neyledi gökleri seyreyledi / Ümmetini *toyladı* 'arşa henüz varıcaḳ (134/16)

Bir toyı *toylamaḳ* gerek bir soyı soylamaḳ gerek / Bir sözi söylemek gerek kimse anı bilmez ola (327/11)

YED'de *toyla-* fiili, "ziyafet çekmek, yedirip içirmek" anlamlarında kullanılmaktadır. Türkçenin çeşitli dönemlerinde bu fiil, "kutlamak, ağırlamak, ziyafet vermek" anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Çağ. [41, s.267], EAT. [28, s.499], EDO. [42, s. 77] vb. Türkiye Türkçesinde arkaik olarak kaydedilen *toy*, *toyla-* kelimeleri [25, s.1998] Anadolu'nun bazı ağızlarında ön ses tonlulaşması meydana gelmiştir [71, 1568].

Kazak Türkçesinde ise *toyla-* fiili "düğün yapmak, kutlamak" gibi anlamda aktif olarak kullanılmaktadır [46, s. 211].

üt- ~ ut-

YED'de 5 yerde geçen bu fiil, "kazanmak, yenmek" anlamlarında kullanılmaktadır.

Öyle idüpdür ol beni seçemezem dünden güni / Alsun teni *utsun* cânı ḳoñ ben ana aldanayım (216/6)

Sen faḳihsüñ ben faḳîr saña tañumuz yoḳdur / İhlâsıla gelürsen bizden nesne ütersin (248/20)

Tatçı, bu fiili Anadolu ağızlarında olduğu gibi bazen *üt-* bazen de *ut-* olarak okumuştur. Ancak TS'de *üt-* fiili [25, s. 2067], ağızlara ait bir morfem olarak; *ut-* [25, s. 2040] fiilini ise arkaik bir kelime olarak değerlendirmiştir.

Ali Akar'a göre ET. başta olmak üzere Türkçenin çeşitli dönemlerinde *ut-* olarak kullanılan bu fiil, *u-* "muktedir olmak, gücü yetmek" [73, s. 271] fiilinden türemiştir. *ut-*, "yenmek, oyunda, kumarda kazanmak, mağlup etmek" ve mecazî olarak "boyun eğdirmek, kontrol altına almak" gibi anlamlar taşımaktadır. EUyg. [34, s. 268], DLT. [26, s. 701], Hrm. [36, s. 81], EKpç. [39, s. 294], Çağ. [41, s. 353] vb.

ut- fiili, Kazak Türkçesinde de aktif olarak kullanılmaktadır. Bu fiil, *jeñ-* "kazanmak, yenmek" fiiliyle eş anlamlıdır [46, s. 766].

yel-

YED'de *yel-* fiili, 2 yerde geçmektedir.

Oḳıdum bildüm dime çoḳ tâ'at ḳıldum dime /Eri Haḳ bilmezisen 'abes yire *yelmekdür* (91/6)

Küfür oḳın atarken îmânun urma saḳın / *Yelüp* sıyasın güçin sebl ola güvecesi (351/24)

Anadolu ağızlarında "bir işin, bir şeyin, birinin peşinde koşmak, koşturmak; aceleyle, telaşla koşmak; çabuk yürümek" [74, s.4238], [25, s.2161] gibi anlamlarda kullanılan bu fiil, Türkçenin çeşitli dönemlerine ait metinlerde karşılaşmaktadır. Fakat bu fiilin ünlüsü, ET. /e/ [69, s.748] şeklindeyken Arap harfli Türkçe metinlerde ye (ي) harfiyle yazıldığından, bu ünlüyü, kimileri /e/ [48, s.478], [41, s.358], [55, s.608], kimileri kapalı /e/ [26, s. 769], kimileri de /i/ [39, s. 323], [60, s. 256] ile işaretlemiştir. Ali Akar'a göre *yel* "rüzgar" isminden türediği düşünülen bu fiilin en eski şekli *yeli-* olup {+i} eki daha vurgusuz söylenmesinden dolayı düştüğünü belirtmiştir [73, s. 308]. Kazak Türkçesinde "(at, eşek, deve vb.] yürüyüş ile koşu arası tempoda gitmek" anlamında kullanılan bu fiilin ön sesindeki /y-/ ünsüzü bu lehçenin karakteristik özelliğine göre /j-/ ünsüzüne dönüşmüştür.

yort-

Anadolu ağızlarında "koşmak", "sürekli yol yürümek", "işsiz güçsüz gezmek", "çalımla yürümek", "şımarıkça davranmak" [74, s. 4298], [25, s. 2194] gibi anlamlar taşıyan bu fiil, bazı ses farklılıklarıyla ET'den beri kullanılmaktadır. *yorıt- ~ yorut-* ET. [69, s. 749], [75, s. 389], *yort-* Çağ., EKpç. [41, s. 353], [39, s. 327] vb. YED'de ise 1 yerde tanıklanmaktadır.

Yort iy gönül sen bir zamân âsûde fârig̈ hōş yüri / ḳorḳma ḳayırma kimseden g̈uṣṣa vü g̈amdan boş yüri (403/1)

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Bu beyitte *yort-* fiili *gönül* soyut kelimesiyle birlikte "coşmak" anlamını bildirmektedir. Kazak Türkçesinde ise bu fiilin ön sesinde /y-/ > /j-/ hadisesi meydana gelmiş ve bu fiil, "hızlı yürümek", "yürüyüş ile koşu arası tempoda gitmek" ve "sürekli gezmek tozmak" anlamlarında kullanılmaktadır.

yoyıl-

Anadolu'nun bazı ağızlarında kullanılan *yoy-* [74, s.4301] fiilinin edilgen çatı ekiyle genişlemiş bu fiil, YED'de 2 yerde kullanılmaktadır.

Birligüñden öte hîç şerîküñ yoḳ / Kim noḳsân irgüre hükmün *yoyılmaz* (107/16)

İsrâfîl sûrı ura yir yüzi divşürile / Harâb ola berr ü bahr çarh-ı felek *yoyıla* (306/2)

Tatçı'nın beyitlerde bu fiil, "eski haline dönmek, geri gelmek, bozulmak" anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir [26, s. 1228]. Ancak beyitte de görüldüğü üzere söz konusu fiil, olumsuzluk ekiyle birlikte "geçerli olmak, muteber olmak" anlamı taşımaktadır. Bu bakımdan fiilin Türkçenin farklı dönemlerine ait bazı metinlerde görülen olumlu şekli, "yok etmek, silmek, dağıtmak, bozmak, ortadan kaldırmak, bozguna uğratmak" gibi anlamlarla örtüşmektedir. Çağ. [41, s. 356], YZ. [28, s. 528] vb. Edilgenlik ekiyle genişlemiş *yoyul-* "yok olmak" şekli *Mukademet'ül Edeb*'de görülmektedir [64, s. 211]. Bu fiiller Kazak Türkçesinde *joy-* "yok etmek, kurutmak", *joyıl-* "yok olmak, arızalanmak, ölmek" olarak kullanılır. Burada da Kazak Türkçesine özgü olarak söz başındaki /y-/ sesinin /j-/'ye dönüşmesi şeklinde bir ses değişimi meydana gelmiştir.

yun-

YED'de *yun- ~ yuvun-* fiili, 7 yerde geçmektedir.

Öliserüz bellü beyân gizlü içümüz olur 'ıyân / Teneşür üstine ḳon(u)p halḳ öñinde *yuvunıcaḳ* (127/4)

Ger Ka'be'ye varalum ger mescide girelüm / Gerek suya *yunalum* biledür 'illetümüz (116/10)

Beyitlerde bu fiil, "yıkanmak, abdest almak" gibi anlamlar taşımaktadır. Kaşgarlı da, bu fiilin esas Türkçede "yıkanmak", Oğuz Türkçesinde ise "abdest almak" anlamında kullanıldığını kaydetmektedir [72, s.989].

Anadolu ağızlarında karşımıza çıkan *yun-, yuun-, yuvun-, yün-* [27, s.4320] fiili, *yuv- ~ yuw- ~ yu-* fiiline dönüşlülük ekinin getirilmesi yapılmıştır [26, s. 806], [48, s. 491], [36, s. 92], [41, s. 253], [28, s. 528], [50, s. 472], [60, s. 257], [39, s. 331]. Burada gördüğümüz üzere fiilin kökünde bazı ses olayları yer almıştır. Bundan dolayı *yuv- ~ yuw- ~ yu-* fiilinde dönüşlülük eki getirildiğinde de *yuvun-* [36, s. 92], [39, s. 331] ~ *yun-* [34, s. 305], [64, s. 212], [48, s. 491], [39, s. 331], [60, s. 258] ~ *yuyun-* [28, 530] gibi çeşitli alamorfları meydana gelmiştir. Kaşgarlı yine Oğuzlar ile Kıpçaklardaki ön seste bulunan /y-/ sesini /c-/ sesine değiştirmesi olayı üzerinde bahsettiğinde *yet- ~ cet-* fiiliyle birlikte *yun- ~ cun-* fiiline de örnek olarak yer vermektedir [26, s. 314]. Kazak Türkçesinde de "yıkanmak, temizlenmek" ve mecazî olarak "mutlu bir olayı kutlamak" gibi anlamları taşıyan bu fiilin ön sesinde /y-/ sesi, /j-/ sesine dönüşmüştür.

Bunun yanı sıra, Yunus Emre Divanı'nda beyitlerde doğrudan tanıklayamadığımız fakat Tatçı'nın çalışmasının sözlük kısmında kaydedilen bazı fiiller de Kazak Türkçesiyle dikkat çekici paralellikler göstermektedir.

aşıḳ- "acele etmek"[17, s. 1160] ~ Kzk. *asıḳ-* "hızlandırmak; aşk olmak" [32, s. 57].

tapşur- "emanet etmek, teslim etmek" [17, s. 1218] ~ Kzk. *tapsır-* "bir işi birine yüklemek; emanet etmek".

tap- "bulmak" [17, s. 1218] ~ Kzk. *tap-* "rastlamak, bulmak; çocuk sahibi olmak; kazanmak".

uġrula- "çalmak, hırsızlık yapmak" [17, s. 1222] ~ Kzk. *urla-* "çalmak, hırsızlık yapmak; yağmalamak; azaltmak, eksiltmek; yormak, yaşlanmasına sebep olmak" [46, s. 737].

yap- "kapamak, örtmek" [17, s. 413] ~ Kzk. *jap-* "kapamak, örtmek; bitirmek; birlikte hareket etmek; suçu başkasına atmak; borcu ödemek, masrafı kapatmak; hapse sokmak, tutuklamak; gizlemek; yerini doldurmak" [74, s. 44].

yögrüş- "koşuşmak" [17, s. 1228] ~ Kzk. *jügir-* "koşuşmak" vb.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Gördüğümüz üzere bu fiiller de ses özellikleri açısından diğer örneklerde olduğu gibi Kazak Türkçesinde lehçenin karakteristik özelliklerine uygun olarak bazı farklılıklar gösterse de genel hatlarıyla tarihî biçimlerini korumaktadır. Anlam açısından ise bu fiillerin büyük çoğunluğu Eski Türkçedeki temel anlamlarını muhafaza etmiş, yalnızca sınırlı bazı durumlarda anlam genişlemesi ya da daralması yaşamıştır.

Sonuç

Diller arasındaki derin ilişkilerin ortaya konmasında eski dönem metinlerinin önemi büyüktür. Zira bazı dillerin ölçünlü dilinde yer almayan unsurlar, tarihî metinlerde korunarak diller arasındaki ortaklık ve etkileşimlerin izlenmesine imkân tanımaktadır. Nitekim, Eski Anadolu Türkçesi ile Doğu Türkçesi arasında tespit edilen ortaklıkların, Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde gözlemlenenden daha fazla olması da bu durumun açık bir göstergesidir. Bu çerçevede, Eski Anadolu ve erken dönem Osmanlı metinlerinde, günümüz Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde bulunmayan kelimelerin sayısının tek bir makalede ele alınamayacak kadar fazla olduğu söylenebilir. Bu nedenle, bu çalışmada Türkiye Türkçesinin bağımsız bir lehçe olarak şekillenmesinde önemli rol oynamış sanatçılardan biri olan Yunus Emre'nin eserlerindeki fiillerin Kazak Türkçesindeki kullanımları üzerine odaklanılmıştır.

Çalışma sonucunda, Yunus Emre Divanı'nda ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılmayan 30'a yakın fiilin (*balkı-, bayı-, döy-, eyit-, köy- ~ göy-, köyne- ~ göyün-, ḳuç-, obrıl-, öri tur- ~ örü tur-, öt-, sağın-, sın-, şeş-, talbın-, tam-, tayın-, toyla-, üt- ~ ut-, yel-, yort-, yun-, aşıḳ-, tapşur-, tap-, uġrula-, yap-, yögrüş-* vb.) Kazak Türkçesinde aktif şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kimi araştırmacılar tarafından arkaik olarak nitelendirilen bu fiiller, fonetik açıdan Yunus Emre'de Oğuzca, Kazak Türkçesinde ise genel olarak Kıpçakça ile birlikte Kazak Türkçesinin kendine özgü karakteristik özelliklerine uygun değişimler göstermiş; semantik açıdan ise bazı fiillerde anlam genişlemesi veya daralması gözlemlenmiş ve edebi açıdan derin anlamlar kazanmıştır. Bu küçük farklılar olmazsa, bu paralellikler Türkçenin en önemli büyük lehçeleri olan Oğuzca ile Kıpçakça arasındaki derin bir sürekliliğin kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Türk dilinin farklı coğrafyalarda gösterdiği çeşitliliğe rağmen ortak bir tarihî söz varlığına dayandığını da ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, tespit edilen fiillerin ölçünlü Türkiye Türkçesinde bulunmaması, onların Oğuzca dışı olduğunu göstermemekte; aksine, Oğuz ve Kıpçak lehçeleri arasında tarihî bir ortak katman bulunduğunu ve bu kelimelerin iki büyük lehçe grubunun paylaştığı ortak mirasın parçaları olduğunu düşündürmektedir.

Kısaltmalar

DS. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993)
İML. *İbni Mühennâ Lûgati* (1997)
TS. *Türkçe Sözlük* (2005)
ağz. ağız, ağızlar
Bşk. Başkurt Türkçesi
Çağ. Çağatay Türkçesi
Çuv. Çuvaş Türkçesi
DLT *Divanü Lûgat-it-Türk*
EAT Eski Anadolu Türkçesi
EDO Erken Dönem Osmanlıcası
EKpç Eski Kıpçak Türkçesi
ET Eski Türkçesi
EUyg. Eski Uygur Türkçesi
Hrm. Harezm Türkçesi
Krg. Kırgız Türkçesi
Krh. Karahanlı Türkçesi
Kzk. Kazak Türkçesi
Özb. Özbek Türkçesi

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Ttr. Tatar Türkçesi
TTrk. Türkiye Türkçesi
YED Yunus Emre Divan'ı
YUyg. Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKLAR

1. Шанский Н. Лексикология современного русского языка. – Москва: Высшая школа, 1973. - 330 с.
2. Терехова С. Лингводидактические проблемы исследования устаревшей лексики // Русская Филология. №1-2/46, 2012. – С. 59-64.
3. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Астана: Ердәулет, 2007. – 184 б.
4. Филин Ф. Образование языка восточных славян. – Москва: Академий Наук СССР, 1962. – 298 с.
5. Aksan D. Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 244 s.
6. Akar A. Eski Türkçeden Oğuzcaya Saklantılar // Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Ulanbator: Kesit Yayınları, 2018. C. 1. – S. 25-31.
7. Akar A. Batı Anadolu Ağızlarında Eski Türkçe Bir Saklantı: öñgürü // Cumhuriyetimiz 100. Yılında 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri. – Ulanbator: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. – S. 149-156.
8. Gemalmaz E. Yunus Emre'nin Şiirlerindeki Dil Özellikleri // Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, 15-16 Ekim. Erzurum, 1991. – S. 1-6.
9. Akar A. Türkiye Türkçesinin Kuruluşu ve Yunus Emre // Türk Yurdu Dergisi. – 2012. – Sayı: 297. – S. 58-61.
10. Köprülü M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976. – 470 s.
11. Gölpınarlı A. Yunus Emre'de Öz Türkçe Kelimeler // Türkiyat Mecmuası. – 1934. – Sayı: 4. – S. 265-280.
12. Masala A. Yunus Emre'de İnsan Sevgisi // Çağrı Dergisi. – 1971. – Sayı: 165. – S. 12-18.
13. Caferoğlu A. Yunus Emre'de Arkaik Unsurlar // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. – 1972. – Sayı: 10. – S. 1-10.
14. Özgür C. Yunus Emre'nin Kullandığı Farklı İki Türkçe // Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2001. – Cilt II. Sayı: 1. – S. 91-103.
15. Akdemir Y. Yunus Emre'de Kelime Kadrosu // Turkish Studies. – 2013. – №8/9. – S. 429-458.
16. Dede B. Yunus Emre'nin Eserlerinin Tahlili. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1990. – 493 s.
17. Tatçı M. Yûnus Emre Dîvânı. Yayımlanmış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1990. – 1308 s.
18. Datlı D. Risaletü'n-Nushiye'deki Arkaik Kelimelerin Tespiti ve Kelime Türlerine Göre Sınıflandırılması // Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. – Eskişehir, 2014. – S. 639-659.
19. Cin A., Vasif B. Yunus Emre'nin Risaletü'n-Nushiyye'si ve Divan'ı Üzerine Yeni Bir İnceleme. Mediterranean Journal Of Humanities. Sayı: III/2, 2013. S. 53-69.
20. Abdullayef A. Z. Yunus Emre ve Azerbaycan Dili // Türk Dili Aylık Dil Dergisi. – 1991. C. II, №480. – S. 500-506.
21. Yıldırım Z., Aghatabai Sh. Yunus Emre'nin Söz Hazinesinde Türkmen Türkçesinin Yansımaları // 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı, 13-16 Eylül. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2022. – S. 1213-1220.
22. Kurmanbaiulı Sh. ve Marlen A. Abay, Yunus Emre ve Ahmet Yesevi'nin dilindeki Türk Lehçeleri Arası Dilsel Özellikler // Türk Kültürü ve Hacı Baktaş Veli Araştırma Dergisi. Sayı: 105, 2023. – S. 313-333.
23. Atalay B. Divanü Lûgat-it-Türk. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. C. IV. 1986. – 887 s.
24. Yıldız O. Şeyyād Hamza. Yūsuf u Zelîhā. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2008. – 579 s.
25. Yekbaş H. Sehî Bey Divânı. İstanbul: Kitabevi, 2010. – 383 s.
26. Caferoğlu A. Ebu Hayyan Kitâb Al-İdrâk Li Lisân Al-Atrâk. – İstanbul: Evkaf, 1931. – 353 s.
27. Türkçe Sözlük. 10. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005. – 2224 s.
28. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C. II. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s.

29. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 2 том. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 742 б.
30. Türkmence-Türkçe Sözlük. Haz. Talat Tekin, Mehmet Ölmez vd. – Ankara: Şafak Matbaacılık, 1995. – 725 s.
31. Ercilasun A.B. Kutadgu Bilig Grameri (Fiil). – Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984. – 254 s.
32. Battal A. İbni Mühennâ Lûgati. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997. – 105 s.
33. Yüce N. Mukaddimetü'l-Edeb. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 227 s.
34. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011. – 332 s.
35. Eckmann J. Çağatayca El Kitabı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 288 s.
36. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s.
37. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 338 s.
38. Paçacıoğlu B. VII-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2016. – 816 s.
39. Vámbéry H. Ćagataischen Sprache. – Leipzig: F.A.Brakhaus, 1867. – 533 s.
40. Özdemir H. Sehî Bey Divanı Örneğinden Hareketle Klasik Türk Edebiyatında Eskil Yapılar. – Konya: Kömen Yayınları, 2013. – 99 s.
41. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. C. I. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – 712 s.
42. Гаркавец А. Кыпчакское Письменное наследие. т. III. Алматы: Баур Касеан, 2010. – 1084 б.
43. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 14 том. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 795 б.
44. Tekin T. Orhun Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016. – 273 s.
45. Eckmann J. Nehcü'l Ferādîs. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 1392 s.
46. Mansuroğlu M. Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri. – İstanbul: Pulhan Matbaası, 1958. – 206 s.
47. Özkan M. Mahmûd b. Kādî-i Manyâs Gülistan Tercüması. Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 479 s.
48. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C. I. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s.
49. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C. V. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s.
50. Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi. C. II. – Aşgabat: Ylym, 2015. – 368 s.
51. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C. VI. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s.
52. Севортян Э. Етимологический словарь тюрских языков. Гласные. – Москва: Издательство Наука, 1974. – 768 с.
53. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1 том. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 747 б.
54. Eraslan K. Mevlâna Sekkâkî. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999. – 686 s.
55. Севортян Э. Етимологический словарь тюрских языков. К/Қ Гласные. – Москва: Издательство Наука, 1997. – 362 с.
56. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 том. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 825 б.
57. Özyaşamış S. Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü. – İstanbul: DBY yayınları, 2021. – 328 s.
58. Eren A., Öztürk A. Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Kur'an Tefsiri. – Ankara: Fenomen Yayınları, 2020. – 336 s.
59. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 10 том. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 748 б.
60. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C. VIII. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s.
61. Taş İ. Kutadgu Bilig'in Söz Yapımı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 273 s.
62. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C. IX. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s.
63. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 12 том. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 747 б.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

64. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C. X. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s.
65. Şirin H. Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi. – Ankara: Türk Kurumu Yayınları, 2016. – 750 s.
66. Utebekov S. Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi - Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin). Çanakkale: Paradigma Yayınları, 2022. – 537 s.
67. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C. IV. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s.
68. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013. – 230 s.
69. Akar A. Düşünen Türkçe. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019. – 341 s.
70. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C. XI. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s.
71. Малов С. Памятники древнетюркской писменности. – Москва-Ленинград: Академия Наук СССР, 1951. – 451 с.
72. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014. - CXIX+995 s.
73. Сыздықов Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат баспасы, 1984. – 412 б.
74. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 6 том. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, 2011. – 748 б.
75. Türk Vahit. Türkülerde Eski (Arkaik) Sözler. // International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. – 2009. – Vol. 4/8. – S. 83-88.

REFERENSES

1. Shanski N. Leksikologia sovremennogo russkogo iazika [Lexicology of the Modern Russian Language]. – Moskva: Vysshaia shkola, 1973. – 330 s. [in Russian]
2. Terehova S. Lingvodidakticheskie problemy issledovania ustarevshei leksiki [Linguistic didactic problems of the study of obsolete vocabulary] // Russkaia Filologia. №1-2/46, 2012. – S. 59-64. [in Russian]
3. Hasenov A. Til bilimi [Linguistics]. – Astana: Erdaulet, 2007. – 184 p. [in Kazakh]
4. Filin F. Obrazovanie iazıka vostochnyh slavian [Formation of the language of the Eastern Slavs]. – Moskva: Akademii Nauk SSSR, 1962. – 298 s. [in Russian]
5. Aksan D. Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim [Language in All Its Aspects Linguistics in Its Main Lines]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 244 s. [in Turkish]
6. Akar A. Eski Türkçeden Oğuzcaya Saklantılar [Hidden Objects from Old Turkish to Oghuz] // Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Ulanbator: Kesit Yayınları, 2018. C. 1. – S. 25-31. [in Turkish]
7. Akar A. Batı Anadolu Ağızlarında Eski Türkçe Bir Saklantı: öñgürü [A Hidden Form of Old Turkish in Western Anatolian Dialects: öñgürü] // Cumhuriyetimiz 100. Yılında 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri. – Ulanbator: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. – S. 149-156. [in Turkish]
8. Gemalmaz E. Yunus Emre'nin Şiirlerindeki Dil Özellikleri [Language Features in Yunus Emre's Poems] // Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, 15-16 Ekim. Erzurum, 1991. – S. 1-6. [in Turkish]
9. Akar A. Türkiye Türkçesinin Kuruluşu ve Yunus Emre [The Establishment of Turkish in Turkey and Yunus Emre] // Türk Yurdu Dergisi. – 2012. – Sayı: 297. – S. 58-61. [in Turkish]
10. Köprülü M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar [The First Sufis in Turkish Literature]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976. – 470 s. [in Turkish]
11. Gölpınarlı A. Yunus Emre'de Öz Türkçe Kelimeler [Pure Turkish Words in Yunus Emre] // Türkiyat Mecmuası. – 1934. – Sayı: 4. – S. 265-280. [in Turkish]
12. Masala A. Yunus Emre'de İnsan Sevgisi [Yunus Emre's Love of Humanity] // Çağrı Dergisi. – 1971. – Sayı: 165. – S. 12-18. [in Turkish]
13. Caferoğlu A. Yunus Emre'de Arkaik Unsurlar [Archaic Elements in Yunus Emre] // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. – 1972. – Sayı: 10. – S. 1-107. [in Turkish]

14. Özgür C. Yunus Emre'nin Kullandığı Farklı İki Türkçe [Two Different Turkish Languages Used by Yunus Emre] // Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2001. – Cilt II. Sayı: 1. – S. 91-103. [in Turkish]
15. Akdemir Y. Yunus Emre'de Kelime Kadrosu [The Word Staff in Yunus Emre] // Turkish Studies. – 2013. – №8/9. – S. 429-458. [in Turkish]
16. Dede B. Yunus Emre'nin Eserlerinin Tahlili [Analysis of Yunus Emre's Works]. Doktora Tezi. – Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1990. – 493 s. [in Turkish]
17. Tatçı M. Yûnus Emre Dîvânı [Yunus Emre Divan]. Yayımlanmış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1990. – 1308 s. [in Turkish]
18. Datlı D. Risaletü'n-Nushiye'deki Arkaik Kelimelerin Tespiti ve Kelime Türlerine Göre Sınıflandırılması [Identification of Archaic Words in Risaletü'n-Nushiye and Classification According to Word Types] // Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. – Eskişehir, 2014. – S. 639-659. [in Turkish]
19. Cin A., Vasif B. Yunus Emre'nin Risaletü'n-Nushiyye'si ve Divan'ı Üzerine Yeni Bir İnceleme [A New Study on Yunus Emre's Risaletü'n-Nushiyye and Divan]. Mediterranean Journal Of Humanities. Sayı: III/2, 2013. S. 53-69. [in Turkish]
20. Abdullayef A. Z. Yunus Emre ve Azerbaycan Dili [Yunus Emre and the Azerbaijani Language] // Türk Dili Aylık Dil Dergisi. – 1991. C. II, №480. – S. 500-506. [in Turkish]
21. Yıldırım Z., Aghatabai Sh. Yunus Emre'nin Söz Hazinesinde Türkmen Türkçesinin Yansımaları [Reflections of Turkmen Turkish in the Lexical Treasure of Yunus Emre] // 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı, 13-16 Eylül. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2022. – S. 1213-1220. [in Turkish]
22. Kurmanbaiulı Sh., Marlen A. Abay, Yunus Emre ve Ahmet Yesevi'nin dilindeki Türk Lehçeleri Arası Dilsel Özellikler [Interdialectal Turkic Linguistic Features in the Languages of Abay, Yunus Emre, and Ahmad Yesevi] // Türk Kültürü ve Hacı Baktaş Veli Araştırma Dergisi. Sayı: 105, 2023. – S. 313-333. [in Turkish]
23. Atalay B. Divanü Lûgat-it-Türk. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. C. IV. 1986. – 887 s. [in Turkish]
24. Yıldız O. Şeyyād Hamza. Yūsuf u Zelîhā [Şeyyād Hamza. Yūsuf and Zelīhā]. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2008. – 579 s. [in Turkish]
25. Yekbaş H. Sehî Bey Divânı [Sehî Bey's Divan]. İstanbul: Kitabevi, 2010. – 383 s. [in Turkish]
26. Caferoğlu A. Ebu Hayyan Kitâb Al-İdrâk Li Lisân Al-Atrâk. – İstanbul: Evkaf, 1931. – 353 s. [in Turkish]
27. Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary]. 10. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005. – 2224 s.
28. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [Dictionary of Colloquial Expression in Turkey]. C. II. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s. [in Turkish]
29. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. 2 vol. – Almaty: A.Baytursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 742 b. [in Kazakh]
30. Türkmence-Türkçe Sözlük [Turkmen–Turkish Dictionary]. Haz. Talat Tekin, Mehmet Ölmez vd. – Ankara: Şafak Matbaacılık, 1995. – 725 s. [in Turkish]
31. Ercilasun A.B. Kutadgu Bilig Grameri (Fiil) [Grammar of Kutadgu Bilig: The Verb System]. – Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984. – 254 s. [in Turkish]
32. Battal A. İbni Mühennâ Lûgati [The Lexicon of Ibn Mühenna]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997. – 105 s. [in Turkish]
33. Yüce N. Mukaddimetü'l-Edeb. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 227 s. [in Turkish]
34. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü [Dictionary of Old Uyghur Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011. – 332 s. [in Turkish]
35. Eckmann J. Çağatayca El Kitabı [A Handbook of Chagatai Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 288 s. [in Turkish]
36. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri [Grammar of Old Uyghur Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s. [in Turkish]
37. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Dictionary of Kipchak Turkic]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 338 s. [in Turkish]
38. Paçacıoğlu B. VII-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı [Vocabulary Between the 7th and 16th Centuries]. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2016. – 816 s. [in Turkish]

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

39. Vámbéry H. Ćagataischen Sprache [Chagatai Language]. – Leipzig: F.A.Brakhaus, 1867. – 533 s. [in German]
40. Özdemir H. Sehî Bey Divanı Örneğinden Hareketle Klasik Türk Edebiyatında Eskil Yapılar [Archaic Structures in Classical Turkish Literature Based on the Example of Sehî Bey's Divan]. – Konya: Kömen Yayınları, 2013. – 99 s. [in Turkish]
41. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti [Explanatory Dictionary of the Azerbaijani Language]. C. I. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – 712 s. [in Azerbaijani]
42. Garkavets A. Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie [Kipchak Written Heritage]. C. III. Almatı: Baur Kasean, 2010. – 1084 s. [in Russian]
43. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. 14 vol. – Almaty: A.Baytursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 795 b. [in Kazakh]
44. Tekin T. Orhun Türkçesi Grameri [Grammar of Orkhon Turkic]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016. – 273 s. [in Turkish]
45. Eckmann J. Nehcü'l Ferādîs. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. - 1392 s. [in Turkish]
46. Mansuroğlu M. Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri [Sultan Walad's Turkish Poems]. – İstanbul: Pulhan Matbaası, 1958. – 206 s. [in Turkish]
47. Özkan M. Mahmûd b. Kādî-i Manyâs Gülistan Tercüması. Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük [Mahmûd b. Qādī-i Manyās's Gulistān Translation: Introduction – Study – Text – Dictionary]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 479 s. [in Turkish]
48. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [Dictionary of Colloquial Expression in Turkey]. C. I. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s. [in Turkish]
49. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [Dictionary of Colloquial Expression in Turkey]. C. V. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s. [in Turkish]
50. Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi. C. II. – Aşgabat: Ylym, 2015. – 368 s. [in Turkmen]
51. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [Dictionary of Colloquial Expression in Turkey]. C. VI. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s. [in Turkish]
52. Sevortian E. Etimologicheski slovar tiurskih iazykov. Glasnye [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Vowels]. – Moskva: Izdatelstvo Nauka, 1974. – 768 s. [in Russian]
53. Qazaq Ädebi Tiliniň Sözdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. 1 vol. – Almatı: A. Baytursınov Atındağı Til Bilimi Institutı, 2011. - 747 s. [in Kazakh]
54. Eraslan K. Mevlâna Sekkâkî [Mawlānā Sakkākī]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999. – 686 s. [in Turkish]
55. Sevortyan E. Etimologiçeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov. [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Vowels]. K/Q. – Moskva: İzdatel'stvo Nauka, 1997. – 362 s. [in Russian]
56. Qazaq Ädebi Tiliniň Sözdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. 15 vol. – Almatı: A. Baytursınov Atındağı Til Bilimi Institutı, 2011. – 825 s. [in Kazakh]
57. Özyaşamış S. Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü [Dictionary of Idioms of Old Anatolian Turkish]. – İstanbul: DBY yayınları, 2021. – 328 s. [in Turkish]
58. Eren A., Öztürk A. Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Kur'an Tefsiri [A Qur'anic Commentary from the Old Anatolian Turkish Period]. – Ankara: Fenomen Yayınları, 2020. – 336 s. [in Turkish]
59. Qazaq Ädebi Tiliniň Sözdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. 10 vol. – Almatı: A. Baytursınov Atındağı Til Bilimi Institutı, 2011. – 748 s. [in Kazakh]
60. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [Dictionary of Colloquial Expression in Turkey]. C. VIII. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s. [in Turkish]
61. Taş İ. Kutadgu Bilig'in Söz Yapımı [Word Formation in the Kutadgu Bilig]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 273 s. [in Turkish]
62. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [Dictionary of Colloquial Expression in Turkey]. C. IX. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s. [in Turkish]
63. Qazaq Ädebi Tiliniň Sözdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. 12 vol. – Almatı: A. Baytursınov Atındağı Til Bilimi Institutı, 2011. – 747 s. [in Kazakh]
64. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [Dictionary of Colloquial Expression in Turkey]. C. X. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s. [in Turkish]
65. Şirin H. Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi [A Study of the Vocabulary of Old Turkic Inscriptions]. – Ankara: Türk Kurumu Yayınları, 2016. – 750 s. [in Turkish]

66. Utebekov S. Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi - Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin) [A Linguistic Study of the Divan-i Hikmet – Kökshetau Manuscript – (Text – Grammar – Index)]. Çanakkale: Paradigma Yayınları, 2022. – 537 s. [in Turkish]
67. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [Dictionary of Colloquial Expression in Turkey]. C. IV. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s. [in Turkish]
68. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi [The Development of Oghuz Turkic as the Basis of Turkey Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013. – 230 s. [in Turkish]
69. Akar A. Düşünen Türkçe [Reflective Turkish]. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019. – 341 s. [in Turkish]
70. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [Dictionary of Colloquial Expression in Turkey]. C. XI. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 4844 s. [in Turkish]
71. Malov S. Pamшatniki drevnetiurkskoi pismennosti. – Moskva-Leningrad: Akademia Nauk SSSR, 1951. – 451 s. [in Russian]
72. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk [Kāshgarlı Mahmud. Dīwān Lughāt at-Turk]. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014. - CXIX+995 s. [in Turkish]
73. Syzdyqov R. Sozder soyleydi [When the Words Spoke]. – Almaty: Sanat baspası, 1984. – 412 b. [in Kazakh]
74. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. 6 vol. – Almaty: A.Baytursynov atyndagy til bilimi instituty, 2011. – 748 b. [in Kazakh]
75. Türk Vahit. Türkülerde Eski (Arkaik) Sözler [Ancient (Archaic) Words in Folk Songs] // International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. – 2009. – Vol. 4/8. – S. 83-88. [in Turkish]

The Reflection of Certain Verbs from Yunus Emre's Divan in the Kazakh Language that Are Not Used in Contemporary Literary Turkish: A Phonetic and Semantic Analysis

Abstract. The article presents a phonetic and semantic analysis of a number of verbs found in Yunus Emre's Divan that have fallen out of use in contemporary standard Turkish but are still attested in modern Kazakh. Although many verbs were lost from the literary norm in the course of the historical development of Turkish, it is well known that some of them have continued to exist in local Anatolian dialects or in other Turkic languages. This phenomenon is particularly significant for revealing the historical depth of Oghuz–Kipchak linguistic continuity. The study identifies more than twenty such verbs, including balkı-, bayı-, döy-, eyit-, köy-/göy-, köyne-, kuç-, obrıl-, ör(i) tur-, öt-, sağın-, sın-, şeş-, talbın-, tam-, tayın-, toyla-, üt-/ut-, yel-, yort-, yoyıl-, among others. It has been established that a significant portion of these verbs remain in active use in Kazakh, and in some cases their meanings and domains of use have even expanded. The findings indicate a profound historical continuity between the language of Yunus Emre and modern Kazakh, demonstrating that many verbs regarded as archaic have been preserved in Kazakh and thus preserve ancient layers of Turkic linguistic history to the present. In this way, the study contributes to a renewed assessment of the historical lexicon and the inter-dialectal relationships among Turkic languages.

Keywords: Yunus Emre, Divan, literary Turkish, archaisms, verbs, phono-semantics.

Жүніс Әміре «Диуанындағы» түрік әдеби тілінде қолданылмайтын кейбір етістіктердің қазақ тіліндегі қолданысы: фоно-семантикалық талдау

Аңдатпа. Мақалада Жүніс Әміре «Диуанында» кездесетін, қазіргі түрік тілінің әдеби нормасына енбеген кейбір етістіктердің қазақ тіліндегі қолданысы фонетикалық және семантикалық тұрғыдан талданады. Тілдің тарихи даму барысында көптеген етістіктер әдеби тілден шығып қалса да, олардың бір бөлігі Анадолының жергілікті диалектілерінде немесе басқа түркі тілдерінде өмір сүруін жалғастырып отырғаны белгілі. Бұл құбылыс, әсіресе оғыз–қыпшақ тілдік сабақтастығының тарихи тереңдігін айқындауы жағынан маңызды. Зерттеуде Жүніс Әімре шығармаларында қолданған balkı-, bayı-, döy-, eyit-, köy-/göy-, köyne-, kuç-, obrıl-, ör(i) tur-, öt-, sağın-, sın-, şeş-, talbın-, tam-, tayın-, toyla-, üt-/ut-, yel-, yort-, yoyıl- сияқты жиырмадан астам етістік анықталды. Осы етістіктердің көпшілігі қазақ тілінде әлі күнге дейін белсенді қолданылатыны, тіпті кейбірінің мағынасы мен

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

қызмет аясы кеңейгені байқалады. Зерттеу нәтижелері Жүніс Әміре тілі мен қазіргі қазақ тілі арасында тарихи тұрғыдан терең сабақтастық бар екенін, сондай-ақ архаикалық деп танылған көптеген етістіктердің қазақ тілінде сақталып, түркі тілдерінің көне қабаттарын бүгінге жеткізіп отырғанын көрсетеді. Осылайша еңбек тарихи лексиканы және түркі тілдерінің өзара байланысын жаңаша бағалауға үлес қосады.

Кілт сөздер: Жүніс Әміре, Диуан, түрік әдеби тілі, архаизмдер, етістіктер, фоносемантика.

Употребление в казахском языке некоторых глаголов из «Дивана» Юнуса Эмре, не используемых в турецком литературном языке: фоносемантический анализ

Аннотация. В статье проводится фонетико-семантический анализ употребления в казахском языке ряда глаголов, встречающихся в «Диване» Юнуса Эмре и вышедших из употребления в современном литературном турецком языке. Несмотря на то что многие глаголы в процессе исторического развития языка были утрачены литературной нормой, известно, что часть из них продолжает функционировать в местных анатолийских диалектах и других тюркских языках. Данное обстоятельство имеет особое значение с точки зрения выявления исторической глубины огузо-кыпчакской языковой преемственности.

В ходе исследования было идентифицировано более двадцати таких глаголов, включая balkı-, bayı-, döy-, eyit-, köy-/göy-, köyne-, kuç-, obrıl-, ör(i) tur-, öt-, sağın-, sın-, şeş-, talbın-, tam-, tayın-, toyla-, üt-/ut-, yel-, yort-, yoyıl- и др. Установлено, что значительная часть этих глаголов активно функционирует в казахском языке, при этом в ряде случаев семантика и сфера употребления получили дальнейшее развитие.

Результаты исследования свидетельствуют о существовании глубокой исторической преемственности между языком Юнуса Эмре и современным казахским языком, а многие глаголы, считающиеся архаизмами в турецком литературном языке, сохранились в казахском языке, отражая древние пласты тюркской языковой истории. Таким образом, исследование способствует переосмыслению исторического словарного состава и характера взаимосвязей тюркских языков.

Ключевые слова: Юнус Эмре, «Диван», турецкий литературный язык, архаизмы, глаголы, фоносемантика.

Yazar hakkında bilgi
Utebekov S. *– PhD, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversiteti, e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz, Kazakistan, Türkistan.*

Information about the author
Utebekov S. *– PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz*, *Kazakhstan, Turkistan.*

Автор туралы мәлімет
Утебеков С. *– PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz, Қазақстан, Түркістан қ.*

Сведения об авторе
Утебеков С. *– PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz, Казахстан, г. Туркестан.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

УДК 81-114.2; ГРНТИ 16.01.09
https://doi.org/10.47526/3107-3085.104

А.А. ИМАНГАЗИНА[1]✉, А.К. АЙТБЕНБЕТОВА[1], Б.К. МУРАТБЕК[1]
[1]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
✉e-mail: aigul-nurasyl@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ СЕМАСИОЛОГИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. В статье рассматриваются процессы формирования и развития семасиологии в казахском языкознании. Семасиология рассматривается как раздел лингвистики, изучающий лексическое значение слов и словосочетаний, обозначающих предметы, явления и понятия. Особое внимание уделяется трудам ученых, заложивших научно-теоретические основы казахской семасиологии и способствовавших становлению данной области как самостоятельного направления языкознания. Анализируются различные научные подходы к актуальным вопросам семасиологии казахского языка.

Поскольку объектом семасиологии являются слово и его значение, данная дисциплина тесно связана с общей теорией семантики. Семантика как научная дисциплина исследует значение в широком смысле. Однако значение представляет собой сложное и многоплановое явление, требующее комплексного и междисциплинарного подхода к изучению. В связи с этим расширяется круг направлений, взаимодействующих с семантикой, среди которых выделяются ономасиология, диалектология, терминология, социолингвистика, психолингвистика, текстология, когнитивная лингвистика, функциональная грамматика, фоносемантика и другие.

На современном этапе установлено, что рассмотрение грамматических явлений в их семантическом аспекте существенно влияет на развитие функциональной грамматики. Значения слов в зависимости от их содержания подразделяются на макроструктуры и микроструктуры. К макроструктурам относятся денотативное, сигнификативное и коннотативное значения.

Ключевые слова: семасиология, сема, денотативное значение, сигнификативное значение, коннотативное значение, макроструктура значения, микроструктура значения.

Ввведение

В XIX и первой половине XX века представители казахского языкознания, а также тюркологии в целом, в основном сосредотачивали внимание на определении природы грамматических категорий. Лишь начиная с 1960-х годов в лингвистике обозначился переход к комплексному изучению языковых единиц в их взаимосвязи, к анализу их внутренней структуры, а также к использованию междисциплинарных подходов. В этом контексте сформировалась и получила развитие одна из новых отраслей – семасиология.

**** Цитируйте нас правильно:***
Имангазина А.А., Айтбенбетова А.К., Муратбек Б.К. Становление семасиологии в казахском языкознании // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – С. 39-49. https://doi.org/10.47526/3107-3085.104
****Cite us correctly:***
Imangazina A.A., Aitbenbetova A.K., Muratbek B.K. Stanovlenie semasiologii v kazahskom iazykoznanii [The Formation of Semasiology in Kazakh Linguistics] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – S. 39-49. https://doi.org/10.47526/3107-3085.104

Дата поступления статьи в редакцию 10.02.2026 / Дата публикации 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Актуальность исследования обусловлена возрастающим интересом к проблемам значения слова в современной лингвистике, необходимостью углубленного изучения семантической структуры лексических единиц, а также важностью осмысления вклада казахских ученых в развитие семасиологии. Особую значимость приобретает систематизация теоретических положений, разработанных в казахском языкознании, в контексте современных научных парадигм.

Цель исследования – проанализировать становление и развитие семасиологии в казахском языкознании, а также выявить основные подходы к определению значения слова в трудах отечественных ученых.

Задачи исследования:

– рассмотреть предпосылки формирования семасиологии в казахском языкознании;

– проанализировать научные взгляды казахских ученых на природу слова и его значение;

– определить основные направления и категории, разрабатываемые в рамках казахской семасиологии;

– выявить вклад отдельных исследователей в развитие данной отрасли.

Одним из основоположников семасиологии в казахском языкознании по праву считается А. Байтурсынов. В разделе «Система простых и художественных слов» своего труда «Литературоведение» («Теория словесности») он обращается к вопросам природы слова, понятия и значения. Ученый разграничивает простое и художественное слово, соотнося их соответственно с разговорной и поэтической речью. По его мнению, простое слово отражает действительность такой, какова она есть, тогда как художественное слово передает воображаемый, предполагаемый мир [1, с. 210]. Иначе говоря, простое слово связано с конкретным значением, а художественное – с абстрактным. В современной семасиологии это соотносится с разграничением слов с реальным денотативным значением и слов с идеальным денотативным значением.

А. Байтурсынов также выделял два типа свойств, осмысляемых в процессе мышления: природные и приписываемые человеком. Приводя примеры противопоставлений *(теплый – холодный, ровный – бугристый, твердый – мягкий),* он подчеркивал, что одни свойства объективно присущи предметам, а другие оцениваются человеком как положительные или отрицательные [1, с. 209]. В терминах современной семасиологии данные положения могут быть интерпретированы через категории предмета, предиката, признака, а также позитивной и негативной оценки. Таким образом, идеи А. Байтурсынова демонстрируют преемственность с современными теоретическими подходами и свидетельствуют о его значительном вкладе в становление казахской семасиологии.

Существенный вклад в развитие семасиологии казахского языка внес и К. Жубанов. Он определял семасиологию как учение о значении слов, подчеркивая ее тесную связь с лексикой. По его мнению, лексика и семасиология образуют единство, однако в научном анализе разграничиваются: лексика отражает внешнюю сторону слова, тогда как семасиология исследует его внутреннее содержание. Ученый также указывал на различие между лексикой и грамматикой, отмечая, что лексика оперирует уже сформированным словарным материалом и не рассматривает вопросы словообразования [2, с. 80].

Проблемы семасиологии в разные годы разрабатывались также К. Ахановым, Т. Кордабаевым, А. Болганбаевым, Р. Барлыбаевым, А. Хасеновым, чьи исследования способствовали дальнейшему углублению теоретических и методологических основ данной отрасли.

Значительный вклад в развитие казахской семасиологии внес профессор К. Аханов. Его фундаментальный труд «Проблемы лексики казахского языка» охватывает широкий круг вопросов: первая часть посвящена семасиологии, вторая – основному лексическому составу и словообразованию казахского языка, третья рассматривает лексику с точки зрения

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

исторического происхождения, а четвертая – проблемы фразеологии. Вопросы семасиологии находят отражение и в его работе «Введение в языкознание».

К. Аханов подчеркивает, что слово, обозначая конкретное понятие, одновременно выражает и обобщенное значение. В качестве примера он приводит слово *өзен* (река), которое называет не только один конкретный объект, но и целый класс однородных объектов [3; 4]. Таким образом, слово функционирует как носитель собирательного, абстрактного значения. Данная позиция соотносится с взглядами профессора Г. Мусабаева, который аналогичным образом объясняет значение слова *ағаш* (дерево). Близка к его концепции и мысль о том, что каждое слово обязательно обладает значением: бессодержательных слов не существует. При этом значение слова не тождественно понятию о предмете или явлении, хотя и находится с ним в тесной взаимосвязи.

К. Аханов также исследовал одну из ключевых проблем лексикологии – омонимию. Его кандидатская диссертация была посвящена данному разделу и стала важным вкладом в развитие казахской лексикологии. В работе ученый представил разносторонний анализ способов образования омонимов и предложил их классификацию. Он выделил четыре основных способа их возникновения:

- в результате расширения значения слова (например, *ай* – «луна» и *ай* – «месяц»);
- вследствие фонетических изменений (например, *біз* – «мы» и *біз* – «шило»);
- посредством присоединения омонимичных аффиксов (например, *сырлас* как существительное и как глагол);
- в результате заимствования из других языков (например, *болыс* как существительное и как глагол) [3, сс. 22-25].

Интерес представляет и его позиция относительно омографов. В отличие от Г. Мусабаева, утверждавшего, что в казахском языке омографы отсутствуют, К. Аханов относил к ним слова типа *қойшы, көрші, тартпа, көрме,* аргументируя это различием в постановке ударения. Однако данная точка зрения вызывает дискуссию, поскольку в казахском языке ударение традиционно падает на последний слог, что ставит под сомнение возможность разграничения подобных слов как омографов исключительно на основе акцентологических различий.

В 1963 году Р. Барлыбаев защитил кандидатскую диссертацию на тему «Расширение и распространение словарного значения в казахском языке» и посвятил данной проблеме ряд научных публикаций. В статье «О слове и его значении» он анализирует взгляды казахских, российских и зарубежных ученых, формулирует определения слова и его значения. Следуя подходу В. Звегинцева, Р. Барлыбаев выделяет структурные элементы словарного значения и отмечает, что «во внутренней структуре значения слова предметность и понятийность не всегда проявляются в равной степени. Например, в словах *сый* (дар), *сыйлық* (подарок) логическое (понятийное) значение первостепенно, тогда как предметное – второстепенно. Эти слова не имеют прямой связи с конкретным предметом; они обозначают обобщенную категорию подарков, которые могут быть представленными золотыми часами, автомобилем, костюмом, конем или верблюдом. Таким образом, ни один из этих предметов прямо не выражается значением слова *сыйлық* (подарок). В этих словах понятийность выступает на первом плане, предметность – на втором» [4, с. 7].

Р. Барлыбаев рассматривает значение слова (мағына) и само слово (сөз) как совокупность предметной отнесенности и понятийной общности. Он отмечает: «Значение слова (сөз мағынасы) – это предметная отнесенность и понятийная общность слова. Содержательные компоненты значения слова в полной мере раскрываются только в предложении и конкретных коммуникативных ситуациях. Слово – это языковая единица, выражающая как номинативное, так и дополнительное значение» [4, с. 9].

Современная казахская лингвистика подчеркивает, что терминологические единицы, сформированные в результате семантического расширения, базируются на наименованиях

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

предметов, явлений и действий, характерных для жизнедеятельности казахского народа. Многие термины образуются метафорическим способом, опираясь на национально-когнитивный опыт [5].

Таким образом, вклад Р. Барлыбаева в развитие казахской семасиологии является исключительно значимым и продолжает оказывать влияние на современные исследования в области значения слов и их структурной организации.

Одним из ученых, внесших значительный вклад в казахскую семасиологию, является А. Хасенов. Он занимался изучением полисемии, расширения и сужения значения слова, а также способов использования переносного значения, метафоры, метонимии, синекдохи и других средств. О слове ученый пишет: «Слово – основная единица коммуникации между людьми. Без слова невозможен обмен мнениями. Установление взаимопонимания и взаимоотношений осуществляется посредством слова» [6, с. 91]. В вопросе значения слова и понятия А. Хасенов отмечает: «Значение слова заключает в себе основные признаки предметов и явлений реальной действительности. Слово – лингвистический знак, обозначающий предметы и процессы окружающей среды» [6, с. 94].

В казахском языкознании выделяются различные подходы к определению значения слова. Так, Г. Мусабаев, хотя и не формулирует точного определения, утверждает: «Облаченное в словесную форму понятийное содержание превращается в значение слова и совокупно со звучанием образует само слово» [7, с. 15]. Здесь значение слова определяется через понятие. К. Аханов в своем подходе перекликается с Е.М. Галкиной-Федорук: «Лексическое значение слова является связью звукового комплекса с одним из явлений реальной действительности в речи коллектива, говорящего на определенном языке» [8, с. 28].

М. Белбаева дает следующее определение: «Лексическим значением слов называется конкретное либо основное значение отдельных слов в статичном состоянии, вне взаимодействия с другими словами» [9, с. 14]. Аналогичное определение ранее давал Т. Кордабаев, однако он уточнил общественный аспект значения: «Лексическое значение слова – это отдельно взятое присущее ему значение, общепринятое в обществе» [10, с. 12]. Определение Б. Калиева близко к позиции Г. Мусабаева: «Слово – собирательный образ основных признаков, присущих предмету или явлению» [11; 12].

Таким образом, казахская семасиология опирается на комплексное понимание значения слова, учитывающее как индивидуальные лексические особенности, так и общественное восприятие и традиции языка.

Методы исследования и материалы

В качестве материала к статье использованы труды А. Байтурсынова «Система простых и художественных слов», К. Жубанова «Смысл бессмысленных слов», К. Аханова «Проблемы лексики казахского языка», Г. Мусабаева «Современный казахский язык», Р. Барлыбаева «Слово и его значения», М. Белбаевой «Лексикология современного казахского языка», Б. Калиева и А. Жылкыбаевой «Основы значений слов», М. Оразова «Семантика казахского языка», Г. Хасанова «Структура лексического значения слова».

В статье использованы сравнительный, сопоставительный метод, семасиологический метод описания, методы обобщения.

Анализ и результаты

В казахском языкознании проводится изучение различных аспектов исторической семасиологии. В этом контексте особенно выделяются работы А. Кайдарова, Р. Сыздыковой (Сөздер сөйлейді, 1994), Е. Жанпеисова (Этнолексика казахского языка, 1989), Ж. Манкеевой (Мәдени лексиканың ұлттық сипаты, 1997), А. Салкынбай (Қимыл есімінің семантикасы мен қызметі) и других исследователей. Нетрудно заметить, что этимологические, историко-лексикологические и этнолингвистические исследования данных авторов тесно связаны с

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

семантической природой языка. Как отмечается, «этнолексика с древними историческими корнями – источник информации о этнокультурной истории, языковых процессах и языковом творчестве народа. В названиях предметов отражаются чувства, восприятия и понятия, повседневный опыт и представления людей» [12, с. 263]. Таким образом, речь идет о денотативных, сигнификативных и эмпирических компонентах значения слова.

В кандидатской диссертации А. Салкынбаевой «Семантика и функции имен существительных действия на -у в современном казахском языке» всесторонне рассматриваются семантические аспекты в тюркологии, а также лексико-грамматическая природа различных семантических единиц.

Кроме того, различные аспекты проблемы семасиологии нашли отражение в работах Т. Жанузакова, Ш. Сарыбаева, О. Накысбекова, С. Омарбекова, Б. Хасанова, Б. Калиева и других. Однако, несмотря на прогресс в исследовании казахского языка, степень его изученности в сравнении с современными темпами и достижениями мирового языкознания остается недостаточной. По мере расширения и углубления науки растут и требования к уровню теоретического анализа. Определение места семасиологии в системе современного языкознания является сложной задачей, поскольку она рассматривается не только в рамках лингвистики, но и пересекается с философией, психологией и логикой.

Напрямую с изучением проблем семантики казахского языка связаны исследования Е. Кажыбекова, К. Хусайынова, М. Оразова, У. Жумагуловой, С. Уткелбаевой, Г. Хасанова. В подтверждение сложности изучения связи между формой и значением можно привести слова В. Гумбольдта: «Между звуком и значением есть определенная связь, однако в очень редких случаях возможно объяснение такой связи, обычно она остается необъяснимой» [13].

Направление фоносемантики в языкознании сформировалось в 1980-х годах XX века. Его объектом является звукоизобразительная система языка, рассматриваемая с позиций «пространства» и «времени». Основная цель фоносемантики заключается в исследовании звукоизобразительной системы на эмпирическом и теоретическом уровнях, выявлении сложных закономерностей звукоизобразительных явлений с точки зрения пространственно-временных характеристик, а также создании основ всеобъемлющей общей теории. Возникновение и развитие этого направления прежде всего связывают с именем С. Воронина, а в казахском языкознании его формирование и дальнейшее развитие отражено в исследованиях профессора К. Хусайынова и его последователей – С. Уткелбаевой, М. Жубановой и А. Ислама.

К.Ш. Хусайынов стал одним из ключевых исследователей казахской фоносемантики. Он детально изучал особенности соотношения звукоподражательных и звукосимволических слов как двух основных групп звукоизобразительной системы, рассматривая взаимосвязь звучания и значения. В своей монографии «Звукоизобразительность в казахском языке» ученый проанализировал морфологическое и фонетическое строение звукоподражательных слов, сопоставив их с аналогичными формами в других языках, и выявил систему акустических и артикуляционных соответствий между денотатными признаками и звучанием слов.

К. Хусайынов также классифицировал звукоподражательные корни казахского языка на две группы: корни, которые могут использоваться самостоятельно, и корни, значение которых проявляется только при морфемном анализе в составе различных частей речи. Этот подход позволил систематизировать звукоизобразительную лексику и выявить закономерности функционирования звуков и значений в казахском языке.

Когда речь идет о связи звуков со значением, особое внимание уделяется влиянию гласных звуков в составе слов. А. Ыскаков отмечал: «Заметно влияние на значение даже того, являются ли гласные звуки в корне подражательных слов твердыми или мягкими» [14, с. 399]. Действительно, открытость и закрытость гласных в звукоподражательных словах оказывает влияние на их значение: слова с открытыми гласными выражают большую силу

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

действия или звука, а слова с закрытыми гласными – быстроту действия или звука. Например: *тарс (бах) – тұрс (бух) – тырс (кап), жалт ету (сверкнуть) – жылт ету (блеснуть), тасыр (плюх) – тұсыр (бульк) – тысыр (шлеп), шыңқ (пых) – шіңк (пик), қаңқ ету (гав) – қыңқ ету (тяв)* и др. При этом значения звукоподражательных слов не сравнимы с значениями имен существительных или глаголов, поскольку последние не имеют прямой связи с объектами, которые они обозначают, тогда как у звукоподражательных слов такая связь есть.

Во многих учебниках фонема определяется через связь со значением. Так, С. Кенесбаев пишет: «Самую маленькую единицу языка, способствующую разграничению значения слова и предмета, мы называем фонемой» [15, с. 221]. Некоторые исследователи считают основной функцией фонемы различительную (дифференцирующую) и дают её определение в связи с этой функцией [8, с. 234].

В современной семасиологии значения слов подразделяются на макро- и микроструктуры. К макроструктурам относятся денотативное, сигнификативное и коннотативное значения. Если наименьшая неделимая часть звука – фонема, а наименьшая неделимая часть слова – морфема, то наименьшей неделимой частью значения является сема.

Например, если у предмета (понятия) есть несколько признаков, то у слова, его обозначающего, есть столько же сем. Так, слово *қарандаш* (карандаш) включает следующие признаки: форма в виде палочки, наружная оболочка из дерева, внутренний стержень из графита, используется для письма и черчения, относительно качества – быстро стирается, нечеткий. Таким образом, слово состоит из пяти сем [11].

В настоящее время семасиология понимается широко и рассматривается на стыке различных наук – языкознания, философии, психологии, логики, кибернетики и др. Вследствие этого одна и та же категория может рассматриваться представителями разных наук по-разному, с использованием различных методов анализа и исследований. Поэтому было бы некорректно формулировать разностороннюю точку зрения о проблемах семасиологии, опираясь исключительно на достижения одной дисциплины.

Значение слова является лингвистической категорией, поэтому его разносторонний анализ относится к компетенции языкознания. Исследование значения слова может проводиться в нескольких направлениях внутри лингвистики: анализ связи между звучанием и значением слова, изучение соотношения значения и понятия, выявление структуры значения и его элементов, исследование лексики на основе закономерностей сочетания слов, а также ряд других аспектов.

Когнитивные основы новых словоупотреблений формируются в процессе концептуализации и категоризации действительности. Этот процесс отражает особенности восприятия, осмысления и интерпретации окружающего мира, когда новые явления и понятия репрезентируются через уже освоенные и устойчивые языковые формы [16, с. 148].

Результаты современных исследований показывают, что количественно-качественные характеристики ассоциативно-вербальной сети в ментальном лексиконе каждой лексической инновации находятся под дифференцированным влиянием как интра-, так и экстралингвистических факторов [17].

Теоретические основы этих проблем в современном языкознании формируются в рамках изучения номинации и мотивации, что исследуют такие ученые, как Б. Калиев, Ж. Манкеева и другие. В своей работе Ж. Манкеева рассматривает принципы номинации, касающиеся лексики материальной культуры: «Название какого-либо предмета не просто обозначает его, но и передает определенное представление о нем. Поскольку различение и осмысление предметов осуществляются в определенных условиях исторического развития народа, они варьируются в зависимости от конкретной жизненной среды языкового общества. Любое общество познает предмет с точки зрения его повседневного практического назначения и связывает его с известными ему понятиями. Жизненные реалии,

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

бытовой уклад, опыт, обычаи, традиции и верования народа, отраженные в различных предметах, выражаются словами языка. Познанный таким образом предмет, отличимый от других, получает конкретное название» [12, с. 248].

В работе «Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке» профессор Б. Калиев подробно рассматривает проблему мотивации, применительно к названиям растений. Он подчеркивает, что значение слова определяется не только в отдельном употреблении или в связи с другими словами в предложении, но также может анализироваться через его место в лексической системе. Это он иллюстрирует на примере слова *аш:* «Значение слова аш может быть определено только в связи со словами *есік (дверь) – есікті аш (открой дверь)* или *қарын (желудок) – қарны ашты (голодный желудок)»* [11, с. 20].

Системное исследование проблем семантики в казахском языкознании связано с именем профессора М. Оразова. Он отмечает: «Лексическим значением мы считаем отдельный звук или сочетание звуков в условной, исторической и социальной связи с обобщенным в человеческом сознании, невещественным образом предметов, действий и различных явлений объективного мира» [18, с. 45].

Таким образом, на современном этапе развития казахского языкознания семасиология рассматривает значение слова в рамках трех измерений: парадигматики, синтагматики и эпидигматики.

В последние годы вопросы семасиологии и лексической семантики казахского языка получают новое развитие в рамках когнитивной лингвистики, корпусных исследований и лексико-семантического анализа. Несмотря на то, что фундаментальные теоретический основы казахской семасиологии были заложены в трудах М. Оразова [18] и Б. Калиева, А. Жылкыбаевой [11], современные исследования существенно расширяют представления о структуре и функционировании значения слова в языке. Так, в статье М. Малбакова, Б. Бердиллаевой и Д. Малбакова «Особенности лексико-семантического употребления казахских слов в словаре В.В. Радлова» анализируются историко-семантические особенности функционирования казахской лексики в сравнительно-историческом аспекте, что позволяет выявить динамику изменения значений слов и их культурно-историческую обусловленность [19]. Данное исследование демонстрирует преемственность между исторической семасиологией и современными подходами к изучению семантики слова.

Современные когнитивно-семантические направления представлены в исследовании «Фреймовый анализ семантики концепта «таза» в казахском языке», где значение языковой единицы рассматривается через систему когнитивных моделей и фреймов [20]. Авторы показывают, что семантика слова формируется не только в пределах лексической системы, но и в тесной связи с национально-культурным сознанием, ассоциативными и концептуальными структурами носителей языка. Подобный подход свидетельствует о расширении методологических основ современной семасиологии.

Важное место в современных исследованиях занимает изучение лексико-семантической сочетаемости слов. В статье Г. Талгаткызы, А. Амирбековой и Л. Ураковой «Лексико-семантическая сочетаемость слов в казахском языке» рассматриваются закономерности синтагматических связей лексических единиц, а также механизмы формирования значения в контексте словосочетаний [21]. Данное направление напрямую связано с исследованием синтагматического аспекта значения слова и подтверждает актуальность изучения семантики в системном функциональном аспектах.

С позиций современной функциональной семантики представляет работа З.Ж. Аухадиевой «Семантическая особенность прилагательных казахского языка при выражении пространственных отношений статики», в которой исследуются особенности репрезентации пространственных отношений средствами прилагательных казахского языка

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

[22]. Исследование демонстрирует, что семантическая структура слова тесно связана с категоризацией пространства и отражает особенности языковой картины мира.

Развитие цифровой лингвистики и корпусных технологий также способствует углублению семантических исследований. Так, в статье К.Б. Слямбекова и А.М. Садыка «Национальный корпус казахского языка: лексико-семантическая разметка глаголов» рассматриваются принципы семантической классификации глагольной лексики в Национальном корпусе казахского языка [23]. Авторы подчеркивают важность систематизации лексико-семантических групп и разработки электронных ресурсов для дальнейшего исследования семантики казахского языка. Подобные работы свидетельствуют о переходе современной казахской семасиологии к корпусным и цифровым методам анализа.

Таким образом, современные исследования показывают, что семасиология в казахском языкознании развивается в нескольких взаимосвязанных направлениях: историко-семантическом, когнитивном, функционально-семантическом и корпусно-лингвистическом. Это подтверждает актуальность изучения слова как сложной многоуровневой категории и свидетельствует о дальнейшем расширении теоретико-методологической базы казахской семасиологии.

Заключение

Таким образом, результаты проведённого исследования позволяют сформулировать следующие выводы в соответствии с поставленными задачами.

Во-первых, рассмотрение предпосылок формирования семасиологии в казахском языкознании показало, что её становление происходило в русле общелингвистических тенденций и прошло несколько этапов развития – от психологического и эволюционного направления к современным междисциплинарным подходам.

Во-вторых, анализ научных взглядов казахских ученых на природу слова и его значение выявил, что в отечественном языкознании сформировались устойчивые теоретические представления о соотношении слова, понятия и значения. Труды А. Байтурсынова, К. Жубанова, К. Аханова, Р. Барлыбаева и других исследователей заложили основу для дальнейшего развития семасиологии.

В-третьих, определено, что в рамках казахской семасиологии разрабатываются ключевые категории, связанные с семантической структурой слова, включая денотативное и понятийное значение, полисемию, омонимию, а также механизмы семантического расширения и переноса значений.

В-четвёртых, установлено, что вклад отдельных ученых в развитие семасиологии является значительным и многогранным, а их исследования способствовали формированию теоретико-методологической базы данной отрасли.

В целом можно констатировать, что в современном казахском языкознании наблюдается глубокое и последовательное изучение семантики слова. Вместе с тем сохраняется необходимость дальнейшей разработки теоретико-методологических основ семасиологии, что определяет перспективы будущих исследований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Ақтөбе: Жұбанов университеті, 2019. – 581 б.
3. Аханов К. Қазақ тілі лексикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Өлке, 2005. – 302 б.
4. Барлыбаев Р. Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 72 б.
5. Құлманов С.Қ., Рсалиева Н.М., Омарова А.Д., Ескендір Ж.Е. Қазіргі қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістер // Тілтаным. – 2023. – №3 (91). – Б. 85-94. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-85-94
6. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Ер-Дәулет, 2007. – 125 б.

7. Мұсабаев Ғ. Қазақ әдеби тілінің кейбір мәселелері // Кіт.: И.В.Сталин еңбектері негізінде қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 1951. – 140 б.
8. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Өлке, 2010. – 560 б.
9. Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 116 б.
10. Қордабаев Т. Сөз және оның мағыналары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1958. – №1.
11. Қалиев Б., Жылқыбаева, А. Сөз мағыналарының негіздері. – Алматы: ҚазҰУ, 2002. – 110 б.
12. Манкеева Ж.А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
13. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с немец. – Москва: Прогресс, 1984. – 400 с.
14. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 457 б.
15. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
16. Бисенғали А., Құлманов С., Омарова А. Қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа қолданыстардың когнитивтік негіздері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №4 (138). – Б. 140-153. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.281
17. Алдашева Қ. Тіл синергетикасы және лексикалық жаңалықтар . – Алматы: Жылдам полиграфия орталығы, 2002. – 248 б.
18. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 212 б.
19. Малбақов М., Бердиллаева М., Малбақов Д. В.В. Радлов сөздігіндегі қазақ сөздерінің лексика-семантикалық ерекшеліктері // Тілтаным. – 2024. – №3. – Б. 22-30. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-22-30
20. Ерназарова З.Ш., Ерназарова Г.Ш. Қазақ тіліндегі «таза» концептісі семантикасын фреймдік талдау // ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – №1. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.007
21. Talgatkyzy G., Amirbekova A.B., Urakova L. Lexico-semantic compatibility of words in kazakh // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2022. – №3. – P. 120-128. https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v187.i3.013
22. Аухадиева З.Ж. Семантическая особенность прилагательных казахского языка при выражении пространственных отношений статики // Международный научно-практический журнал. – 2018. – №11(43). – С. 27-33.
23. Slyambekov Q.B., Sadyk A.M. The national corpus of the kazakh language: the semantic markup of verbs // Тілтаным. – 2024. – №1. – P. 189-196. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-189-196

REFERENCES

1. Baitursynuly A. Adebiet tanytqysh [Literary Critic]. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 b. [In Kazakh]
2. Zhubanov Q. Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. – Aqtobe: Zhubanov universiteti, 2019. – 581 b. [In Kazakh]
3. Ahanov K. Qazaq tili leksikasynyn ozekti maseleleri [Current Issues in the Lexis of the Kazakh Language]. – Almaty: Olke, 2005. – 302 b. [In Kazakh]
4. Barlybaev R. Qazaq tilinde soz magynasynyn keneiui men taryluy [Semantic Broadening and Narrowing in the Kazakh Language]. – Almaty: Mektep, 1968. – 72 b. [In Kazakh]
5. Qulmanov S.Q., Rsalieva N.M., Omarova A.D., Eskendir Zh.E. Qazirgi qazaq terminologiasyndagy semantikalyq uderister [Semantic Processes in Modern Kazakh Terminology] // Tiltanym. – 2023. – №3 (91). – B. 85-94. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-85-94 [In Kazakh]
6. Hasenov A. Til bilimi [Linguistics]. – Almaty: Er-Daulet, 2007. – 125 b. [In Kazakh]
7. Musabaev G. Qazaq adebi tilinin keibir maseleleri [Some problems of the Kazakh literary language] // Kit.: I.V. Stalin enbekteri negizinde qazaq til biliminin maseleleri. – Almaty, 1951. – 140 b. [In Kazakh]
8. Ahanov K. Til biliminin negizderi [Fundamentals of linguistics]. – Almaty: Olke, 2010. – 560 b. [In Kazakh]
9. Belbaeva M. Qazirgi qazaq tili leksikologiasy [Lexicology of the modern Kazakh language]. – Almaty: Mektep, 1976. – 116 b. [In Kazakh]
10. Qordabaev T. Soz zhane onyn magynalary [The word and its meanings] // Qazaq tili men adebieti. – 1958. – №1. [In Kazakh]

11. Qaliev B., Zhylqybaeva, A. Soz magynalarynyn negizderi [Basics of word meanings]. – Almaty: QazUU, 2002. – 110 b. [In Kazakh]
12. Mankeeva Zh.A. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 b. [In Kazakh]
13. Gumboldt V. Izbrannye trudy po iazykoznaniu [Selected Works on Linguistics] / Per. s nemec. – Moskva: Progress, 1984. – 400 s. [In Russian]
14. Ysqaqov A. Qazirgi qazaq tili. Morfologia [Modern Kazakh language. Morphology]. – Pavlodar: S. Toraigyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universieti, 2010. – 457 b. [In Kazakh]
15. Musabaev G. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 b. [In Kazakh]
16. Bisengali A., Qulmanov S., Omarova A. Qazirgi qazaq zhane turik tilderindegi zhana qoldanystardyn kognitivtik negizderi [Cognitive foundations of new uses in modern Kazakh and Turkish languages] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №4 (138). – B. 140-153. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.281 [In Kazakh]
17. Aldasheva Q. Til sinergetikasy zhane leksikalyq zhanalyqtar [Language Sinergetics and Lexical innovations]. – Almaty: Zhyldam poligrafia ortalygy, 2002. – 248 b. [In Kazakh]
18. Orazov M. Qazaq tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language]. – Almaty: Rauan, 1991. – 212 b. [In Kazakh]
19. Malbaqov M., Berdillaeva M., Malbaqov D. V.V. Radlov sozdigindegi qazaq sozderinin leksika-semantikalyq erekshelikteri [Lexical and semantic features of Kazakh words in the dictionary of V. V. Radlov] // Tiltanym. – 2024. – №3. – B. 22-30. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-22-30 [In Kazakh]
20. Ernazarova Z.Sh., Ernazarova G.Sh. Qazaq tilindegi «taza» konceptisi semantikasyn freimdik taldau [Frame analysis of the semantics of the concept “clean” in the Kazakh language] // QazHQzhaneATU Habarshysy. Filologia gylymdary seriasy. – 2024. – №1. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.007 [In Kazakh]
21. Talgatkyzy G., Amirbekova A.B., Urakova L. Lexico-semantic compatibility of words in kazakh // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – 2022. – №3. – P. 120-128. https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v187.i3.013
22. Auhadieva Z.Zh. Semanticheskaia osobennost prilagatelnyh kazahskogo iazyka pri vyrazhenii prostranstvennyh otnosheni statiki [Semantic features of Kazakh adjectives in expressing spatial relations of statics] // Mezhdunarodnyi nauchno-prakticheski zhurnal. – 2018. – №11(43). – S. 27-33. [In Russian]
23. Slyambekov Q.B., Sadyk A.M. The national corpus of the kazakh language: the semantic markup of verbs // Tiltanym. – 2024. – №1. – P. 189-196. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-189-196

The Formation of Semasiology in Kazakh Linguistics

Abstract. This article examines the formation and development of semasiology in Kazakh linguistics as a branch of linguistics that studies the lexical meanings of words and word combinations denoting objects, phenomena, and concepts. The paper reviews the works of scholars who laid the theoretical and methodological foundations of Kazakh semasiology and contributed to its development as an independent field. It also analyzes their approaches to key issues in Kazakh semasiology.

Semasiology focuses on the word and its meaning as fundamental units of language, while semantics, as a broader discipline, investigates meaning as a complex and multifaceted phenomenon. Given the breadth of meaning, its study requires a comprehensive and multidimensional approach. In this regard, a range of related fields has developed, including onomasiology, dialectology, terminology, sociolinguistics, psycholinguistics, text linguistics, cognitive linguistics, functional grammar, and phonosemantics.

Furthermore, it has been established that the study of grammatical phenomena in close connection with semantics significantly contributes to the development of functional grammar. Word meanings can be structured into macro- and micro-level components depending on their content. The macrostructure of meaning includes denotative, significative, and components of meanings.

Keywords: semasiology, sema, denotative meaning, significative meaning, connotative meaning, macrostructure of meaning, microstructure of meaning.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Қазақ тіл білімінде семасиологияның қалыптасуы

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл біліміндегі семасиологияның қалыптасуы мен даму процестері қарастырылады. Семасиология лингвистиканың пәндерді, құбылыстар мен ұғымдарды білдіретін сөздер мен сөз тіркестерінің лексикалық мағынасын зерттейтін саласы ретінде қарастырылады. Қазақ семасиологиясының ғылыми-теориялық негізін қалаған және осы саланың тіл білімінің дербес бағыты ретінде қалыптасуына ықпал еткен ғалымдардың еңбектеріне ерекше көңіл бөлінеді. Қазақ тілі семасиологиясының өзекті мәселелері жайлы әртүрлі ғылыми көзқарастар талданады.

Семасиологияның объектісі сөз және оның мағынасы болғандықтан, бұл пән семантиканың жалпы теориясымен тығыз байланысты. Семантика ғылыми пән ретінде мағынаны кең мағынада зерттейді. Дегенмен, мағынасы зерттеуге кешенді және пәнаралық көзқарасты қажет ететін күрделі және көп қырлы құбылыс. Осыған байланысты ономасиология, диалектология, терминология, социолингвистика, психолингвистика, текстология, когнитивтік лингвистика, функционалдық грамматика, фоносемантика және т.б. ерекшеленетін семантикамен өзара әрекеттесетін бағыттар ауқымы кеңеюде.

Қазіргі кезеңде грамматикалық құбылыстарды олардың семантикалық аспектісінде қарастыру функционалды грамматиканың дамуына айтарлықтай әсер ететіндігі анықталды. Сөздердің мағыналары олардың мазмұнына қарай макроқұрылымдар мен микроқұрылымдар болып бөлінеді. Макроқұрылымдарға денотативті, сигналдық және коннотативті мағыналар жатқызылады.

Кілт сөздер: семасиология, сема, денотаттық мағына, сигнификаттық мағына, конотаттық мағына, мағынаның макроқұрылымы, мағынаның микроқұрылымы.

Сведения об авторах

Имангазина А.А. *– автор-корреспондент, кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, e-mail: aigul-nurasyl@mail.ru, Казахстан, г. Актобе.*

Айтбенбетова А.К. *– кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, e-mail: aitbenbetova74@mail.ru, Казахстан, г. Актобе.*

Муратбек Б.К. *– кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, e-mail: baglash@mail.ru, Казахстан, г. Актобе.*

Information about the authors

Imangazina A.A. *– The Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: aigul-nurasyl@mail.ru, Kazakhstan, Aktobe.*

Aitbenbetova A.K. *– Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: aitbenbetova74@mail.ru, Kazakhstan, Aktobe.*

Muratbek Б.К. *– Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: baglash@mail.ru, Kazakhstan, Aktobe.*

Авторлар туралы мәлімет

Имангазина А.Ә. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: aigul-nurasyl@mail.ru, Қазақстан, Ақтөбе қ.*

Айтбенбетова А.Қ. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: aitbenbetova74@mail.ru, Қазақстан, Ақтөбе қ.*

Мұратбек Б.Қ. *– филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: baglash@mail.ru, Қазақстан, Ақтөбе қ.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ӘОЖ 81’23:81’373; МҒТАР 16.21.21; 16.21.37
https://doi.org/10.47526/3107-3085.60

А.Ж. ҮДЕРБАЕВ[1], С.А. ОДАНОВА[1]✉, Л.Ә. ИБРАЙМОВА[2]
[1]Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті
[2]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
✉*e-mail: s.odanova@satbayev.university*

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АССОЦИАТИВТІК СӨЗДІКТЕР: ЭКСПЕРИМЕНТТІК ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Қазіргі психолингвистика мен ассоциативтік лексикографияда тілдік сананың құрылымын эксперименттік деректер негізінде сипаттау өзекті ғылыми бағыттардың бірі болып табылады. Қазақ тіл білімінде ассоциативтік зерттеулер жүргізілгенімен, қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгерушілердің тілдік санасындағы лексикалық бірліктердің ассоциативтік байланыстарын жүйелі сипаттайтын эмпирикалық зерттеулер жеткіліксіз. Осыған байланысты мақалада қазақ тілін үйренуші түркітілдес студенттердің ассоциативтік реакциялары негізінде қазақ тіліндегі лексикалық бірліктердің ассоциативтік өрістері талданады.

Зерттеудің мақсаты – ассоциативтік эксперимент нәтижелері арқылы қазақ тіліндегі стимул сөздердің семантикалық, мәдени және когнитивтік байланыстарын анықтау және оларды ассоциативтік лексикография тұрғысынан сипаттау. Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер қойылды: стимул сөздерді іріктеу; еркін ассоциативтік эксперимент жүргізу; алынған реакцияларды жүйелеу және семантикалық топтарға жіктеу; ассоциативтік өрістердің құрылымдық ерекшеліктерін талдау.

Зерттеудің эмпирикалық базасын қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеріп жүрген түркітілдес 70 студенттің қатысуымен жүргізілген еркін ассоциативтік эксперимент нәтижелері құрайды. Респонденттерге А1 деңгейіндегі оқу материалдары негізінде іріктелген 32 стимул сөз ұсынылып, әрқайсысына 5-7 ассоциативтік реакция жазу тапсырылды.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін ассоциативтік лексикография мен психолингвистика саласындағы Ю.Н. Караулов, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева, А.А. Леонтьев, Н.В. Дмитрюк еңбектерінде қалыптасқан ғылыми тұжырымдар құрайды. Зерттеуде еркін ассоциативтік эксперимент, сипаттамалы талдау, семантикалық топтау, жиілік талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері түркітілдес студенттердің ассоциативтік реакцияларында семантикалық, мәдени және бағалауыштық байланыстардың қатар көрінетінін көрсетті. Ғылыми жаңалығы – қазақ тілін үйренушілердің тілдік санасындағы ассоциативтік өрістерді эксперименттік деректер негізінде жүйелеп сипаттауда және қазақ тілінің оқу ассоциативтік сөздігін құрастыруға қажетті бастапқы дерекқор ұсынуда.

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Үдербаев А.Ж., Оданова С.А., Ибраймова Л.Ә. Қазақ тіліндегі ассоциативтік сөздіктер: эксперименттік деректер негізінде талдау // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 50-61. https://doi.org/10.47526/3107-3085.60
****Cite us correctly:***
Uderbaev A.Zh., Odanova S.A., Ibraimova L.A. Qazaq tilindegi associativtik sozdikter: eksperimenttik derekter negizinde taldau [Associative Dictionaries in the Kazakh Language: Analysis Based on Experimental Data] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 50-61. https://doi.org/10.47526/3107-3085.60

Мақаланың редакцияға түскен күні 08.02.2026 / қабылданған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Зерттеудің практикалық маңыздылығы алынған материалдарды қазақ тілін оқыту әдістемесінде, оқу ассоциативтік сөздіктер жасауда, сондай-ақ когнитивтік лингвистика, психолингвистика және мәдениаралық коммуникация салаларындағы қолданбалы зерттеулерде пайдалану мүмкіндігімен айқындалады.

Кілт сөздер: ассоциативтік сөздік, еркін ассоциативтік эксперимент, стимул сөз, тілдік сана, түркітілдес студенттер, психолингвистика.

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде тілдік сананың құрылымын, санадағы сөздік қордың жүйеленуін және сөздердің танымдық байланыстар жүйесін зерттеу өзекті ғылыми бағыттардың біріне айналып отыр. Бұл мәселелер психолингвистика, когнитивтік лингвистика және лексикография ғылымдарының тоғысында қарастырылады. Соның ішінде ассоциативтік лексикография тілдік бірліктердің адам санасында қалай ұйымдасатынын, сөздердің семантикалық және ассоциативтік байланыстарын анықтауға мүмкіндік беретін маңызды зерттеу саласы болып табылады.

Ассоциативтік зерттеулер сөздердің адамның когнитивтік жүйесінде оқшау күйде емес, өзара байланысқан ассоциативтік желілер арқылы ұйымдасатынын көрсетеді. Мұндай байланыстарды анықтаудың негізгі әдістерінің бірі – еркін ассоциативтік эксперимент. Бұл әдіс стимул сөзге берілген алғашқы реакцияларды тіркеу арқылы тілдік сананың құрылымын сипаттауға мүмкіндік береді. Эксперимент нәтижесінде алынған деректер сөздердің семантикалық өрістерін, олардың когнитивтік және мәдени байланыстарын анықтауда маңызды эмпирикалық материал болып саналады.

Ассоциативтік лексикография саласында маңызды еңбек еткен зерттеушілердің қатарында Ю.Н. Караулов, Е.Ф. Тарасов, т.б. ғалымдарды атауға болады [1]. Олар адамның санасы әртүрлі мәдени белгілер арқылы көрініс табатынын атап өтеді. Сол мәдени белгілердің ішінде тілдік бірліктер – сөздер, мәтіндер және ассоциативтік өрістер ерекше орын алады. Бұл құбылыс тілдік сана ұғымымен тығыз байланысты және тіл арқылы жүзеге асады. Осы тұрғыдан алғанда, ассоциативтік деректер тілдік сананың құрылымын сипаттауда маңызды зерттеу материалы болып отыр.

Ассоциативтік лексикография психолингвистикалық зерттеулермен сабақтаса қалыптасқан ғылыми бағыт болып табылады. Оның теориялық және әдіснамалық негіздері XX ғасырдың басындағы Г. Кент пен А. Розановтың еркін ассоциативтік эксперименттерінен бастау алып, кейін А.А. Леонтьевтің орыс тілінің ассоциативтік нормаларына арналған зерттеулері арқылы жүйелі сипат алды [2; 3]. Бұл бағыттың қалыптасуы мен дамуы, сондай-ақ ассоциативтік сөздіктердің ғылыми маңызы М.К. Абаева, Н.В. Дмитрюк, Н.В. Уфимцева еңбектерінде жан-жақты қарастырылып, ассоциативтік деректердің тілдік сананың құрылымын сипаттаудағы және шет тілін меңгерту үдерісін жетілдірудегі маңызы айқындалған [4].

Қазіргі кезде Мәскеу психолингвистикалық мектебі зерттеушілерінің бастамасымен бірнеше ресейлік ассоциативтік-вербалды деректер қорлары жасалып, ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар басқа тілдер бойынша да оннан астам ассоциативтік деректер базасы қалыптастырылған. Олардың қатарында қазақ тіліне арналған екі ассоциативтік сөздік те бар [5; 6]. Бұл деректер базалары тілдік сананың құрылымын зерттеуге, әртүрлі тілдік қауымдардың мәдени-танымдық ерекшеліктерін салыстырмалы тұрғыда талдауға мүмкіндік береді [7].

Қазақстанда ассоциативтік лексикография бағытындағы зерттеулер XX ғасырдың 60-70 жылдарынан бастап дамып, қазақ тілінің ассоциативтік нормаларын сипаттайтын бірқатар сөздіктер жарық көрді [7; 8]. Бұл еңбектер қазақ тіліндегі ассоциативтік байланыстарды сипаттаудың эмпирикалық негізін қалыптастырғанымен, қазақ тілін екінші тіл ретінде

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

меңгерушілердің ассоциативтік реакцияларына сүйенген зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Осыған байланысты қазақ тіліндегі лексикалық бірліктердің ассоциативтік өрістерін эксперименттік деректер негізінде сипаттау өзекті ғылыми міндеттердің бірі.

Зерттеудің мақсаты – ассоциативтік эксперимент нәтижелері негізінде қазақ тіліндегі лексикалық бірліктердің ассоциативтік өрістерін талдау және олардың тілдік санадағы семантикалық байланыстарын сипаттау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгерушілердің ассоциативтік реакцияларын эксперименттік деректер негізінде жүйелеу және осы негізде қазақ тілінің оқу ассоциативтік лексикографиясының эмпирикалық базасын толықтыруында көрінеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің эмпирикалық материалы қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеріп жүрген түркітілдес студенттердің ассоциативтік реакцияларынан құралды. Зерттеуге жоғары оқу орындарында білім алатын, қазақ тілін А1 деңгейінде меңгеріп жүрген 70 студент қатысты.

Стимул сөздер қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуға арналған А1 деңгейіндегі оқу құралдары мен оқулықтарды талдау негізінде іріктелді. А1 деңгейінің таңдалуы оның тіл үйренудің бастапқы кезеңін қамтуымен және білім алушылардың базалық лексикалық қорын қалыптастырудағы маңызымен түсіндіріледі.

Қазіргі әдістеме ғылымында оқу сөздіктері тілдік қатынасты қамтамасыз ететін маңызды лексикографиялық ресурс ретінде қарастырылады, өйткені олар тіл үйренушінің сөздік қорын кеңейтіп қана қоймай, грамматикалық құрылымдарды меңгеруіне және коммуникативтік дағдыларын дамытуына ықпал етеді [9]. Осыған байланысты зерттеуде ассоциативтік материалдарды іріктеудің негізі ретінде А1 деңгейіндегі лексикалық бірліктер алынуы тілдік санада қалыптасатын бастапқы семантикалық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді.

Стимул сөздерді іріктеу барысында олардың қолданыс жиілігі, коммуникативтік маңыздылығы, тақырыптық репрезентативтілігі және мәдени-танымдық мазмұны ескерілді. Соның нәтижесінде күнделікті тұрмыс, әлеуметтік қатынас, білім беру, табиғат және мәдени тәжірибе салаларын қамтитын 32 стимул сөз таңдап алынды.

Зерттеу барысында еркін ассоциативтік эксперимент әдісі қолданылды. Бұл әдіс психолингвистикалық зерттеулерде сөздердің тілдік санадағы байланыстарын анықтаудың тиімді құралдарының бірі болып саналады. Эксперимент жүргізу үшін арнайы сауалнама әзірленді. Сауалнама екі бөлімнен тұрды. Бірінші бөлімде респонденттердің жасы, жынысы, ұлты, қазақ тілін меңгеру деңгейі және күнделікті қарым-қатынаста қолданатын тілі туралы жалпы әлеуметтік-демографиялық мәліметтер жинақталды.

Екінші бөлімде респонденттерге 32 стимул сөз ұсынылып, әрбір сөзге байланысты ойға алғаш келген 5-7 ассоциативтік сөзді немесе сөз тіркесін жазу тапсырылды. Эксперимент жазбаша форматта жүргізілді. Респонденттерге жауаптарды мүмкіндігінше жылдам әрі еркін беру қажеттігі түсіндірілді, бұл олардың табиғи ассоциативтік реакцияларын тіркеуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде әрбір стимул сөз бойынша алынған реакциялар белгілі бір ассоциативтік өрісті қалыптастырды.

Алынған ассоциативтік материалдар бірнеше кезең бойынша өңделді: алдымен барлық реакциялар жүйеленіп, қайталанатын және бірегей жауаптар тіркелді, содан кейін әрбір стимул сөз бойынша реакциялардың жиілік көрсеткіштері анықталды. Бұдан кейін алынған жауаптар мазмұндық ерекшеліктеріне қарай семантикалық топтарға жіктеліп, ассоциативтік өрістерге салыстырмалы сипаттамалы талдау жүргізілді, сөздердің семантикалық, мәдени және бағалауыштық байланыстары қарастырылды.

Зерттеуде жиілік талдау, семантикалық топтау және салыстырмалы сипаттамалы талдау әдістері қолданылды. Аталған әдістер ассоциативтік өрістердің құрылымдық ерекшеліктерін анықтауға және қазақ тілін үйренушілердің тілдік санасындағы когнитивтік байланыстарды сипаттауға мүмкіндік берді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Талдау мен нәтижелер

Қазіргі психолингвистикалық зерттеулерде ассоциативтік эксперимент тілдік сананың құрылымын сипаттайтын тиімді эмпирикалық әдістердің бірі ретінде кеңінен қолданылады. Ассоциативтік деректер арқылы сөздердің тілдік жүйедегі семантикалық байланыстары ғана емес, сонымен қатар тіл иесінің когнитивтік тәжірибесі, мәдени стереотиптері мен ұжымдық таным ерекшеліктері де анықталады. Сондықтан ассоциативтік зерттеулер психолингвистикамен қатар лингвомәдениеттану, этнолингвистика, әлеуметтану және лингводидактика салаларында да белсенді қолданысқа ие. Қазіргі қазақстандық психолингвистикада ассоциативтік бағыттағы зерттеулердің маңыздылығы Фазылжанова мен Дмитрюк еңбектерінде де атап көрсетіліп, ассоциативтік деректердің тілдік сананы сипаттаудағы ғылыми мүмкіндіктері қарастырылады [10; 11].

Қазақ тіліндегі ассоциативтік зерттеулердің тәжірибесінде лексикографиялық сипаттағы еңбектер де бар. Солардың бірі – Қ. Қадашева, С.Қ. Омарова, У.О. Асанова және А.О. Амиржанова авторлығымен жарық көрген «Ассоциативтік өріс және ортақ сөздер оқу сөздігі» [12]. Бұл еңбекте қазақ тілі оқулықтарындағы тақырыптық лексикалық минимум негізінде ассоциативтік өрістер жасалып, сөздердің мағыналық байланыстары көрсетілген. Сөздік материалдары әдеби мәтіндерден алынған мысалдармен толықтырылған және қазақ, түрік, өзбек тілдерінің фонетикалық ерекшеліктері мен ұқсастықтарына да назар аударылған. Мұндай жұмыстар ассоциативтік деректердің лексикографиялық тұрғыдан да маңызды екенін көрсетеді.

Қазақ тіліндегі ассоциативтік зерттеулердің тағы бір бағыты жаңа лексикалық бірліктердің тілдік санадағы орнын анықтауға бағытталған. Осы тұрғыда Қ.С. Алдашева мен А.С. Набидуллидің еңбегі ерекше назар аудартады [13]. Авторлар кейінгі жылдары қазақ тіліне енген лексикалық жаңалықтарды зерттеп, олардың ассоциативтік тезаурусын құрастыру мақсатында еркін ассоциативтік эксперимент жүргізген. Зерттеу барысында стимул сөз ретінде қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктері арқылы жасалған 100 жаңа сөз таңдалып, 17-53 жас аралығындағы 293 респондентке сауалнама жүргізілген. Эксперимент нәтижесінде құлаққап, пернетақта, бедел-бейне, жаңартпа сияқты сөздерге берілген реакциялар талданып, олардың семантикалық байланыстары сипатталған. Авторлардың пікірінше, ассоциативтік эксперимент нәтижесінде алынған материалдар жаңа лексикалық бірліктердің тілдік жүйеде орнығу дәрежесін және олардың коммуникациядағы белсенділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Ғылыми әдебиеттерде ассоциативтік эксперимент сөздердің семантикалық және танымдық байланыстарын анықтаудың тиімді психолингвистикалық әдістерінің бірі ретінде қарастырылады. Мұндай эксперименттер стимул сөздерге берілген реакцияларды талдау арқылы сөздердің ассоциативтік өрісін және олардың тілдік санадағы ұйымдасу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Мәселен, бірқатар зерттеулерде ассоциативтік эксперимент нәтижелері сөздердің абстрактылық және нақтылық деңгейіне байланысты қалыптасатын семантикалық байланыстарды сипаттауға қолданылған [14].

Ассоциациялық талдау теориясында ассоциативтік құрылым ең қарапайым деңгейде стимул мен реакция арасындағы байланыс түрінде қарастырылады. Ең кіші ассоциативтік бірлік S → R (стимул – реакция) моделінен тұрады. Бір стимул сөзге бірнеше реакциялар берілуі мүмкін, ал олардың жиынтығы белгілі бір ассоциативтік өрісті қалыптастырады [3]. Осындай реакциялар жиынтығы сөздің тілдік санадағы семантикалық және когнитивтік байланыстарын сипаттауға мүмкіндік береді.

Ассоциативтік зерттеулердің ірі халықаралық үлгілерінің бірі – G.R. Kiss бастаған зерттеушілер тобы жүргізген ағылшын тіліндегі еркін ассоциативтік эксперимент. Бұл зерттеу бірнеше кезеңде жүргізіліп, бастапқы кезеңде жиілік сөздіктері мен Basic English материалдары негізінде шамамен мың стимул сөз іріктелген. Кейінгі кезеңдерде алынған реакциялар жаңа стимул ретінде қолданылып, стимул сөздердің саны біртіндеп көбейген.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Нәтижесінде эксперимент барысында 8400-ге жуық стимул сөз қамтылып, шамамен 9000 респондент қатысқан. Зерттеу нәтижелері компьютерлік өңдеуден өтіп, 55837 бірліктен тұратын ассоциативтік тезаурус жасалған [15]. Бұл тәжірибе ассоциативтік деректердің сөздер арасындағы тура (стимул → реакция) және кері (реакция → стимул) байланыстарды анықтауда маңызды екенін көрсетеді.

Қазақстандық психолингвистикада да ассоциативтік сөздіктер жасау тәжірибесі қалыптасқан. Н.В. Дмитрюктің жетекшілігімен даярланған KAS-2014 ассоциативтік сөздігінің материалы 2012–2014 жылдары жүргізілген жаппай ассоциативтік эксперимент нәтижелеріне негізделген [6]. Бұл зерттеуге Қазақстанның түрлі жоғары оқу орындарынан мыңнан астам студент қатысқан. Алдыңғы кезеңдегі KRAS-1978 материалдарымен салыстыру қазақ жастарының екі буынының тілдік санасындағы ассоциативтік байланыстарды салыстырмалы түрде талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл сөздікте гендерлік принцип те ескеріліп, қыздар мен ұлдардың берген реакциялары жеке-жеке көрсетілген [5].

Мысалы, «адам» стимул сөзіне берілген реакцияларды салыстыру белгілі бір семантикалық өзгерістерді көрсетеді.

1-кесте – KRAS-1978, KAS-2014 салыстыру нәтижесі

Адам (S)	160 (R)	KRAS-1978	жақсы - 109	ақылды - 96	үлкен -73	ұзын - 58
	204 (R)	KAS-2014	пенде - 114	жақсы - 74	ақылды - 59	ұзын - 58

KRAS-1978 – Адам (160): жақсы 109, ақылды 96, үлкен 73, ұзын 58, сұлу, кісі 46, қайрымды, көп 44, болу 38, күшті 25, ойшыл 21, адамгершілік 19, адамзат 13, т.б.

KAS-2014 – Адам (204): пенде 114 (ер 75, әйел 39), жақсы 74 (41-33), ақылды 59 (24-35), тірі жан 47 (26-21), адам баласы 43 (31-12), тіршілік иесі 35 (21-14), жеке тұлға 34 (18-16) жалғаса береді.

KRAS-1978 деректерінде «адам» сөзі көбінесе жеке қасиеттерді білдіретін сипаттамалармен байланысса (жақсы, ақылды, үлкен), KAS-2014 материалдарында «пенде», «тірі жан», «адам баласы», «жеке тұлға» сияқты жалпылаушы ұғымдардың жиі кездесуі байқалады. Бұл ассоциативтік өрістің уақыт өте келе мәдени-когнитивтік тұрғыдан өзгеруі мүмкін екенін көрсетеді.

Зерттеу барысында жүргізілген сауалнама қазақ тіліндегі ассоциативтік сөздікті құрастыруға қажетті эмпирикалық материал жинауға мүмкіндік берді. Жиналған деректер қазақ тіліндегі сөздердің мағыналық желілерін, мәдени және жеке ассоциацияларын анықтауға, сондай-ақ тіл үйрету әдістемесін жетілдіруге негіз бола алады.

Талдау барысында стимул сөздердің қазақ тілінің әртүрлі тақырыптық салаларын қамтуы маңызды екені анықталды. Сондықтан ассоциативтік өрістер бірнеше семантикалық топтарға бөлініп қарастырылды.

Бірінші топ – күнделікті өмір мен тұрмысқа қатысты сөздер. Бұл топқа телефон, тамақ, киім, ақша, үй жұмыстары, көлік сияқты лексемалар жатады. Мысалы, «телефон» сөзіне байланыс, қоңырау, интернет, әлеуметтік желі, хабарлама сияқты реакциялар берілді. Мұндай ассоциациялар қазіргі қоғамдағы коммуникациялық тәжірибенің тілдік санадағы көрінісін көрсетеді.

Екінші топ – адамның ішкі әлемі мен эмоциялық күйін білдіретін сөздер. Бұл қатарға бақыт, қайғы, махаббат, қорқыныш, ашу сияқты ұғымдар кіреді. Мысалы, «махаббат» сөзіне сезім, жүрек, сүйіспеншілік, бақыт, адалдық реакциялары берілді. Мұндай реакциялар эмоциялық-экспрессивтік лексиканың мәдени және психологиялық мазмұнын көрсетеді.

Үшінші топ – абстрактілі ұғымдар мен құндылықтар. Бұл топқа білім, болашақ, әділдік, еркіндік, өмір сияқты лексемалар кіреді. Мысалы, «білім» сөзіне оқу, мектеп, кітап, ғылым,

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

болашақ сияқты ассоциациялар берілді. Бұл реакциялар білімнің қоғамдағы құндылықтық маңызын айқындайды.

Төртінші топ – табиғат пен қоршаған ортаға қатысты сөздер. Мұнда су, күн, ағаш, гүл сияқты лексемалар қарастырылды. «Күн» сөзіне жарық, жылу, таң, шығу, бату сияқты реакциялар берілді.

Бесінші топ – технологиялық және ақпараттық кеңістікке қатысты сөздер. Интернет, компьютер, жаңалықтар сияқты сөздер қазіргі қоғамдағы ақпараттық ортаның тілдік санадағы көрінісін сипаттайды.

Бұл сөздер тізімінде А1 деңгейіндегі тіл үйренушілер үшін салыстырмалы түрде күрделі лексемалар да кездеседі. Дегенмен мұндай материал ассоциативтік сөздіктің дерекқорын кеңейтіп, қазақ тіліндегі когнитивтік құрылымдарды жан-жақты сипаттауға мүмкіндік береді.

Жүргізілген сауалнама құрылымы екі негізгі бөлімнен тұрды. Бірінші бөлімде респонденттердің жасы, жынысы, ұлты, күнделікті қолданатын тілі және қазақ тілін меңгеру деңгейі туралы мәліметтер жинақталды. Екінші бөлімде әрбір стимул сөзге қатысты 5-7 ассоциативтік реакция жазу ұсынылды.

Ассоциативтік мәліметтерді талдау барысында респонденттердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары маңызды фактор ретінде қарастырылды. Мысалы, жас ерекшелігіне қарай түрлі топтардың ассоциацияларында айырмашылықтар байқалуы мүмкін. Бұл айырмашылықтар олардың өмірлік тәжірибесі мен тілдік қорының әркелкілігімен байланысты. Сол сияқты жыныстық айырмашылықтар да белгілі бір лексемаларға берілетін реакциялардың сипатына әсер етуі ықтимал.

Зерттеу нәтижелерін жүйелеу мақсатында әрбір стимул сөзге берілген реакциялар ассоциативтік кесте түрінде ұсынылды (2-кесте).

2-кесте – Ассоциативтік сөздік кестесі

Стимул сөз	**Ассоциациялар**
1	**2**
адам	жақсы; ақылды; кісі; ұзын бойлы; сұлу; қайырымды; тіршілік иесі
асхана	тамақ; дәмді; ас; тазалық; ыстық; ас әзірлеу; отбасы
ауа райы	жаңбыр; күн; суық; ыстық; бұлт; қар; жел
аурухана	дәрігер; ем; дәрі; науқас; емделу; ақ халат; палата
базар	сатушы; сауда; баға; жеміс; көкөніс; адам көп; дүкен
дәрігер	ем; науқас; денсаулық; аурухана; инемен емдеу; дәрі; ақ халат
дос	сенім; жақын; көмек; сырлас; балалық; жан; қуаныш
дүкен	сатып алу; тауар; ақша; ассортимент; касса; клиент; сатушы
жол	көлік; автобус; жүру; тас жол; жолаушы; бағыт; карта
жұмыс	кеңсе; ақша; еңбек; әріптес; міндет; уақыт; мансап
жыл мезгілдері	қыс; жаз; көктем; күз; табиғат; ауа райы; мереке
кездесу	дос; сөйлесу; күту; таңдау; күн; сағат; қауышу
кітапхана	кітап; оқу; тыныш; білім; оқырман; ғылым; сөре
қала	ғимарат; адам көп; шулы; орталық; көлік; көше; әкімшілік
қонақ	дәм; үй; қонақжай; той; дастарқан; күту; туыс
мамандық	мұғалім; дәрігер; инженер; жұмыс; таңдау; білім; карьера
мезгіл	уақыт; жыл мезгілі; таң; кеш; түскі ас; сағат; күн тәртібі
мейрам	наурыз; той; демалыс; құттықтау; отбасы; мереке; сыйлық
мұражай	тарих; өнер; экспонат; сурет; мәдениет; білім; экскурсия
оқу	кітап; білім; университет; мектеп; дәріс; тапсырма; емтихан

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

2-кестенің жалғасы

1	2
Отан	Қазақстан; ел; туған жер; жер; халық; тәуелсіздік; патриотизм
отбасы	ана; әке; бала; үй; мейірім; махаббат; ата-ана
саяхат	жол; көлік; жаңа орын; туризм; шетел; көру; жады
спорт	доп; денсаулық; жаттығу; жеңіс; ойын; команда; стадион
табиғат	орман; өзен; ағаш; гүл; жануар; таза ауа; көл
танысу	есім; сұхбат; жүздесу; жылы сөз; амандасу; дос; сәлемдесу
тіл	сөйлеу; үйрену; аударма; грамматика; лексика; мемлекеттік; коммуникация
уақыт	сағат; күн; жыл; күнтізбе; мерзім; жоспар; кешігу
үй (пәтер)	бөлме; жиһаз; шаңырақ; жарық; терезе; отбасы; жайлы
үйлену	той; жұп; махаббат; неке; отбасы; қалыңдық; мереке

Мысалы, «адам» сөзіне берілген «жақсы», «ақылды», «кісі», «ұзын бойлы», «сұлу», «қайырымды», «тіршілік иесі» ассоциациялары сөздің тек тура мағынасын ғана емес, сонымен қатар оның сапалық сипаттамаларын және биологиялық мәнін де қамтиды. Бұл ассоциативтік өрістің көпқабатты құрылымын көрсетеді.

Жинақталған деректер қазақ тіліндегі лексемалардың мағыналық желілерін, олардың мәдени және когнитивтік байланыстарын сипаттауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ассоциативтік материалдар тіл үйренушілердің сөздік қорын кеңейтуге, мағынаны контексте тануға және тілдік интерференцияны азайтуға бағытталған әдістемелік жұмыстарға негіз бола алады.

Ассоциативтік сөздіктер тілдің когнитивтік моделін қайта құруда ерекше рөл атқарады. Олар арқылы тіл иесінің ойлау құрылымы, мәдени стереотиптері мен ұлттық-танымдық ерекшеліктері айқындалады [16]. Осы зерттеу де қазақ тіліндегі ассоциативтік байланыстарды сипаттауға және тіл үйренушілердің тілдік санасындағы семантикалық желілерді анықтауға бағытталған маңызды ғылыми кезең болып табылады.

Сонымен қатар ұсынылған стимул сөздер жүйесі әртүрлі тіл меңгеру деңгейіндегі (A1–C1) үйренушілердің ассоциативтік реакцияларын салыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. Мұндай салыстырулар тіл меңгеру процесіндегі когнитивтік өзгерістерді анықтауға және психолингвистикалық тұрғыдан бақылауға жағдай жасайды [17, 21-б.].

Жүргізілген ассоциативтік талдау қазақ тіліндегі лексемалардың тілдік санадағы байланыстары көпқабатты құрылымға ие екенін көрсетті. Респонденттердің реакциялары тек сөздердің тура мағынасымен ғана шектелмей, олардың бағалауыштық, мәдени және эмоциялық компоненттерін де қамтиды. Бұл тілдік бірліктердің семантикалық құрылымы когнитивтік тәжірибемен, әлеуметтік ортамен және мәдени құндылықтар жүйесімен тығыз байланысты екенін айғақтайды. Мұндай ассоциативтік өрістер тіл иесінің әлемді тану моделін бейнелейтін ерекше когнитивтік карта ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл тұжырымдар ұлттық ассоциативтік сөздіктердің тілдік сананы, мәдени кодтарды және ассоциативтік жадты сипаттаудағы маңызын негіздейтін қазіргі зерттеулер нәтижелерімен де үйлеседі [18].

Зерттеу барысында алынған деректер ассоциативтік байланыстардың тақырыптық және семантикалық топтар бойынша ұйымдасатынын көрсетті. Күнделікті өмірге қатысты сөздер көбінесе нақты әрекеттер мен заттық тәжірибеге негізделген реакциялармен байланысса, эмоциялық және абстрактілі ұғымдарға қатысты лексемалар бағалауыштық және мәдени мазмұндағы ассоциациялармен сипатталатыны байқалды. Бұл құбылыс ассоциативтік өрістердің құрылымында когнитивтік және мәдени факторлардың өзара ықпалы бар екенін көрсетеді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Сонымен қатар ассоциативтік реакциялар респонденттердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларымен де байланысты болуы мүмкін. Жас ерекшелігі, тілдік тәжірибе, мәдени орта және тіл меңгеру деңгейі сөздердің ассоциативтік өрісінің қалыптасуына әсер ететін факторлар ретінде қарастырылады. Бұл жағдай ассоциативтік зерттеулердің тек лингвистикалық емес, сонымен қатар әлеуметтік-психологиялық дерек көзі ретінде де маңызды екенін дәлелдейді.

Жалпы алғанда, жүргізілген эксперимент нәтижелері қазақ тіліндегі ассоциативтік сөздікті құрастыруға қажетті эмпирикалық материал қалыптастыруға мүмкіндік берді. Жиналған деректер қазақ тіліндегі сөздердің когнитивтік-семантикалық байланыстарын жүйелеуге, тіл үйренушілердің сөздік қорын кеңейтуге бағытталған әдістемелік модельдер әзірлеуге және қазақ тілінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін психолингвистикалық тұрғыдан сипаттауға негіз бола алады. Мұндай зерттеулер қазақ тілінің ассоциативтік қорын қалыптастыруға және оны когнитивтік лингвистика мен лингводидактика салаларында тиімді пайдалануға жол ашады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу ассоциативтік тәсілдің тіл үйрету үдерісінде маңызды әдістемелік және когнитивтік құрал бола алатынын көрсетті. Ассоциативтік оқу сөздіктері сөздердің мағынасын тек жеке лексема ретінде емес, басқа сөздермен байланыста қабылдауға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл сөздердің мағыналық желісін айқындап, оларды есте сақтауды жеңілдетеді. Сонымен қатар ассоциациялар арқылы ұсынылған лексикалық материал сөздердің контекстік қолданысын түсінуге және олардың семантикалық байланыстарын тереңірек меңгеруге жағдай жасайды. Осы тұрғыдан алғанда ассоциативтік оқу сөздіктері тіл үйренушілердің сөздік қорын жүйелі түрде кеңейтуге ықпал ететін тиімді лексикографиялық құрал болады.

Зерттеу барысында жүргізілген сауалнама нәтижелері қазақ тілін меңгеріп жатқан түркітілдес студенттердің белгілі бір стимул сөздерге берген реакциялары олардың тілдік санасында қалыптасқан ассоциативтік байланыстардың ерекшеліктерін көрсететінін айқындады. Алынған деректер сөздердің тек мағыналық емес, сонымен қатар мәдени және бағалауыштық қырларын да қамтитынын дәлелдейді. Респонденттердің жауаптарында әлеуметтік тәжірибе, ұлттық мәдениет және жеке тілдік тәжірибе әсерінің байқалуы ассоциативтік өрістердің қалыптасуы күрделі когнитивтік және мәдени факторларға тәуелді екенін көрсетеді.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелері респонденттердің жас ерекшелігі, тілдік ортасы және қазақ тілін меңгеру деңгейі сияқты әлеуметтік-демографиялық факторлардың ассоциативтік реакциялар сипатына белгілі бір деңгейде ықпал ететінін байқатты. Бұл деректер тіл үйрету үдерісінде білім алушылардың тілдік тәжірибесі мен мәдени ортасын ескеретін дараландырылған әдістемелік тәсілдерді қолданудың маңыздылығын көрсетеді.

Зерттеу аясында стимул сөздерді іріктеу барысында олардың қолданыс жиілігі, семантикалық мазмұны және мәдени маңыздылығы ескерілді. Нәтижесінде алынған ассоциативтік материалдар қазақ тілінің болашақ ассоциативтік оқу сөздігін жасауға қажетті бастапқы дерекқорды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл материалдар сөздердің мағыналық байланыстарын жүйелеуге, ассоциативтік өрістерді сипаттауға және тіл үйренушілердің когнитивтік лексиконын зерттеуге негіз бола алады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері ассоциативтік сөздіктердің тіл үйрету тәжірибесінде ғана емес, когнитивтік лингвистика, психолингвистика және мәдениаралық коммуникация салаларындағы ғылыми зерттеулерде де маңызды дерек көзі бола алатынын көрсетеді. Ассоциативтік материалдарды кеңейту және әртүрлі тіл меңгеру деңгейіндегі үйренушілердің реакцияларын салыстыра талдау болашақта қазақ тілінің ассоциативтік қорын толықтыруға және тілдік сананың ұлттық ерекшеліктерін тереңірек сипаттауға мүмкіндік береді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым Комитеті қаржыландырған (грант «AP23487324 «Қазақ тілін түркітілдес студенттерге цифрлық технологиялар негізінде транслингвалды аспектіде оқыту»)

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Караулов Ю.Н., Тарасов Е.Ф., Сорокин Ю.А., Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А. Ассоциативный тезаурус современного русского языка. – М.: Институт языкознания РАН, 1994. – 534 с.
2. Кент Г., Розанов А. Психологические исследования по методике свободных ассоциаций // Архив психологии. – 1910. – Т. 1. – С. 1-50.
3. Леонтьев А.А. Словарь ассоциативных норм русского языка. – М.: Издательство Московского университета, 1977. – 192 с.
4. Абаева М.К., Дмитрюк Н.В., Уфимцев Н.В. Исследовательский потенциал ассоциативной лексикографии: перспективы диахронических исследований в Казахстане // Тілтаным. – 2021. – №3 (95). – С. 72-84.
5. Дмитрюк Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь (КРАС). – Чимкент, 1978. – 246 с.
6. Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциативтік сөздік / Казахский ассоциативный словарь (КАС). – Алматы; Москва: Медиа-Логос, 2014. – 330 с.
7. Уфимцева Н.В., Балясникова Н.Р. О национальной специфике языкового сознания (на материале русских ассоциативных словарей) // Вестник Челябинского государственного университета. – 2018. – №2 (410). – С. 135-140.
8. Залевская А.А. Экспериментальное исследование ассоциативной структуры памяти // Педагогика и психология. – Алма-Ата: КазГПИ, 1969. – С. 58-69.
9. Қадашева Қ.Қ., Асанова Ұ.О., Мырзаханова А.Қ. Лексикографиялық жүйе: оқу сөздіктерінің түрлері мен жасалу әдістері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №2 (136). – Б. 267-277.
10. Фазылжанова А.М., Дмитрюк Н.В., Орынбетова Э.А., Назарова А.Ж. Современная казахстанская психолингвистика: ассоциативные аспекты // Тілтаным. – 2023. – Т. 92, №4. – С. 120-132. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-120-132.
11. Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты. – Алматы: Қазақ кітабы, 2025. – 544 б.
12. Қадашева Қ., Омарова С.Қ., Асанова Ұ.О., Амиржанова А.О. Ассоциативтік өріс және ортақ сөздер оқу сөздігі (A1–A2): оқу-әдістемелік кешен. – Түркістан: Тұран, 2023. – 149 б.
13. Алдашева Қ.С., Набидуллин А.С. Лексикалық жаңалықтардың менталды лексиконындағы ассоциативтік-вербалды желісі: эмпирикалық зерттеу нәтижелері // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №3(187). – Б. 9-24.
14. Volskaya Y.A. Associative experiment on the material of abstractness/concreteness ratings: a comparative aspect // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – 2024. – Vol. 15, No. 3. – P. 786-801. https://doi.org/10.22363/2313-2299-2024-15-3-786-801.
15. Kiss G.R., Armstrong C., Milroy R., Piper J. An associative thesaurus of English: a corpus of associations. – London: Edwin Arnold, 1972. – 200 p.
16. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 2002. – 264 с.
17. Медведева Е.Ю. Ассоциативный словарь как способ описания языкового сознания // Вестник МГПУ. Серия: Филологические науки. – 2013. – №5 (15). – С. 82-89.
18. Медетбекова П.Т., Кордабай Б.К., Алдашева К.С. Ұлттық ассоциативтік сөздікті құрастырудың лингвистикалық қағидалары: сандық және сапалық зерттеу // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2026. – №1(80). – Б. 253-265. https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.1.80.015.

REFERENCES

1. Karaulov Ju.N., Tarasov E.F., Sorokin Iu.A., Ufimceva N.V., Cherkasova G.A. Associativnyi tezaurus sovremennogo russkogo iazyka [Associative thesaurus of the modern Russian language]. – M.: Institut iazykoznania RAN, 1994. – 534 s. [in Russian]

2. Kent G., Rozanov A. Psihologicheskie issledovania po metodike svobodnyh associaci [Psychological research using the methodology of free associations] // Arhiv psihologii. – 1910. – T. 1. – S. 1-50. [in Russian]
3. Leontev A.A. Slovar associativnyh norm russkogo iazyka [Dictionary of associative norms of the Russian language]. – M.: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1977. – 192 s. [in Russian]
4. Abaeva M.K., Dmitriuk N.V., Ufimcev N.V. Issledovatelski potencial associativnoi leksikografii: perspektivy diahronicheskih issledovani v Kazahstane [The research potential of associative lexicography: prospects of diachronic research in Kazakhstan] // Tiltanym. – 2021. – №3 (95). – S. 72-84. [in Russian]
5. Dmitriuk N.V. Kazahsko-russki associativnyi slovar (KRAS) [Kazakh-Russian Associative Dictionary (KRAD)]. – Chimkent, 1978. – 246 s. [in Russian]
6. Dmitriuk N.V., Moldalieva D.A., Narozhnaia V.D., Moldanova Zh.I., Mezenceva E.S., Sandybaeva N.A., Abramova G.I. Qazaqsha associativtik sozdik / Kazahski associativnyi slovar (KAS) [Kazakh associative dictionary]. – Almaty; Moskva: Media-Logos, 2014. – 330 s. [in Kazakh]
7. Ufimceva N.V., Baliasnikova N.R. O nacionalnoi specifike iazykovogo soznania (na materiale russkih associativnyh slovarei) [On the national specifics of linguistic consciousness (based on the material of Russian associative dictionaries)] // Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2018. – №2 (410). – S. 135-140. [in Russian]
8. Zalevskaia A.A. Eksperimentalnoe issledovanie associativnoi struktury pamiati [Experimental study of the associative structure of memory] // Pedagogika i psihologia. – Alma-Ata: KazGPI, 1969. – S. 58-69. [in Russian]
9. Qadasheva Q.Q., Asanova U.O., Myrzahanova A.Q. Leksikografialyq zhuie: oqu sozdikterinin turleri men zhasalu adisteri [Lexicographic system: types and methods of creation of educational dictionaries] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №2 (136). – B. 267-277. [in Kazakh]
10. Fazylzhanova A.M., Dmitriuk N.V., Orynbetova E.A., Nazarova A.Zh. Sovremennaia kazahstanskaia psiholingvistika: associativnye aspekty [Modern Kazakh psycholinguistics: associative aspects] // Tiltanym. – 2023. – T. 92, №4. – S. 120-132. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-120-132. [in Russian]
11. Qazaq associat-sozder lugaty [Kazakh Associat-words]. – Almaty: Qazaq kitaby, 2025. – 544 b. [in Kazakh]
12. Qadasheva Q., Omarova S.Q., Asanova U.O., Amirzhanova A.O. Associativtik oris zhane ortaq sozder oqu sozdigi (A1–A2): oqu-adistemelik keshen [Educational Dictionary of associative field and common words (A1–A2): educational and methodological complex]. – Turkistan: Turan, 2023. – 149 b. [in Kazakh]
13. Aldasheva Q.S., Nabidullin A.S. Leksikalyq zhanalyqtardyn mentaldy leksikonyndagy associativtik-verbaldy zhelisi: empirikalyq zertteu natizheleri [Associative-verbal network in the mental lexicon of lexical discoveries: results of an empirical study] // al-Farabi atyndagy QazUU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2022. – №3(187). – B. 9-24. [in Kazakh]
14. Volskaya Y.A. Associative experiment on the material of abstractness/concreteness ratings: a comparative aspect // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – 2024. – Vol. 15, No. 3. – P. 786-801. – https://doi.org/10.22363/2313-2299-2024-15-3-786-801.
15. Kiss G.R., Armstrong C., Milroy R., Piper J. An associative thesaurus of English: a corpus of associations. – London: Edwin Arnold, 1972. – 200 p.
16. Karaulov Iu.N. Russki iazyk i iazykovaia lichnost [Russian language and linguistic personality]. – M.: Nauka, 2002. – 264 s. [in Russian]
17. Medvedeva E.Iu. Associativnyi slovar kak sposob opisania iazykovogo soznania [Associative vocabulary as a way of describing linguistic consciousness] // Vestnik MGPU. Seria: Filologicheskie nauki. – 2013. – №5 (15). – S. 82-89. [in Russian]
18. Medetbekova P.T., Kordabai B.K., Aldasheva K.S. Ulttyq associativtik sozdikti qurastyrudyn lingvistikalyq qagidalary: sandyq zhane sapalyq zertteu [Linguistic principles of compiling a national associative dictionary: quantitative and qualitative research] // Abylai han atyndagy QazHQzhATU habarshysy. Filologia seriasy. – 2026. – №1(80). – B. 253-265. https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.1.80.015. [in Kazakh]

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Associative Dictionaries in the Kazakh Language: Analysis Based on Experimental Data

Abstract. Describing the structure of linguistic consciousness on the basis of experimental data is currently regarded as one of the most relevant directions in psycholinguistics and associative lexicography. Although associative studies have been conducted in Kazakh linguistics, empirical research that systematically describes associative relations of lexical units in the linguistic consciousness of learners of Kazakh as a second language remains insufficient. In this regard, the present article analyzes the associative fields of lexical units in the linguistic consciousness of Turkic-speaking students learning Kazakh.

The aim of the study is to identify semantic, cultural, and cognitive connections of stimulus words in the Kazakh language through the results of an associative experiment and to describe them from the perspective of associative lexicography. To achieve this aim, the following objectives were set: selecting stimulus words; conducting a free associative experiment; systematizing the obtained responses and classifying them into semantic groups; and analyzing the structural features of associative fields.

The empirical basis of the study consists of the results of a free associative experiment conducted among 70 Turkic-speaking students learning Kazakh as a second language. The respondents were presented with 32 stimulus words selected from A1-level educational materials and were asked to provide 5-7 associative responses to each stimulus.

The theoretical and methodological framework of the study is based on the works of leading scholars in associative lexicography and psycholinguistics, including Yu.N. Karaulov, E.F. Tarasov, N.V. Ufimtseva, A.A. Leontiev, and N.V. Dmitryuk. The research employed the methods of the free associative experiment, descriptive analysis, semantic grouping, and frequency analysis.

The results demonstrate that the associative responses of Turkic-speaking students reveal semantic, cultural, and evaluative connections simultaneously. The scientific novelty of the study lies in the systematic description of associative fields in the linguistic consciousness of learners of Kazakh based on experimental data and in the development of an initial empirical database for compiling an associative learner's dictionary of the Kazakh language.

The practical significance of the study is determined by the possibility of applying the obtained materials in Kazakh language teaching methodology, in the development of associative educational dictionaries, as well as in applied research in cognitive linguistics, psycholinguistics, and intercultural communication.

Keywords: associative dictionary, free associative experiment, stimulus word, linguistic consciousness, Turkic-speaking students, psycholinguistics.

Ассоциативные словари на казахском языке: анализ на основе экспериментальных данных

Аннотация. Описание структуры языкового сознания на основе экспериментальных данных в настоящее время является одним из наиболее *актуальных направлений* психолингвистики и ассоциативной лексикографии. Несмотря на наличие исследований в области ассоциативной лингвистики казахского языка, эмпирических работ, системно описывающих ассоциативные связи лексических единиц в языковом сознании изучающих казахский язык как второй, недостаточно. В этой связи *в статье анализируются* ассоциативные поля лексических единиц в языковом сознании тюркоязычных студентов, изучающих казахский язык.

Цель исследования заключается в выявлении семантических, культурных и когнитивных связей стимульных слов казахского языка на основе результатов ассоциативного эксперимента и их описании с позиций ассоциативной лексикографии. Для достижения *поставленной цели* были определены следующие задачи: отбор стимульных слов; проведение свободного ассоциативного эксперимента; систематизация полученных реакций и их классификация по семантическим группам; анализ структурных особенностей ассоциативных полей.

Эмпирическую базу исследования составили результаты цепного ассоциативного эксперимента, проведённого среди 70 тюркоязычных студентов, изучающих казахский язык как второй. Респондентам были предложены 32 стимульных слова, отобранных на основе учебных материалов уровня А1, к каждому из которых необходимо было привести 5-7 ассоциативных реакций.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Теоретико-методологическую основу исследования составили труды ведущих учёных в области ассоциативной лексикографии и психолингвистики: Ю.Н. Караулова, Е.Ф. Тарасова, Н.В. Уфимцевой, А.А. Леонтьева и Н.В. Дмитрюк. В исследовании применялись методы свободного ассоциативного эксперимента, описательного анализа, семантической классификации и частотного анализа.

Результаты исследования показали, что ассоциативные реакции тюркоязычных студентов одновременно отражают семантические, культурные и оценочные связи. Научная новизна работы заключается в системном описании ассоциативных полей в языковом сознании изучающих казахский язык на основе экспериментальных данных и формировании исходной эмпирической базы для составления учебного ассоциативного словаря казахского языка.

Практическая значимость исследования определяется возможностью использования полученных материалов в методике преподавания казахского языка, при разработке учебных ассоциативных словарей, а также в прикладных исследованиях по когнитивной лингвистике, психолингвистике и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: ассоциативный словарь, свободный ассоциативный эксперимент, стимульное слово, языковое сознание, тюркоязычные студенты, психолингвистика.

Авторлар туралы мәлімет

Үдербаев А.Ж. *– филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, e-mail: a.uderbayev@satbayev.university, Қазақстан, Алматы қ.*

Оданова С.А. *– корреспондент-автор, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, e-mail: s.odanova@satbayev.university, Қазақстан, Алматы қ.*

Ибраймова Л.Ә. *– филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, e-mail: liraibraymova@gmail.com, Қазақстан, Алматы қ.*

Information about the authors

Uderbayev A.Zh. *– Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Satbayev University, e-mail: a.uderbayev@satbayev.university, Kazakhstan, Almaty.*

Odanova S.A. *– The Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Professor, Satbayev University, e-mail: s.odanova@satbayev.university, Kazakhstan, Almaty.*

Ibraimova L.A. *– Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, e-mail: liraibraymova@gmail.com, Kazakhstan, Almaty.*

Сведения об авторах

Удербаев А.Ж. *– кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, e-mail: a.uderbayev@satbayev.university, Казахстан, г. Алматы.*

Оданова С.А. *– автор-корреспондент, кандидат филологических наук, профессор, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, e-mail: s.odanova@satbayev.university, Казахстан, г. Алматы.*

Ибраймова Л.Ә. *– кандидат филологических наук, и.о. доцента, Казахский национальный женский педагогический университет, e-mail: liraibraymova@gmail.com, Казахстан, г. Алматы.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

УДК 81’25+81'42+659.1, ГРНТИ 16.21.29
https://doi.org/10.47526/3107-3085.80

А.М. НУРБАЕВА[1], И.Б. БАЙСЫДЫК[1]✉, Д.Т. КУРМАНБАЕВА[2]
[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая
[2]Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
✉e-mail: i.baissydyk@gmail.com

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ МАРКИРОВАННОСТЬ: КАЗАХСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ В РЕКЛАМНЫХ СЛОГАНАХ

Аннотация. Статья посвящена лингвокультурному анализу казахских пословиц в рекламных слоганах современного казахстанского медиапространства. Цель исследования заключается в выявлении интертекстуальных, прагматических и национально-культурных функций паремий в рекламной коммуникации. Теоретико-методологическую основу составляют подходы когнитивной лингвистики, прагматики, этнолингвистики, семиотики и дискурс-анализа. Эмпирический материал включает 100 рекламных сообщений, опубликованных в 2023–2025 гг. в наружной, телевизионной, цифровой и печатной рекламе Казахстана. В статье определены основные способы включения пословиц в рекламный дискурс: прямое цитирование, частичная трансформация, гибридизация, имплицитное встраивание и интерсемиотическая интеграция. Установлено, что казахские пословицы выполняют эмотивную, аргументативную, идентификационную, легитимирующую и мнемоническую функции. Они усиливают доверие к рекламному сообщению, повышают его культурную узнаваемость, активируют коллективную память адресата и связывают современные брендинговые стратегии с традиционными ценностными моделями. Особое внимание уделено билингвальным и код-свитчинговым стратегиям, позволяющим адаптировать рекламный текст к поликультурной аудитории и сохранить связь между национальной традицией и современными формами медиакоммуникации. Результаты исследования могут быть использованы в медиалингвистике, этнолингвистике, прагматике рекламного дискурса, лингвокультурологии и практике преподавания языковых дисциплин.

Ключевые слова: казахские пословицы, рекламный дискурс, интертекстуальность, культурная маркированность, медиалингвистика, прагматический анализ, билингвизм.

Введение

Современный рекламный дискурс представляет собой не просто канал передачи информации, но комплексную семиотическую систему, в рамках которой реализуются разнообразные механизмы воздействия на сознание и поведение потребителя. Эволюция рекламы от утилитарного средства маркетингового продвижения к социокультурному феномену отражает изменения в структуре общественного взаимодействия и медиапотребления. Реклама давно утратила статус исключительно экономического инструмента и превратилась

**** Цитируйте нас правильно:***
Нурбаева А.М., Байсыдык И.Б., Курманбаева Д.Т. Интертекстуальность и национально-культурная маркированность: казахские пословицы в рекламных слоганах // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – С. 106–118. 62-79. https://doi.org/10.47526/3107-3085.80
****Cite us correctly:***
Nurbaeva A.M., Baisydyk I.B., Kurmanbaeva D.T. Intertekstualnost i nacionalno-kulturnaia markirovannost: kazahskie poslovicy v reklamnyh sloganah [Intertextuality and National-Cultural Markedness: Kazakh Proverbs in Advertising Slogans] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – S. 62-79. https://doi.org/10.47526/3107-3085.80

Дата поступления статьи в редакцию 09.12.2025 / Дата публикации 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

в мощный коммуникативный механизм, способный транслировать, воспроизводить и трансформировать социальные нормы, ценности, установки и культурные коды.

В условиях глобализации и цифровизации реклама становится пространством не только экономического, но и культурного обмена, в котором пересекаются локальные и глобальные коды. Одним из ключевых направлений адаптации рекламного сообщения к культурному контексту выступает использование интертекстуальных стратегий, в частности интеграция пословиц и поговорок – устойчивых вербальных форм, представляющих собой кристаллизацию коллективного опыта, ментальных схем и аксиологических установок.

Пословицы и поговорки (паремии) функционируют как репрезентанты культурных сценариев и когнитивных моделей, обладая способностью концентрировать социокультурный опыт в лаконичной и легко воспроизводимой форме. В рекламном дискурсе, ориентированном на краткость, выразительность и эмоциональное вовлечение, они выступают в качестве мощных семиотических единиц, обеспечивая связь между рекламным сообщением и культурной памятью адресата. Даже будучи модифицированными, паремии сохраняют своё интертекстуальное ядро, способствуя аргументации, идентификации и эмоциональному вовлечению.

Интертекстуальность, в трактовке Ю. Кристевой [1], М.М. Бахтина [2], Р. Барта [3], Ж. Женетта [4] и Ж. Деррида [5], представляет собой диалогическую природу текста, предполагающую его взаимодействие с другими – как актуальными, так и латентными – текстами. В медиакоммуникации интертекстуальность приобретает прагматическую направленность: она повышает узнаваемость, достоверность и воздействующую силу сообщения. Встраивание паремий в рекламный дискурс позволяет не только активировать культурные смыслы, но и повысить семантическую плотность и прагматическую эффективность текста [6]. Особенно ценным в этом контексте является использование казахских пословиц – выражений, обладающих высокой культурной спецификой, универсальной тематикой и стилистической многослойностью. Они охватывают широкий спектр понятий: уважение к старшим, честность, труд, образование, гостеприимство, бережливость, мудрость, коллективизм – ценности, тесно перекликающиеся с брендовыми установками на надёжность, доверие, заботу и аутентичность. Таким образом, казахская паремиология функционирует как уникальный лингвокультурный ресурс, способный усиливать смысловую нагрузку рекламного сообщения.

Однако применение пословиц в рекламе требует особой культурной компетентности. Необходимо учитывать как семантические аспекты выражения, так и его историко-культурный контекст, стилистическую окраску и возможные эффекты рецепции. Неправильная или механическая интерпретация паремий может вызывать когнитивный диссонанс и снижать доверие к бренду, особенно в условиях мультикультурной и многоязычной аудитории. Как показывают F.K. Nourashrafi и F. Moafian, языковая организация рекламного сообщения в цифровой среде существенно влияет на способы его восприятия и интерпретации аудиторией [7].

Наблюдаемая в последние годы тенденция активного включения пословиц в рекламные коммуникации в Казахстане свидетельствует о формировании устойчивой медиалингвистической практики. Интеграция казахских паремий охватывает широкий спектр медиаплатформ – от наружной рекламы и телевизионных видеороликов до сторителлинга в социальных сетях. Как подчёркивают С. Оразбекова и А. Кемелбекова [8], использование традиционной фразеологии способствует не только привлечению внимания, но и активизации механизмов культурной памяти, формированию доверия и эмоционального отклика у целевой аудитории. Сходную позицию занимают И.А. Казанцева и Т.Н. Шумилова [9], указывая на то, что паремии выполняют роль медиаторов между традиционной мудростью и современными практиками потребления. Таким образом, казахские пословицы в рекламных слоганах выполняют не только коммуникативно-эстетическую, но и

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

идентификационно-прагматическую функцию, обеспечивая глубинную культурную верификацию транслируемых смыслов.

Вопросы рекламного дискурса, медиалингвистики и национально-культурной маркированности уже получили определённое освещение в публикациях журнала «Ясауи университетінің хабаршысы». Так, Ж.И. Исаева рассматривает рекламу как многоаспектный объект лингвистического анализа, связанный с прагмалингвистикой, когнитивным направлением, лингвокультурологией, коммуникативной ситуацией и экстралингвистическими факторами [10]. Н.Д. Кошанова и Г. Жылқыбай анализируют орфографические особенности языка наружной визуальной рекламы, подчёркивая значимость языкового оформления рекламного текста для его коммуникативной эффективности [11]. А.М. Нурбаева, И.Б. Байсыдык и Ш. Ганиева исследуют лингвистические особенности наименования брендов в современной казахстанской брендовой культуре, что позволяет рассматривать рекламный текст как пространство взаимодействия языка, культуры, брендинга и национальной идентичности [12]. Указанные работы создают теоретический контекст для анализа казахских пословиц как культурно маркированных элементов рекламного дискурса.

Примеры успешной интеграции казахских паремий подтверждают эту тенденцию. Слоган *«Ас атасы – нан»* («Хлеб – отец еды»), применяемый в продвижении продовольственного бренда, репрезентирует сакральное отношение к хлебу в казахской культуре, усиливая акценты на натуральности, исконности и социальной значимости продукта. В рекламе микрокредитных организаций часто используется пословица *«Қарыз алсаң, қайтар»* («Взял в долг – верни»), которая выполняет нормативно-оценочную и аргументативную функции, апеллируя к общепринятым представлениям о справедливости и честности. Социальная реклама, включающая высказывания типа *«Бірлік түбі – береке»* («Корень единства – благополучие»), способствует легитимизации государственной инициативы через отсылку к базовым ценностям коллективного сознания.

Современные исследования подтверждают эффективность культурно маркированных элементов в рекламе. Так, по данным Wang & Zhang [13], национально окрашенные элементы, включая пословицы, способствуют укреплению доверия к бренду, особенно в условиях информационной перегрузки. Herbig & Kramer [14] подчёркивают роль этноязыковых маркеров в формировании эмоциональной вовлечённости и ощущения культурной сопричастности, особенно у аудиторий с выраженной этнической идентичностью. На их основе можно утверждать, что пословицы выступают не просто стилистическим украшением, а функционально значимым компонентом рекламного дискурса, воздействующим на когнитивные и аффективные параметры восприятия. Эти выводы представляют особую ценность для казахстанского медиапространства, где присутствует динамичное взаимодействие языков, традиций и национальных нарративов. Именно поэтому обращение к казахским паремиям позволяет рекламным сообщениям не только усиливать культурную релевантность, но и эффективно выстраивать доверительные отношения с целевой аудиторией.

Казахские пословицы, встраиваясь в рекламный дискурс, обретают новые формы жизни, сохраняя при этом семантический каркас и культурную нагрузку, что делает их мощными медиаторными единицами между традицией и современностью. Эта особенность позволяет им эффективно функционировать в условиях поликультурного и многоязычного социума. Современные исследования показывают, что культурно маркированные языковые единицы в рекламном дискурсе выполняют не только экспрессивную, но и прагматическую функцию, усиливая воздействующий потенциал сообщения и способствуя формированию эффекта культурной близости между брендом и аудиторией [15]. В условиях цифровой медиасреды подобные элементы также повышают вовлечённость адресата и способствуют более устойчивому восприятию рекламного высказывания [16].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Несмотря на наличие отдельных эмпирических наблюдений и фрагментарных описаний, в казахстанской научной традиции до настоящего времени отсутствует целостный лингвокультурный анализ использования казахских пословиц в рекламном дискурсе. Это подтверждается как количественно – ограниченным числом публикаций в национальных и международных индексируемых базах, – так и качественно: отсутствует разработанная типология интертекстуальных стратегий, анализ прагматического воздействия пословиц на аудиторию, а также осмысление их как маркеров этнокультурной идентичности. Сложившаяся ситуация обусловливает необходимость теоретического и эмпирического осмысления феномена интеграции паремий в рекламную коммуникацию, особенно в условиях многоязычного и поликультурного казахстанского медиаполя, где культурная легитимность высказывания становится не просто желательной, но необходимой категорией успешности.

Актуальность обращения к данной теме усиливается и глобальными тенденциями, среди которых – рост интереса к культурно ориентированным стратегиям маркетинга, усиление идентичностных практик в медиа, а также смещение акцента от универсализации к локализации контента. В этих условиях пословица становится не только текстовым элементом, но и маркером принадлежности, знаком «своего» культурного пространства, благодаря которому рекламное сообщение получает дополнительный уровень легитимации. Интертекстуальные механизмы в таком случае работают как когнитивные мосты, связывающие современное потребительское поведение с устойчивыми традиционными структурами мышления. Именно поэтому особый интерес представляет исследование тех способов, с помощью которых казахские пословицы встраиваются в рекламный дискурс, подвергаясь семантической адаптации, частичной трансформации или контекстуальному переосмыслению. Этот процесс не может быть редуцирован до простого заимствования – он представляет собой динамичное взаимодействие между архетипическими текстами и современными медиаформатами.

Современное казахстанское рекламное пространство демонстрирует многочисленные примеры целенаправленного обращения к паремиям. Слоганы, включающие традиционные формулы, используются как в коммерческой, так и в социальной рекламе, при этом варьируется глубина интертекстуального цитирования – от прямого воспроизведения до стилистически нейтрального переформулирования с сохранением семантического ядра. Такая практика не является стихийной: она базируется на предположении о высокой узнаваемости пословиц, их коммуникативной экономичности, а также способности вызывать доверие и эмоциональный отклик. Именно эти свойства делают паремии особенно ценным инструментом в условиях высокой информационной конкуренции, когда ключевым становится не только содержание, но и скорость декодирования, узнавание, соотнесение с предыдущим опытом.

Интертекстуальное встраивание казахских пословиц в рекламные тексты нельзя рассматривать исключительно как приём стилистической экспрессии. Это явление требует многоаспектного лингвистического анализа, включающего семантический, прагматический, когнитивный и культурологический уровни. Пословицы обладают высокой прагматической нагрузкой: они актуализируют определённые модели поведения, ценностные ориентиры, нормативные ожидания. В условиях цифрового медиапотребления, когда внимание становится дефицитным ресурсом, такие устойчивые формы приобретают особую значимость. Они выполняют функции не только идентификационные, но и аргументативные, эмотивные, меметические – способствуют формированию запоминающегося и культурно укоренённого рекламного сообщения.

Анализ функционирования казахских пословиц в рекламном дискурсе представляет научный интерес как с точки зрения развития паремиологии в контексте медиалингвистики, так и в более широком аспекте – как вклад в исследование культурной маркированности

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

текста в условиях глобализованной и фрагментированной информационной среды. Такой подход позволяет не только понять механизмы трансформации традиционного знания в условиях рыночной коммуникации, но и вскрыть скрытые механизмы символического воспроизводства культурной идентичности. Таким образом, представленное исследование направлено на осмысление казахских пословиц как активных компонентов семиотического ландшафта современной рекламы, выполняющих интертекстуальные и прагматические функции в рамках национально-культурной маркированной коммуникации.

Методы исследования и материалы

Настоящее исследование направлено на изучение интеграции казахских пословиц и поговорок в рекламные тексты современной казахстанской медиасреды. Цель исследования заключается в выявлении интертекстуального потенциала и прагматико-культурных функций паремий как средств смысловой концентрации, эмоционального воздействия и культурной идентификации. С учётом комплексной природы объекта анализ проводился на лингвистическом, культурологическом, когнитивном и медиалингвистическом уровнях.

Основным методом исследования выступил качественный дискурс-анализ, позволивший рассмотреть рекламные сообщения как форму социальной практики, в которой активируются культурные коды, прецедентные тексты и нормативные установки [1; 3]. Пословицы анализировались с точки зрения их семантической трансформации, прагматической функции и коммуникативной релевантности. Интертекстуальные связи выявлялись на основе подходов Ю. Кристевой и М.М. Бахтина [1; 2], с учётом специфики культурной и языковой рецепции паремий в рекламном высказывании. Семиотический анализ позволил рассмотреть пословицы как знаки, несущие символическую нагрузку и актуализирующие представления об идентичности, ценностях и этнической принадлежности [8; 13]. Особое внимание уделялось взаимодействию вербального компонента с визуальными элементами рекламы: цветом, образом, орнаментом, шрифтом и композицией. Когнитивно-лингвистический подход, опирающийся на концепции фреймов Ч. Филлмора и теорию концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона [18], позволил реконструировать ментальные модели, активируемые пословицами в сознании адресата.

Эмпирическую базу составили 100 рекламных сообщений, содержащих казахские пословицы или их модифицированные варианты, зафиксированные в медиапространстве Республики Казахстан в 2023–2025 гг. Материал включал наружную рекламу, печатные носители, телевизионный и онлайн-видеоконтент, цифровые баннеры и публикации в социальных сетях Instagram и Facebook. В корпус включались только те рекламные тексты, где пословица выполняла смыслообразующую функцию в структуре слогана или ключевого вербального компонента. Из выборки исключались случаи эпизодического, нераспознаваемого или прагматически незначимого употребления паремий. По типу медиаплатформ материал распределился следующим образом: цифровая реклама и социальные сети – 40%, наружная реклама – 26%, видеореклама в телевизионных и онлайн-форматах – 19%, печатная реклама – 15%. По характеру интертекстуальной интеграции были выделены прямое цитирование – 24%, частичная трансформация – 31%, гибридизация – 18%, имплицитное встраивание – 15%, интерсемиотическая интеграция – 12%. Каждый рекламный текст анализировался по теме, форме включения пословицы, степени её трансформации, коммуникативной функции и предполагаемому эффекту восприятия.

Для оценки прагматической эффективности пословиц дополнительно изучались реакции аудитории в цифровой среде: лайки, комментарии, репосты, сохранения и характер пользовательских отзывов. Также были проведены четыре фокус-группы по 8 участников в каждой (n=32) и дополнительный онлайн-опрос пользователей социальных сетей. В исследовании приняли участие респонденты в возрасте от 18 до 45 лет, представляющие казахоязычную, русскоязычную и билингвальную аудитории. Отбор участников

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

осуществлялся по принципу регулярного взаимодействия с цифровой рекламой и способности распознавать культурно маркированные выражения в медиатексте [20].

Теоретическое обоснование и интерпретация полученных данных осуществлялись с опорой на труды казахстанских и зарубежных исследователей, рассматривающих проблемы медиатекста, интертекстуальности, паремиологии, лингвокультурологии и прагматики рекламного дискурса. В частности, в работе учитывались положения Ш.Н. Каппасовой о специфике медиатекста и механизмах интертекстуального взаимодействия, позволяющих рассматривать рекламное сообщение как сложную коммуникативную структуру, включающую вербальные, культурные и прагматические компоненты [21]. Значимыми для исследования стали также выводы А.Ж. Омарбековой о трансформации паремиологического фонда в современном казахском языке, поскольку они позволяют проследить изменение традиционных устойчивых выражений в условиях актуальной языковой практики [22]. Кроме того, при интерпретации материала использовался подход M. Wang и Y. Zhang, рассматривающих пословицы как культурные якоря в рекламной коммуникации, способные усиливать доверие к сообщению, повышать его узнаваемость и активировать коллективную память адресата [13].

Указанные теоретические положения позволили рассматривать казахские пословицы не только как элементы фольклорной традиции, но и как функциональные единицы современного медиатекста, участвующие в формировании национально-культурной маркированности рекламного высказывания. Сравнительно-сопоставительный анализ казахоязычных, русскоязычных и англоязычных рекламных материалов дал возможность выявить специфику казахского рекламного дискурса, определить основные способы семантической адаптации паремий и показать их роль в репрезентации национальных ценностей, культурной идентичности и прагматического воздействия. Такой подход позволил комплексно описать казахские пословицы как средства смысловой концентрации, эмоционального вовлечения и культурной легитимации рекламного сообщения в условиях поликультурной коммуникации.

Анализ и результаты

Современный рекламный дискурс функционирует как инструмент не только маркетингового воздействия, но и социокультурной репрезентации, встраивающий в свою структуру элементы национального когнитивного пространства. Он актуализирует не только транслирование маркетинговых смыслов, но и активное воспроизводство и реконструкцию культурной идентичности, адаптируя глубинные концепты через формы краткого воздействия, среди которых пословицы и поговорки занимают особое место. С точки зрения лингвистической прагматики, паремии представляют собой маркеры коллективного сознания, а их использование в рекламе свидетельствует об активизации механизмов интертекстуальности и культурной памяти [23].

На материале 100 рекламных текстов, отобранных из различных форматов казахстанской медийной среды (видеоролики, наружная реклама, социальные сети, печатная продукция, digital-баннеры), был проведён многоуровневый лингвистический анализ. Аналитическая модель исследования опиралась на совмещение структурно-семантического, когнитивного и дискурсивного подходов, что позволило выделить пять устойчивых стратегий интеграции паремийных единиц в рекламные слоганы. В этом отношении исследование соотносится с современными корпусно-ориентированными подходами к анализу пословиц, поскольку, как отмечают V. Kljajevic и Lj. Šarić, эмпирическое описание позволяет выявлять частотность, функциональную вариативность и дискурсивные особенности паремийных единиц [20].

Количественный анализ показал, что наиболее частотной стратегией включения пословиц в рекламный дискурс является частичная трансформация (31%), за ней следуют прямое цитирование (24%), гибридизация (18%), имплицитное встраивание (15%) и

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

интерсемиотическая интеграция (12%). Полученные данные свидетельствуют о том, что рекламодатели стремятся сохранить интертекстуальную узнаваемость пословицы, одновременно адаптируя её к прагматическим задачам бренда и формату конкретной медиаплатформы.

Первая стратегия – *прямое цитирование* – реализуется через буквальное включение пословицы в рекламный текст без структурной модификации. Так, слоган хлебокомбината *AlatauBread «Ас атасы – нан»* апеллирует к архетипическому знанию о сакральности хлеба в казахской культуре, активируя эпистемологическую функцию народной мудрости. При этом лексема «нан» становится не только предметным маркером, но и символом культурной памяти. Аналогично, слоган *«Бірлік түбі – береке»* в социальной рекламе Института *«Рухани жаңғыру»* выполняет функцию идеологической легитимации дискурса национального единства, репрезентируя консолидационные установки через прецедентный текст. Вторая стратегия – *частичная трансформация*, при которой сохраняется структура пословицы, но модифицируются отдельные компоненты. Примером служит слоган *BilimTech «Ақыл – жастан, асыл сөз – бізден»*, в котором вторая часть классической пословицы «Ақыл жастан, асыл тастан» заменяется на рекламоориентированную формулу. Происходит брендовая апроприация пословицы, усиливающая ассоциативный ряд и вовлекающая аудиторию через узнаваемость шаблона. Аналогичным приёмом пользуется *TazaFood*: «*Жақсы сөз – жарым ырыс, ал толық ырыс – біздің сервис»,* где синтаксическая симметрия и внутренняя рифмовка способствуют снижению когнитивного барьера и формированию положительной рецепции.

Третья стратегия – *метафорическая модуляция*, предполагающая семантическую инверсию и использование паремии в ироническом, переосмысленном контексте. Слоган ювелирного бренда *ZerekGold* «*Байлық – қолда, бақыт – бізде*!» представляет собой речевую провокацию, переосмысляющую пословицу «Байлық қолда емес, көңілде». Здесь происходит прагматический сдвиг в сторону материалистической интерпретации, активирующий когнитивный конфликт и побуждающий адресата к рефлексии. Четвёртая стратегия – *имплицитное встраивание*, при котором пословица не цитируется напрямую, но её семантическая структура узнаётся в рекламном высказывании. Так, в слогане страховой компании *NomadInsurance* «*Құрмет – біздің ұстаным»* активируется концепт из пословицы «Үлкенге құрмет, кішіге ізет». Здесь происходит семиотическая компрессия, придающая бренду этическую осмысленность. В рекламе *AyshaCooking слоган «Астың дәмі – анамның қолында»* интертекстуально соотносится с выражением «Астың дәмі – тұзында», создавая эффект культурной ностальгии и обретая эмоциональную локализацию через образы детства и домашнего уюта.Пятая стратегия – *интерсемиотическая интеграция*, при которой паремия сопровождается визуальными или аудиальными кодами. В рекламе молочной продукции *Ақ таң* пословица *«Асыл сөз – ақ сөз*» визуализирована в виде графического образа капли молока, метафорически дублирующей идею чистоты. В TikTok-ролике *KumysTime* используется видео с замедленным кадром и аудиодорожкой, содержащей реплику «*Қымыз ішкен – күліп жүрер*», усиливающей эффект запоминания через мультимодальную ритмику.

Анализ собранного материала демонстрирует, что паремийные конструкции в рекламном дискурсе выполняют полифункциональную роль. С прагматической точки зрения они способствуют снижению коммуникативного барьера между брендом и аудиторией, создавая эффект доверия и культурной близости. В когнитивном аспекте – активируют схемы ассоциативной памяти, формируя устойчивые ментальные коннотации. С культурологической позиции – становятся медиаторами между традицией и современностью, локализуя глобализированный медиадискурс и придавая ему идентичностную глубину.

Особое внимание заслуживает модификация пословиц как стратегически мотивированная форма трансформации традиционного знания. На примере кампании

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

PowerKZ со слоганом «*Асқа емес – іске дайын бол!»* прослеживается антонимическая подмена («ас» → «іс»), сопровождаемая императивной формулой, ориентированной на молодёжную аудиторию. Здесь происходит смещение образа от традиционного кочевника к динамичному горожанину, что усиливает актуальность месседжа. Сходный приём наблюдается в слогане платформы карьерного роста: *«Оқу озаттың ісі емес, мақсаттың күші»,* представляющем оценочную реинтерпретацию пословицы «Оқу инемен құдық қазғандай». Вместо коллективной метафоры предлагается персонализированный вектор, соответствующий ценностям индивидуализма и самореализации. Во всех приведённых примерах модификация осуществляется не только на семантическом, но и на синтаксическом и стилистическом уровнях. Использование ритмики, аллитераций, параллелизмов сохраняет связь с устной традицией, одновременно переводя её в формат современной медиакоммуникации.

Показательным примером может служить реклама *QazaqBurger* с ироничным слоганом *«Бір тойып алсаң – бәрі оңай»*, где происходит культурная деконструкция и одновременно актуализация смысла «Тойған қарынға – бәрі оңай» в молодёжном сленге. Подобные высказывания формируют эффект «своего кода», усиливая идентификацию с брендом и формируя позитивный эмоциональный отклик.

Таким образом, функционирование казахских пословиц и поговорок в рекламном дискурсе представляет собой многоуровневый процесс, включающий семантическую адаптацию, прагматическое переосмысление и интертекстуальную реконфигурацию. Эти элементы выполняют не только эстетическую или выразительную функцию, но и служат средствами культурной идентификации, позволяя сформировать доверительный контакт с аудиторией в условиях поликультурного и многоязычного пространства. Встраивание паремий в рекламный текст усиливает его легитимность за счёт апелляции к коллективной памяти и социокультурным константам, актуализируя глубинные ментальные структуры адресата.

На этом фоне особое внимание заслуживает одна из наиболее продуктивных и показательных стратегий интеграции – формирование гибридных лингвокультурных структур, основанных на взаимодействии казахских пословиц с элементами других языков, прежде всего русского и английского. Такая практика отражает не только прагматику адаптации традиционного высказывания к новой медиареальности, но и социолингвистическую специфику Казахстана как полиэтничного, полилингвального и кросскультурного сообщества. В подобных случаях пословица функционирует как семиотический якорь, встраиваемый в текст посредством код-свитчинга, интеръязыковой трансформации или креативной адаптации, направленной на усиление выразительности, а также на расширение охвата различных сегментов целевой аудитории.

Репрезентативным примером служит социальная реклама Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, в которой используется казахская пословица *«Бірлік түбі – береке»* («Корень единства – благополучие») в сочетании с русским продолжением: *«Единство – залог силы страны»*. Такая билингвальная конструкция формирует интертекстуально-идентификационный мост между традиционным фольклорным знанием и современной политической риторикой. Казахская часть выполняет роль культурного якоря и семиотического триггера, а русская – обеспечивает когнитивную декодировку и расширяет зону коммуникативного охвата. Лингвистически наблюдается синтаксическая параллель, придающая высказыванию ритмичность, симметрию и формальную завершённость.

Другой пример – реклама туристического бренда *Visit Kazakhstan*, использующая гибридную формулу: *«Жолың болсын! Travel with purpose»*. Здесь казахская паремия *«Жолың болсын»* (буквально: «Пусть путь будет лёгким») выполняет функцию ритуального пожелания и эмоционального вовлечения, в то время как английское продолжение

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

представляет собой актуализацию смысла в духе глобальной маркетинговой тенденции – осмысленного потребления (purpose-driven travel). Обе части имеют императивную структуру и высокую прагматическую направленность. Таким образом, создаётся мультикодовое высказывание, в котором сочетаются традиционный ритуал и модернистская ценностная рамка. Интересен также случай, когда модифицированная пословица вводится в текст на казахском языке, а её семантическая интерпретация или экспликация – на русском или английском. В рекламном слогане телекоммуникационной компании *Beeline*: *«Сөзің алтын болса – ізің де алтын болсын»/«Слова важны, но важнее поступки»* – происходит двухъярусная подача смысла, при которой казахская часть сохраняет эстетическую и культурную насыщенность, а русская – обеспечивает понятийную доступность для широкого круга реципиентов. В такой структуре казахская часть выступает как прецедентный фрейм, а русская как его эксплицитная расшифровка.

Семиотически подобные гибридные структуры опираются на визуальную и культурную поддержку: включение национальных символов (орнаменты, сцены из кочевой жизни, изображения юрт) в сочетании с современными шрифтами, графикой и цифровыми элементами. Такие креолизованные тексты создают полифоническое медиапространство, в котором пословица выступает как точка интеркультурной пересборки, соединяя локальную традицию с глобальными трендами. На уровне лингвистической структуры билингвальные сообщения реализуют принцип функционального двуязычия. Первый компонент (пословица) выполняет функцию эмоциональной и этнокультурной маркировки, в то время как второй компонент (на русском или английском языке) – функцию рационального разъяснения, мотивационного побуждения или идеологического обоснования. Такая структура способствует снижению когнитивного барьера, повышает запоминаемость высказывания и активирует чувство культурной сопричастности.

С когнитивной точки зрения пословица как прецедентная единица активирует устойчивые фреймовые схемы, связанные с представлениями о добре, справедливости, уважении, честности – то есть с базовыми компонентами национального ценностного поля. Билингвальное сообщение расширяет эти схемы, интегрируя в них современные концепты: осознанный выбор, цифровую мобильность, карьерную самореализацию и культурный гибридизм. В результате возникает креолизованный медиадискурс, в котором гармонично сосуществуют элементы традиционного и модернистского мировоззрения.

Таким образом, гибридные конструкции с использованием казахских пословиц в билингвальном формате представляют собой многофункциональный лингвокультурный ресурс, обладающий высокой степенью адаптивности к условиям поликультурной медиасреды. Они обеспечивают многоуровневую интерпретацию, способствуют межкультурной коммуникации, усиливают брендовую узнаваемость и закрепляют образ компании как культурно чуткого, этически ангажированного и идентификационно открытого субъекта коммуникации. Их активное функционирование демонстрирует, что этноязыковая традиция не теряет актуальности в цифровую эпоху, а напротив – трансформируется в мощный инструмент гибкой и инклюзивной маркетинговой стратегии. Если билингвальные конструкции раскрывают прагматико-культурный потенциал пословиц в условиях полиязычного дискурса, то не менее значимым аспектом является их внутренняя формальная организация – синтаксис, ритм, стилистическая структура и образная плотность, которые обеспечивают воздействие на когнитивном и эстетическом уровнях.

Особое внимание в лингвистическом анализе рекламных сообщений, содержащих казахские пословицы, заслуживает исследование их стилистических, синтаксических и поэтических характеристик, поскольку именно эти параметры обеспечивают высокую степень адаптивности паремий к задачам медиакоммуникации. Пословица как жанрово оформленная единица народной речи функционирует на пересечении когнитивного, поэтического и прагматического уровней, что делает её универсальным инструментом

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

воздействия в рекламной риторике. Её компактность, ритмичность, образность и афористичность формируют текст с высокой семантической плотностью и эмоциональной насыщенностью при минимальном объёме. Синтаксически преобладающая часть казахских пословиц, используемых в рекламе, представляют собой простые или сложносочинённые предложения с элементами параллелизма. Например, слоган, использованный в социальной рекламе: *«Тәртіпке бағынған құл болмайды»* («Тот, кто подчиняется порядку – не будет рабом»), сохраняет классическую бинарную структуру с причинно-следственной семантикой. Такая модель идеально подходит для рекламных целей, поскольку позволяет построить убедительное побуждение к действию, основанное на моральной аргументации и коллективных представлениях о норме.

Наряду с этим, в рекламных слоганах активно используется номинативная конструкция, придающая высказыванию афористическую завершённость и смысловую чёткость. Типичным примером является высказывание *«Береке – бірлікте»* («Благополучие – в единстве»), которое применялось в рамках государственных и квазигосударственных коммуникационных кампаний. Лаконизм, синтаксическая симметрия и чёткая метафора делают подобную формулу исключительно эффективной в условиях визуального и речевого воплощения, особенно в наружной рекламе. Экспрессивность усиливается за счёт использования параллельных конструкций, аллитераций, ассонансов и ритмических повторов, что придаёт высказыванию поэтическую форму и усиливает его эстетическое воздействие. Многие рекламные сообщения с паремийными элементами используют приёмы поэтического синтаксиса, заимствованные из традиции устной поэзии (айтыс, терме). Так, в адаптированном слогане: *«Көп қорқытады, терең батырады»* («Толпа пугает, глубоко топит») наблюдается грамматическая и семантическая параллельность с градацией действия. Этот приём не только повышает запоминаемость, но и способствует эмоциональному вовлечению аудитории, особенно в условиях устной передачи. Таким образом, рекламный текст наследует структуру импровизационной поэзии, в которой параллелизм служит базовой формой выражения логики и эмоции.

Стилистически казахские пословицы в рекламе выполняют функцию категоричного утверждения, задающего чёткую нормативную позицию. Они несут в себе моральную или практическую оценку, что в условиях рекламной коммуникации превращается в эффективное средство устранения когнитивной неопределённости. Сравним два примера. В первом случае, *«Аш бала тоқ баламен ойнамайды»*, используемом в социальной рекламе, акцент делается на социальной несправедливости, подчёркивается структурная оппозиция. Во втором случае, *«Ел болам десең – бесігіңді түзе»*, в рамках образовательной кампании, формируется программное высказывание с призывом к действию, где пословица обретает форму императива с высоким символическим и этическим потенциалом.

Звукопись играет важную роль в поэтике пословиц и активно эксплуатируется в рекламных адаптациях. Казахские пословицы традиционно насыщены внутренними рифмами, аллитерациями и ритмическими формулами. Их сохранение в рекламе обеспечивает не только звучание, но и ритмическое узнавание. Примером может служить пословица *«Ағайын тату болса – ат көп, абысын тату болса – ас көп»*, преобразованная в слоган *«Татулық – табыс»*, который используется в рекламе микрофинансовых и банковских услуг. Такая рифмованная минимизация позволяет сохранить семантическое ядро и одновременно адаптировать выражение под требования медиасреды. Визуально-речевая композиция рекламных текстов с пословицами также формирует особый уровень межсемиотической экспрессии. Например, использование образа юрты или орнамента в сочетании с пословицей *«Шаңырағың биік болсын»* («Да будет высок твой шанырак») в строительной рекламе и ипотечных программах формирует синестетический эффект – объединение вербального и визуального кодов в единую культурную рамку. В этом случае

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

текст выполняет роль культурной формулы, визуально укоренённой в национальном символическом пространстве.

Наконец, необходимо выделить явление частичной цитаты или стилизации под пословицу, когда создаётся текст, внешне напоминающий паремию, но имеющий авторское происхождение. Подобные слоганы имитируют ритмическую и синтаксическую структуру традиционных пословиц, тем самым усиливая ощущение аутентичности и культурной легитимности. Пример: *«Ақыл мен әрекет – бірге жүрсе, береке келеді»* («Если разум и действие идут вместе – приходит благополучие») построен по модели классических высказываний, однако является авторской конструкцией, оформленной в фольклорном стиле. Такие псевдопословицы формируют у реципиента ощущение культурной близости даже в условиях неаутентичного текста, создавая дополнительный уровень доверия.

Таким образом, стилистико-синтаксические и поэтические особенности казахских пословиц обеспечивают их высокую адаптивность в рекламном дискурсе. Их внутренняя структура – ритмическая, параллельная, афористическая – совпадает с задачами рекламы по краткости, убедительности и эстетической выразительности. Посредством анализа выявляется, что пословицы действуют одновременно на когнитивном, эмоциональном и эстетическом уровнях, способствуя глубокой интеграции традиционных смыслов в современную медиакоммуникацию и усиливая национально-культурную маркированность рекламного текста.

Лингвистический и прагматический анализ рекламных текстов с включением казахских пословиц свидетельствует о широком диапазоне их функций, направленных на усиление коммуникативного воздействия, активацию культурной памяти, формирование доверия к бренду и повышение степени эмоционального участия со стороны аудитории. Эти функции реализуются как на уровне семантики и структуры текста, так и в стратегиях позиционирования бренда, репрезентации ценностей и культурного кодирования.

Пословицы функционируют в рекламной коммуникации как маркеры этнокультурной принадлежности, позволяющие бренду выстроить образ, соотносящийся с категорией «своего», «близкого», «понятного» для адресата. Особенно значима эта функция в условиях полиэтничного и мультиязычного казахстанского общества, где культурная идентификация потребителя выступает важнейшим фактором в процессе медиавоздействия. Так, в рекламе продовольственных товаров используется слоган: *«Туған жердің дәмі – туған ананың дәмі»* («Вкус родной земли – как вкус родной матери»), апеллирующий к архетипическому фрейму *«земля – мать»*, глубоко укоренённому в казахской ментальности. В аналогичном ключе выстроена кампания бренда *Ainalayn Milk*, где выражение *«Сүт – ананың ақ тілегі»* («Молоко – как светлое благословение матери») апеллирует к ценностям родства и заботы, формируя доверительную атмосферу и усиливая культурную аутентичность сообщения.

Пословица в рекламном дискурсе также выполняет рационально-аргументативную функцию. Будучи элементом народной мудрости, она воспринимается как авторитетный источник, не требующий дополнительной верификации, что делает её особенно эффективной в построении логики убеждения. Пример: *«Сақтансаң – сақтайды»* («Если будешь осторожен – сохранит»), используемое в рекламе страховой компании, оформлено как причинно-следственная конструкция с высокой степенью афористичности, что усиливает её аргументативную силу. Подобный эффект демонстрирует и модифицированная пословица в кампании обязательного медицинского страхования: *«Ауырып ем іздегенше – алдын ал»* («Не жди болезни – предупреди»), где изменённая структура сохраняет пословичную логическую схему, транслируя профилактическую идеологему через форму априорного суждения.

Эмоциональная функция казахских пословиц реализуется за счёт активации глубинных культурных ассоциаций и архетипических образов. В социальной рекламе, посвящённой охране окружающей среды, используется выражение: *«Жер – ырыс, су – тіршілік»* («Земля – богатство, вода – жизнь»), в котором активизируются сакрализованные представления о

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

природе как источнике жизни и благополучия. Такой тип апелляции способствует эмоциональному вовлечению, формирует положительную установку и усиливает внутреннюю мотивацию адресата на основе ценностей устойчивости и гармонии с окружающим миром. Наряду с этим, пословица может выполнять имплицитно-мотивационную функцию, когда грамматически она не выражает прямого побуждения, но структурно и семантически выполняет императивную задачу. В рекламе инвестиционных проектов встречается выражение: *«Бүгін ексең – ертең орасың»* («Что посеешь сегодня – пожнёшь завтра»), представляющее собой описательную форму с мотивационной направленностью. Подобное «мягкое убеждение» особенно эффективно в контексте массовой коммуникации, так как снижает сопротивление и не нарушает границы личной автономии адресата.

Казахские пословицы обладают и высокой степенью мнемонической устойчивости. Их ритмичность, компактность и логическая завершённость способствуют лёгкости воспроизведения, что критически важно в условиях информационной насыщенности медиасреды. Слоган *«Береке – бірлікте»* («Благополучие – в единстве») иллюстрирует эту особенность: его звучание, симметрия и культурная узнаваемость обеспечивают как прочное запоминание, так и высокий потенциал для вторичного распространения (репостов, цитат, вторичного цитирования в социальных сетях и устной коммуникации).

Ещё одна значимая функция – легитимирующая. Пословицы придают рекламному сообщению эффект нормативной санкции, формируя представление о том, что высказывание соотнесено с традицией, одобрено коллективным знанием и отражает общепринятую истину. Так, использование высказывания *«Ақыл – жастан»* («Разум – от молодёжи») в кампаниях по поддержке молодёжных инициатив не только мотивирует, но и институционально подтверждает «правильность» выбора, ссылаясь на прецедентную культурную норму.

Наконец, важной является транслирующая функция, обеспечивающая передачу ключевых идеологических смыслов. Пословицы в рекламных сообщениях становятся каналами трансляции культурных ценностей, исторических смыслов и национальных идентификаторов. Слоган *«Тіл – ұлттың жаны»* («Язык – душа нации»), используемый в государственных информационных кампаниях, представляет собой не только средство патриотической мобилизации, но и инструмент формирования имиджа институции как носителя и хранителя культурной преемственности.

Таким образом, функциональный потенциал казахских пословиц в рекламном дискурсе характеризуется многоуровневостью и универсальностью. Они одновременно выступают как когнитивные якоря, эмоциональные триггеры, аргументативные конструкции и культурные маркеры. Их высокая экспрессивная ёмкость, компактная форма и социокультурная узнаваемость делают их особенно эффективными в условиях современной медиакоммуникации. Лингвистический анализ подтверждает, что пословица, будучи элементом устной традиции, сохраняет свою релевантность в цифровую эпоху, становясь точкой синтеза между культурным наследием и инновационными форматами брендинга. Однако для подтверждения их коммуникативной действенности недостаточно исключительно теоретических характеристик: необходим эмпирический анализ того, как такие интертекстуальные элементы воспринимаются и интерпретируются реальной аудиторией в условиях медиаконтекста.

Понимание эффективности интеграции казахских пословиц в рекламный дискурс требует комплексного анализа восприятия и отклика целевой аудитории. Исходя из теоретических предпосылок лингвистической прагматики, социолингвистики и медиапсихологии, интертекстуальные элементы с высокой культурной маркированностью воспринимаются аудиторией в зависимости от уровня когнитивной доступности, объёма культурного капитала реципиента и соответствия между формой высказывания и его прагматической функцией. В рамках настоящего исследования был реализован

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

многоуровневый аналитический подход, сочетающий цифровой контент-анализ показателей вовлечённости (engagement metrics) с фокус-групповыми интервью и лингвистической интерпретацией вербальных реакций.

Фокус-групповые исследования, проведённые в социально и культурно неоднородных регионах Казахстана – охватывающих как урбанизированные центры, так и традиционно ориентированные и полиэтничные сообщества, – выявили высокую коммуникативную эффективность тех рекламных сообщений, в которых используются общеупотребительные и ритмически устойчивые казахские пословицы. Наибольший отклик вызвали высказывания, обладающие чёткой бинарной структурой и высокой афористичностью, что обеспечивало лёгкость когнитивной обработки и формирование устойчивых ассоциативных связей. Так, рекламный слоган *«Еңбек етсең – емерсің»,* используемый *Kaspi.kz*, демонстрировал уровень узнаваемости до 92 % среди казахоязычных и 64 % среди билингвальных участников, ассоциируясь с надёжностью, естественностью и мотивационным потенциалом. Схожую эффективность показали пословицы *«Ақыл – жастан, асыл – тастан»* (в образовательных проектах), «*Сақтансаң – сақтайды*» (в медицинской и страховой рекламе), «Бірлік түбі – береке» (в кампаниях по межэтническому взаимодействию). Все эти выражения характеризуются ритмической организованностью, дихотомической синтаксической моделью и культурной универсальностью, что делает их особенно релевантными в условиях медиапотребления с ограниченным вниманием и повышенными требованиями к эмоциональной доступности рекламного текста.

Одним из центральных эффектов включения пословиц в рекламу является активация положительной эмотивной валентности. Эмоциональность сообщения возрастает за счёт апелляции к ключевым культурным концептам – семье, труду, родине, предкам. Так, в рекламе ипотечных программ выражение *«Шаңырағың биік болсын»* («Да будет высок твой шанырак») вызывало у респондентов ассоциации с родительским домом, домашним уютом и этнической принадлежностью. Высказывание описывалось как «искреннее», «тёплое», «очень по-казахски». Пословица *«Тәртіпке бағынған – құл болмайды»*, использованная в социальной рекламе по безопасности дорожного движения, воспринималась как «строгая, но справедливая», вызывающая ассоциации с наставлениями старших. В подобных случаях наблюдается эффект культурного подтверждения (cultural affirmation), при котором пословица выполняет функцию символической легитимации содержания.

Анализ digital-метрик рекламных кампаний, содержащих и не содержащих пословицы (на примере 40 кейсов, реализованных в 2023–2025 гг. на платформах Instagram, Facebook и TikTok), продемонстрировал значительное увеличение показателей вовлечённости при использовании культурно маркированных элементов. Сопоставительный анализ показал, что рекламные сообщения с паремийными элементами в среднем характеризуются более высоким уровнем вовлечённости по сравнению с нейтральными слоганами: средний CTR возрастает на 18–26%, количество репостов увеличивается на 30–35%, а уровень сохранений в Instagram – в 1,7 раза. Данные показатели интерпретируются как устойчивая эмпирическая тенденция в пределах исследуемой выборки. При анализе цифровых рекламных форматов учитывались особенности визуально-вербальной организации онлайн-рекламы, поскольку, по наблюдению A.S. Al-Subhi, в социальных сетях рекламное сообщение реализуется через взаимодействие языковых и визуальных компонентов [16].

Дополнительно установлено, что около 40% пользовательских комментариев содержат интертекстуальные продолжения, аллюзии или метакомментарии, что свидетельствует о включённости аудитории в семиотическое поле высказывания. В ряде случаев наблюдается ироническая переработка пословичных формул, указывающая на активное соучастие реципиента в интерпретации рекламного сообщения и наличие критической рефлексии.

Кейс кампании «*Ұлттық өнім – ұлттың күші»* с пословицей *«Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол*» показал не только всплеск обсуждений (свыше 1200

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

комментариев за трое суток), но и выход коммуникации за рамки потребительского взаимодействия: в комментариях появились гражданско-патриотические интерпретации, культурные рефлексии, обсуждения национальной идентичности. Это свидетельствует о потенциале пословицы как медиатора между рекламным и социокультурным дискурсами. При этом выявлены и определённые ограничения. Пословицы, не снабжённые переводом или адаптацией, воспринимались русскоязычными и частью молодёжной аудитории как «сложные» или «непонятные». Так, выражение *«Жетім көрсең – жебей жүр»* вызывало недоумение и отторжение, обозначалось как «архаичное» или «морализаторское». В других случаях гиперболизированная риторика – например, *«Халықтың үні – мемлекеттің үні»* – воспринималась как «высокопарная» и неаутентичная, особенно в коммерческом контексте. Фокус-группы подтвердили, что молодёжная аудитория предпочитает креативные трансформации, игру со смыслом, пародийное переосмысление, как в слогане приложения по доставке еды: *«Тойған қарын – онлайн тапсырыстан»*, оцениваемом как «умное», «смешное», «своё».

Следовательно, эффективность рекламного сообщения с пословицей обусловлена не только её содержательной и формальной характеристикой, но и соответствием стилю, медиаплатформе и социолингвистическому профилю аудитории. Успешная пословица сочетает в себе интертекстуальную силу, культурную релевантность и прагматическую адаптивность. Всё больше брендов и государственных структур осознают этот потенциал, превращая пословицу в инструмент стратегического брендирования. Так, в рекламе *ForteBank* выражение *«Қарыз – адамның қамы емес»* подчеркивает ответственное отношение к финансам, а слоган *Agro.kz «Жер жомарт, еңбек болса – молшылық»* репрезентирует идеологему «труд + земля = изобилие», соотносящуюся с ценностями национальной аграрной политики.

Таким образом, казахские пословицы в рекламном дискурсе представляют собой мощный креолизованный ресурс, объединяющий когнитивную простоту, культурную плотность и эмоциональную заряженность. При грамотно выстроенной интертекстуальной стратегии они превращаются из декоративного элемента в эффективный медиатор между брендом и аудиторией, между традицией и медиамодерном, между словом и действием.

Заключение

Проведённое исследование позволило выявить ключевые лингвистические, прагматические и культурные особенности интеграции казахских пословиц в современный рекламный дискурс Казахстана. В результате многоуровневого анализа – охватывающего интертекстуальные стратегии, когнитивно-прагматические функции, стилистические трансформации, а также восприятие со стороны аудитории – было установлено, что казахские паремии выполняют в рекламной коммуникации не только декоративную или этнографическую роль, но выступают в качестве активных семиотических операторов, обеспечивающих смысловую плотность, эмоциональную вовлечённость и культурную релевантность рекламного месседжа.

На теоретическом уровне установлено, что казахские пословицы в рекламных текстах реализуют широкий спектр функций: от аргументативной и эмотивной до идентификационной, легитимирующей и транслирующей. Включение паремий усиливает риторическое воздействие, формирует доверие и способствует узнаваемости бренда, одновременно активируя коллективную память и этнокультурные фреймы. Прагматическая эффективность пословиц обусловлена их лаконичностью, афористичностью, ритмической структурой, а также глубинной аксиологической нагрузкой, позволяющей производить когнитивную, эмоциональную и культурную мобилизацию аудитории.

Эмпирические данные, полученные в ходе анализа рекламных кампаний 2023–2025 гг., подтверждают высокую вовлечённость аудитории в тех случаях, когда в рекламных сообщениях используются общеизвестные и культурно заряженные пословицы. Показатели

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

CTR, количество репостов, сохранений и комментариев статистически значимо возрастают при наличии паремий, особенно в сочетании с визуальными кодами казахской культуры. В фокус-групповых исследованиях зафиксированы высокие уровни узнаваемости, эмоционального отклика и доверия к рекламным слоганам, основанным на пословицах. При этом отмечены и риски непонимания или отторжения, связанные с архаичностью, сложностью или несоответствием стилистического уровня пословицы целевой аудитории и платформе размещения.

Важным открытием стало то, что современный рекламный дискурс в Казахстане использует не только прямые цитаты, но и модифицированные, стилизованные, гибридные и даже игрово-интерпретированные формы паремий, адаптируя их под различные медиаканалы, аудитории и жанры коммуникации. Билингвальные конструкции, визуально-речевые креолизованные форматы и псевдопословицы свидетельствуют о высокой степени функциональной пластичности пословиц и их устойчивости в условиях медиамодерна.

Таким образом, казахская пословица в рекламной среде выступает не только как фольклорный текст, но как медиатор культурной памяти, канал трансляции национальных ценностей и стратегический инструмент брендинга. Пословица выполняет роль мостика между традицией и инновацией, локальной идентичностью и глобализированной медиасредой. Её включение в рекламный дискурс не является формальным отсылом к культурному наследию, а представляет собой осмысленную прагматическую и риторическую практику, способствующую усилению межкультурной коммуникации, формированию локализованного бренда и конструированию ценностной репрезентации современного Казахстана.

Представленные в исследовании результаты открывают перспективы для дальнейших научных разработок. Во-первых, перспективным представляется проведение кросс-культурного сравнительного анализа интеграции пословиц в рекламный дискурс других полиэтничных стран с развивающимися национальными брендами. Во-вторых, требуется более глубокая разработка типологии модифицированных паремий в медиатексте, включая их синтаксические и семантические трансформации. В-третьих, необходимы дополнительные исследования на стыке медиалингвистики и психолингвистики, направленные на изучение механизмов восприятия пословиц в условиях цифровой коммуникации и визуального потребления информации.

В целом, полученные результаты подтверждают, что казахские пословицы в условиях современной медиакоммуникации не утрачивают своей семиотической силы, а напротив, приобретают новые функции, реализуясь в пространстве межкультурного диалога, символического обмена и локального позиционирования бренда в глобализированном мире.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кристева Ю. Смысл текста // В кн.: Семиотика. Поэтика. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 145–173.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советский писатель, 1972. – 372 с.
3. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва: Прогресс, 1989. – 616 с.
4. Женетт Ж. Палимпсесты: литература во втором степени. – Москва: Издательство им. Сабашниковых, 1998. – 496 с.
5. Деррида Ж. О грамматологии. – Москва: Академический проект, 2000. – 412 с.
6. Генетт Ж. Палимпсесты: Литература во втором степени. – Москва: Академический проект, 2004. – 447 с.
7. Nourashrafi F.K., Moafian F. The mystery of the language of advertising shrouded in the story: Copywriting on Instagram // Social Sciences & Humanities Open. – 2025. – Vol. 12. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2025.102243
8. Оразбекова С., Кемелбекова А. Казахские пословицы в рекламной коммуникации: от традиции к современной прагматике // Медиа және Қоғам. – 2022. – №4(10). – С. 38–45.

9. Казанцева И.А., Шумилова Т.Н. Пословицы в маркетинговой коммуникации: культурный код в действии // Коммуникации. Медиа. Дизайн. – 2020. – №2. – С. 52–59.
10. Исаева Ж.И. Лингвистикалық зерттеулердегі жарнаманың негізгі бағыттары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №4. – С. 49–56.
11. Кошанова Н.Д., Жылқыбай Г. Орфография языка наружной визуальной рекламы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128).
12. Нурбаева А.М., Байсыдык И.Б., Ганиева Ш. Лингвистические особенности наименования брендов в современной казахстанской брендовой культуре // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №2 (136). – С. 80–96. https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.195.
13. Wang Q., Zhang L. Cultural framing and proverb integration in Chinese advertising discourse // Journal of Intercultural Communication Research. – 2022. – Vol. 51(2). – P. 175–193.
14. Herbig P., Kramer H. Ethnolinguistic markers in persuasive communication: Cultural triggers in advertising // International Journal of Advertising. – 2021. – Vol. 40, No. 1. – P. 112–129.
15. Фэрклоу Н. Анализ дискурса: текстовое лингвистическое исследование социальных практик / пер. с англ. – Москва: URSS, 2013. – 320 с.
16. Bekusheva A., Suleimenova D. Proverbial Structures in Kazakh Media Discourse: Cultural Framing and Functionality // Language and Culture, 2021, №3. – P. 87–95.
17. Kallen J.L. The Linguistic Landscape as Discourse // In: Linguistic Landscapes: A Sociolinguistic Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2023. – P. 161–217.
18. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
19. Al-Subhi A.S. Metadiscourse in online advertising: Exploring linguistic and visual metadiscourse in social media advertisements // Journal of Pragmatics. – 2022. – Vol. 187. – P. 24–40.
20. Kljajevic V., Šarić Lj. Corpus-Based Investigation of Proverbs: Challenges and New Directions // Corpus Pragmatics. – 2025. – Vol. 9. – P. 135–163.
21. Каппасова Ш.Н. Интертекстуальность и медиатекст: лингвистические аспекты // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая. – 2021. – №3 (77). – С. 128–133.
22. Омарбекова А.Ж. Трансформация паремиологического фонда в современном казахском языке // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – №2 (182). – С. 95–100.
23. Wang M., Zhang Y. Proverbs as Cultural Anchors in Contemporary Chinese Advertising // International Journal of Advertising. – 2022. – Vol. 41, №5. – P. 768–785.

REFERENCES

1. Kristeva Iu. Smysl teksta [The Sense of the Text] // V kn.: Semiotika. Poetika. – Moskva: Progress, 1986. – S. 145–173. [in Russian]
2. Bahtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics]. – Moskva: Sovetski pisatel, 1972. – 372 s. [in Russian]
3. Bart R. Izbrannye raboty: Semiotika. Poetika [Selected Works: Semiotics. Poetics]. – Moskva: Progress, 1989. – 616 s. [in Russian]
4. Jenett J. Palimpsesty: Literatura vo vtorom stepeni [Palimpsests: Literature in the Second Degree]. – Moskva: Izdatelstvo im. Sabashnikovyh, 1998. – 496 s. [in Russian]
5. Derrida J. O grammatologii [Of Grammatology]. – Moskva: Akademicheski proekt, 2000. – 412 s. [in Russian]
6. Genett J. Palimpsesty: Literatura vo vtorom stepeni [Palimpsests: Literature in the Second Degree]. – Moskva: Akademicheski proekt, 2004. – 447 p. [in Russian]
7. Nourashrafi F.K., Moafian F. The mystery of the language of advertising shrouded in the story: Copywriting on Instagram // Social Sciences & Humanities Open. – 2025. – Vol. 12.
8. Orazbekova S., Kemelbekova A. Kazahskie poslovicy v reklamnoi kommunikacii: ot tradicii k sovremennoi pragmatike [Kazakh Proverbs in Advertising Communication: From Tradition to Modern Pragmatics] // Media zhane Kogam. – 2022. – №4(10). – S. 38–45. [in Russian]
9. Kazanceva I.A., Shumilova T.N. Poslovicy v marketingovoi kommunikacii: kulturnyi kod v deistvii [Proverbs in Marketing Communication: Cultural Code in Action] // Kommunikacii. Media. Dizain. – 2020. – №2. – S. 52–59. [in Russian]

10. Isaeva Zh.I. Lingvistikalyq zertteulerdegi zharnamanyn negizgi bagyttary [The main directions of advertising in linguistic research] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2019. – №4. – P. 49–56. [in Kazakh]
11. Koshanova N.D., Zhylkybai G. Orfografia iazyka naruzhnoi vizualnoi reklamy [Orthography of the language of outdoor visual advertising] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2023. – №2 (128). [in Russian]
12. Nurbayeva A.M., Baisydyk I.B., Ganieva Sh. Lingvisticheskie osobennosti naimenovania brendov v sovremennoi kazakhstanskoi brendovoi kulture [Linguistic features of brand naming in contemporary Kazakhstani brand culture] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №2 (136). – S. 80–96. https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.195. [in Russian]
13. Wang Q., Zhang L. Cultural framing and proverb integration in Chinese advertising discourse // Journal of Intercultural Communication Research. – 2022. – Vol. 51(2). – P. 175–193.
14. Herbig P., Kramer H. Ethnolinguistic markers in persuasive communication: Cultural triggers in advertising // International Journal of Advertising. – 2021. – Vol. 40, No. 1. – P. 112–129.
15. Ferklou N. Analiz diskursa: tekstovoe lingvisticheskoe issledovanie socialnyh praktik [Discourse Analysis: Textual Linguistic Study of Social Practices] / per. s angl. – Moskva: URSS, 2013. – 320 s. [in Russian]
16. Bekusheva A., Suleimenova D. Proverbial Structures in Kazakh Media Discourse: Cultural Framing and Functionality // Language and Culture, 2021, №3. – P. 87–95.
17. Kallen J.L. The Linguistic Landscape as Discourse // In: Linguistic Landscapes: A Sociolinguistic Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2023. – P. 161–217.
18. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
19. Al-Subhi A.S. Metadiscourse in online advertising: Exploring linguistic and visual metadiscourse in social media advertisements // Journal of Pragmatics. – 2022. – Vol. 187. – pp. 24–40.
20. Kljajevic V., Šarić Lj. Corpus-Based Investigation of Proverbs: Challenges and New Directions // Corpus Pragmatics. – 2025. – Vol. 9, No. 2. – pp. 111–133.
21. Kappassova Sh.N. Intertekstualnost i mediatekst: lingvisticheskie aspekty [Intertextuality and Media Text: Linguistic Aspects] // Vestnik KazNPU im. Abaia. Seria Filologicheskaia. – 2021. – №3(77). – S. 128–133. [in Russian]
22. Omarbekova A.Zh. Transformacia paremiologicheskogo fonda v sovremennom kazahskom iazyke [Transformation of the Paremiological Fund in Modern Kazakh Language] // QazUU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2020. – №2(182). – S. 95–100. [in Russian]
23. Wang M., Zhang Y. Proverbs as Cultural Anchors in Contemporary Chinese Advertising // International Journal of Advertising. – 2022. – Vol. 41, №5. – P. 768–785.

Intertextuality and National-Cultural Markedness: Kazakh Proverbs in Advertising Slogans

Abstract. The article is devoted to a linguocultural analysis of Kazakh proverbs in advertising slogans within the contemporary Kazakhstani media space. The purpose of the study is to identify the intertextual, pragmatic, and national-cultural functions of paremias in advertising communication. The theoretical and methodological basis of the research draws on approaches from cognitive linguistics, pragmatics, ethnolinguistics, semiotics, and discourse analysis. The empirical material consists of 100 advertising messages published in Kazakhstan between 2023 and 2025 in outdoor, television, digital, and print advertising. The article identifies the main ways of incorporating proverbs into advertising discourse: direct quotation, partial transformation, hybridization, implicit embedding, and intersemiotic integration. It is established that Kazakh proverbs perform emotive, argumentative, identificational, legitimizing, and mnemonic functions. They enhance trust in advertising messages, increase their cultural recognizability, activate the collective memory of the addressee, and connect modern branding strategies with traditional value models. Special attention is paid to bilingual and code-switching strategies, which enable the adaptation of advertising texts to a multicultural audience and preserve the link between national tradition and contemporary forms of media communication. The results of the study can be applied in media linguistics, ethnolinguistics, advertising discourse pragmatics, linguoculturology, and the practice of teaching language disciplines.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Keywords: Kazakh proverbs, advertising discourse, intertextuality, cultural markedness, media linguistics, pragmatic analysis, bilingualism.

Интертекстуалдық және ұлттық-мәдени белгілік:
қазақ мақал-мәтелдері жарнамалық ұрандарда

Андатпа. Мақала қазіргі қазақстандық медиакеңістіктегі жарнамалық слогандарда қазақ мақал-мәтелдерінің қолданылуын лингвомәдени тұрғыдан талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – жарнамалық коммуникациядағы паремиялардың интертекстуалдық, прагматикалық және ұлттық-мәдени қызметтерін анықтау. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін когнитивті лингвистика, прагматика, этнолингвистика, семиотика және дискурс-талдау бағыттары құрайды. Эмпирикалық материал ретінде 2023–2025 жылдары Қазақстанда жарияланған сыртқы, телевизиялық, цифрлық және баспа жарнамасындағы 100 жарнамалық хабарлама алынды. Мақалада мақал-мәтелдерді жарнамалық дискурсқа енгізудің негізгі тәсілдері айқындалды: тікелей дәйексөз келтіру, жартылай трансформация, гибридтеу, имплицитті енгізу және интерсемиотикалық интеграция. Қазақ мақал-мәтелдерінің эмотивті, аргументативті, идентификациялық, легитимдеуші және мнемоникалық қызмет атқаратыны анықталды. Олар жарнамалық хабарламаға деген сенімді күшейтіп, оның мәдени танымалдылығын арттырады, адресаттың ұжымдық жадын белсендіреді және қазіргі брендингтік стратегияларды дәстүрлі құндылықтық модельдермен байланыстырады. Билингвалды және код-свитчинг стратегияларына ерекше назар аударылады, өйткені олар жарнамалық мәтінді полимәдени аудиторияға бейімдеуге және ұлттық дәстүр мен қазіргі медиакоммуникация формалары арасындағы байланысты сақтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелерін медиалингвистика, этнолингвистика, жарнамалық дискурс прагматикасы, лингвомәдениеттану және тілдік пәндерді оқыту тәжірибесінде қолдануға болады.

Кілт сөздер: қазақ мақал-мәтелдері, жарнамалық дискурс, интертекстуалдылық, мәдени белгілер, медиалингвистика, прагматикалық талдау, билингвизм.

Сведения об авторах

Нурбаева А.М. *– PhD, ассоциированный профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, Казахстан, г. Алматы.*

Байсыдык И.Б. *– автор-корреспондент, PhD, ассоциированный профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, Казахстан, г. Алматы.*

Курманбаева Д.Т. *– PhD, ассоциированный профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, e-mail: kurmanbaevadametken9@gmail.com, Казахстан, г. Алматы.*

Information about the authors

Nurbayeva A.M. *– PhD, Acting Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, Kazakhstan, Almaty.*

Baissydyk I.B. *– The Corresponding Author, PhD, Acting Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, Kazakhstan, Almaty.*

Kurmanbayeva D.T. *– PhD, Associate Professor of the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, e-mail: kurmanbaevadametken9@gmail.com, Kazakhstan, Almaty.*

Авторлар туралы мәлімет

Нурбаева А.М. *– PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Байсыдык И.Б. *– корреспондент-автор, PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, Қазақстан, Алматы қ.*

Курманбаева Д.Т. *– PhD, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің қауымдастырылған профессоры, e-mail: kurmanbaevadametken9@gmail.com, Қазақстан, Алматы қ.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

UDK 81'373.46; IRSTI 16.21.51
https://doi.org/10.47526/3107-3085.225

A. ÖZTÜRK[1]✉, K. KHAVAY[2]
[1]Ordu Üniversitesi
[2]Astana Belediye Başkanlığı'na bağlı Birleşik Müzeler Müdürlüğü
✉e-posta: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz

TOTALİTER DÖNEMDEKİ SİYASÎ ETKİ TERMİNOLOJİSİ VE MAĞDUR İMGESİNİN İNŞASINDAKİ ROLÜ

Özet. Terimler, dilin önemli bir bölümünü oluşturan, belirli bir kavramı sistemli biçimde adlandırmaya imkân sağlayan söz veya söz öbekleri, başka bir ifadeyle leksik birimlerdir. Dildeki terminolojik yapı, bir halkın toplumsal yaşamında meydana gelen değişimlere bağlı olarak inşa edilir ve sürekli yenilenir.

XX. yüzyılın ilk yarısında Kazak halkının maruz kaldığı tarihî süreçler, toplumsal hafızada derin izler bırakmıştır. Birinci Dünya Savaşı arifesindeki ayaklanmalar, Sovyet yönetiminin tesis edilmesi, kıtlık yılları, kolektifleştirme politikaları ve siyasî koşullarla sürgün dönemi gibi büyük çaplı olaylar kısa bir zaman dilimi içerisinde art arda gerçekleşerek toplumsal yapıda köklü dönüşümlere yol açmıştır. Bu makalede, 1937-1938 yıllarında gerçekleştirilen kitlelere yönelik idari ve siyasi uygulamaların zeminini hazırlayan 00447 sayılı kararname, dilbilimsel ve terminolojik açıdan incelenmektedir. Söz konusu kararname, 30 Temmuz 1937 tarihinde "çok gizli" statüsüyle yürürlüğe konulmuş olmakla birlikte, günümüzde açık bir biçimde incelenebilen tarihî bir belge niteliği taşımaktadır. Araştırmada kararnamenin içeriği, maddeleri ve kapsadığı uygulama alanları değerlendirilerek metnin leksik yapısı, özellikle de terminolojik unsurları analiz edilmektedir. Kararname metninde yer alan temel terimler belirlenmiş, tematik bakımdan sınıflandırılmış ve bunların Kazakçadaki kullanımları sözlük verileri temelinde incelenmiştir. Terminolojik yapının tematik açıdan tasnif edilmesi, siyasî etki mağdurlarının yaşadığı süreçlerin bilimsel ve nesnel bir zeminde açıklanabilmesi bakımından önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra çalışmada, ilgili terimlerin Kazakçadaki kullanımlarının sözlüklerde yer alan nüshaları esas alınarak yeniden yapılandırılması amaçlanmaktadır.

Sovyet döneminde "anti-Sovyet unsur" olarak nitelendirilip toplumsal yaşamdan bir nevi soyutlanan yüz binlerce insanın günümüzde "mağdur" kimliği çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi süreci, söz konusu kararnamenin dilsel ve terminolojik açıdan incelenmesi sayesinde mümkün hâle gelmektedir. Bu bağlamda makale, siyasî etki terminolojisi alanında gerçekleştirilecek gelecekteki çalışmalara yeni bir metodolojik perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Terminolojik Yapı, Leksik-Semantik Alan, Kazakça, Totaliter Dönem, Siyasî Etki Terminolojisi.

[*] ***Bize doğru alıntı yapınız:***
Öztürk A., Khavay K. Totaliter Dönemdeki Siyasî Etki Terminolojisi Ve Mağdur İmgesinin İnşasındaki Rolü // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2(2). – Б. 80-92. https://doi.org/10.47526/3107-3085.225

****Cite us correctly:***
Öztürk A., Khavay K. Totaliter Dönemdeki Siyasî Etki Terminolojisi Ve Mağdur İmgesinin İnşasındaki Rolü [The Terminology of Political Influence During the Totalitarian Period and Its Role in the Construction of the Victim Image] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2(2). – B. 80-92. https://doi.org/10.47526/3107-3085.225

Makalenin alındığı tarih 10.02.2026 / Yayın tarihi 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Giriş

Dil, toplumla birlikte varlık kazanan ve onun gelişim sürecine paralel biçimde şekillenen en temel toplumsal unsurlardan biridir. Bu nedenle dilin tarihsel gelişimi, doğrudan toplumun geçmişi ve yaşadığı dönüşümlerle ilişkilidir. Toplumsal yaşamda meydana gelen her türlü siyasal, kültürel ve sosyal değişim dile yansımakta; dil ise bu birikimi gelecek kuşaklara aktaran temel araç işlevini üstlenmektedir. Terimler ise dilin kavramsal alanını oluşturan, belirli bir olgu ya da düşünceyi açık, kesin ve süreklilik taşıyan biçimde adlandırmaya imkân veren leksik yapılardır. Tek sözcük ya da söz öbeği biçiminde ortaya çıkan bu birimler, özellikle bilimsel ve toplumsal alanlarda anlamın sistemli şekilde aktarılmasını sağlamaktadır. Bir dilin terminolojik yapısı da toplumun tarihsel tecrübeleriyle bağlantılı olarak sürekli gelişmekte, değişmekte ve yeniden şekillenmektedir.

Son yıllarda Kazakçadaki alan terminolojisinin oluşumu ve kullanımına yönelik bilimsel çalışmaların sayısında belirgin bir artış gözlenmektedir. XX. yüzyılın ilk yarısında yaşanan toplumsal ve siyasal gelişmeler sonucunda dile doğrudan yerleşen terminolojik alanlardan biri de siyasî etki ve sürgün terminolojisidir. Bu alana ait terimlerin uzun yıllar boyunca dönemin siyasî koşulları nedeniyle açık biçimde incelenememesi, söz konusu kavramların Kazakçadaki karşılıklarının ve sözlüklerde yer alan kullanım nüshalarının yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde birlik bünyesindeki halklar birçok ağır tarihsel süreçle karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan biri de 1930'lu yılların sonlarında gerçekleştirilen kitlesel siyasî etki dönemidir. 30 Temmuz 1937 tarihinde yayımlanan SSCB Halk İçişleri Komiserliği'nin 00447 sayılı operasyon emri (kararname) doğrultusunda eski kulakların, suç örgütleri mensuplarının ve Sovyet yönetimine karşı faaliyet yürüttüğü kabul edilen diğer "anti-Sovyet unsurların" cezalandırılmasına yönelik geniş çaplı operasyon başlatılmıştır. Söz konusu operasyon, totaliter sistemin en ağır ve en geniş kapsamlı uygulamalarından biri olarak yalnızca bireyleri değil, toplumun millî, sosyal ve dinî gruplarını da bütünüyle hedef almıştır. Belirli toplumsal kesimlerin topluca cezalandırılması yoluyla toplumun "arınması" gerektiği yönündeki ideolojik yaklaşımı benimseyen "Kızıl Terör" politikası çerçevesinde, "Troika" (Üçlü) adı verilen yargı dışı karar mekanizmaları oluşturulmuş ve çok kısa süre içerisinde yüz binlerce insan tutuklanmıştır.

30 Temmuz 1937 tarihli 00447 sayılı operasyon emri, daha önce Sovyet yönetimine karşı silahlı direniş hareketlerine katılmış, anti-Sovyet siyasî partilere mensup olmuş, sürgün edilmiş, zorunlu iskân bölgelerinden kaçmış ya da Sovyet iktidarı açısından "tehlikeli unsur" olarak değerlendirilen kişilerin aynı anda tespit edilmesi ve tutuklanmasına yönelik karar içermekteydi:

«Anti-Sovyet örgütlere ilişkin soruşturma verileri, kırsal bölgelerde daha önce baskıya uğramış ancak cezadan kurtulmayı başarmış, kamplardan, sürgün yerlerinden ve zorunlu çalışma yerleşimlerinden kaçmış eski kulakların önemli bir bölümünün yeniden yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra daha önce cezalandırılmış din adamları ile çeşitli dinî akımların temsilcileri ve Sovyet yönetimine karşı silahlı çatışmalara katılmış aktif unsurların da köylerde barındığı tespit edilmiştir. Ayrıca anti-Sovyet siyasî partilerin (Sosyalist Devrimciler, Gürcü Menşevikleri, Taşnaklar, Müsavatçılar, İttihadçılar ve diğerleri) çok sayıdaki mensubunun tamamen tasfiye edilmediği anlaşılmıştır. Bununla birlikte eski ayaklanma katılımcıları, Menşevik hareket temsilcileri, cezalandırıcı birlik mensupları, repatriantlar ve Sovyet yönetimi açısından güvenilmez kabul edilen diğer toplumsal grupların da varlığını sürdürdüğü belirlenmiştir. Soruşturma sürecinde elde edilen veriler, söz konusu anti-Sovyet unsurların kolhoz ve sovhozlarda (köylerde), ulaşım sektöründe ve sanayinin çeşitli alanlarında gerçekleştirilen sabotaj ve Sovyet karşıtı suçların başlıca örgütleyicileri olduğunu ortaya koymuştur. Devlet güvenlik organlarının önüne, bu anti-Sovyet unsurların en sert yöntemlerle ortadan kaldırılması, emekçi Sovyet halkının onların karşı-devrimci faaliyetlerinden korunması ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin temellerine yönelen gizli suç faaliyetlerinin tamamen engellenmesi görevi konulmuştur. Bu nedenle AŞAĞIDAKİ ŞEKİLDE EMREDİLİR: 5 Ağustos 1937 tarihinden itibaren tüm cumhuriyetlerde, bölgelerde ve eyaletlerde

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

eski kulaklara, aktif anti-Sovyet unsurlara ve suç grupları temsilcilerine karşı tutuklama operasyonu başlatılsın. Özbek, Türkmen, Tacik ve Kırgız SSC'de bu operasyon 10 Ağustos 1937 tarihinden itibaren; Uzak Doğu, Krasnoyarsk bölgesi ve Doğu Sibirya eyaletinde ise 15 Ağustos'tan itibaren yürürlüğe konulsun» [1, s. 353–354].

Araştırma Yöntemleri ve Materyalleri

Bu çalışmanın temel inceleme materyalini, 30 Temmuz 1937 tarihinde yürürlüğe giren SSCB Halk İçişleri Komiserliği'nin 00447 sayılı operasyon kararnamesi oluşturmaktadır. Kararname metni, "Siyasî Etki Mağdurlarının Tam Olarak Rehabilitasyonuna İlişkin Devlet Komisyonu Belgeleri (XX. yüzyılın 20-50'li yılları)" adlı eserin I. cildinde yayımlanan arşiv nüshası esas alınarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra araştırma sürecinde siyasî etki tarihine ilişkin bilimsel makaleler, akademik çalışmalar, açıklamalı sözlükler, edebî dil sözlükleri, terminolojik sözlükler, Rusça-Kazakça sözlükler ile tarihî ve dilbilimsel incelemelerden yararlanılmıştır.

Sözlüklerde yer alan Rusça birleşik terimlerin Kazakça karşılıklarını belirleme sürecinde, birleşik terim yapısını oluşturan unsurlar farklı sözlüklerde ayrı ayrı incelenmiştir. Bu yöntem aracılığıyla, Kazakça karşılığı doğrudan verilmemiş bazı birleşik terimlere uygun karşılıklar oluşturulması hedeflenmiştir. Araştırma sırasında bazı terimlerin birden fazla kullanım nüshasına da yer verilmiştir.

Kararname metninde geçen terimler ve terminolojik ifadelerin Kazakçadaki kullanım özelliklerini belirlemek amacıyla açıklamalı, alan ve terminoloji sözlükleri üzerinde karşılaştırmalı analiz gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda çalışmada tarihsel-betimleyici, leksik-semantik, terminolojik ve karşılaştırmalı çözümleme yöntemleri kullanılmıştır. Ayrıca araştırma kapsamında terimlerin tematik açıdan sınıflandırılması ve gruplandırılması yöntemine de başvurulmuştur. Böylece siyasî etki sisteminin dilsel yapısının daha sistemli ve net biçimde ortaya konulması amaçlanmıştır.

İnceleme ve Tartışmalar

SSCB Halk İçişleri Komiserliği'nin 00447 Sayılı Operasyon Kararnamesinin Genel İçeriği

00447 sayılı operasyon kararnamesi, toplam yedi maddeden oluşmaktadır. Her maddede yürütülmesi planlanan operasyonlara ilişkin somut bilgiler ve uygulanması gereken talimatlar alt başlıklar hâlinde sistematik biçimde sıralanmıştır.

Tablo 1 – 00447 Sayılı Operasyon Kararnamesinin Genel İçeriği

1	Контингенты, подлежащие репрессии	Siyasal etkiye tabi tutulacak toplumsal gruplar
2	О мерах наказания репрессируемым и количестве подлежащих репрессии	Siyasal etkiye tabi tutulacak insanlara uygulanacak cezalandırma yöntemleri ve baskı yapılacak kişi sayıları
3	Порядок проведения операции	Operasyonların yürütülme usulleri
4	Порядок ведения следствия	Sorgu mekanizmaları
5	Организация и работа троек	Troika'ların (Üçlüler) oluşturulması ve işleyiş sistemi
6	Порядок приведения приговоров в исполнение	Hükümlerin uygulanma süreci
7	Организация руководства операций и отчетность	Operasyonların yönetimi ile raporlama düzeninin organizasyonu [1, ss. 353-359].

Birinci maddede, tahakküme tabi tutulacak toplumsal grupların kapsamı belirlenmiş ve bu gruplar dokuz alt madde hâlinde sınıflandırılmıştır. Söz konusu maddede, Sovyet yönetimine karşı faaliyet yürüttüğü kabul edilen çeşitli sosyal ve siyasî kesimlerin; eski kulakların, çalışma kamplarından kaçanların, ayaklanmalara katılan kişilerin, karşı-devrimci örgüt mensuplarının, Sovyet karşıtı siyasî parti üyelerinin, din adamlarının, suç örgütü üyelerinin ve "toplumsal açıdan

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

tehlikeli unsur" olarak değerlendirilen diğer kişilerin bütünüyle tespit edilerek cezalandırılması gerektiği kararı alınmıştır [1, ss. 353-355].

"Siyasal etkiye tabi tutulacak insanlara uygulanacak cezalandırma yöntemleri ve baskı yapılacak kişi sayıları" başlığını taşıyan ikinci maddede, suçlu kabul edilen tüm "anti-Sovyet unsurların" iki ayrı kategori çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Birinci kategoriye, ilk maddede sıralanan gruplar içerisinde en tehlikeli olarak değerlendirilen kişilerin dâhil edilmesi ve bu kişilerin derhâl tutuklanarak davalarının "Troika" organları tarafından incelenmesi sonucunda idam cezasına çarptırılması öngörülmüştür. İkinci kategori kapsamında ise cezai sorumluluğu birinci gruba kıyasla daha hafif kabul edilen kişiler yer almaktadır. Bu kişilere uygulanacak yaptırımlar, suçun niteliği ve ağırlık derecesine bağlı olarak 8 ila 10 yıl süreli çalışma ve ıslah kamplarına gönderilme ya da toplumsal açıdan yüksek derecede tehlikeli kabul edilen kişiler için aynı süreyi kapsayan hapis cezası şeklinde belirlenmiştir.

İçişleri Halk Komiserliği tarafından belirlenen liste doğrultusunda, SSCB sınırları içerisinde cezalandırılması öngörülen kişilerin toplam sayısı ile bunların iki kategoriye göre dağılımı da bu maddede ayrı ayrı belirtilmiştir.

"Operasyonların Yürütülme Usulleri" başlıklı bölümde ise kitlesel cezalandırma sürecinin uygulanış biçimi ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Resmî listelerin onaylanmasından başlayarak tutuklama işlemleri, arama prosedürleri, tutukluların sevk ve yerleştirileceği alanlar ile kaçış girişimlerinin engellenmesine yönelik güvenlik tedbirleri bu kapsamda ele alınmıştır:

«...Onaylanmış listeler esas alınarak operasyonel çalışma grubunun başkanı tutuklama işlemlerini yürütür. Her tutuklama işlemi resmî emir belgesiyle kayıt altına alınır. Tutuklama sırasında ayrıntılı arama yapılması zorunludur. Aşağıdaki unsurların mutlaka müsadere edilmesi gerekir: silahlar, mühimmat, askerî teçhizat, patlayıcı maddeler, zehirli maddeler, karşı-devrimci nitelikteki yayınlar ve kitaplar, madeni para, külçe veya eşya biçimindeki kıymetli metaller, yabancı para birimleri, çoğaltma araçları ve mektuplar.» [1, ss. 353-357].

«Sorgu Mekanizmaları» başlıklı maddede, tutuklanan her kişi ve her suç grubu hakkında ayrı ayrı soruşturma yürütülmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu soruşturma sürecinin hızlandırılmış ve basitleştirilmiş bir usule göre gerçekleştirilmesi öngörülmekle birlikte, tutuklanan kişilerin işlediği kabul edilen tüm suçların eksiksiz biçimde ortaya konulmasının zorunlu olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca soruşturma süreci tamamlandıktan sonra hazırlanan tüm dosya ve belge materyallerinin değerlendirilmek üzere bütünüyle "Troika" organlarının incelemesine sunulması gerektiği ifade edilmiştir.

«Troika'ların (Üçlüler) Oluşturulması ve İşleyiş Sistemi» başlıklı maddede, her Sovyet Cumhuriyeti ve bölgesinde siyasal etki uygulanacak cezalandırma süreçlerinde görev yapacak üç kişilik komisyonların yapısı belirlenmiş; bu komisyonların başkanları ile üyelerinin isimlerine yer verilmiştir. Ayrıca, "Troika" adı verilen bu organların görev alanları, çalışma usulleri ve yetki sınırları da ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir.

«Operasyonların Yönetimi ve Raporlama Düzeninin Organizasyonu» başlıklı son maddede ise operasyonların yürütülme süreci ve mevcut durumu hakkında her ayın 1, 5, 10, 15, 20 ve 25'inci günlerinde, başka bir ifadeyle her beş günde bir özel telgraflar aracılığıyla düzenli rapor gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca her raporun hangi resmî makamlara iletileceği de bu maddede açık biçimde gösterilmiştir.

SSCB Halk İçişleri Komiserliği'nin 00447 sayılı operasyon Kararnamesi, Stalinist totaliter sistem tarafından yürütülen "Kızıl Terör" politikalarının karar mekanizmaları aracılığıyla çok kısa bir zaman dilimi içerisinde yüz binlerce insanın nasıl sistematik biçimde tasfiye edildiğini ortaya koyan tarihî bir belgedir. Belgenin resmî bürokratik dil çerçevesinde kaleme alınmış olması ve dönemin toplumsal yaşamında geniş ölçüde etkili olması, onun terminolojik açıdan incelenmesini önemli hâle getirmektedir. Her ne kadar bu belgeler doğrudan Kazakça hazırlanmış olmasa da, ilgili terimlerin çeviri yoluyla dile aktarılması, farklı karşılıklarla kullanım alanına girmesi ve çeşitli sözlüklerde yer alması, terminolojik incelemeyi gerekli kılan temel unsurlardan biridir. Bununla

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

birlikte Sovyet döneminde "ayrılıkçı" olarak nitelendirilip cezalandırılan kişilerin gerçekte birer siyasî koşul mağduru olduğunun günümüzde yeniden değerlendirilmesi, terimlerin "mağdur" imgesinin oluşumundaki rolünü daha belirgin biçimde ortaya koymaktadır.

Araştırma esnasında SSCB Halk İçişleri Komiserliği'nin 00447 sayılı operasyon Kararnamesi metni içerik bakımından incelenmiş ve siyasî etki söz varlığı ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Belgede yer alan terminolojik unsurlar analiz edilerek bunların Kazakçadaki kullanım özellikleri çeşitli sözlük kaynakları aracılığıyla belirlenmiştir.

1.Temel Kullanımda Yer Alan Terimler:

1.1.Politiçeskiye repressii (Rus.) – sayasi repressiya, sayasi ķuġın-sürgin (Kaz.) "siyasî represyon, siyasî etki ve sürgün" (ZTUS, 2007) [2, s. 546].

Siyasî etki ve sürgün; devlet organları ile bu organları temsil eden yetkili kişilerin siyasî gerekçeler doğrultusunda bireyleri gözaltına alması, psikiyatri kurumlarında zorunlu tedaviye tâbi tutması, yaşam hakkından mahrum bırakması veya özgürlüğünü kısıtlaması; ülkeden çıkarma ve vatandaşlıktan yoksun bırakma, yaşadığı bölgeden uzaklaştırma (sürgün ya da zorunlu iskân), özel yerleşim alanlarına gönderme, özgürlüğü sınırlandırılmış zorunlu çalıştırma uygulamalarına tâbi tutma (bunlar arasında "emek orduları" ile "Halk İçişleri Komiserliği işçi kolonları" olarak adlandırılan yapılar da bulunmaktadır) biçiminde uygulanan zorlayıcı tedbirler bütününü ifade etmektedir. Bunun yanı sıra herhangi bir suç işlemediği hâlde suç isnadıyla cezalandırılma veya siyasî görüşleri, sınıfsal konumu, sosyal kökeni, millî ya da dinî aidiyeti gibi nedenlerle mahkeme, siyasî kurumlar veya idarî yollar aracılığıyla "toplum açısından tehlikeli unsur" olarak değerlendirilip takibata uğratılması sonucu kişinin hak ve özgürlüklerinden mahrum bırakılması ya da bunların sınırlandırılması da siyasî etki kavramı kapsamında değerlendirilmektedir (ZTUS, 2007) [2, s. 546].

1.2.Repressiye (Rus.) – ķuġın-sürgin (Kaz.) "siyasî etki ve sürgün" (ZST, 2013) [3, s. 199].

Bir topluluğu ya da belirli bir kesimi bütünüyle ortadan kaldırmak ve bastırmak amacıyla yürütülen cezalandırma uygulamaları (STS, 2007) [4, s. 434].

1.3.Totalitarnıy rejim (Rus.) – totalitarlı sayasi jüye (Kaz.) "totaliter siyasî sistem"

Devletin toplum ve birey üzerinde tam ve mutlak denetim kurmasıyla karakterize edilen siyasî yönetim biçimlerinden biri (STS, 2007) [4, s. 551].

1.4. Antisovetskiye elementıy (Rus.) – antisovettik elementter (Kaz.) "anti-Sovyet unsurlar"

Antisovetskiye – antisovettik "anti-Sovyet" (OĶS, 1978) [5, s. 30].

Element – element "unsur, öğe" [6, s. 497].

1.5. Antisovetskaya deyatel'nost' (Rus.) – antisovettik äreket (Kaz.) "anti-Sovyet faaliyeti"

Antisovetskaya – antisovettik "anti-Sovyet" (OĶS, 1978) [5, s. 30].

Deyatel'nost' – is, äreket, ķızmet "faaliyet, etkinlik" (OĶS, 1978) [5, s. 189].

1.6. Vrajdebnıye elementıy (Rus.) – jau elementter (Kaz.) "düşman unsurlar"

Vrajdebnıy – jau, qas, duşpan "düşman, hasım" (OĶS, 1978) [5, s. 118].

Element – element "unsur, öğe" [6, s. 497].

1.7. Diversionnaya deyatel'nost' (Rus.) – diversiyalıķ äreket (Kaz.) "sabotaj faaliyeti"

Diversionnıy – diversiyalıķ "sabotajla ilgili, sabotaj amaçlı" (OĶS, 1978) [5, s. 190].

Deyatel'nost' – is, äreket, qızmet "faaliyet, etkinlik" (OĶS, 1978) [5, s. 189].

1.8. Podrıvnaya rabota (Rus.) – ķıyratıp buzuv äreketi (Kaz.) "yıkıcı faaliyet, sabotaj amaçlı faaliyet"

Podrıvnaya rabota – ķıyratıp buzuv äreketi "yıkıcı faaliyet" (OĶSa, 1946) [7, s. 466].

1.9. Kontrrevolyutsionnaya deyatel'nost' (Rus.) – kontrrevolyutsiyalıķ äreket (Kaz.) "karşı-devrimci faaliyet"

Kontrrevolyutsiya – "devrimci hareketlere karşı yönelmiş siyasî hareket veya eski yönetimi yeniden kurmayı amaçlayan silahlı hareket" (STS, 2007) [4, s. 296].

Deyatel'nost' – is, äreket, ķızmet "faaliyet, etkinlik" (OĶS, 1978) [5, s. 189].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

1.10. Kontrrevolyutsionnıye formirovaniya (Rus.) – kontrrevolyutsiyalıq uyımdar/jasaqtaular (Kaz.) "karşı-devrimci örgütlenmeler"

Kontrrevolyutsiya – devrimci hareketlere karşı yönelmiş siyasî hareket veya eski düzeni yeniden kurmayı amaçlayan silahlı hareket" (STS, 2007) [4, s. 296].

Formirovaniye – qūru, jasaqtau, jasau, jasalu, üyıstıru "oluşturma, teşkil etme, örgütleme" (OQSa, 1946) [7, s. 753].

1.11. Gosudarstvennaya bezopasnost' (Rus.) – memlekettik qauipsizdik (Kaz.) "devlet güvenliği"

Gosudarstvennaya – memlekettik "devlete ait, devletle ilgili" (OQS, 1978) [5, s. 166].

Bezopasnost' – qauipsizdik, qatersizdik "güvenlik, emniyet" (OQS, 1978) [5, s. 51].

1.12. Vragi naroda (Rus.) – halıq jauı (Kaz.) "halk düşmanı"

Vrag – jau, duşpan "düşman" (OQS, 1978) [5, s. 118].

Narod – el, jurt, halıq, jurtşılıq "halk, toplum" [6, s. 581].

2. Siyasî Etki ve Sürgüne Maruz Kalan Kişilerin Kategorilerine İlişkin Terimler:

2.1. Genel Toplumsal Gruplar:

Sotsial'no opasnıye elementı (SOE) (Rus.) – qauipti qoğamdıq elementter/äleumettik ğauipti elementter (Kaz.) "toplum açısından tehlikeli unsurlar / sosyal açıdan tehlikeli unsurlar"

Sotsial'no – äleumettik, qoğamdıq "sosyal, toplumsal" (OQSa, 1946) [7, s. 656].

Opasnıy – qauipti, qaterli "tehlikeli" (OQS, 1978) [5, s. 555].

Element – element "unsur, öğe" [6, s. 497].

Kulaki (Rus.) – kulaktar (Kaz.) "kulaklar"

Kulak – "mülki sınıflaşma sonucunda köylüler arasından ortaya çıkan kırsal burjuvazi temsilcisi" (QÄTS 8, 2011) [8, s. 345].

Ugolovnıye elementı (Rus.) – qılmıstıq elementter (Kaz.) "suç unsurları / suçlu unsurlar"

Ugolovnıy – qılmıstı, qılmıs / ugolovnıye – qılmıstıq, qılmısqa jatatın "cezai, suç teşkil eden" (OQS, 1978) [5, s. 717].

Element – element "unsur, öğe" [6, s. 497].

2.2. Siyasî ve Askerî Gruplar

Çlenı antisovetskih partiy (Rus.) – antisovettik uyım müşesi/antisovettik partiya müşesi (Kaz.) "anti-Sovyet örgüt üyesi / anti-Sovyet parti üyesi"

Antisovettik uyım müşesi – Sovyet yönetimini devirmeyi amaçlayan örgütlü bir yapının üyesi [1;179].

Eserı (Rus.) – eserler (Kaz.) "Sosyalist Devrimciler"

Sotsial-revolyutsionerler partiyasınıñ müşeleri "Sosyalist Devrimci Parti üyeleri" [9, s. 4].

Daşnaki (Rus.) – daşnaktar (Kaz.) "Taşnaklar"

Daşnaktsutyun – 1890 yılında kurulan Ermeni burjuva milliyetçisi karşı-devrimci siyasî örgüt. Temel amacı, silahlı mücadele yoluyla özerk bir burjuva devleti kurmaktı" [10, s. 5].

2.3. Dinî Gruplar

Tserkovniki (Rus.) – dinşil adamdar / din adamdarı / şirkeu qızmetkerleri (Kaz.) "dindar kişiler / din adamları / kilise görevlileri"

Tserkovnik – 1. Kilisede görev yapan kişi; 2. Dindar kimse (OQSa, 1946) [7, s. 767].

Sektantı (Rus.) – sektanttar (Kaz.) "tarikatçılar, mezhepçiler"

Sektant – sektant, mezhepçi, belirli bir sekteye bağlı kişi, dinin ana çizgisinden ayrılan kimse (OQSa, 1946) [7, s. 625].

2.4. Diğer Ek Unsurlar

Repatriantı (Rus.) – repatrianttar (Kaz.) "repatriantlar"

Repatriant – repatriant, başka bir ülkede tutulup kendi ülkesine geri gönderilen kişi (OQSa, 1978) [13;598].

Çinovniki tsarskogo perioda (Rus.) – patşalıq kezeñ şeneunikteri (Kaz.) "Çarlık dönemi memurları"

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Çinovnik – şeneunik “memur, bürokrat” (OḴSa, 1946) [7, s. 774].

Tsar – patşa “çar, hükümdar” (OḴSa, 1946) [13;765], tsarskogo – patşalıḳ “Çarlık dönemine ait”.

Period – däuir, kezeñ “dönem, süreç” (OḴSa, 1946) [7, s. 433].

Jandarm (Rus.) – jandarm (Kaz.) “jandarma”

Jandarm – Çarlık Rusyası’nda ve bazı burjuva devletlerde görev yapan polis birliği mensubu” (OḴS, 1978) [5, s. 216]

3. Siyasî Etki ve Sürgün Uygulamaları ile Mekanizmalarına İlişkin Terimler:

3.1. Arest (Rus.) – ḳamau/ḳamaḳ (Kaz.) “tutuklama, gözaltına alma”

Arest – ḳamau (ḴÄTS 1, 2011) [11, s. 25], ḳamaḳ (TC, 2025) [12].

3.2. Rasstrel (Rus.) – atu, atu jazası (Kaz.) “kurşuna dizme, idam cezası”

Rasstrel – atu, atu jazası “idam etme, infaz” (OḴSa, 1946) [7, s. 585].

3.3. Ispravitel’no-trudovıye lagerya (Rus.) – eñbekpen tüzeu lageri (Kaz.) “çalışma ve ıslah kampı”

Eñbekpen tüzeu lageri – kamu düzenini bozan kişilerin çalıştırılarak ıslah edildiği yer (QÄTS 10, 2011) [15, s. 6]. Siyasî etki mağdurlarının zorla çalıştırıldığı kamp.

3.4. Lişeniye svobodı (Rus.) – bas bostandığınan ayıru (Kaz.) “özgürlüğünden mahrum bırakma”

Bas bostandığınan ayıru – mahkûm etme, cezalandırma (ḴÄTS 3, 2011) [13, s. 156].

4. Kurumsal Terimler:

4.1. NKVD (Rus.) – İşki ister halıḳ komissariatı (Kaz.) “Halk İçişleri Komiserliği” (ḴTḴS, 2023) [14, s. 175].

4.2. Troyki (vnesudebnıye organı) (Rus.) – üştik (sottan tıs ükim şığaru organdarı) (Kaz.) “Üçlüler (yargı dışı hüküm organları)”

Troyka – “üç kişiden oluşan komisyon” (OḴSa, 1946) [7, s. 705].

4.3. Sledstvennıy material (Rus.) – tergeu materialı (Kaz.) “soruşturma materyali / soruşturma dosyası”

Sledstvennıy material – tergeu materialı “soruşturma materyali” (OḴSa, 1946) [7, s. 638].

4.4. Agenturnıye dannıye/svedeniya (Rus.) – agenturalıḳ mälimetter (Kaz.) “ajanlık bilgileri / istihbarat verileri”

Agenturnıye dannıye/svedeniya – agenturalıq mälimetter “ajanlık ağına dayalı bilgiler, istihbarî veriler” (OḴS, 1978) [5, s. 16].

5. Siyasî Etki ve Sürgüne Uğrayan Kişilerin Ailelerine İlişkin Terimler:

5.1. Çlenı sem’i repressirovannıh (Rus.) – repressiyağa ūşırağandardıñ üy işi/repressiyağa ūşırağandardıñ otbası müşesi (Kaz.) “represyona uğrayanların aile üyeleri”

Çlen – müşe “üye” (OḴSa, 1946) [7, s. 775].

Sem’ya – üy işi “aile, hane halkı” (OḴSa, 1946) [7, s. 626].

Repressiya – repressiya, jaza, ḳısım şarası “represyon, ceza, baskı uygulaması” (OḴSa, 1946) [13;608].

5.2. Vıseleniye (Rus.) – köşirip jiberu, ḳonıs audaru (Kaz.) “zorunlu göç ettirme, sürgün etme” (OḴS, 1978) [5, s. 139].

5.3. Pereseleniye (Rus.) – köşirüv, ḳonıs audartu (Kaz.) “ iskân ettirme, zorunlu yer değiştirme” (OḴSa, 1946) [7, s. 430].

6. Soruşturma ve Yargılama Sürecine İlişkin Terimler:

6.1. Sledstvennoye delo (Rus.) – tergeu isi (Kaz.) “soruşturma dosyası”

Sledstvennoye – tergeu “soruşturma” (OḴSa, 1946) [7, s. 638].

Delo – is “dava, dosya, iş” (OḴS, 1978) [5, s. 183].

6.2. Obvinitel’noye zaklyuçeniye (Rus.) – ayıptau ḳorıtındısı/ayıptau nätijesi (Kaz.) “suçlama kararı / iddianame sonucu”

Obvinitel’noye – ayıptau “suçlama, itham” (OḴSS, 2006) [16, s. 108].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Zaklyuçeniye – son, soñğı, nätije, ķorıtındı “sonuç, nihai karar, değerlendirme” (OĶS, 1978) [5, s. 243].

6.3. Protokol obıska (Rus.) – tintüv hattaması (Kaz.) “arama tutanağı”

Protokol – hattama “tutanak, protokol” (ZST, 2013) [3, s. 269].

Obısk – tintüv “arama” (ZST, 2013) [3, s. 335].

6.4. Protokol doprosa (Rus.) – jauap alu hattaması (Kaz.) “sorgu tutanağı”

Protokol – hattama “tutanak, protokol” (ZST, 2013) [3, s. 269].

Dopros – jauap alu “sorgulama, ifade alma” (ZST, 2013) [3, s. 114].

6.5. Kompрometiruyuşçiye materialı (Rus.) – bedel tüsiretin materialdar/bedelge nūķsan keltiretin materialdar (Kaz.) “itibar zedeleyici materyaller”

Kompрometirovat’ – abıroy tögüv, bedel tüsirüv “itibarını sarsmak, gözden düşürmek” (OĶS, 1978) [5, s. 346].

Material – material “materyal, belge” (OĶS, 1978) [5, s. 403].

6.6. Ustanovoçnıye dannıye (Rus.) – ayķındama derek (Kaz.) “kimlik tespit bilgileri / tanımlayıcı veriler”

Ustanovoçnıye dannıye – ayķındama derek “tespit edici bilgiler” (TS, 2006) [12].

7. Tutuklama ve Denetim Faaliyetlerine Ilişkin Terimler:

7.1. Obısk (Rus.) – tintüv (Kaz.) “arama” (ZST, 2013) [3, s. 335].

7.2. Order na arest (Rus.) – ķamaķķa aluv turalı order (Kaz.) “tutuklama emri”

Arest – ķamaķ, tıyım salu “tutuklama, kısıtlama” (ZST, 2013) [3, s. 184].

Order – order “resmî izin/emir belgesi” (TS, 2016) [12].

7.3. Iz’yatiye imuşçestva (Rus.) – mülikti alıp ķoyu (Kaz.) “mala el koyma, mülke müsadere” (ZST, 2013) [3, s. 233].

7.4. Karaul (Rus.) – ķarauvıl, küzetşi (Kaz.) “nöbetçi, muhafız” (OĶS, 1978) [5, s. 325].

7.5. Predotvraşçeniye pobegov (Rus.) – ķaşudı boldırmau/ķaşudıñ aldın alu (Kaz.) “kaçışın önlenmesi”

Predotvraşçeniye – bolğızbau, boldırmau “engelleme, önleme” (ZST, 2013) [3, s. 64].

Pobeg – ķaşu “kaçış” (ZST, 2013) [3, s. 191].

7.6. Spiski na arest (Rus.) – ķamaķķa alu turalı tizim/ķamauġa alınatındardıñ tizimi (Kaz.) “tutuklama listesi”

Spisok – tizim “liste” (ZST, 2013) [3, s. 335].

Arest – ķamaķ, tıyım salu “tutuklama” (ZST, 2013) [3, s. 184].

7.7. Uçet (Rus.) – esep, esepke alu, esepke ķoyu (Kaz.) “kayıt, kayıt altına alma” (ZST, 2013) [3, s. 100].

7.8. Otçetnost’ (Rus.) – eseptilik (Kaz.) “raporlama, hesap verme” (ZST, 2013) [3, s. 101].

Sonuç

Araştırma kapsamında SSCB Halk İçişleri Komiserliği’ne ait 00447 No’lu operasyon kararnamesi metni incelenmiş ve içerik bakımından analiz edilmiştir. Metinde yer alan temel terimler tespit edilerek tematik açıdan sınıflandırılmış, ayrıca sözlükler esas alınmak suretiyle bu terimlerin Kazakçadaki karşılıkları ve kullanımları ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular doğrultusunda belirlenen terimler yedi ana grup altında değerlendirilmiştir:

1. Temel kullanımda yer alan terimler;
2. Siyasî etki ve sürgüne maruz kalan kişilerin kategorilerine ilişkin terimler;
3. Siyasî etki ve sürgün uygulamaları ile mekanizmalarına ilişkin terimler;
4. Kurumsal terimler;
5. Siyasî etki ve sürgüne uğrayan kişilerin ailelerine ilişkin terimler;
6. Soruşturma ve yargılama sürecine ilişkin terimler;
7. Tutuklama ve denetim faaliyetlerine ilişkin terimler.

Temel kullanım alanına giren terminoloji, politiçeskiye repressii – sayasi repressiya, sayasi ķuğın-sürgin “siyasî represyon, siyasî etki ve sürgün”, repressiye – ķuğın-sürgin “siyasî etki ve

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

sürgün", totalitarnıy rejim – totalitarlı sayasi jüye "totaliter siyasî sistem", antisovetskiye elementıy – antisovettik elementter "anti-Sovyet unsurlar" gibi genel mahiyette kullanılan kavramları kapsamaktadır. İnceleme sonucunda, SSCB Halk İçişleri Komiserliği'ne ait 00447 No'lu operasyon kararnamesinde bu nitelikte toplam 12 terim kullanıldığı tespit edilmiştir.

Siyasî etki ve sürgüne maruz bırakılan kişilerin kategorilerine ilişkin toplam 11 temel terim belirlenmiş olup, bunlar kendi içerisinde genel toplumsal gruplar, siyasî ve askerî gruplar, dinî gruplar ile diğer ek unsurlar şeklinde dört alt gruba ayrılmıştır.

Siyasî etki ve sürgün uygulamaları ile mekanizmalarına ilişkin olarak ise söz konusu belgede arest – ķamau/ķamaķ "tutuklama, gözaltına alma", rasstrel – atu, atu jazası "kurşuna dizme, idam cezası", ispravitel'no-trudovıye lagerya – eñbekpen tüzeu lageri "çalışma ve ıslah kampı", lişeniye svobodı – bas bostandığınan ayıru "özgürlüğünden mahrum bırakma" gibi dört temel terimin kullanıldığı belirlenmiştir.

Kurumsal terimler kapsamında ise "NKVD", "troyki", "tergeu materialdarı" ve "agenturalıķ mälimetter" gibi terimlerin yer aldığı görülmüştür.

Siyasî etki ve sürgüne uğrayan kişilerin ailelerine ilişkin olarak ise söz konusu belgede, çlenı sem'i repressirovannıh – repressiyaġa ūşıraġandardıñ üy işi/repressiyaġa ūşıraġandardıñ otbası müşesi "represyona uğrayanların aile üyeleri", vıseleniye – köşirip jiberu, ķonıs audaru "zorunlu göç ettirme, sürgün etme", pereseleniye – köşirüv, ķonıs audartu "iskan ettirme, zorunlu yer değiştirme" gibi terimlerin geçtiği tespit edilmiştir.

Soruşturma ve yargılama sürecine ilişkin altı temel terim tespit edilerek analiz edilmiştir.

Belgede kullanılan tutuklama ve denetim faaliyetlerine ilişkin ise sekiz temel terimin bulunduğu ortaya konulmuş, ayrıca bunların Kazakçadaki karşılıkları ve kullanım biçimleri araştırma kapsamında değerlendirilmiştir.

Bu makale, 00447 No'lu Kararnameyi içerik ve terminoloji açısından incelemek suretiyle, totaliter dönem siyasal etki ve sürgün terminolojisini yeni bir bakış açısıyla değerlendirmek ve söz konusu terminolojinin mağdur kimliğinin inşasındaki rolünü ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Terimlerin tematik yapı bakımından sınıflandırılması, etki ve sürgüne maruz kalan bireylerin yaşadıkları süreçlerin bilimsel ve nesnel temeller doğrultusunda kapsamlı biçimde açıklanabilmesi açısından önem taşımaktadır.

Sovyet döneminde "antisovyet unsur" olarak nitelendirilip bir nevi toplumdan soyutlanan yüz binlerce insanın, günümüzde "mağdur" kimliği çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi süreci, söz konusu kararname metninin dilbilimsel ve terminolojik açıdan incelenmesiyle mümkün hâle gelmektedir. Bu bakımdan makalenin, etki ve sürgün terminolojisi alanında ileride yapılacak araştırmalara yeni bir yön ve perspektif kazandırabileceği düşünülmektedir.

Kısaltmalar

Kaz. – Kazakça
ĶTĶS – Ķazaķ Tilindegi Ķısķarġan Sözder "Kazak Dilindeki Kısaltmalar Sözlüğü"
OĶS – Orısşa-Ķazaķşa Sözdik "Rusça-Kazakça Sözlük"
OĶSa – Orısşa-Ķazaķşa Sözdik, II tom "Rusça-Kazakça Sözlük, II. cilt"
OĶSS – Orısşa-Ķazaķşa Sayasi Sözdik "Rusça-Kazakça Siyasî Sözlük"
QÄTS – Ķazaķ Ädebi Tiliniñ Sözdigi "Kazak Edebî Dil Sözlüğü"
Rus. – Rusça
STS – Sayasi Tüsindirme Sözdik "Siyasî Açıklamalı Sözlük"
TC – termincom.kz "Termincom"
ZST – Zañnamada Jiyi Ķoldanılatın Sözder men Söz Tirkesteri Sözdigi "Mevzuatta Sık Kullanılan Kelime ve Kelime Grupları Sözlüğü"
ZTUS – Ķazaķstan Respublikası Ķoldanıstağı Zañdarınıñ Zañ Terminderi men Uğımdarınıñ Sözdigi "Kazakistan Cumhuriyeti Yürürlükteki Kanunlarının Hukuk Terimleri ve Kavramları Sözlüğü"

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

KAYNAKÇA

1. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары). I том / Ред. Е. Қарин. – Нұр-Сұлтан, 2022. – 622 б.
2. Қазақстан Республикасы қолданыстағы заңдарының заң терминдері мен ұғымдарының сөздігі. – Астана: «Қазақстан Республикасының Заң шығару институты» ЖШС, 2007. – 1000 б.
3. Заңнамада жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері. Қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздік. 1-кітап. / Жалпы ред. басқ. К.М. Демеш. – Алматы: Қазығұрт, 2013. – 456 б.
4. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы: ИСИ, 2007. – 616 б.
5. Орысша-қазақша сөздік. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1978. – 590 б.
6. Бектаев Қ. Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік. – Алматы: Алтын қазына, 2007. – 710 б.
7. Орысша-қазақша сөздік. II том. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1946. – 403 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст.: Қ. Күдеринова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
9. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 б.
10. Гаибов Б. Дашнаки. – Баку: Коммунист, 1990. – 28 б.
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст.: Т. Жанұзақ, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
12. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитеті. Termincom.kz: терминологиялық электрондық база. [Электронды ресурс]. URL: https://termincom.kz/ (қаралған күні 29.06.2026)
13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том / Құраст.: Б. Сүйеркұлова, Т. Жанұзақ, О. Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
14. Құрманбайұлы Ш. Қазақ тіліндегі қысқарған сөздер. – Алматы: Баспалар үйі, 2013. – 293 б.
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том / Құраст.: М. Малбақов, Н. Оңғарбаева, А. Үдербаев және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
16. Ахметова М., Самратов А. Орысша-қазақша саяси сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 192 б.
17. Ахмет Н.Қ. Сәлімгерей Қаратілеуовті айыптау хронологиясы: сталиндік репрессия механизмінің кезеңдік эволюциясы // Qazaq Journal of Young Scientist. – 2026. – Vol. 4. – №3. – Б. 177–185.

REFERENCES

1. Sayasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi memlekettik komissiya materialdary (XX gasyrdyn 20–50 zhyldary). I tom [Materials of the state commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20-50s of the XX century). Volume I] / Red. E. Qarin. – Nur-Sultan, 2022. – 622 b. [in Kazakh]
2. Qazaqstan Respublikasy qoldanystagy zandarynyn zan terminderi men ugymdarynyn sozdigi [Dictionary of legal terms and concepts of the current legislation of the Republic of Kazakhstan]. – Astana: «Qazaqstan Respublikasynyn Zan shygaru instituty» ZhShS, 2007. – 1000 b. [in Kazakh]
3. Zannamada zhii qoldanylatyn sozder men soz tirkesteri. Qazaqsha-oryssha zhane oryssha-qazaqsha sozdik. 1-kitap. [Words and phrases that are often used in legislation. Kazakh-Russian and Russian-Kazakh dictionary. Book 1] / Zhalpy red. basq. K.M. Demesh. – Almaty: Qazygurt, 2013. – 456 b. [in Kazakh]
4. Sayasi tusindirme sozdik [Political Explanatory Dictionary]. – Almaty: ISI, 2007. – 616 b. [in Kazakh]
5. Oryssha-qazaqsha sozdik [Russian-Kazakh dictionary]. – Almaty: Qazaq sovet enciklopediasynyn bas redakciasy, 1978. – 590 b. [in Kazakh]
6. Bektaev Q. Ulken qazaqsha-oryssha, oryssha-qazaqsha sozdik [Big Kazakh-Russian, Russian-Kazakh dictionary]. – Almaty: Altyn qazyna, 2007. [in Kazakh]
7. Oryssha-qazaqsha sozdik. II tom [Russian-Kazakh dictionary. Volume II]. – Almaty: Qazaq SSR Gylym akademiasynyn baspasy, 1946. – 403 b.

8. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 8-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 8] / Qurast.: Q. Kuderinova, O. Zhubaeva, M. Zholshaeva zhane t.b. – Almaty, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
9. Tileshov E., Qamzabekuly D. Alash qozgalysy: enciklopedialyq anyqtamalyq [Alash movement: an encyclopedic reference book]. – Almaty: Sardar, 2014. – 528 b. [in Kazakh]
10. Gaibov B. Dashnaki [Dashnaks]. – Baku: Kommunist, 1990. – 28 b. [in Russian]
11. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 1-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 1] / Qurast.: T. Zhanuzaq, S. Omarbekov, A. Zhunisbek zhane t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
12. Qazaqstan Respublikasy Gylym jane jogary bilim ministrligi Til saiasaty komiteti. Termincom.kz: terminologialyk elektrondyk baza [Committee on language policy of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan. Termincom.kz: terminological electronic database]. [Electronic resource]. URL: https://termincom.kz/ (date of access 15.04.2026)
13. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 3-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 3] / Qurast.: B. Suierqulova, T. Zhanuzaq, O. Zhubaeva zhane t.b. – Almaty, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
14. Qurmanbaiuly Sh. Qazaq tilindegi qysqargan sozder [Abbreviations in the Kazakh language]. – Almaty, 2013. – 296 b. [in Kazakh]
15. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 10-tom [15. Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 10] / Qurast.: M. Malbaqov, N. Ongarbaeva, A. Uderbaev zhane t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
16. Ahmetova M., Samratov A. Oryssha-qazaqsha sayasi sozdik [Russian-Kazakh political dictionary]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2006. – 192 b. [in Kazakh]
17. Ahmet N.Q. Salimgerei Qaratileuovti aiyptau hronologiasy: stalindik repressia mehanizminin kezendik evoliuciasy [Chronology of the accusation of salimgerei Karatleuov: periodic evolution of the mechanism of Stalinist repression] // Qazaq Journal of Young Scientist. – 2026. – Vol. 4. – No. 3. – B. 177–185. [in Kazakh]

The Terminology of Political Influence During the Totalitarian Period and Its Role in the Construction of the Victim Image

Abstract. Terms are lexical units, namely words and word combinations, that constitute an important layer of language and enable the systematic designation of specific concepts. The terminological structure of a language is formed and continuously renewed in connection with the changes occurring in the social life of a people.

The historical processes experienced by the Kazakh people during the first half of the twentieth century left deep traces in collective memory. Large-scale historical events such as the uprisings on the eve of the First World War, the establishment of Soviet rule, the years of famine, collectivization policies, and periods of deportation driven by political circumstances followed one another within a short period of time, leading to profound transformations in the social structure. This article examines Operational Order No. 00447, which laid the foundation for the mass administrative and political influence measures implemented in 1937-1938, from linguistic and terminological perspectives. Although the order entered into force on 30 July 1937 under the status of "top secret," it is today regarded as one of the historical documents open to scholarly examination. Within the framework of the study, the content, articles, and scope of application of the order are analyzed, while the lexical structure of the text, particularly its terminological units, is examined in detail. The principal terms found in the text of the order were identified, classified thematically, and their usage in the Kazakh language was investigated on the basis of dictionary materials. The thematic classification of the terminological structure is of particular importance for explaining, on a scientific and objective basis, the processes experienced by the victims of political influence. In addition, the study aims to systematize the Kazakh-language usage of these terms on the basis of the variants recorded in dictionaries.

The process by which hundreds of thousands of people, who during the Soviet period were labeled as "anti-Soviet elements" and excluded from social life, are today being reassessed within the framework of the image of the "victim" becomes possible through the linguistic and terminological analysis of this order. In

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

this regard, the article seeks to offer a new methodological perspective for future studies in the field of the terminology of political influence.

Keywords: terminological structure, lexical-semantic field, Kazakh language, totalitarian period, terminology of political influence.

Тоталитарлық кезеңдегі саяси ықпал терминологиясы және оның құрбан бейнесін қалыптастырудағы рөлі

Аңдатпа. Терминдер – тілдің маңызды қабатын құрайтын, белгілі бір ұғымды жүйелі түрде атауға мүмкіндік беретін сөздер мен сөз тіркестері, яғни лексикалық бірліктер. Тілдегі терминологиялық құрылым халықтың қоғамдық өмірінде орын алған өзгерістерге байланысты қалыптасып, үнемі жаңарып отырады.

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ халқы бастан өткерген тарихи үдерістер қоғамдық жадта терең із қалдырды. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңындағы көтерілістер, Совет үкіметінің орнауы, ашаршылық жылдары, ұжымдастыру саясаты және саяси жағдайларға байланысты жер аудару кезеңі секілді ірі тарихи оқиғалар қысқа уақыт аралығында бірінен кейін бірі жүзеге асып, қоғамдық құрылымның түбегейлі өзгеруіне алып келді. Бұл мақалада 1937-1938 жылдары жүзеге асырылған жаппай әкімшілік-саяси ықпал шараларының негізін қалаған № 00447 жедел бұйрық лингвистикалық және терминологиялық тұрғыдан қарастырылады. Аталған бұйрық 1937 жылғы 30 шілдеде «аса құпия» мәртебесімен күшіне енгенімен, қазіргі таңда ашық зерттеуге мүмкіндік беретін тарихи құжаттардың бірі саналады. Зерттеу барысында бұйрықтың мазмұны, баптары және қамтыған қолданылу аясы сараланып, мәтіннің лексикалық құрылымы, әсіресе терминологиялық бірліктері талданады. Бұйрық мәтінінде кездесетін негізгі терминдер анықталып, тақырыптық тұрғыдан топтастырылды және олардың қазақ тіліндегі қолданыстары сөздік материалдары негізінде қарастырылды. Терминологиялық құрылымды тақырыптық жағынан жіктеу саяси ықпал құрбандары бастан өткерген үдерістерді ғылыми әрі объективті негізде түсіндіру тұрғысынан маңызды болмақ. Сонымен қатар зерттеуде аталған терминдердің қазақ тіліндегі қолданыстарын сөздіктерде берілген нұсқалар негізінде қайта жүйелеу мақсаты көзделеді.

Совет кезеңінде «антисоветтік элемент» ретінде танылып, қоғамдық өмірден шеттетілген жүз мыңдаған адамның бүгінгі күні «құрбан» бейнесі аясында қайта бағалану үдерісі осы бұйрықты тілдік және терминологиялық тұрғыдан зерттеу арқылы жүзеге аса алады. Осы тұрғыдан алғанда мақала саяси ықпал терминологиясы бағытында жүргізілетін болашақ зерттеулерге жаңа әдіснамалық бағдар ұсынуды мақсат етеді.

Кілт сөздер: терминологиялық құрылым, лексика-семантикалық өріс, қазақ тілі, тоталитарлық кезең, саяси ықпал терминологиясы.

Терминология политического воздействия в тоталитарный период и её роль в формировании образа жертвы

Аннотация. Термины представляют собой важный пласт языка, включающий слова и словосочетания, предназначенные для системного обозначения определённых понятий, то есть особые лексические единицы. Терминологическая система языка формируется под воздействием изменений, происходящих в общественной жизни, и находится в процессе постоянного обновления и развития.

Исторические процессы, пережитые казахским народом в первой половине XX века, оставили глубокий след в общественном сознании и исторической памяти. Восстания периода Первой мировой войны, установление советской власти, годы массового голода, политика коллективизации, а также депортации, обусловленные политическими обстоятельствами, представляли собой масштабные исторические события, последовательно происходившие в сравнительно короткий промежуток времени и приведшие к коренным изменениям социальной структуры общества. В данной статье с лингвистической и терминологической точек зрения рассматривается оперативный приказ № 00447, ставший нормативной основой массовых административно-политических мер воздействия, осуществлявшихся в 1937-1938 годах. Несмотря на то что приказ был введён в действие 30 июля 1937

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

года под грифом «совершенно секретно», в настоящее время он представляет собой один из исторических документов, доступных для открытого научного анализа. В ходе исследования рассматриваются содержание приказа, его положения и сферы применения, а также анализируется лексическая организация текста, в особенности его терминологический аппарат. Основные термины, встречающиеся в тексте приказа, были выявлены, систематизированы и классифицированы по тематическим группам. Их употребление в казахском языке проанализировано на основе словарных материалов. Тематическая классификация терминологической структуры имеет важное значение для научного и объективного осмысления процессов, пережитых жертвами политического воздействия. Кроме того, исследование направлено на систематизацию употребления данных терминов в казахском языке с опорой на их словарные фиксации.

Лингвистическое и терминологическое изучение данного приказа позволяет по-новому осмыслить процесс переоценки судеб сотен тысяч людей, которые в советский период были объявлены «антисоветским элементом» и фактически исключены из общественной жизни, а в настоящее время рассматриваются в контексте образа «жертвы». В этом контексте статья направлена на формирование нового методологического подхода к дальнейшим исследованиям в области терминологии политического воздействия.

Ключевые слова: терминологическая структура, лексико-семантическое поле, казахский язык, тоталитарный период, терминология политического воздействия.

Yazarlar hakkında bilgi
Öztürk A. *– İlgili Yazar, Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, e-posta: akadirozturk@odu.edu.tr, Türkiye, Ordu.*
Khavay K. *– Astana Belediye Başkanlığı'na bağlı Birleşik Müzeler Müdürlüğü, e-posta: karlygaaaa.sh@gmail.com, Kazakistan, Astana.*

Information about the authors
Öztürk A. *– The Corresponding Author, Doctor, Professor, Ordu University, e-mail: akadirozturk@odu.edu.tr,*
Turkey, Ordu.
Khavay K. *– Directorate of United Museums under the Akimat of Astana, e-mail: karlygaaaa.sh@gmail.com, Kazakhstan, Astana.*

Авторлар туралы мәлімет
Өзтүрк А. *– корреспондент-автор, доктор, профессор, Орду университеті, e-mail: akadirozturk@odu.edu.tr, Түркия, Орду қ.*
Қабай Қ. *– Астана қаласы әкімдігінің «Бірлескен мұражайлар дирекциясы» МКҚК, e-mail: karlygaaaa.sh@gmail.com, Қазақстан, Астана қ.*

Сведения об авторах
Озтюрк А. *– автор-корреспондент, доктор, профессор, Университет Орду, e-mail: akadirozturk@odu.edu.tr, Турция, г. Орду.*
Хавай К. *– ГККП «Дирекция объединенных музеев» акимата города Астаны, e-mail: karlygaaaa.sh@gmail.com, Казахстан, г. Астана.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ӘОЖ 81'36; МҒТАР 16.21.39
https://doi.org/10.47526/3107-3085.49

Т. РАМАЗАНОВ[1]✉, Б. ТӨРЕХАН[1]
[1]А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
✉e-mail: tphd-92@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ МОДАЛДІЛІКТІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтіндегі модалділіктің функционалды-семантикалық сипаты үш мәтіндік модус – сипаттау, баяндау және пайымдау тұрғысынан талданады. Мұнда модалділік авторлық ұстанымды білдірудің, оқырман қабылдауын бағыттаудың және мазмұнның құндылықтық өлшемін айқындаудың тетігі ретінде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – модалдік мағынаның мәтін деңгейінде қалай ұйымдасатынын көрсету. Осы мақсатта сипаттау, баяндау және пайымдау модустарының тілдік тетіктері нақтыланып, сенім мен күмәнді білдіретін эпистемикалық реңк, міндет пен қажеттілікке қатысты деонтикалық қыр және бағалау мен норманы танытатын аксиологиялық қабаттардың өзара байланысы ашылды. Сонымен бірге автор дауысы, баяндаушы позициясы мен фокализацияның модалдік реңк түзуге қосатын үлесі айқындалды.

Эмпирикалық база ретінде М. Әуезов, Ә. Нұрпейісов, Ә. Кекілбаев және М. Мағауин прозасынан іріктелген нақты үзінділер алынды; сол үзінділерде модаль сөздер мен рай формалары, бағалауыш лексика, қыстырма-қаратпа құрылымдар, еркін жанама сөйлеу және пунктуациялық тәсілдер лингвистикалық тұрғыдан сипатталып, олардың авторлық ұстаныммен байланысы айқындалды.

Әдіснамалық негіз ретінде функционалды-семантикалық талдау наратологиялық-прагматикалық тәсілмен ұштастырылды. Функционалды-семантикалық талдау модалдік мағынаны жеке форма ретінде емес, өзара әрекеттесетін тілдік құралдардың жүйесі ретінде қарастырады; модаль сөздер мен бөлшектер, рай-шақ тұлғалары, бағалауыш лексика, қыстырма құрылымдар және интонация бір өрісте тоғысып, эпистемикалық сенім мен күмәнді, деонтикалық міндет пен қажеттілікті, аксиологиялық бағалау мен норманы ұйымдастырады. Наратологиялық-прагматикалық тәсіл бұл өріске мәтіннің «кімнің көзінен, қай тұрғыдан, қандай ниетпен» берілетінін қосады.

Зерттеу нәтижесінде сипаттау модусында модалдік реңк оқырманның қабылдауын астарлы түрде бағыттайтыны, баяндауда оқиға желісі қажетті әрекетті оқиға логикасының табиғи нәтижесіне айналдыратыны, пайымдауда дәлел мен қорытынды арқылы қағидалық тұжырым айқын негізделетіні көрсетілді.

Ғылыми маңыздылығы – модалділікті жеке форма ретінде емес, мәтін ішінде бірізді амалдар жүйесімен жұмыс істейтін тұтас өріс деп дәйектеу: алдымен қабылдауды бағыттау, кейін оқиғалық дамуды құрылымдау, соңында уәжге негізделген тұжырымды орнықтыру.

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Рамазанов Т., Төрехан Б. Көркем мәтіндегі модалділіктің функционалды-семантикалық сипаты // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 93-103. https://doi.org/10.47526/3107-3085.49
****Cite us correctly:***
Ramazanov T., Torehan B. Korkem matindegi modaldiliktin funkcionaldy-semantikalyq sipaty [Functional-semantic Characterization of Modality in the Literary Text] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 93-103. https://doi.org/10.47526/3107-3085.49

Мақаланың редакцияға түскен күні 07.02.2026 / қабылданған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Практикалық құндылығы – әдеби талдау, стилистика, мәтінді түсіндіру және жазу дағдыларын оқытуда қолдануға қолайлы сипаттамалық үлгі мен нақты тілдік көрсеткіштер жинағын ұсынуы.

Кілт сөздер: көркем мәтін, модалділік, сипаттау, баяндау, пайымдау, модус.

Кіріспе

Модалділік – тілдік жүйеде сөйлеушінің ақиқатқа, іс-әрекетке және адресатқа қатынасын білдіретін мағыналық-прагматикалық категория. Ол тек грамматикалық көрсеткіштермен шектелмейді. Модаль сөздер, етістіктің рай жүйесі, үстеулер мен қыстырмалар, интонация, лепті, сұраулы құрылымдар сияқты әр алуан тілдік құралдардың өзара әрекеттесуінен қалыптасады. Сондықтан модалділікті түсіну үшін оның семантикалық, функционалдық және дискурстық қырларын тұтастай қарастыру қажет. Әлемдік тілтанымда модалділік эпистемикалық (болжал, сенім, күмән), деонтикалық (қажеттілік, міндет), динамикалық (қабілет, мүмкіндік) және бағалауыш-аксиологиялық реңктермен сипатталады. Осы реңктердің мәтін шегіндегі тоғысуы сөйлеуші ұстанымын айқындайды. Бұл көзқарас функционалды-семантикалық бағыттағы еңбектерде кең дамыған, мұнда модалдік мағына жеке сөз не форма емес, түрлі деңгейдегі бірліктердің өзара байланысынан туатын өріс ретінде түсіндіріледі.

Көркем мәтін модалділікті танытудың ең бай алаңының бірі, өйткені мұнда автор дауысы, баяндаушы көзқарасы, кейіпкердің ішкі сөзі мен диалогі, бағалау мен эмоция табиғи түрде қабаттасады. Әдеби туынды оқиғаны жай тізбектемейді, оқырманға оны қалай көру керегін де меңзейді. Сипаттау бөліктерінде бағалауыш эпитеттер мен метафоралар әлемді белгілі бір көңіл күймен көрсетсе, баяндау бөліктерінде ықтималдық пен қажеттілік логикасы шиеленіс туғызады, ал пайымдау сәттерінде этикалық-философиялық нормалар айқындалып, авторлық тұжырым жасалады. Демек, көркем мәтіндегі модалділік – оқиға туралы «не айтылды?» дегенге ғана емес, «қалай айтылды?» және «қандай позициядан айтылды?» деген сұрақтарға да жауап береді. Бұл тұрғыдан еркін жанама сөйлеу, қыстырма-қаратпа құрылымдар, парцелляция, пунктуациялық экспрессия сияқты тәсілдер эстетикалық мақсатпен қатар модалдік мағынаны дәл реттейді.

Тақырыптың өзектілігі бірнеше себепке негізделеді. Біріншіден, қазіргі әдебиеттану мен лингвистика мәтіннің интерпретациясын авторлық позицияны ашудан бастайды. Ал авторлық позиция көп жағдайда модалдік көрсеткіштер арқылы жасырын не жартылай ашық беріледі. Екіншіден, қазақ және түркі прозасында мәдени-этикалық категориялар – *жөн, ұят, аманат, обал-сауап* – деонтикалық модуспен тығыз байланысты, олар мәтіннің құндылықтық жүйесін құрайды, сондықтан көркем мәтіндегі модалділікті талдау ұлттық дүниетанымды тануға жол ашады. Үшіншіден, оқырманға әсер етудің риторикалық амалдары – сендіру, күдіктендіру, сыпайылық, нақтылау – бәрі де модалдік стратегиялар арқылы іске асады.

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, модалділік – мазмұн, форма, прагматика және дискурс түйіскен торап. Семантикалық деңгейде ол ақиқаттық дәрежесі мен бағалауды, грамматикалық деңгейде – рай, шақ-түрленімдерді, прагматикалық деңгейде – сөйлеуші ниеті мен адресатқа бағдарды, дискурстық деңгейде – композиция, фокализация, баяндаушы мен кейіпкер дауыстарының арақатынасын қамтиды. Осылай кешенді қарау – көркем мәтіндегі модалділіктің қай тұста шиеленісті күшейтетінін, қай тұста сенім тудыратынын, қай жерде құндылықтық норманы бекітетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Аталмыш зерттеу жұмысы функционалды-семантикалық бағдарды ұстана отырып, көркем мәтіндегі модалділікті үш негізгі модус – сипаттау, баяндау және пайымдау аясында талдайды. Нысан ретінде көркем прозаның нақты үзінділері алынады, оларда модалдік мағынаны тудыратын көрсеткіштер – модаль сөздер мен бөлшектер, рай формалары,

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

бағалауыш лексика, қыстырма-қаратпа құрылымдар, еркін жанама сөйлеу, пунктуациялық тәсілдер – лингвистикалық тұрғыдан сипатталып, олардың авторлық ұстаныммен байланысы айқындалады. Нәтижесінде модалділіктің көркем мәтіндегі мағыналық-құрылымдық өзегі анықталып, оқырманға әсер етудің лингвистикалық құралдары нақты сипатталады, ал ұлттық құндылыққа негізделген деонтикалық-аксиологиялық қабат эстетикалық құрылыммен біте қайнасқан тұтастық ретінде көрінеді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Бұл зерттеуде көркем мәтіндегі модалділік үш негізгі модус аясында қарастырылады: сипаттау, баяндау және пайымдау Әр модус бойынша 500-ден аса нақты мысал жиналды. Материалдың негізгі көзі – прозалық шығармалар: Мұхтар Әуезов, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Әбіш Кекілбаев және Мұхтар Мағауиннің романдары мен повестерінен алынған үзінділер. Үзінділерді іріктеуде үш өлшем басшылыққа алынды: а) модалдік мағынаны айқын көрсететін тілдік белгілер; ә) модустың композициялық орны; б) авторлық/кейіпкерлік дауыстың арақатынасы (фокализация деңгейі). Поэзиялық мәтіндер, аудармалар және қысқартылған нұсқалар талдаудан тыс қалдырылды.

Көркем мәтіндегі модалділікті функционалды-семантикалық қырынан қарастыру соңғы жарты ғасырда үш ірі арнада орнықты. Олар: ағылшын тіл біліміндегі жалпы модалдік теориялар мен академиялық дискурс зерттеулері; орыс тіл біліміндегі функционалды-семантикалық өріс және наратологиялық-поэтикалық дәстүр; қазақ тіл біліміндегі көркем сөз теориясы мен модалдік мағынаның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сипаттайтын еңбектер.

Модалділік категориясына қатысты ағылшын тіл біліміндегі ізденістер ғалым F. Palmer-дің еңбегінен бастау алады. Ғалым модалдік мағыналарды эпистемикалық, деонтикалық, динамикалық деп жүйелеп, грамматикалық көрсеткіштердің (рай, модаль етістіктер) семантикалық қызметін тұтас сипаттады. Бұл еңбектің өзектілігі – модалділікті жеке формалар жиынтығы емес, мағына-қызмет бірлігі ретінде түсіндіруі [1, 93-б.].

Модалділікті сөйлеуші ұстанымы мен когнитивтік бағалау тұрғысынан қарастырған зерттеулерде эпистемикалық модустың дискурс ішінде авторлық позицияны құруға қатысы нақтыланды [2, 200-б.]. Зерттеуші Heiko Narrog модалдік мағыналардың субъективтену, грамматикалану бағыттарын түсіндіріп, мәтіндегі модаль индикаторлардың тарихи-қызметтік өзгерісін байқауға мүмкіндік берді [3, 28-б.]. Осы ағылшын тіліндегі жұмыстардың ортақ желісі – модалділікті семантикалық типтерге бөліп, оны дискурстық-прагматикалық деңгейге көтеру.

Модалділікке алғаш жүйелі назар аудартқандардың бірі – Ш. Балли. Ол сөйлемді мағынасы ашық екі құрамнан тұрады деп қарастырады: біріншісі – сөйлемнің мазмұнын білдіретін диктум, екіншісі – сол мазмұнға сөйлеушінің көзқарасын танытатын модус. Балли модалділікті «сөйлемнің жаны» деп сипаттайды. Кең мағынада диктум белгілі бір оқиғаларды, құбылыстарды, заттардың күй-қалпын бейнелейді. Ал модус осы мазмұнның «қалай» айтылғанын айқындайды: оны кім және кімге айтты, қашан және қандай жағдайда жеткізді, қандай мақсатты көздеді – барлығы модаль қыр арқылы көрінеді. Осылайша модус сөйлемнің ақпаратын бағалау, сенім дәрежесін көрсету, міндеттеу не ықтималдық сияқты реңктермен сипаттап, мазмұнды коммуникативтік жағынан толықтырады [4, 159-б.].

Орыс тіл білімінде мәтіндік модалділік ұғымы кең өріс алды. Мәтіндік модалділік - тілдік модалділіктің ең жоғары деңгейдегі ұйымдасуы. Ол сөйлеу актісіндегі «мүмкіндік/қажеттілік», «сенім/күмән», «бағалау/нормалау» сияқты мәндерді жеке сөйлем шегінен асырып, тұтас мәтіннің композициясы мен дауыс жүйесіне бекітеді. Бұл ұғым XX ғасырдың екінші жартысында мәтін лингвистикасының қалыптасуымен айқындалып, «мәтіндік модалділік», «текст модалділігі» терминдерін ғылыми айналымға И. Гальперин енгізді. Ол көркем шығармаларда модал реңктің мәтін көлемінде қалай ұйымдасатынын жүйелі сипаттады [5, 56-б.].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Мәтіндік модалділік – мәтіннің құндылық-мағыналық кеңістігімен тікелей ұштасқан, авторлық ұстаным мен оқырманға әсер ету тетіктерін біріктіретін кешенді категория. Ол лексика, грамматика мен синтаксистен бастап, интонация, фокализация және композицияға дейінгі құралдарды бір мақсатқа жұмылдырып, көркем мәтіндегі мағынаны «қалай» және «қандай позициядан» құралатынын көрсетеді [6, 160-б.].

А.М. Пешковский райды – сөйлеушінің ақиқат шындыққа қатынасын, ал шақты – әрекеттің жүзеге асу уақытына қатынасын білдіретін көрсеткіш деп түсіндіреді. Ол сөздер мен сөз тіркестері арасындағы нақты байланыстарды айқындайтын категорияларды объективті-синтаксистік, ал осы байланыстарға сөйлеушінің көзқарасын жеткізетін құбылыстарды субъективті-объективті синтаксистік категориялар деп атайды. Ғалымның түсіндіруінше, бұл екінші топ сөйлеушінің субъективті қатынасын білдіреді және оған рай, шақ, жақ сияқты грамматикалық категориялар, сөйлем түрлері (хабарлы, сұраулы, лепті), сондай-ақ болымдылық пен болымсыздық жатады.

Модалділікті дербес тілдік категория ретінде қарастыру дәстүрі В. Виноградов еңбектерінен бастау алады. Ол «субъективті-объективті категориялар» атауын «модалділік» терминімен алмастырып, модалділікті әрбір сөйлемнің шындыққа қатысын айқындайтын маңызды құрылымдық белгі деп пайымдады [7, 10-б.].

А.В. Бондарко модалділікті функционалды-семантикалық өріс ретінде сипаттап, оның екі қабатын ажыратады: объективті қабат (реалдылық/ирреалдылық) және субъективті қабат (сөйлеушінің бағалауы). Мұндай жіктеу кейінгі мәтіндік-прагматикалық зерттеулерге теориялық негіз болды [8, 92-б.]. Ал Е. Вольф бағалау семантикасын модалдік мәнмен ұштастырып, «жақсы/жаман», «орынды/орынсыз» тәрізді құндылық оппозициялары сөйлемнің модалдік реңкін қалыптастыруда шешуші рөл атқаратынын көрсетеді [9, 97-б.].

Көркем мәтіндегі модалділікті қазақ тіл білімінде зерттеу екі арнада қалыптасты: біріншісі - грамматикалық (рай жүйесі, болымдылық/болымсыздық, модаль сөздер), екіншісі - поэтикалық-прагматикалық (авторлық бағалау, баяндаушы дауыстың ұстанымы, кейіпкер сөйлеуіндегі қалау/болжал/тыйым реңктері). Алғашқы іргетас А. Байтұрсынұлының сөз этикасы мен «қалай сөйлеудің» нормаларын айқындаған пайымдарында қаланды. Көркем сөздегі бұйрық, тілек, кеңес, шектеу сияқты реңктердің орны мен жағдайға сай қолданылуы модалдік мағынаның мәдени-тәрбиелік негізін көрсетеді [10]. Кейінгі грамматикалық сипаттамада рай, шақ, жақ, сөйлем түрлері арқылы көрінетін модаль өрістер жүйеленді [11, 518-б.]. Бұл деңгейде «-сын/сін», «-са екен», «-ғай/гей», «болар/шығар», «жөн/керек/тиіс» тәрізді көрсеткіштердің көркем контекстегі қызметі – кейіпкер психологиясы мен авторлық бағалауды ұйымдастыратын тетік екені ашылды.

Поэтикалық-стилистикалық зерттеулер модальділікті автор дауысының бағалау өрісі, эстетикалық әсер мен этикалық кодты іске қосатын айрықша құрал ретінде қарастырды. Академик Р. Сыздық поэзия тіліндегі бағалау, ырғақ-интонация және сөйлеуші ұстанымын талдай отырып, Абай мен кейінгі ақындарда болжал, ықтималдық және қалау реңктерінің психологизм құралына айналатынын көрсетеді. Мұнда «бәлкім/сірә», «болар/шығар», «ұқсап бақ», «жөн болар» сияқты формалар оқырманды авторлық пайымға «сындарлы келісіммен» жетелейді [12, 128-б.]. Этнолингвистикалық және сөз мәдениеті бағытында модаль маркерлердің («жөн», «ұят», «обал-сауап», «аманат») көркем мәтінде ұлттық құндылықтарды белсендіретін бағалау-нормалау қызметі дәлелденді. Бұл кейіпкер сөзі мен авторлық баяндаудағы сыпайы/тура айту теңгерімін, тыйым мен рұқсаттың мәдени шарттылығын түсіндіруге мүмкіндік береді [13, 101-б.].

Талдау мен нәтижелер

Сипаттау мәтіні тек «не бар?» дегенді тіркеп қоймайды, ол «қалай көрінеді және қай ұстанымнан көрсетіледі?» дегенді де реттейді. Осындай реттеу тілдік модалділікке жатады: оқырманға күдік немесе үміт сыйлау (эпистемикалық реңк), «солай болуы тиіс» деген ішкі

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

міндетті ишаралау (деонтикалық реңк), дұрыс/бұрыс өлшемін астарлау (аксиологиялық реңк) - барлығы суреттеу ішінде іске асады.

Жазушы Ә. Нұрпейісов теңіз жағасындағы кешті бейтарап, хабарлы сөйлемдермен, бірақ сапалық сөзтаңдаумен беруі эпистемикалық реңк тудырады. Мысалы, «*Еламан салқын амандасты… суық қапқан киімі сықырлап…».* Бұл жай сөйлемдер, ашық рай, қысқа номинативті кадрлар - бәрі де фактіні «құрғақ» айтып тұрғандай. Бірақ «салқын», «суық қапқан», «сықырлап» сияқты сапалық атаулар мен дыбыстық әсер қауіптің барын сөзсіз сездіреді. Ертеңгі қадам әлі айтылмағанымен, «сақ болу керек» деген ішкі бағдар қалыптасады. Яғни сипаттаудағы модалділік тікелей бағалаумен емес, сенім деңгейін баяу өзгертетін сөзтаңдаумен туады.

Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романында аксиологиялық реңк өзгеше түр алады. Жазушы құмды кеңістікті суреттеу арқылы дүниенің тұрақсыз ағысын оқырманға «осылай болуы әдеттегі жайт» деп қабылдаттады. *«Ат тұяғынан құм сауырын ойып түскен дөңгелек шұңқыр лезде қайта толады»* деген алғашқы жолдар қимыл етістігінің үстемдігімен жасалған. Сын есім қолданысы аз, етістікті тіркесі көп бұл құрылым іздің ұзақ сақталарына сенімді әлсіретеді. Сөйлемаралық байланыстарда құм бедерінің жылдам қалпына келуін ұдайы бекітіп отырады. Оқырман санасында «мына кеңістікте тұрақтылық сезілмейді» деген өлшем біртіндеп орнығады. Бұл бағалау тікелей айтылмайды, кеңістіктің өз мінезінен байқалады. Мұндағы модалділік - көрініс арқылы оқырманды қорытынды шығарып алуға жетелеу.

Деонтикалық реңк көбіне кәсіп пен күнделікті тәртіп суреттелген тұста айқын байқалады. Ә. Кекілбаевтың «Шыңыраудың» алғашқы бетінде Еңсептің таңертеңгі қимылы мінез емес, «режим» ретінде беріледі: «*Шай ішіп шықты да… құдықтың басына келді»* Жер асты әлемі «саңылауы жоқ қара түнек», «ызғар» сияқты сезімдік атаулармен қатар жүреді. Мұндағы сипаттау - жай сөйлемдер мен ашық рай арқылы көрінеді. Бірақ рет-ретімен өрілген іс-әрекет өзі-ақ «солай етуі керек» деген талапты аңдатады. Сипаттаудағы модалділік осылайша ашық айтылмаған, бірақ міндеттелетін ұстаным ретінде орнығады.

Сипаттау мәтініндегі тілдік модалділік оқырманның көз алдына үміт пен сақтықты қатар елестетеді. Мысалы, М. Әуезовтің «Абай жолы» («Қайтқанда») тарауындағы алғашқы жолдар - соның үлгісі: *«Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне шәкірт бала барын салды. Қорықтан күн шыға атқа мінейік деп асық-қанды».* Номинативті және бейтарап хабарлы сөйлемдер «соңғы күн», «ерте», «асыққан» сияқты сөздермен ұштасқанда, ашық бұйрықсыз-ақ қимылға дайындық (қажеттілік) сезіледі. Сипаттау оқиғаның алдына түсіп, оқырманды белгісіздікті сезінсе де, соған қарсы іштен бекінуге жетелейді.

Бұл мысалдар сипаттау модусының үш қырын айқын көрсетеді. Біріншіден, эпистемикалық реңк сөзтаңдау мен ырғағы арқылы сенім деңгейін өзгертеді. Екіншіден, аксиологиялық реңк кеңістіктің «мінезінен» туып, «тұрақсыздық» өлшемін орнықтырады. Үшіншіден, деонтикалық реңк ашық бұйрықсыз-ақ реттелген әрекет пен режим арқылы сезіледі.

Сипаттау модусы осылайша көркем мәтіндегі модалділіктің бастау межесін құрайды. Суреттеу оқырманды оқиғаға дейін белгілі бір қабылдауға жұмылдырады, ал кейінгі баяндау мен пайымдау сол межеден «қуат» алады. Демек, «қандай?» және «қай?» сұрақтарына жауап беретін сипаттау – бір мезетте «қалай қабылдау керек?» дегенді де қалыптастыратын функционалды-семантикалық модус.

Баяндау (әңгімелеу) – оқиғаны бір дауыстың уақыты мен логикасына бағындырып жеткізетін мәтіндік модус. Ол тек «не болды?» дегенге емес, «оқиға қалай өрбиді, оны кімнің көзімен, қандай сеніммен және қандай нормамен көреміз?» деген сауалдарға жауап береді. Сондықтан баяндаудағы модалділік, ең алдымен, уақыт пен себеп-салдардың құрылымынан, баяндаушының позициясынан, сондай-ақ ықтималдық пен міндеттілік реңктерінен көрінеді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Айталық, «Абай жолында» жас Абайдың шешім қабылдар сәтін автор баяндаушы дауыспен кезең-кезеңдеп әңгімелейді: оқиға бұрынғы таласқа қысқа шегініспен оралады, сонан соң «бүгін» деген уақыт алаңында күшею артады. «*Енді тартыну жарамас*» тәрізді қысқа сөйлемдер мен қалау-тілек мағынасындағы тіркестер (мысалы, «барса жөн») деонтикалық мән береді, ал «сияқты», «шығар» тәрізді шағын сөздер эпистемикалық жол ашып, шешім нақтыланбаса да, оның мүмкіндігі жоғары екенін аңғартады. Баяндау «ол солай істеуі керек» дегенді тура айтпайды, ал қажетті шешім себеп-салдар желісі арқылы табиғи түрде қабылданады. Осылайша, баяндау мәтініндегі модалділік оқиға өрісін жүйелеп, оқырманды қажет қадамға іштей дайын етеді.

Баяндау мәтініндегі модалділік қажеттік пен белгісіздіктің арасын табиғи түрде үйлестіреді. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының теңізге шығу алдындағы тартысында «бүгінгі» қатер мен «кешегі» амалсыздық алма-кезек еске түсіріліп, қысқа репликалар мен ішкі сөзге жақын авторлық баяндау әрекетті кейінге қалдыруға болмайтынын аңғартады. Баяндаушы «керек/тиіс» сөздерін сирек айтады, есесіне себеп-салдарлық байланысқа сүйенеді. Сондықтан «баруға тура келеді» мағынасы оқиға желісінде табиғи орнығады. «*Бәлкім, ертең теңіз ашылар*» сияқты емеуріндер сенімнің мөлшерін реттеп тұрады. Мұнда міндеттеу бар, бірақ оның орындалуы табиғаттың мінезіне тәуелді. Осылайша, баяндау мәтініндегі модалділік - оқырманды тікелей үгіттемей, оқиға логикасының өрбуі арқылы қажет қадамға дайындыққа жетелейді.

Ә. Кекілбаевтың «Күй» повесінде негізгі қақтығысқа апарар бөлімдер ашық райдағы баяндаумен беріледі, бірақ интонация әр қадамның соңында туатын салдардың елесін үзбей сездіріп отырады. Алдыңғы сүрінулерді еске түсіретін қысқа шегіністер кейінгі әрекеттің логикалық жалғасын дайындап, оқырманды «қалай болады?» дегеннен гөрі «осылай болуы заңды» деген қабылдауға жетелейді. Бұл құбылыс тілдік деңгейде қалау, шарт формалары, мақсат мәнді тіркестер және еркін жанама сөйлеу арқылы көрінеді. Осылайша баяндаудың модаль өрісі оқиғаның ішкі заңдылығын айқындап, қажет нәтижені табиғи қорытынды ретінде қабылдатуға қызмет етеді.

М. Мағауиннің «Көк мұнар» романында баяндау оқиғаның өзінен гөрі кейіпкердің ішкі даусына, сенім мен күмәннің алмасуына сүйенеді: баяндаушы кейде сол ішкі сөйлеуге еніп, еркін жанама түрде ой ағымын жеткізеді. «Қайткенде дұрыс?», «солай ма еді?» тәрізді сұрақтар күмәнді бірде күшейтіп, бірде бәсеңдетіп отырады. Ал «енді бұлай жүру жарамас» сияқты парызға меңзейтін тіркестер міндетті сезімін алға шығарады. Нәтижесінде баяндау оқиғаны «жөні осы» деген бағытқа бұрғанымен, әр қадам алдын ала айқындалмаған күйде қалады. Дәл осы тұста модалдік реңк тұрақсыз сенім мен біртіндеп бекитін жауапкершіліктің тартысынан туады.

М. Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасында» қуғын-сүргінге жалғасатын тұстарда қысқа сөйлемдер, бұйрыққа жақын қимыл етістіктері (мысалы, «жедел бұрылды», «ұстай берді») және мақсатты құрылымдар (қашып құтылу үшін) себеп-салдар желісін үдетеді. Оқиға ағысы өзі-ақ «мүмкін» мен «қажет» арасындағы логиканы құрады: тоқтаса - ұсталады, жылдамдатса - құтылады деген шарт оқырман санасында алдын ала қажетті қадамдарды бекітеді. Ұстай ма, қоя ма деген белгісіздік сақталғанымен, «қашу керек» деген міндет мағынасы басым түседі. Осылайша баяндаудағы модалдік реңк қозғалыс пен мақсаттың байланысы арқылы қажет әрекетті табиғи заңдылыққа айналдырады.

Көркем мәтінге тән құбылыс – кейіпкердің сөзі мен баяндаушы мәтінінің алмасуына қарай модалдік реңктің бірден өзгеруі. Тікелей сөз субъективті бағалауды ашық береді; ал жанама не еркін жанама сөйлеу сол бағалауды әңгімелеудің өз құрылымына сіңіріп, үнін бәсеңдетеді. Мысалы, кейіпкердің «бүгін бармасақ болмайды» дегені міндетті әрекетті қатаң түрде танытса, баяндаушының «бүгін баруға тиіс еді» деп беруі сол мазмұнды оқиға желісінің ішкі логикасына көшіреді. Мұнда модалділік «кім айтты?» дегеннен гөрі «оқиға қай бағытқа бет алды?» деген сұрақпен өлшенеді. Демек, баяндаудағы модалдік реңк -

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

дауыстардың ауысуын, бағалаудың ашықтан астарлы формаға өтуін реттеп тұратын синтаксистік-прагматикалық тетік.

Баяндау модусы оқиғаның ретін, себеп-салдарын және шешімге жетудің логикасын тілдік деңгейде құрастырады. Уақыт пен шартты білдіретін формалар, мақсат пен нәтижені жалғайтын құрылымдар, ықтималдық пен міндетті сездіретін тіркестер, жанама және еркін жанама сөйлеу сияқты амалдар бір желіге бірігіп, оқиға өрісін реттейді. Нәтижесінде қажетті әрекет тікелей бұйрықпен емес, оқиғаның өз заңы арқылы қабылданады: алдымен себеп-салдар нақтыланып, содан соң жасалатын қадамның қажеттілігі айқындалады, ақырында шешімнің дұрыстығы табиғи қорытынды ретінде көрінеді.

Баяндаудағы модалділіктің ерекшелігі – қажет пен мүмкіннің тепе-теңдігін сақтай отырып, оқырманды іштей дайын күйге көшіруі. Бір жағынан, тармақталған себеп-салдар тізбегі әрекеттің керек екенін көрсетеді. Екінші жағынан, табиғат, орта, қарсы күш сияқты факторлар белгісіздік тудырады. Осы екі арнаның тоғысында мақсатқа бағытталған тілдік құрылымдар мен дауыстардың алмасуы бағалауды ашық үкімге айналдырмай, әңгімелеудің өз құрылымына сіңіреді. Соның арқасында баяндау оқиғаны тек хабарламай, оны қажет, мүмкін, орынды деген бағалаулардың жолына салып, оқырманды сендіреді және әрекетке жетелейді.

Пайымдау – «не болды?» дегенді реттейтін баяндаудан айырмашылығы, «неліктен солай болды және неге дәл осылай болуы тиіс?» дегенді дәлелдеуге ұмтылатын модус. Осыған сай модалділік те өзгеше құралады: эпистемикалық реңк күшейіп, деонтикалық реңк логикалық байланыстар арқылы анықталады; аксиологиялық реңк тұжырымға айналады. Аталған реңктер лексика-синтаксистік деңгейде – себеп-салдар, мақсат, қарсылық байланыстарын өрістету, қыстырма пайымдаулар, риторикалық сұрақтар мен авторлық қорытындылар арқылы іске асады. Пайымдау модусы сипаттаудағы «сезіндіру» мен баяндаудағы «реттеу» қызметін өзіне жинап, уәжді «бекітуге» айналдырады. Сондықтан мұнда модалдік реңк ашық, дәлелге сүйенген және тұжырымдық сипатта беріледі.

«Абай жолы» романының ой толғауға ауысатын тұстарында баяндаушы дауыс оқиғаны бөгеп, себептілік пен моралдық норманы айқындап отырады. Кейіпкер қадамы «жөн бе, теріс пе?» деп таразыланып, қорытынды «міне, осылай ету керек еді» деген деонтикалық мәнмен тиянақталады. Риторикалық сұрақ пен қыстырма сөздер эпистемикалық сенімді арттырып, оқырманды дәлелге иландырады; ал ұлттық-этикалық өлшем (ата жолы, парыз, әділет) аксиологиялық ұйытқыға айналады. Осылайша пайымдаудағы модалділік нақты уәжге сүйенеді. Дәл осы мезетте солай істеудің орынды екені қисынды дәлелмен нығая түседі. Бұл сипаттаудағы астарлы бағалаудан және баяндаудағы кезең-кезеңімен ұйымдасқан әрекеттен гөрі айқынырақ тұжырымға ұласады.

Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы ойға тоқталатын үзілістерде билік, қызғаныш, уақыт жөніндегі авторлық толғаныс түбі «не дұрыс?» деген бағалау сұрағына келіп тіреледі. Әміршінің өзін-өзі иландырып, күдігін сейілтуге тырысатын ішкі сөзі оқырманның сенімін бір сәт күшейткендей болады да, сол шешімді дұрыс деп қабылдауға итермелейді. Бірақ бір мезеттен кейін-ақ уақыттың өткіншілігі мен құмның мінезі бұл сенімді қайта шайқап, «міндет» деп танылған әрекетті салыстырмалы етіп қояды. Осылайша пайым модусы парадоксты өріс жасайды: рәсім мен биліктің қисыны дәлелденгендей көрінгенімен, уақыт пен кеңістік логикасы сол дәлелдің өзіне күдік түсіреді. Мұндағы модалдік реңк сендіру мен күмәннің алма-кезек басымдығынан туады. Бұл баяндаудағы алдын ала емеуріннен гөрі айқынырақ, ал сипаттаудағы астарлы бағалаудан гөрі тікелей сезіледі.

Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясында пайымдау көбіне әлеуметтік-этикалық тұжырымға тіреледі. Күнкөріс, тәуекел, жауапкершілік арасындағы байланыс себеп пен салдардың ретімен дәлелденіп, «бармай болмайды» деген міндет сезімі ашық айтылады. «Өйткені», «сондықтан», «әйтсе де» сияқты авторлық қыстырмалар оқырманның сенімін

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

бекітіп, теңіз, суық, аштық тәрізді нақты жағдайларды моралдық өлшеммен ұштастырады. Осы негізде «бұл сәтте өзге таңдау қолайсыз» деген тұжырым жасалады. Пайымдау сипаттаудың эмоциялық ишарасынан да, баяндаудың кезең-кезеңімен өрбитін желісінен де әрі өтіп, ұстанымды айқын тұжырымдайды. Оқырман «дұрыс жол - осы» деген қорытындыны уәжді негіз арқылы қабылдайды.

Зерттеу барысында қол жеткізген ғылыми нәтижелерді былайша топтастыруға болады:

Зерттеу көркем мәтіндегі модалділіктің функционалды-семантикалық өзегі үш модусқа - сипаттау, баяндау, пайымдауға жіктелгенде айқындалатынын көрсетті. Сипаттау бөлігінде автор оқырманға тікелей үкім айтпайды, бірақ сөз таңдауы мен сөйлем ырғағы арқылы қабылдауды бағыттайды. *Суық, күңгірт, ызғар* тәрізді сапалық атаулар, қысқа және созылыңқы сөйлемдердің алмасуы, көсемше мен қалып етістіктерінің тізбегі оқырманды бірте-бірте күту мен бағалау күйіне енгізеді. Кейде іс-әрекеттің ретпен берілуі сөзсіз-ақ «солай істеу керек» деген ойды табиғи түрде сездіреді. Осылайша сипаттау қандай және қай деген сұрақтарға жауап бере отырып, оқиға басталмай тұрып-ақ оны қалай қабылдау керегіне меңзейді.

Баяндауда модалдік мән оқиғаның уақыты мен себеп-салдарын жүйелеу арқылы жасалады. Шарт пен мақсатты білдіретін құрылымдар, еркін жанама сөйлеу, сондай-ақ *шығар, тиіс, тура келеді* секілді сөздер қажетті әрекетке апаратын жолды қалыптастырады. Соның жанында табиғат, тәуекел, қарсы күш сияқты факторлар белгісіздікті сақтап тұрады. Нәтижесінде оқиға ағысы оқырманды тікелей бұйрықсыз-ақ керек қадамға дайындыққа әкеледі.

Пайымдауда автор уәж бен қорытындыны алға шығарып, қалай дұрыс екенін айқын көрсетеді. Демек, *сондықтан, әйтсе де* секілді ой байланыстыратын сөздер, риторикалық сұрақтар мен авторлық тұжырымдар сенімді күшейтеді, қандай әрекет дұрыс екенін дәлелмен негіздейді. Жалпы алғанда, үш модус бірін-бірі толықтырады: сипаттау алдымен сезіндіреді әрі бағдарлайды, баяндау оқиға өрбуін жүйелейді, пайымдау қорытындыны орнықтырады. Осы бірізділік автор ұстанымын айқындап, оқырман қабылдауын табиғи түрде қалыптастыратыны байқалды.

Қорытынды

Бұл зерттеу көркем мәтіндегі модалділіктің мәні «не айтылды?» дегеннен гөрі «қалай қабылданады және қай ұстанымнан бағаланады?» деген сауалдарда жатқанын көрсетті. Сипаттау, баяндау, пайымдау модустары бір-бірінен тілдік амалдары арқылы ажырайды да, авторлық ұстанымды әр қырынан танытады. Сипаттау мәтінінде модалдік реңк перцептивтік және сапалық атаулармен астарланып, оқырманды құндылықты сезінуге жетелейді. Баяндауда уақыт пен себеп-салдар желісі қажет әрекетті оқиғаның өз заңдылығына айналдырады; пайымдауда уәж бен қорытындының тізбегі солай ету дұрыс әрі қажет екенін айқын негіздейді. Осы үш модус өзара ұштасып, сенім мен күмәнді, міндет пен қажеттілікті, бағалау мен норманы табиғи түрде ұштастырады. Зерттеу нәтижелері мәтін талдауында модалділікті жеке форма ретінде емес, функционалды-семантикалық өріс ретінде қараудың тиімді екенін дәлелдеді. Модаль сөздер мен бөлшектер, рай-шақ тұлғалары, қыстырма-қаратпа құрылымдар, еркін жанама сөйлеу және интонациялық-пунктуациялық шешімдер ортақ мақсатқа тоғысқанда, оқырман қабылдауы алдын ала бағдарланып, авторлық позиция дәйекті көрінеді. Бұл тұжырымдар әдеби талдауда, мәтін лингвистикасы мен стилистика пәндерінде, сондай-ақ авторлық дауыс пен оқырманға әсер ету стратегияларын сипаттайтын практикалық жұмыстарда қолдануға ыңғайлы.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын AP 32321673 «Қазақ мәтіндерінің графикалық-пунктуациялық безендірілуінің ортологиялық, коммуникативтік негіздері және оның AI-моделінің тілтанымдық базасын әзірлеу» тақырыбындағы грант жобасы негізінде жазылды.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Palmer F. Mood and Modality. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 236 p.
2. Nuyts J. Epistemic Modality, Language and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2001. – 448 p.
3. Narrog H. Modality, Subjectivity, and Semantic Change. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 333 p.
4. Төрехан Б., Рамазанов Т., Садық А. Модалділік категориясының лингвомәдени аспектісі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №4 (200). – Б. 156-165. https://doi.org/10.26577/EJPh2025200413
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981. – 144 с.
6. Iskakova G.Zh., Shalabay B. The author's modality in a literary text as a manifestation of the moral values of the author // Tiltanym. – 2023. – №1 (89). – P. 155-168. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-155-168
7. Құлманов С. Қазақ тіліндегі модалділік категориясының функционалды-семантикалық өрістері. – Алматы: Qazaq kitaby, 2024. – 372 б.
8. Бондарко А. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Ленинград: Наука, 1990. – 262 с.
9. Вольф Е. Функциональная семантика оценки. – Москва: Наука, 1985. – 228 с.
10. Байтұрсынұлы А. Он екі томдық шығармалар жинағы. 4-том. Тіл-құрал. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022. – 384 б.
11. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
12. Сыздық Р. Абай шығармаларының тілі. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 384 б.
13. Уәли Н. Сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – 2-басылым. – Алматы: Асыл, 2025. – 424 б.

REFERENCES

1. Palmer F. Mood and Modality. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 236 p.
2. Nuyts J. Epistemic Modality, Language and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2001. – 448 p.
3. Narrog H. Modality, Subjectivity, and Semantic Change. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 333 p.
4. Torehan B., Ramazanov T., Sadyq A. Modaldilik kategorıasynyn lingvomadeni aspektisi [The linguocultural aspect of the category of modality] // QazUU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2025. – №4 (200). – B. 156-165. [in Kazakh]
5. Galperın I.R. Tekst kak obiekt lingvisticheskogo issledovania [Text as an Object of Linguistic Research]. – Moskva: Nauka, 1981. – 144 s. [in Russian]
6. Iskakova G.Zh., Shalabay B. The author's modality in a literary text as a manifestation of the moral values of the author // Tiltanym. – 2023. – №1 (89). – P. 155-168. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-155-168
7. Qulmanov S. Qazaq tilindegi modaldilik kategoriasynyn funkcionaldy-semantikalyq oristeri [Functional and semantic fields of the category of modality in the Kazakh language]. – Almaty: Qazaq kitaby, 2024. – 372 b. [in Kazakh]
8. Bondarko A. Teoria funkcionalnoi grammatiki: Temporalnost. Modalnost [Theory of functional grammar: Temporality. Modality]. – Lenıngrad: Nauka, 1990. – 262 s. [in Russian]
9. Volf E. Funkcionalnaia semantika ocenki [Functional semantics of evaluation]. – Moskva: Nauka, 1985. – 228 s. [in Russian]
10. Baitursynuly A. On eki tomdyq shygarmalar jinagy. 4-tom. Til-qural. [Language is a tool. Twelve volumes]. – Astana: «Alashorda» QQ, 2022. – 384 b. [in Kazakh]
11. Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozjasam, morfologia, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax]. – Astana, 2002. – 784 b. [in Kazakh]
12. Syzdyq R. Abai shygarmalarynyn tili. Koptomdyq shygarmalar jinagy. T.1 [The Language of Abai's Works. Collected Works (Multi-volume Edition). Vol.1]. – Almaty: El-shejire, 2014. – 384 b. [in Kazakh]

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

13. Uali N. Soz madenietinin teorialyq negizderi. – 2-basylym [Theoretical Foundations of Speech Culture. 2nd ed.]. – Almaty: Asyl, 2025. – 424 b. [in Kazakh]

Functional-semantic Characterization of Modality in the Literary Text

Abstract. The article examines the functional-semantic profile of modality in literary texts across three textual modes: description, narration, and reasoning. Modality is treated as a mechanism for expressing authorial stance, guiding reader perception, and articulating the value orientation of the content. The aim is to show how modal meaning is organized at the level of the whole text. To this end, the study clarifies the linguistic resources typical of each mode and traces the interplay of epistemic meaning (certainty versus doubt), deontic meaning (obligation and necessity), and axiological meaning (evaluation and norm). It also specifies the contribution of authorial voice, narrator position, and focalization to the formation of modal nuances.

The empirical base consists of selected fragments from the prose of M. Auezov, A. Nurpeisov, A. Kekilbaev, and M. Magauin. In these excerpts, the analysis describes modal words and mood forms, evaluative vocabulary, parenthetical and detached constructions, free indirect discourse, and punctuation techniques, and relates them to the author's communicative intention.

Methodologically, the study combines functional-semantic analysis with narratological and pragmatic approaches. The former treats modality not as an isolated form but as a system of interacting devices that organize epistemic, deontic, and axiological meanings. The latter clarifies from whose viewpoint and with what intention events are presented, and how narrative voice, focalization, and audience-oriented strategies operate.

The findings show that in description the modal tint covertly steers perception, in narration the event logic turns a required action into a natural outcome, and in reasoning argumentation makes the normative conclusion explicitly grounded. The study's significance lies in presenting modality as a coherent textual field where orientation, event structure, and the stabilization of conclusions are formed in sequence. The practical value is an applicable model and a list of concrete linguistic indicators for classroom analysis, stylistics, and writing practice.

Keywords: literary text, modality, description, narration, reasoning, mode.

Функционально-семантическая характеристика модальности в художественном тексте

Аннотация. В статье рассматривается функционально-семантическая характеристика модальности художественного текста в трех текстовых модусах: описании, повествовании и рассуждении. Модальность понимается как механизм выражения авторской позиции, направления читательского восприятия и выявления ценностных ориентиров содержания.

Цель исследования – показать, как модальное значение организуется на уровне целого текста. Для этого уточняются языковые средства каждого модуса и раскрывается взаимосвязь эпистемического измерения (уверенность/сомнение), деонтического (обязанность/необходимость) и аксиологического (оценка/норма); также определяется вклад авторского голоса, позиции повествователя и фокализации в формирование модального оттенка.

Эмпирическую базу составили фрагменты из прозы М. Ауэзова, А. Нурпеисова, А. Кекилбаева и М. Магауина. В этих отрывках лингвистически описываются модальные слова и формы наклонения, оценочная лексика, вводно-выделительные конструкции, свободная косвенная речь и пунктуационные приемы, а также их связь с авторской установкой.

Методологическая основа – сочетание функционально-семантического анализа с нарратологическим и прагматическим подходами. Первый рассматривает модальность не как отдельную форму, а как систему взаимодействующих средств, которая организует эпистемические, деонтические и аксиологические значения. Второй уточняет, с чьей точки зрения и с каким намерением подается событие, как работают повествовательный голос, фокализация, стратегии воздействия на адресата.

Показано, что в описании модальный оттенок скрытно направляет восприятие, в повествовании логика событий превращает необходимое действие в естественный результат, а в рассуждении

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

аргументация делает нормативный вывод явно обоснованным. Научная значимость – в представлении модальности как целостного текстового поля, где последовательно формируются ориентация восприятия, структура событий и упрочение вывода. Практическая ценность – в предложении удобной модели и перечня конкретных языковых индикаторов для учебного анализа, стилистики и практики письма.

Ключевые слова: художественный текст, модальность, описание, повествование, рассуждение, модус.

Авторлар туралы мәлімет:
Рамазанов Т.Б. *– корреспондент-автор, PhD, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, e-mail: tphd-92@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*
Төрехан Б.Ә. *– PhD докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, e-mail: bagdaulet_0993@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Information About Authors:
Ramazanov T.B. *– PhD, The Corresponding Author, Researcher at A. Baitursynuly Institute of Linguistics, e-mail: tphd-92@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*
Torekhan B.A. *– PhD Doctoral Student, A.Baitursynuly Institute of Linguistics, e-mail: bagdaulet_0993@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*

Сведения об авторах:
Рамазанов Т.Б. *– автор-корреспондент, PhD, научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынулы, e-mail: tphd-92@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*
Торехан Б.А. *– PhD докторант, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, e-mail: bagdaulet_0993@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

УДК 81’42:811.161.2:81(=163.2); ГРНТИ 16.21.07
https://doi.org/10.47526/3107-3085.90

Б.М. ТЛЕУБЕРДИЕВ[1], Т.И. ШАКИРОВА[1]✉, Л.К. РЫСБЕКОВА[2]
[1]Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М.О. Ауезова
[2]Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
✉*e-mail: toka-kz1969@mail.ru*

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ТОПОНИМОВ В КАЗАХСКОМ ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ

Аннотация. В статье рассматриваются основные аспекты изучения топонимов в казахском героическом эпосе, раскрывается их многогранная лингвистическая и культурная сущность, а также функциональное и семантическое многообразие. Особое внимание уделяется именам собственным как значимым элементам фольклорного текста, среди которых особенно выделяются топонимы, играющие важную роль в отражении национально-культурной специфики, исторической памяти и пространственного восприятия мира этноса.

Анализируются экстралингвистические факторы, влияющие на формирование и функционирование онимов в эпическом дискурсе, включая исторические, социальные, мифологические и этнокультурные компоненты, что позволяет проследить связь языка с культурным и географическим контекстом.

В работе описываются специфические лексические единицы, репрезентирующие фольклорный ономастикон, а также ономастическое пространство эпического текста как целостная система взаимосвязанных имен собственных. Рассматриваются функциональные свойства фольклорных онимов, их номинативные, идентификационные, оценочные и символические функции, а также особенности их семантики в контексте художественного повествования.

В рамках функционально-прагматического подхода определяются задачи и этапы исследования собственных имен, среди которых особое внимание уделяется топонимам, функционирующим в структуре фольклорного текста. Выявляются основные параметры фольклорного ономастического пространства, устанавливаются категории и классы имен собственных, их количественный и тематический состав, что позволяет отразить связь языка с историко-культурным и географическим контекстом.

В результате анализа определяются специфические особенности функционирования онимов в казахском героическом эпосе, что позволяет углубить понимание закономерностей ономастической системы фольклорного текста и расширить возможности дальнейших лингвокультурологических и ономастических исследований.

Ключевые слова: лингвокультурология, топонимы, этнолингвистика, аспекты, экстралингвистика, фольклорные онимы, фольклорный ономастикон, прикладная лексикография.

**** Цитируйте нас правильно:***
Тлеубердиев Б.М., Шакирова Т.И., Рысбекова Л.К. Основные аспекты изучения топонимов в казахском героическом эпосе // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – С. 104–114. https://doi.org/10.47526/3107-3085.90
****Cite us correctly:***
Tleuberdiev B.M., Shakirova T.I., Rysbekova L.K. Osnovnye aspekty izuchenia toponimov v kazahskom geroicheskom epose [Main Aspects of Studying Toponyms in the Kazakh Heroic Epic] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – S. 104-114. https://doi.org/10.47526/3107-3085.90
Дата поступления статьи в редакцию 10.02.2026 / Дата публикации 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Введение

Сложная природа топонимов, их многогранность, функциональное разнообразие и тесная связь с экстралингвистическими факторами обусловили появление множества подходов к их изучению и описанию, а также формирование разнообразных направлений исследования собственных имён. В современной ономастике исследование топонимов осуществляется в рамках нескольких взаимодополняющих направлений. Лексикологический и лексикографический подходы направлены на анализ языковых особенностей собственных имён и их систематизацию в справочных источниках. Логический аспект связан с определением статуса имени собственного и его отличием от нарицательной лексики. Семасиологическое направление опирается на принципы теории номинации, тогда как терминологический аспект формируется в тесной связи с развитием общей ономастической теории. Исторические, географические и литературоведческие исследования предоставляют эмпирическую базу для ономастики и расширяют возможности междисциплинарного анализа. Культурологический подход рассматривает топонимы как отражение культурного опыта народа, а психологический и социологический — как средство осмысления и функционирования имени в общественном сознании [1].

Более двадцати лет назад выделенные направления исследований отличались степенью разработанности и наличием корпуса публикаций, и со временем стало очевидно, какие из них являются наиболее перспективными, а какие развиваются медленнее [2, с.78]; современные тенденции мировой и отечественной лингвистики продолжают вносить коррективы в методы изучения собственных имён [3]. В контексте ономастического пространства современного Казахстана Г.Б. Мадиева обращает внимание на функционально-прагматический, психолингвистический, этнолингвистический, лингвокультурологический и когнитивный подходы к исследованию топонимов, подчёркивая значимость изучения их функциональности и культурного значения. При этом специфика класса собственных имён определяет особенности их изучения: наиболее полно лексикографированными оказались онимы с высокой частотностью, традиционно изучаемые в лексикологическом аспекте [4, с.190].

Функционально-прагматический подход является одним из наиболее эффективных при исследовании антропонимов, так как личные имена в процессе коммуникации реализуют широкий спектр функций, отражают социальные характеристики носителей и демонстрируют вариативность употребления, особенно в художественных и фольклорных произведениях [5; 6].

Функционально-семантические особенности имён собственных получили детальное освещение в работах И.В. Крюковой, Н.В. Васильевой, И.С. Карабулатовой, Е.А. Керимбаева и других исследователей. Особый интерес представляет изучение собственных имён казахского героического эпоса, в которых номинативная функция сочетается с дополнительными функциями, определяемыми поэтикой, жанровой спецификой и коммуникативными задачами эпических произведений [7].

Методы исследования и материалы

Применение методов исследования в данной работе обусловлено спецификой анализируемого материала - собственных имён, функционирующих в текстах казахского героического эпоса. Семантика этих онимов тесно связана с природой фольклора, отличительными чертами которого являются устность, анонимность, вариантность и традиционность. В процессе исследования учитывались общетеоретические положения и выводы, разработанные в трудах известных ономастов В.Д. Бондалетова, К.М. Мусаева, В.А. Никонова, Н.В. Подольской и др. [8, с. 255].

По мнению известного казахского фольклориста, академика С.А. Каскабасова, фольклор как особая форма художественного творчества характеризуется рядом специфических признаков. К ним относятся его изначальная связь с обрядовой практикой,

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

музыкальной традицией и этнографическим контекстом, отражение жизненного пути и образа героя в процессе устного бытования, а также цикличность сюжетов, проявляющаяся в исторических, биографических, генеалогических и географических формах. Важными чертами фольклора являются также относительная статичность характеристик персонажей и поэтика, развивающаяся в рамках устойчивой традиции.

Ономастическое исследование во многом обусловлено особенностями той группы или разряда собственных имён, которые являются наиболее репрезентативными и частотными в конкретной языковой и культурной среде. Функционально-прагматические характеристики онимов и специфика их семантики определяются жанровой природой фольклорных текстов и их национально-культурной обусловленностью [1, с. 45]. В этом контексте фольклорная ономастика рассматривается как самостоятельная подсистема, входящая в структуру литературной ономастики.

Как подчёркивает О.И. Фонякова, термин «литературная ономастика» используется по отношению к системе собственных имён художественного текста с учётом их зависимости от типа произведения, жанра, семантической организации текста и эстетической функции онимов [9, с. 103]. Функционально-семантические свойства имён собственных в художественной литературе и фольклоре существенно отличаются от характеристик общеязыковой ономастики [10, с. 241]. Если в общеязыковой системе представлены все разряды и типы собственных имён, то в литературной и фольклорной ономастике – ономастиконе – функционирует лишь определённая, отобранная часть общего ономастического фонда языка [11, с. 45].

Разграничение литературной и общеязыковой ономастики осуществляется по двум основным критериям: во-первых, по составу и характеру используемых собственных имён, и, во-вторых, по специфике их функционирования в общеязыковой системе и в художественных текстах. Следует отметить, что имена собственные общенародной ономастики являются элементами языковой системы в целом и входят в словарный состав национального языка. В то же время единицы литературной и фольклорной ономастики выступают как речевые и образно-выразительные средства, обладающие эстетической значимостью в художественном и фольклорном дискурсе [12, с. 15].

Функционально-прагматический подход к изучению фольклорных онимов направлен прежде всего на выявление их речевых, семантических и эстетических функций в рамках целостной лингвопоэтической системы фольклорного произведения [13, с. 60].

Анализ и результаты

Исследование собственных имён, в частности топонимов, в казахском героическом эпосе представляет собой обширную и многогранную область, актуальность которой возрастает в свете современных лингвистических и культурологических исследований. Топонимы, как одна из категорий собственных имён, выполняют важную номинативную и культурологическую функцию, отражая историко-географическую и этнокультурную специфику народа.

Ономастическое пространство фольклорного текста рассматривается как составная часть общего ономастического пространства казахского языка — национального ономастикона. Если национальный ономастикон отражает всё онимическое богатство языка, то фольклорный (литературный) ономастикон охватывает лишь определённую часть общенационального ономастического фонда, к которой относятся, в том числе, топонимы [14, с. 12].

В исследовании применяются понятия «фольклорный ономастикон» и «ономастическое пространство фольклорного текста казахского героического эпоса», под которыми понимается совокупность собственных имён, задействованных в эпическом повествовании. Система имён в фольклоре складывается на базе общенациональной ономастической

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

традиции, опираясь на её номинативный потенциал и переосмысливая его в рамках художественного текста [15, с. 45].

Следует отметить, что в научной литературе встречаются различные подходы к терминологии. Так, Г.Б. Мадиева разграничивает понятия «ономастическое пространство», «ономастикон» и «онимия», рассматривая их как не тождественные. В её интерпретации онимия выступает предметом исследования ономастики как научной дисциплины, тогда как «ономастическое пространство» охватывает более широкий и многоуровневый круг явлений [1. с.5]. Разделяя данную позицию, отметим вместе с тем, что в специализированных исследованиях термины «ономастикон» и «ономастическое пространство» нередко используются взаимозаменяемо для обозначения совокупности собственных имён языка либо отдельного текста. По тому же принципу в научной традиции функционируют наименования типа «топонимикон», «антропонимикон» и др.

Так, в автореферате кандидатской диссертации К.М. Головиной встречается термин *«топонимикон»* для обозначения топонимических единиц художественного текста романа А. Алимжанова «Гонец» [16, с. 15]. В автореферате кандидатской диссертации Е.А. Керимбаева используется термин *«фольклорный ономастикон»* [17, с. 10; 19, с. 248].

При проведении функционально-прагматического анализа собственных имён в казахском героическом эпосе исследование ориентировано на установление ключевых характеристик фольклорного ономастического пространства. В частности, предполагается решение следующих задач: определение типологических групп (классов) онимов, представленных в эпическом тексте; анализ их количественного распределения и тематической направленности; выявление основных функционально-семантических и жанрово обусловленных свойств собственных имён.

Указанные направления образуют исходный этап изучения фольклорной ономастики в рамках целостного эпического произведения. Конкретизация последующих аспектов анализа определяется исследовательскими целями и задачами, формулируемыми в каждом отдельном случае.

В этом отношении показателен круг проблем, обозначенный Д.М. Керимбаевым при анализе собственных имён в различных жанрах казахского фольклора. К числу приоритетных исследовательских задач им были отнесены:

- раскрытие и описание идиоэтнической семантики онимов;
- установление жанрово-специфических особенностей функционирования фольклорных имён; изучение экстралингвистических факторов, определяющих происхождение, формирование и употребление собственных имён в фольклорной традиции;
- анализ фидеистических и лингвоэтических функций онимов в составе фольклорных текстов [18].

Ономастические исследования собственных имён характеризуются многоаспектностью и функциональной многозначностью, что обусловлено спецификой самого разряда онимов и предопределяет выбор доминирующего направления их анализа. Так, в рамках социолингвистического подхода собственные имена в художественном образе рассматриваются как выразительное средство лингвостилистической организации фольклорного текста.

Особого внимания заслуживает магическая функция фольклорных имён, наиболее отчётливо проявляющаяся в обрядовых жанрах, где вербальный компонент неотделим от ритуального действия. Фидеистическая функция особенно ярко представлена в текстах арбау, бақсы, сарна, бата и ряде других жанров.

В целом анализ фольклорных собственных имён позволяет выявить особенности духовной и материальной культуры народа, отражённые в системе его мировидения и мировосприятия, что находит отражение в семантике онимов. Национальные ономастиконы

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

формируются под влиянием национального языка и культурной специфики народа [19, с. 32].

Учёные В.Г. Костомаров и Е.М. Верещагин отмечает, что собственные имена всегда содержат национально-культурный компонент [20, с. 246]. Казахстанский ономаст Е.А. Керимбаев подчеркивает значимость изучения онимии как перспективного направления ономастики, поскольку собственные имена любого народа несут в себе богатый информационный и культурно-исторический потенциал.

Одним из первых системных исследований этнолингвистических аспектов казахских собственных имён стала программная статья академика А.Т. Кайдарова и Е.А. Керимбаева «Этнолингвистические аспекты казахской ономастики», опубликованная в «Известиях АН Казахской ССР» в 1990 году [22, с. 26]. В работе подчёркивается, что собственные имена отражают широкий спектр связей казахского ономастикона с этнокультурной средой. Названия онимов могут содержать сведения о составе этнических групп, религиозных верованиях, обычаях, традициях и обрядах как духовной, так и социальной жизни [22, с. 26].

Предварительный анализ идиоэтнической семантики собственных имён казахского героического эпоса подтверждает, что все перечисленные этнолингвистические аспекты присутствуют и в эпических онимах. Одним из ключевых факторов формирования национально-культурной специфики авторы называют кочевое скотоводство. Этот древний вид хозяйствования определял образ жизни казахов и их язык, оказал влияние на формирование географической и топонимической лексики, а также способствовал обогащению антропонимики и фольклорного ономастикона [23, с. 45].

В рамках ономастического пространства можно выделить целые тематические группы собственных имён и апеллятивов, отражающие термины животноводства и земледелия, а также элементы материальной и духовной культуры народа. Этнокультурная специфика проявляется не только на уровне собственных имён, но и в нарицательной лексике.

Этнолингвистические исследования имеют более чем двухвековую историю. Основы теории заложены в трудах В. фон Гумбольдта, Г. Гердера, Ф. де Соссюра; становление этнолингвистики как науки связано с именами Э. Сепира, Б. Уорфа, Ф. Боаса, В. Вундта и др. В русском языкознании этнолингвистика развивалась под влиянием академика Н. И. Толстого, который определил задачи, предмет, объект и методы исследования [25, с. 28].

В казахском языкознании академик А.Т. Кайдаров подчеркивает, что этнолингвистика изучает этнос через призму языка, рассматривая язык как главный предмет анализа. Культурология, история и другие дисциплины выступают вспомогательными инструментами для понимания материальной и духовной культуры народа [24, с. 15].

М.М. Копыленко справедливо замечает, что принципы этнолингвистического анализа языка тесно связаны с детальным изучением народного ономастикона, в котором отражаются характерные черты этноса [25, с.112]. В казахской ономастике различные аспекты национального своеобразия исследованы в трудах Ш. Валиханова, А.Х. Маргулана, А.Т. Кайдарова, К.К. Рысбергеновой, Е.А. Керимбаева, К.Г. Азонова, Б.М. Тлеубердиева и др. В этих исследованиях подробно рассмотрены группы собственных имён, их этнокультурная семантика и мотивы номинации антропонимов и топонимов.

А.А. Керимбаев считает, что ключевыми детерминантами идиоэтнической семантики казахских собственных имён являются географический, этнокультурный и исторический факторы. Исследования Е.А. Керимбаева показывают закономерности, лежащие в основе этнокультурного оформления номинаций и функционирования казахских собственных имён. Это даёт возможность систематически описывать этнолингвистические особенности различных категорий ономастикона, включая топонимы, антропонимы, зоонимы, космонимы и другие [26].

Этнокультурный потенциал фольклорных онимов определяется их тесной связью с традиционной культурой народа, его музыкальными и бытовыми практиками, образом

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

жизни. Национально-культурная специфика многих имён проявляется через архаические мифологические представления, этнокультурные мотивы и ритуальные практики. Предисторические корни фольклора, включая поклонение божествам и верования, отражаются в преданиях, которые являются источником устного народного творчества. Фольклор, особенно архаический, содержит мифологические компоненты и принадлежит коллективному сознанию общества.

Комплексность этнографических, географических и исторических факторов формирует национально-культурное значение фольклорных имен. Этнолингвистический анализ казахских фольклорных онимов должен учитывать эти внеязыковые элементы, что тесно связано с лингвокультурологическим подходом.

По определению В.В. Воробьева, *лингвокультурология* изучает взаимосвязь и взаимодействие языка и культуры, фиксируя единицы языка с учётом их языкового и внеязыкового содержания [27, с. 15]. В.А. Маслова считает, что лингвокультурология исследует выражения культуры народа в языке [28, с. 28]. Основной целью этнолингвистики является изучение воздействия этнических и этнографических факторов на язык.

Как отмечают С.Қ. Қосанов, Ж.С. Әділханова и А.М. Какенова, в процессе формирования и развития казахских дастанов значительное влияние оказали произведения классической восточной литературы и фольклора. Вместе с тем на поэтику дастанов существенное воздействие оказали жанры казахского эпоса, прежде всего сказки и героические сказания. Особенно отчетливо это проявляется в дастанах, созданных на основе сюжетно-мотивных комплексов [29, с. 49].

В.А. Маслова подчеркивает: язык и культура – разные, но взаимосвязанные системы, обе отображают образы мыслей человека, функционируют в диалоге, имеют общие признаки, такие как конвенциональность и архаизм, и развиваются как взаимосвязанное явление. Несмотря на различия, культура структурно подобна языку, что позволяет рассматривать их как два взаимодополняющих аспекта человеческой цивилизации [30, с. 9; 32, с. 248].

Современные исследования показывают, что предмет этнолингвистики и лингвокультурологии часто совпадает, однако различается подход: этнолингвистика оперирует исторически значимыми данными, социолингвистика изучает современные языковые практики, а лингвокультурология рассматривает язык и культуру как целостную систему духовного наследия

Заключение

Анализ исследований, посвящённых топонимам и собственным именам в казахском героическом эпосе, показывает их глубокую семантическую и функциональную взаимосвязь с мифологическими, природными и социальными аспектами. В рамках данного фольклорного жанра собственные имена выполняют не только коммуникативную функцию, но и выступают носителями культурных знаний, исторической памяти и социальных ценностей, отражая мировоззрение, моральные ориентиры и культурные приоритеты казахского народа.

При рассмотрении взаимодействия собственных имён и культурного контекста важно систематически выявлять языковые и культурные особенности, проявляющиеся в процессе их формирования, функционирования и интерпретации в тексте. Такой подход позволяет глубже осмыслить взаимосвязь между языком, культурой и восприятием, а также точнее понять роль онимов в фольклорной традиции.

Подчеркивая неразрывную связь имени с культурным контекстом, следует отметить, что собственные имена одновременно отражают и передают культурные смыслы, фиксируя социальные нормы, исторические знания и коллективную идентичность в языковой форме. Антропонимы казахского языка рассматриваются как лингвокультурные единицы, несущие

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

социально-историческую, нравственную и художественную информацию о духовно-нравственных принципах народа.

Такой подход согласуется с теоретическими концепциями координации языка и культуры, разработанными философами С.А. Атановским, Г.А. Брутяном, Е.И. Кукушкиным и Э.С. Маркаряном. Суть этих концепций заключается в том, что язык и культура находятся в тесной взаимосвязи: культура выступает фундаментальным компонентом, формирующим восприятие, мышление и коммуникацию. В этом контексте собственные имена не являются изолированными единицами, а органично вплетены в социально-культурную ткань, посредничая между историческим опытом и культурной преемственностью.

Влияние культуры на собственные имена и на систему ономастики очевидно. Имя представляет собой «продукт» конкретной культуры и исторической эпохи, в котором сосредоточены накопленные исторические, социальные и нравственные знания сообщества. Значимость имени усиливается его множественными связями с мифологией, социальными структурами, географическим пространством и культурными ритуалами. В этом смысле собственное имя можно рассматривать как «творение» культурного развития, отражающее исторический опыт и коллективную память народа.

Выявленные результаты подчёркивают значимость междисциплинарного подхода к исследованию собственных имён, включающего элементы лингвистики, этнографии, психологии и культурологии. Такой комплексный подход позволяет всесторонне анализировать имена, раскрывая их семантические, функциональные и культурные аспекты более глубоко и детально.

Таким образом, проведённое исследование позволяет не только глубже понять ономастическую систему казахского фольклора, но и подчёркивает особую роль топонимов и собственных имён как ключевых культурных и языковых маркеров. Они выступают носителями исторической памяти, этических ценностей и художественных традиций, обеспечивая преемственность культурного наследия казахского народа и формируя основу для дальнейшего изучения их функций в литературных и фольклорных текстах.

Информация о финансировании

«Опубликовано в рамках программного целевого финансирования Комитета науки Министерства высшего образования и науки Республики Казахстан по проекту «Прикладная лексикография: составление этимологического словаря казахских топонимов и его цифровизация» (АП 26103897).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мадиева Г.Б., Алиакбарова А.Т. Тенденции казахской антропонимии: социально-культурные аспекты // Проблемы ономастики. – 2020. – Т. 17, №2. – С. 45–60.
2. Акшолакова А.Ж., Мадиева Г.Б., Хоффман Э.Э. Вариативность казахских собственных имен и их адаптация в русском языке // Филологические науки. – 2019. – №4. – С. 78–92.
3. Головина Л.С. Этнокультурная семантика имени собственного и его словарная репрезентация // Мир русского слова. – 2012. – №2. – С. 24-28.
4. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
5. Пак С.М. Имя собственное: функционально-прагматический аспект (на материале амер. дискурса XIX-XX вв.): монография. – Москва: МАКС Пресс, 2003. – 178 с.
6. Ананьина М.А. Прагматический аспект функционирования аллюзивного антропонима в художественном тексте // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. – 2024. – Т. 16. – Вып. 4. – С. 5–16. https://doi.org/10.17072/2073-6681-2024-4-5-16
7. Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алматы: Наука, 1982. – 176 с.
8. Албакова Х.М. Этнолингвистический аспект в топонимике (на материале ингушского языка). – Москва: Наука, 2020. – 255 с.

9. Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте: учеб. пособие. – Ленинград: ЛГУ, 1990. – 103 с.
10. Васильева Н.В. Литературная ономастика: традиционные и новые подходы // Вопросы ономастики. – 2019. – Т. 16, №4. – С. 241–251. http://dx.doi.org/10.15826/vopr_onom.2019.16.4.055
11. Мустафаева М.М. Функционально-языковые особенности антропонимов в лингвистике // The Lingua Spectrum. – 2025. – №5. – С. 121-126.
12. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – Москва: Просвещение, 1983. – 224 с.
13. Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата: Ғылым, 1982. – 176 с.
14. Шадкам З., Токенова А.Т. Ономастика в казахском и тюркских языках // Филологические исследования. – 2021. – Т. 12, №1. – С. 12–27.
15. Қасқабасов С. Ойөріс. – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.
16. Головина К.М. Топонимикон художественного текста романа А. Алимжанова «Гонец»: Автореф. ... канд. филол. наук. – Москва, 2012. – 28 с.
17. Керимбаев Е.А. Фольклорный ономастикон: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2018. – 22 с.
18. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы: ЮжКазЦНТИ, 1995. – 248 с.
19. Головина Л.С. Этнокультурная семантика имени собственного и ее лексикографическая репрезентация иноязычному адресату: дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2013. – 311 с.
20. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – Москва: Русский язык, 1990. – 246 с.
21. Керимбаев Е.М. Средства и этнолингвистическая характеристика собственных имен в казахском фольклоре: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2004. – 26 с.
22. Кайдаров А.Т., Керимбаев Е.А. Этнолингвистические аспекты казахской ономастики // Известия АН Казахской ССР. – 1990. – №3. – С. 45–58.
23. Кайдар А. Қазақ тілінің өзекті маселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
24. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – Москва: Индрик, 1995. – 512 с.
25. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – 178 с.
26. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы: ЮжКазЦНТИ, 1995. – 248 с
27. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – Москва: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
28. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
29. Қосанов С.Қ., Әділханова Ж.С., Какенова А.М. «Жазықсыз қуғынға ұшыраған жандар» сюжетіне құрылған қазақ дастандары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №3(137). – Б. 41–54. https://doi.org/10.47526/2025-3/2664-0686.232
30. Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 82 с.

REFERENSES

1. Madieva G.B., Aliakbarova A.T. Tendencii kazahskoi antroponimii: socialno-kulturnye aspekty [Trends in Kazakh anthroponymy: socio-cultural aspects] // Problemy onomastiki. – 2020. – T. 17, №2. – S. 45–60. [in Russian]
2. Aksholakova A.Zh., Madieva G.B., Hoffman E.E. Variativnost kazahskih sobstvennyh imen i ih adaptacia v russkom iazyke [The variability of Kazakh proper names and their adaptation in Russian] // Filologicheskie nauki. – 2019. – №4. – S. 78–92. [in Russian]
3. Golovina L.S. Etnokulturnaia semantika imeni sobstvennogo i ego slovarnaia reprezentacia [Ethnocultural semantics of a proper name and its dictionary representation] // Mir russkogo slova. – 2012. – №2. – S. 24-28. [in Russian]
4. Madieva G.B. Imia sobstvennoe v kontekste poznania [Proper name in the context of cognition]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 190 s. [in Russian]
5. Pak S.M. Imia sobstvennoe: funkcionalno-pragmaticheski aspekt (na materiale amer. diskursa XIX-XX vv.): monografia [Proper name: functional and pragmatic aspect (based on the material of amer. the

discourse of the XIX-XX centuries): monograph]. – Moskva: MAKS Press, 2003. – 178 s. [in Russian]
6. Ananiina M.A. Pragmaticheski aspekt funkcionirovania alliuzivnogo antroponima v hudozhestvennom tekste [The pragmatic aspect of the functioning of an allusive anthroponym in a literary text] // Vestnik Permskogo universiteta. Rossiskaia i zarubezhnaia filologia. – 2024. – T. 16. – Vyp. 4. – S. 5–16. https://doi.org/10.17072/2073-6681-2024-4-5-16 [in Russian]
7. Dzhanuzakov T. Ocherk kazahskoi onomastiki [An essay on Kazakh onomastics]. – Almaty: Nauka, 1982. – 176 s. [in Russian]
8. Albakova H.M. Etnolingvisticheski aspekt v toponimike (na materiale ingushskogo iazyka) [The ethnolinguistic aspect in toponymy (based on the Ingush language)]. – Moskva: Nauka, 2020. – 255 s. [in Russian]
9. Foniakova O.I. Imia sobstvennoe v hudozhestvennom tekste: ucheb. Posobie [Proper name in a literary text: textbook. stipend]. – Leningrad: LGU, 1990. – 103 s. [in Russian]
10. Vasilieva N.V. Literaturnaia onomastika: tradicionnye i novye podhody [Literary onomastics: traditional and new approaches] // Voprosy onomastiki. – 2019. – T. 16, №4. – S. 241–251. http://dx.doi.org/10.15826/vopr_onom.2019.16.4.055 [in Russian]
11. Mustafaeva M.M. Funkcionalno-iazykovye osobennosti antroponimov v lingvistike [Functional and linguistic features of anthroponyms in linguistics] // The Lingua Spectrum. – 2025. – №5. – S. 121-126. [in Russian]
12. Bondaletov V.D. Russkaia onomastika [Russian onomastics]. – Moskva: Prosveshenie, 1983. – 224 s. [in Russian]
13. Dzhanuzakov T. Ocherk kazahskoi onomastiki [An essay on Kazakh onomastics]. – Alma-Ata: Gylym, 1982. – 176 s. [in Russian]
14. Shadkam Z., Tokenova A.T. Onomastika v kazahskom i tiurkskih iazykah [Onomastics in Kazakh and Turkic languages] // Filologicheskie issledovania. – 2021. – T. 12, №1. – S. 12–27. [in Russian]
15. Qasqabasov S. Oioris [The field of thought]. – Astana: Astana poligrafia, 2009. – 320 b.
16. Golovina K.M. Toponimikon hudozhestvennogo teksta romana A. Alimzhanova «Gonec»: Avtoref. ... kand. filol. nauk. [Toponymicon of the literary text of A. Alimzhanov's novel “The Messenger”: Abstract]. – Moskva, 2012. – 28 s. [in Russian]
17. Kerimbaev E.A. Folklornyi onomastikon: avtoref. ... kand. filol. nauk. [Folklore onomasticon: an abstract.]. – Almaty, 2018. – 22 s. [in Russian]
18. Kerimbaev E.A. Kazahskaia onomastika v etnokulturnom, nominativnom i funkcionalnom aspektah [Kazakh onomastics in ethnocultural, nominative and functional aspects]. – Almaty: IuzhKazCNTI, 1995. – 248 s. [in Russian]
19. Golovina L.S. Etnokulturnaia semantika imeni sobstvennogo i ee leksikograficheskaia reprezentacia inoiazychnomu adresatu: dis. ... kand. filol. nauk. [The ethnocultural semantics of a proper name and its lexicographic representation to a foreign-language addressee: dis.] – Moskva, 2013. – 311 s. [in Russian]
20. Vereshagin E.M., Kostomarov V.G. Iazyk i kultura: Lingvostranovedenie v prepodavanii russkogo iazyka kak inostrannogo [Language and culture: Linguistic and Foreign Studies in teaching Russian as a foreign language]. – Moskva: Russki iazyk, 1990. – 246 s. [in Russian]
21. Kerimbaev E.M. Sredstva i etnolingvisticheskaia harakteristika sobstvennyh imen v kazahskom folklore: avtoref. ... kand. filol. nauk. [Means and ethnolinguistic characteristics of proper names in Kazakh folklore: abstract.] – Almaty, 2004. – 26 s. [in Russian]
22. Kaidarov A.T., Kerimbaev E.A. Etnolingvisticheskie aspekty kazahskoi onomastiki [Ethnolinguistic aspects of Kazakh onomastics] // Izvestia AN Kazahskoi SSR. – 1990. – №3. – S. 45–58. [in Russian]
23. Kaidar A. Qazaq tilinin ozekti maseleleri: Aktualnye voprosy kazahskogo iazyka [Actual maseles of the Kazakh language]. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b. [in Kazakh and Russian]
24. Tolstoi N.I. Iazyk i narodnaia kultura: Ocherki po slavianskoi mifologii i etnolingvistike [Language and Folk Culture: Essays on Slavic Mythology and Ethnolinguistics]. – Moskva: Indrik, 1995. – 512 s. [in Russian]
25. Kopylenko M.M. Osnovy etnolingvistiki [Fundamentals of ethnolinguistics]. – Almaty: Evrazia, 1995. – 178 s. [in Russian]
26. Kerimbaev E.A. Kazahskaia onomastika v etnokulturnom, nominativnom i funkcionalnom aspektah [Kazakh onomastics in ethnocultural, nominative and functional aspects]. – Almaty: IuzhKazCNTI, 1995. – 248 s. [in Russian]

27. Vorobiev V.V. Lingvokulturologia (teoria i metody) [Linguoculturology (theory and methods)]. – Moskva: Izd-vo RUDN, 1997. – 331 s. [in Russian]
28. Maslova V.A. Lingvokulturologia [Cultural linguistics]. – Moskva: Akademia, 2001. – 208 s. [in Russian]
29. Qosanov S.Q., Adilhanova Zh.S., Kakenova A.M. «Zhazyqsyz qugynga ushyragan zhandar» siuzhetine qurylgan qazaq dastandary [Kazakh sagas based on the plot of "Innocent persecuted souls"] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №3(137). – B. 41–54. https://doi.org/10.47526/2025-3/2664-0686.232 [in Kazakh]
30. Maslova V.A. Lingvokulturologia: uchebnoe posobie dlia stud. vyssh. ucheb. Zavedeni [Linguoculturology: a textbook for students of higher educational institutions]. – Москва: Izdatelski centr "Akademia", 2001. – 82 s. [in Russian]

Main Aspects of Studying Toponyms in the Kazakh Heroic Epic

Annotation. This article examines the main aspects of the study of toponyms in the Kazakh heroic epic, revealing their multifaceted linguistic and cultural significance, as well as their functional and semantic diversity. Proper names are highlighted as key elements of the folklore text, among which toponyms play a crucial role in reflecting the national-cultural specificity, historical memory, and spatial perception of the world by the ethnic group.

The article analyzes extralinguistic factors influencing the formation and functioning of onomastic units in the epic discourse, including historical, social, mythological, and ethnocultural components, which demonstrate the connection between language and the cultural and geographic context.

Special lexical units representing the folklore onomasticon, as well as the onomastic space of the epic text as an interconnected system of proper names, are described. The functional properties of folkloric onomastic units, including their nominative, identificational, evaluative, and symbolic functions, as well as the semantic features in the context of artistic narration, are examined.

Within the framework of the functional-pragmatic approach, the objectives and stages of research on proper names are determined, with particular emphasis on toponyms functioning within the text structure. The main parameters of the folkloric onomastic space, categories and classes of proper names, and their quantitative and thematic composition are established, which allows for the illustration of the connection between language and the historical-cultural and geographic context.

The analysis identifies the specific features of the functioning of onomastic units in the Kazakh heroic epic, contributing to a deeper understanding of the principles of the onomastic system of the folklore text and expanding the possibilities for further linguocultural and onomastic studies.

Keywords: linguoculturology, toponyms, ethnolinguistics, aspects, extralinguistics, folklore onyms, folklore onomasticon, applied lexicography**.**

Қазақ батырлық эпосындағы топонимдерді зерттеудің негізгі аспектілері

Аңдатпа. Мақалада қазақ батырлық эпосындағы топонимдерді зерттеудің негізгі аспектілері қарастырылады, олардың көпқырлы лингвистикалық және мәдени мәні, сондай-ақ функционалдық және семантикалық әртүрлілігі ашылады. Атау есімдер фольклор мәтінінің маңызды элементтері ретінде ерекше назарға алынады, олардың ішінде топонимдер этностың ұлттық-мәдени ерекшелігін, тарихи естелігін және әлемді кеңістік тұрғысынан қабылдауын көрсетуге маңызды рөл атқарады.

Эпикалық дискурста онимдердің қалыптасуы мен қызметіне әсер ететін экстралингвистикалық факторлар, оның ішінде тарихи, әлеуметтік, мифологиялық, этномәдени компоненттер талданады, бұл тілдің мәдени және географиялық контекстпен байланысын көрсетеді.

Мақалада фольклорлық ономастиконды білдіретін арнайы лексикалық бірліктер, сондай-ақ эпикалық мәтіннің ономастикалық кеңістігі – өзара байланысқан атаулар жүйесі сипатталады. Фольклорлық онимдердің функционалдық қасиеттері, номинативтік, идентификациялық, бағалау және символдық функциялары, сондай-ақ көркем баяндау контекстіндегі семантика ерекшеліктері қарастырылады.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Функционалдық-прагматикалық тәсіл аясында, мәтін құрылымында қызмет ететін топонимдерге ерекше назар аудара отырып, атауларды зерттеудің міндеттері мен кезеңдері айқындалады. Фольклорлық ономастикалық кеңістіктің негізгі параметрлері, атаулар категориялары мен сыныптары, олардың сандық және тақырыптық құрамы анықталады, бұл тілдің тарихи-мәдени және географиялық контекстпен байланысын көрсетуге мүмкіндік береді.

Талдау нәтижесінде қазақ батырлық эпосындағы онимдердің ерекшеліктері анықталады, бұл фольклор мәтінінің ономастикалық жүйесінің заңдылықтарын тереңірек түсінуге және лингвомәдениеттанулық әрі ономастикалық зерттеулерді кеңейтуге жол ашады.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, топонимдер, этнолингвистика, аспектілер, экстралингвистика, фольклорлық онимдер, фольклорлық ономастика, қолданбалы лексикография.

Сведения об авторах

Тлеубердиев Б.М. *– доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М.О. Ауезова, e-mail: tileuberdiev_bolatbek@mail.ru, Казахстан, г.Шымкент.*

Шакирова Т.И. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М.О. Ауезова, e-mail: toka-kz1969@mail.ru, Казахстан, г.Шымкент.*

Рысбекова Л.К. *– старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, e-mail: lazzat.risbekova@ayu.edu.kz, Казахстан, г.Туркестан.*

Information about the authors

Tleuberdiev B.M. *– Doctor of Philological Sciences, Professor, M.O. Auezov South Kazakhstan Research University, e-mail: tileuberdiev_bolatbek@mail.ru, Kazakhstan, Shymkent.*

Shakirova T.I. *– The Corresponding Author, PhD Doctoral Student, M.O. Auezov South Kazakhstan Research University, e-mail: toka-kz1969@mail.ru, Kazakhstan, Shymkent.*

Rysbekova L.K. *– Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, e-mail: lazzat.risbekova@ayu.edu.kz, Kazakhstan, Turkistan.*

Авторлар туралы мәлімет

Тлеубердиев Б.М. *– филология ғылымдарының докторы, профессор, М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, Қазақстан, Шымкент қ.*

Шакирова Т.И. *– корреспондент-автор, PhD докторант, М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, e-mail: toka-kz1969@mail.ru, Қазақстан, Шымкент қ.*

Рысбекова Л.К. *– аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, e-mail: lazzat.risbekova@ayu.edu.kz, Қазақстан, Түркістан қ.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ӘОЖ 811.512.122’38; МҒТАР 16.21.33
https://doi.org/10.47526/3107-3085.72

Т.О. ОРЫНБАСАР[1]✉, А.Б. АМИРБЕКОВА[2], А.Т. ТӨЛЕБАЕВА[1]
[1]Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
[2]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
✉*e-mail: t_orynbasar@mail.ru*

Ә. НҰРПЕЙІСОВ ИДИОСТИЛІНДЕГІ КОНЦЕПТУАЛДЫ МЕТАФОРАЛАРДЫҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Әбдіжәміл Нұрпейісовтің идиостильдік ерекшеліктері «Соңғы парыз» романы негізінде лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеледі. Зерттеудің мақсаты – жазушы идиостиліндегі метафоралық модельдердің семантикалық және танымдық табиғатын анықтау. Осыған байланысты романдағы «Із», «Теңіз», «Жол» концептілері мен авторлық суреттеу құралдарының лингвокогнитивтік интерпретациясы талданады. Зерттеуде лингвокогнитивтік, стильдік-статистикалық (сандық), концептуалдық және лингвостилистикалық талдау әдістері қолданылды. Теориялық бөлімде идиостиль ұғымының ғылыми негіздері қарастырылып, жеке авторлық стильдің ерекшеліктері айқындалады. Талдау барысында жазушының бейнелі сөз қолданыстары, концептуалды метафоралары, персонаждау, ассоциациялау және символдау тәсілдері кейіпкер психологиясын ашудағы қызметі тұрғысынан сараланады. Роман мәтінінен жинақталған тілдік материалдар ішінен қайталанатын, бірсарынды құрылымдар сұрыпталып, авторлық қолтаңбаны айқын танытатын негізгі 90 репрезентативті тілдік бірлік сандық-сапалық талдауға алынды. Стильдік-статистикалық сұрыптау барысында, олардың 36,7%-ын экспрессивті-динамикалық еліктеуіштер мен бейнелеуіштер, 21,1%-ын ұлттық танымға негізделген концептуалды теңеулер мен портреттік орамдар, 17,8%-ын авторлық әлем бейнесінің басты доминантасы болып табылатын «Теңіз» концептісі, 13,3%-ын этномаркерлі портреттік-диалектілік модельдер, ал 11,1%-ын «Із» бен «Жол» концептілерінің метафоралық құрылымдары құрайтыны анықталды. Зерттеу нәтижесінде Ә. Нұрпейісовтің адам мен табиғат арасындағы философиялық байланысты концептуалды метафоралар арқылы терең бейнелейтіні, психологизмді тереңдететін дербес көркемдік жүйе қалыптастырғаны дәлелденді. Зерттеу нәтижелері жазушының авторлық лексикографиясын жасауға және идиостилін тануға негіз болады. Мақаланың өзектілігі – Әбдіжәміл Нұрпейісовтің идиостилін лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеу арқылы жазушының дүниетанымын, авторлық концептілер жүйесін және көркем мәтіндегі танымдық модельдердің қалыптасу ерекшеліктерін айқындау қажеттілігімен анықталады.

Кілт сөздер: идиостиль, авторлық лексикография, концептуалды метафора, когнитивтік модель, «Із» концептісі, «Теңіз» концептісі, «Жол» концептісі, «Соңғы парыз» романы.

---

[*] ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Орынбасар Т.О., Амирбекова А.Б., Төлебаева А.Т. Ә. Нұрпейісов идиостиліндегі концептуалды метафоралардың лингвокогнитивтік мәні // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 115-132. https://doi.org/10.47526/3107-3085.72
Cite us correctly:
Orynbasar T.O., Amirbekova A.B., Tolebaeva A.T. A. Nurpeiisov idiostilindegi konceptualdy metaforalardyn lingvokognitivtik mani [Linguocognitive Essence of Conceptual Metaphors in A. Nurpeisov’s Idiostyle] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 115-132. https://doi.org/10.47526/3107-3085.72

Мақаланың редакцияға түскен күні 09.02.2026 / қабылданған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Кіріспе

Көркем мәтінді зерттеудегі өзекті мәселелердің бірі – автордың тілдік тұлғасын айқындайтын идиостиль феномені. Ол жазушының тек тілдік ерекшелігін ғана емес, оның болмысты қалай танып, қалай бейнелейтінін, яғни қаламгердің шығармашылық шеберлігі мен дүниетаным моделін көрсетеді. Жазушы санасында субъективті қабылдау арқылы қайта өңделген ақиқат дүние бейнесі идиостильде нақты көрініс табады. Әр жазушы шындықты өзіне тән метафоралар жүйесімен, символдық бейнелермен, ерекше баяндау тәсілімен көркемдік деңгейге көтереді. Аталған модель суреткер дүниетанымының тілдік таңдаулар арқылы жүзеге асатынын дәлелдейді. Оның негізгі белгілеріне – троптардың (метафора, символ, теңеу, эпитет, метонимия, т.б.) жүйелілігі, лексикалық бірліктердің ұлттық-мәдени реңкі, синтаксистік құрылымдардың авторлық қолтаңбасы, концептуалды метафора жасау шеберлігі жатады. Осылардың ішінде концептуалды метафора кездейсоқ емес, ол автордың әлемді тану логикасына бағынышты. Осы арқылы жазушы шындықты эстетикалық деңгейде танытады, оқырманға дайын ойды емес, ойлау кеңістігін ұсынады, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды ұштастырады. Сондықтан жазушының көркемдік шеберлігін, дүниетаным тереңдігін айқындайтын мұндағы басты категория – идиостиль болып табылады.

Тілдік құралдардың эстетикалық табиғатын ашу мәселесі В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, С.М. Пешковский, Л.В. Щерба, А.А. Потебня сынды ғалымдардың іргелі еңбектерінен бастау алып, отандық ғылымда Қ. Жұбанов, М. Әуезов, М. Балақаев, С. Аманжолов, Қ. Жұмалиев сынды ғалымдардың зерттеулерінде жалғасын тапты. Кейінгі кезеңде қазақ прозасының стилистикалық ерекшеліктерін зерттеуге Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Шалабай сынды ғалымдар елеулі үлес қосты. Осы ғылыми мектептер қалыптастырған әдістемелік негіздер бүгінгі таңда авторлық стиль мен көркем тілді зерттеудің іргетасы болып қала береді.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, сөз зергері Әбдіжәміл Нұрпейісовтің шығармашылығы – ұлттық прозаның алтын қоры. Оның туындылары тек елімізде ғана емес, әлемдік деңгейде жоғары бағаланған рухани мұра. Жазушының романдары қазақ халқының тарихи жолын, ұлттық болмысы мен адамзаттық құндылықтарды терең философиялық деңгейде ашып көрсетеді. Ә. Нұрпейісов стиліне тән басты ерекшелік - тілдің экспрессивті мүмкіндіктерін шебер пайдалануы және әрбір сөздің семантикалық жүктемесін тереңдетуі.

Зерттеудің өзектілігі Ә. Нұрпейісов мұрасының лингвистикалық қырын жаңаша бағамдау қажеттілігінен туындайды. Жазушының тілі бұған дейін де зерттеу нысанына айналғанымен, оның соңғы кезеңдегі туындысы – «Соңғы парыз» романындағы көріктеуіш-бейнелеуіш құралдардың жасалу жүйесі мен стильдік қызметі әлі де болса толыққанды лингвостилистикалық талдауды талап етеді. Мақаланың мақсаты – «Соңғы парыз» романындағы авторлық сөзқолданыстардың табиғатын ашу, көркемдеуіш құралдардың мағыналық қабаттарын саралау және олардың оқырманның эмоционалдық қабылдауына әсер ету ерекшеліктерін айқындау.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі ретінде отандық және шетелдік тіл білімі мен әдебиеттану аясындағы іргелі еңбектер басшылыққа алынды. Атап айтқанда, көркем мәтінді лингвистикалық талдау принциптері мен проза тіліндегі бейнелі сөзорамдар – көріктеуіш-бейнелеуіш құралдардың мағынасын ашуда Р. Сыздық, Е. Жанпейісов және Т. Қоңыровтың теориялық тұжырымдары арқау болды. Сонымен қатар, авторлық стиль мен тілдік шеберліктің семантикалық-грамматикалық сипатын айқындауда М. Балақаев, С. Исаев, Ф. Мұсабекова сияқты отандық ғалымдар мен Л.И. Тимофеев, И.В. Гутаров, Б.В. Томашевский, А.И. Федоровтың еңбектеріндегі концептуалды тұжырымдар зерделенді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы алынды. Мақаланың ғылыми деңгейін арттыру мақсатында соңғы жылдардағы көркем мәтінді стилистикалық талдаудың жаңа тәсілдеріне талдау жасалды.

Зерттеу барысында қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін көркем мәтін ішінен көріктеуіш-бейнелеуіш құралдар жаппай сұрыптау әдісі арқылы жинақталды. Бастапқы кезеңде роман мәтінінен жазушы идиостиліне тән 300-ден астам бейнелі тіркестер мен эмоционалды лексемалар тіркелді. Тілдік материалдар лингвистикалық сұрыптаудан өткізіліп, зерттеудің сандық-сапалық нақтылығы жинақталды. Осының нәтижесінде, контекстегі мағынасы жағынан бір-бірін қайталайтын, бірсарынды, ұқсас құрылымдар алынып тасталып, авторлық қолтаңбаны ең айқын репрезентациялайтын 90 негізгі репрезентативті тілдік бірлік сандық және сапалық талдау базасы ретінде таңдап алынды.

Таңдап алынған тілдік материалдарды топқа жіктеуде лингвистикалық сипаттама әдісі, авторлық сөзқолданыстардың мағыналық реңктерін, мәтін ішіндегі прагматикалық қызметін анықтау мақсатында контекстік және семантикалық талдау, жазушының тілдік бірліктерді қолданудағы өзіндік шеберлігі мен стильдік ерекшелігін сипаттауда стилистикалық саралау әдістері қолданылды. Ал іріктелген 90 бірліктің мәтіндегі жиілігін анықтау және оларды математикалық-статистикалық модельдеу үшін Microsoft Excel статистикалық функциялары пайдаланылды. Осы сандық-сапалық бағалау негізінде зерттеу корпусы 5 негізгі когнитивтік-семантикалық топқа жіктелді: экспрессивті-динамикалық еліктеуіштер мен бейнелеуіштер (36,7%/33 бірлік), ұлттық танымдық концептуалды теңеулер (21,1%/19 бірлік), авторлық әлем бейнесінің басты доминантасы болып табылатын «Теңіз» концептісі (17,8%/16 бірлік), этномаркерлі портреттік-диалектілік модельдер (13,3%/12 бірлік) және «Із» бен «Жол» концептілерінің метафоралық құрылымдары (11,1%/10 бірлік).

Сондай-ақ лингвокогнитивтік әдіс арқылы концептуалдық метафораны анықтау және талдау үлгілері ұсынылды, авторлық әлем бейнесін тану мүмкіндіктері жүзеге асты. Н. Болдыревтің матрицалық талдау жүйесіне сүйену арқылы авторлық окказионалдық бейнелі қолданыстардың маркерлену үдерістері көрсетілді. Дж. Лакофф пен М. Джонсон ұсынған концептуалды метафоралардың жасалу үлгісімен Ә. Нұрпейісовтің бейнелі сөзқолданыстары да талданды.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ стилистикасында идиостильдің зерттелуі академик Р.Сыздық еңбектерінде алғаш рет талданған болатын [1, 12-б.]. Дегенмен, идиостиль ұғымы еуропа тілтанымында былайша анықталды: В. Виноградовтың зерттеуінде «Идиостиль - жазушының сөзді эстетикалық мақсатта қолданылуы» деп түсінілді [2, 84-б.]. Л. Щерба да осы ұстанымды қолдай отырып, мынадай тұжырым жасайды: Идостиль – бұл жазушының көркем шығармаға эстетикалық әсер беру үшін стилистикалық нормадан ауытқуы» [3, 26-б.]. Ю.Лотманның зерттеуінде: «Идиостиль – қаламгердің шығармашылық шеберлігін танытатын тілдің үстірт қуаты, тілдің екінші модельдеу жүйесі» деп пайымдалады [4, 22-б.]. Идиостиль ұғымын антропоцентристік бағытта зерттеушілердің пікіріне тоқталсақ, Н. Болотнованың зерттеуінде: «Идиостиль – бұл жазушының шығармашылық мінезін танытатын когнитивтік стратегиялары мен тактикалары» деп беріледі [5, 132-б.]. Е. Семинаның тұжырымы бойынша: «Идиостиль – бұл тілдік түйсіну емес, жазушының ойлау стилі, жазушының ментальді «мені». Идиостиль – ақиқат дүниенің моделін жасаушы тілдік және танымдық паттерн сабақтастығы» деп ұғынылады [6, 121-125-бб.]. Идиостильді ашудың ең оңтайлы моделі - концептуалды метафоралар мен маркерленген троптар екенін зерттеген ғалымдардың пікіріне сүйенсек: Дж. Лакофф зерттеуінде «Метафора табиғатынан адамтанымдық құрылым екенін, сондықтан, жазушы тіліндегі метафоралардың дені концепт танытушы моделі ретінде бейнелеуші және бейнеленуші жұп таңбалармен рәсімделетін ой құрылымы болатыны» дәлелденген [7, 5-б.]. Н. Болдырев пайымдауынша: «Концептуалды метафора жазушының шығармашылық санасындағы автордың өз портреті. Сондықтан

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

белгілі бір ақиқат дүниенің метафоралық портреті қалыптасса, сол концептуалды метафора болып қабылданады» [8, 14-16-бб.]. Көркем әдебиеттің эстетикалық табиғаты оның образдар жүйесімен және тілдің көркемдік бейнелеу құралдарымен тығыз байланысты. Көркем мәтін – ұлттық ділдің, мінез бен келбеттің басты индикаторы. Тілсіз әдебиеттің тамыры тереңге бойлап, көркемдік көкжиегінің кеңеюі мүмкін емес. Егер көркем әдебиетті адам жанының «дәрігері» деп алсақ, оның шипалы «дәрумені» – тіл болып табылады. Демек, көркем әдебиет ұғымы, ең алдымен, образды сөз бен стильдік бірегейлікке келіп тіреледі. Түр мен мазмұнның диалектикалық бірлігінен шығарманың шынайы болмысы мен көркемдік әлемі жасалады [9, 9-б.].

Зерттеу барысында қалыптасқан ғылыми ұстанымымызға сәйкес қазіргі таңда лингвистика мен әдебиеттанудың пәнаралық байланысы ерекше маңызға ие. Десек те, бұл екі саланың зерттеу нысаны ортақ болғанымен, мақсаттық бағыттарында өзіндік өзгешеліктер бар. Мұны Т.О. Есембековтің ғылыми тұжырымы да қуаттайды: «Көркем әдебиеттің тілін лингвист те, әдебиетші де зерттей алады. Туындының тілдік сипатын зерттеуде әдебиетші мақсаты бөлектеу, ол шығарманың тілдік ерекшеліктерін оның мағынасымен байланыстыра қарастыруға саяды... Көркем сөздің стилистикасын талдау үшін мәтін стилистикасының заңдылықтарын игеру шарт» [10, 146-б.].

Ғалымның бұл пікірі көркем мәтінді лингвистикалық талдау мен әдеби талдаудың аражігін ашып қана қоймай, олардың бірін-бірі толықтырушы сипатын айқындайды. Дәлірек айтқанда, лингвистикалық талдау әдеби мәтіннің ішкі құрылымын, тілдік бірліктердің жүйелігін түсінуге іргетас қаласа, әдебиеттану сол тілдік қаңқа арқылы шығарманың мазмұндық-идеялық өзегін бойлайды. Бұл пайымдау Р. Сыздықова мен Б. Шалабайдың «Көркем мәтінді лингвистикалық талдау» атты еңбегіндегі мынадай іргелі тұжырыммен үндеседі: «Лингвистикалық және стилистикалық талдаулар көркем шығарманы түсініп оқудың жоғары мәдениетін қалыптастырады. Көркем туындыны ой мен сезім арқылы белсенді қабылдауға, оқырманды суреткермен бірге толғантып, көркем образды бірге сомдауға баулиды» [11, 8-б.]. Демек, тілдік талдау – жай ғана грамматикалық формаларды тексеру емес, ол оқырманды автордың «шығармашылық зертханасына» жетелейтін, суреткермен бірге эмоционалдық толқынысқа түсіретін танымдық процесс.

Тіл білімі мен әдебиеттанудың зерттеу нысандары мен міндеттерінде іргелі өзгешеліктер болғанымен, көркем мәтін лексикалық дағдыларды қалыптастырудың оңтайлы құралы ретінде түрлі стильдегі тілдік бірліктерді біріктіреді. Көркем мәтін – лексикалық дағдылар мен стильдік нормаларды қалыптастырудың негізгі көзі. Сондықтан жазушының авторлық стилін зерттеу – оның дүниетанымы мен шығармашылық әдісін танудың басты кілті болып табылады [12, 13-б.].

Зерттеу нысанымыз болып отырған Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы – қазақ прозасындағы лингвостилистикалық шеберліктің биік шыңы. Жазушы тіліндегі символизм, метафоралық қолданыстар мен бейнелі сөзорамдар жай ғана көркемдегіш құрал емес, олар автордың философиялық концепциясын жеткізуші басты элементтер болып саналады. Мәселен, көркем мәтіндегі белгілер мен метафораларды интерпретациялау оқырманның сыни ойлау дағдысын дамытып, когнитивті қабылдау деңгейін арттырады. Бұл ретте зерттеуші Пардеде көркем әдебиетті оқу мен талдау студенттердің аналитикалық қабілетін ұштап, мәтін астарындағы терең мағыналарды өздігінен ашуға итермелейтінін дәлелдейді [13, 170-б.].

Ә. Нұрпейісовтің авторлық сөзқолданысында қазақтың бай фольклорлық мұрасы мен ауыз әдебиетінің элементтері жаңаша мағыналық реңкпен жаңғырады. Романның тілдік құрылымын метафоралық жүйе, тұрақты символдық образдар және лингвостилистикалық бірегейлік тұрғысынан кешенді саралау барысында жазушының табиғат пен адам тағдырын шендестіру тәсілін шебер меңгергені айқындалды. Бұл әдіс авторға кейіпкердің ішкі драматизмін лингвистикалық құралдар арқылы тереңдетіп ашуға мүмкіндік береді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Шығармадағы теңіз, құм және жел сияқты табиғи нысандар жай ғана пейзаждық деталь емес, олар қоғамның әлеуметтік жағдайы мен болмысын бейнелейтін терең философиялық символдарға айналған. Автордың лексикалық таңдауындағы ерекшеліктер, атап айтқанда, диалектизмдер мен жергілікті сөзқолданыстардың әдеби тіл нормаларымен үйлесімді интеграциялануы жазушының авторлық концепциясын айқындап, шығарманың прагматикалық, функционалдық әлеуетін арттырып, эмоционалдық әсерін күшейте түседі.

Ә.Нұрпейісов шығармашылығындағы осындай табиғат пен адам болмысының егіздігі қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану саласындағы зерттеулердегі пәнаралық бағыттармен үндес келеді. Осы орайда, көркем мәтін лингвистикасындағы жаңа ізденістердің нәтижелерін қолдану зерттеудің ғылыми салмағын арттырады. Біздің пайымдауымызша, жазушының авторлық идиостиліндегі пейзаждық суреттемелер тек сыртқы ортаны бейнелеу емес, кейіпкердің ішкі әлемін ашудың басты құралы болып табылады. Мұндай ғылыми тұжырымдарды «Ясауи университетінің хабаршысы» журналында жарияланған соңғы зерттеулер де растай түседі. Мәселен, Б. Каримова, Н. Қуантайұлы және Б. Төлепберген өз еңбектерінде атап өткендей: «Бүгінгі қазақ прозасындағы әңгіме жанрының көпшілігінде кейіпкерлердің көңіл-күйі, жандүниесінің құбылыс сәттері табиғатты қатарластыра суреттеу арқылы беріліп, психологизмді терең жеткізеді. Пейзаж теңеу, метафора, салыстырулар арқылы беріліп, кейіпкердің тағдырында болып жатқан оқиғалармен қабысып, тұтас көркемдеуіш құралға айналады» [14, 97-б.].

Бұл пікір, жоғарыда келтірілгендей, Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы табиғат пен кейіпкер тағдырының шендестірілуін ғылыми тұрғыдан негіздейді. Жазушының «із» немесе «теңіз» символдары арқылы берілген метафоралық жүйесі осы функционалдық-эстетикалық қызметті толықтай атқарып тұр.

Отандық әдебиеттану мен тіл білімінде метафораның табиғатына қатысты мынадай іргелі анықтамалар қалыптасқан: Қ. Жұмалиев метафораны «сыртқы не ішкі бір ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау, екі нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қою» деп сипаттайды [15, 117-б.]. З. Қабдолов бұл терминге стильдік тұрғыдан келіп: «Суреттеліп отырған затты не құбылысты анықтау, ажарландырып реңк беру үшін оларды ұқсас өзге затқа балау, сөйтіп мазмұнды тереңдетіп, әсерін күшейту» деп тұжырымдайды [16, 214-б.]. Ал Б. Хасанов метафораның негізі ретінде заттар мен құбылыстардың сыртқы немесе мазмұндық ұқсастығына қарай бір-біріне баланып көрсетілуін атайды [17, 23-б.]. Демек, метафора тек стилистикалық фигура ғана емес, ол – эстетика, логика, философия және психолингвистика сияқты ғылымдардың тоғысындағы кешенді зерттеу нысаны.

Жоғарыда қарастырылған ғылыми заңдылықтар мен теориялық ұстанымдар Ә. Нұрпейісовтің авторлық идиостилінде өзіндік көркемдік көрініс табады. «Соңғы парыз» романындағы метафоралық қолданыстар жай ғана көркемдегіш тәсіл емес, кейіпкердің ішкі драматизмін ашудың және оқырманның когнитивті қабылдау деңгейін арттырудың негізгі құралына айналған. Бұл ретте метафора мен теңеу, жалпы көркемдік бейнелеу құралдары шығарманың құрылымында ерекше орын алып, авторға кейіпкерлердің ішкі әлемін, қоғамның әлеуметтік шындығын, сондай-ақ адам өмірінің философиялық мәнін тереңдетіп түсіндіруге мүмкіндік береді.

Біздің пайымдауымызша, прозадағы пейзаждық суреттемелер мен тілдің көркемдік бейнелеу құралдарының қатарласа берілуі психологизмді тереңдетудің оңтайлы жолы болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, романдағы метафоралық жүйенің семантикалық өрісін айқындайтын нақты мысалдарды саралау маңызды. Жүргізілген стильдік-статистикалық сұрыптау нәтижесінде анықталған 90 репрезентативті тілдік бірлік жазушы идиостилінің шеберлігін танытатын 5 дербес когнитивтік-семантикалық корпус аясында лингвостилистикалық және танымдық тұрғыдан төмендегідей талданады.

Романдағы «із» сөзі концептуалды метафора жасаушы маркерленген таңба. Көбінесе кейіпкерлердің іс-әрекеттерін, олардың өмір жолдарын және қоғамдағы іздерін бейнелейтін

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

көркем тәсіл ретінде қолданылған. Демек, жазушы идиостилінде ІЗ – жазушының ойтанымында горизонтальді құрылымға салынған үздіксіз қозғалыста болатын кеңістік таңбасымен модельденген. Бұл бағыттағы ІЗ бен ЖОЛ ұғымдары жалпы зерттеу корпусының 11,1%-ын (10 нақты бірлік) құрап отыр. Жазушы танымындағы із – бірде өмір жолы, өмірдің соқпақ жолы (қиындығы), тегіс жолы (қуанышы), жүріп өткен жолы (бастан өткен өмірлік тәжірибесі), алдағы біреулердің ізі (алда көретін болжамдары), т.б. концептілік құрылымдармен стереотиптеніп терең маркерленген таңба. Жазушы идиостиліндегі «ІЗ» концептуалды метафорасының семантикалық өрісі мен қолданылу аясын жүйелеу мақсатында төмендегі 1-кестені ұсынамыз.

1-кесте - Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы «ІЗ» метафорасының семантикалық өрісі

Метафоралық модель	Мәтіндік контекст (мысал)	Концептуалды мағынасы (талдау)
1	**2**	**3**
Шұбалаңдап жатқан із	«Ұзын қара кісі соңында шұбалаңдап жатқан ізіне қарап тұр: әлгінде келген жағына көз салғалы артына бұрылғанда, назары осы ізге түсті де, жанарын ала алмай арбалып қалғаны» [18, 5-б.].	Кейіпкердің өткен өмірі мен іс-әрекетінің анықсыздығын, ретсіздігін бейнелейтін бейнелеуіш маркер.
Сілбу із	«Оны өзі білген жоқ; бар білгені – соңына салған мына сілбу іздің қимылынан сөлекет бірдеңе сезе ме, қалай?» [18, 5-б.].	Кейіпкердің ішкі күмәнін, реніші мен жан дүниесіндегі қайшылықтарды танытатын психологизм деталі. Әдетте реніш, көңілсіз күйді адамның бет-әлпетімен (көзінің төмен қарауы, аузы бұрпиюы, басы салбырауы) суреттелетін дәстүрлі стереотип орнына адамның сылбыр (сілбу) ізімен бейнеленуі – жазушының идиостилі, авторлық маркер екендігін дәлелдейді.
Шыбынның ізі	«Үй ішінде бір жоғары көтеріліп, бір төмен түсіп айнала ызылдап жүріп алған шыбынның ізін аңдып» [18, 10-б.].	Дыбыстық кеңістіктің (ызыңның) көру (із) арқылы концептуалдануы. Дауыстың алыс, жақын естілуі де қозғалыс ретінде дыбыс кеңістігіндегі жолмен (ізбен) маркерленген. Автордың ерекше сенсорлық-танымдық идиостилін танытады.
Сылбыр із	«Аяғын сүйретіп басатын жігіттің сылбыр ізі» [18, 12-б.].	Жігіттің жігерсіз күйін, әлсіз мінезін, ынжық болмысын сипаттайтын авторлық таңба. Сондықтан сылбыр із – жазушы идиостилінде ғана кездесетін көркемдегіш құрал, сондай-ақ жазушы танымындағы ІЗ концептілік құрылымында маркерленген белгі.
Егіздің сыңарындай ұқсайтын із	«Соны біле тұра өзіне егіздің сыңарындай ұқсайтын ізден бұл неге ат тонын алып қашады? Жазған-ау, жер басқан пенденің соңындағы із бен қасындағы көлеңкесінен қашып құтыла алмасын шыныменен білмей тұр ма?» [18, 14-б.].	Адамның өзінен ешқайда қашып құтыла алмайтынын және өзін танып білу үшін ішкі дүниесін тереңнен қарастыру қажеттігін айтады. Осылайша, адам өміріндегі өткен іс-әрекеттер мен өзіндік таңдау, оның көлеңкесі сияқты өмір бойы артынан қалатыны туралы философиялық ойлар көркемдік тәсіл – теңеу арқылы айтылады.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

1-кестенің жалғасы

1	2	3
Түйенің ізі	«Тамағынан өткесін қой түгіл, түйенің ізін таба алмай қаласың ғой» [18, 41-б.].	Бұрынғы жағдай мен әрекет өзгеріп, адам өзінің бастапқы қалпын, таңдауын жоғалтып, ішкі дүниесінде із қалмай қалады деген мағынада қолданылған. Мұндағы «қой» мен «түйе» - үлкен және кіші көлемдегі нәрселердің нысаны, ал із табылмай қалуы - адамның бұрынғы өмірі мен күйінің ізсіз жоғалғанын білдіреді. Автор мұнда салыстыру категориясын қолданған.
Құстың ізі	«Енді қараса, әлдеқандай кіп-кішкентай құстың ізі қар бетіне жыбыр-жыбыр түсіпті» [18, 160-б.].	Табиғаттағы бір сәттің нәзіктігін, кішкентай бір өзгеріс немесе таң қаларлық белгінің байқалуын білдіреді. Бұл ұсақ іздер бейнелі түрде адамның өткінші жағдайларын, бір сәттік өзгерістерін сипаттайды.
Үш тармақ із	«Ақ матаға төккен әлдебір ұсақ өрнектей үш тармақ із жыбырлап, бұның өзінің ізінің бойымен біраз жарысып барған да, кенет жерге батып, көкке сіңгені белгісіз, ғайып бопты» [18, 160-б.].	Бұл өрнектер мен іздер өмірдегі белгісіздік пен өткінші сәттерді, адамның іс-әрекетінің іздері мен нәтижелері туралы ойларды қозғауы мүмкін. Жалпы «із» сөзі метафоралық түрде қолданылып, кейіпкердің ішкі күйін және қоршаған ортаның белгісіз, өзгермелі жағдайларын сипаттайды.
Арбаңдап басқан із	«Тура бойыңды кернеген ыза ашу былайғы кездегі сылбыр ізіне жан бітіріп ақ қарды арбаңдап басқан ізіңді тағы да іздеп таптың» [18, 241-б.].	Мұнда «із» тек физикалық таңба емес, адамның ішкі жан-дүниесінің, оның өмірлік тәжірибесі мен эмоцияларының терең іздерін, өткеннің ықпалын бейнелейтін маңызды метафора ретінде қолданылады.
Реніштің ізі	«Анадайдан күлімсіреп кеп, қолындағы гүл шоғын бұған соншалық әдеппен иіліп ұсынып тұрған мына инабатты жігіттің қазіргі жүзінде әлгінде оны ширықтырған реніштің ізі де қалмапты» [18, 266-б.].	Бұл үзіндіде «із» сөзі қайтадан метафоралық мағынада қолданылған, ол адамның ішкі сезімдері мен психологиялық күйін білдіреді.

Ескерту: Кесте мәліметтері Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының мәтіндік контекстерін авторлық талдау негізінде түзілді.

Ең алдымен, романдағы «із» концептісі кеңістік пен өмірді өзара сабақтастыратын концептуалды метафоралық модель негізінде құрылғанын байқауға болады. Автор танымында АДАМ ӨМІРІ – ЖОЛ, АЛ ӨМІР ТӘЖІРИБЕСІ – ІЗ түріндегі әмбебап когнитивтік модель көркемдік жүйенің тірегіне айналған. Осыған сәйкес кейіпкердің ішкі әлемі, тағдыры, өткен тәжірибесі тікелей «із» арқылы таңбаланады. Мысалы, «шұбаландап жатқан із» тіркесінде физикалық кеңістіктегі ретсіз созылған із адамның өміріндегі тұрақсыздықпен, рухани бейберекеттікпен ұштасады. Мұнда «із» адамның жүріп өткен жолының когнитивтік проекциясы ретінде қабылданады. Демек, нақты қозғалыс кеңістігі адамның психологиялық кеңістігіне ауыстырылған.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Жазушы идиостиліндегі маңызды ерекшеліктің бірі – психологиялық күйді соматикалық белгілер арқылы емес, кеңістіктік таңбалар арқылы беруі. Мәселен, «сілбу із», «сылбыр із» тіркестері адамның көңіл-күйін, әлсіздігін, торығуын тікелей адамның дене қимылынан емес, оның соңында қалған іздің сипаты арқылы танытады. Бұл жерде ІШКІ КҮЙ – ҚОЗҒАЛЫС СИПАТЫ деген концептуалды модель іске қосылады. Автор адамның эмоциясын көз, қабақ, бет әлпеті арқылы емес, кеңістікте қалған таңба арқылы концептуалдап отыр. Мұндай қолданыс – жазушының ерекше когнитивтік стилін танытатын маркер. Себебі дәстүрлі танымда эмоция көбіне физиологиялық реакциямен берілсе, Ә.Нұрпейісов оны кеңістіктегі қозғалыстың ізі арқылы модельдейді.

«Шыбынның ізі» қолданысы автордың сенсорлық синкретизмге негізделген ерекше дүниетанымын аңғартады. Мұнда дыбыс көзбен көруге болатын «із» категориясы арқылы концептуалданған. Яғни есту түйсігі көру түйсігіне ауыстырылып, когнитивтік метафора жасалған. Бұл – СЕЗІМ – ҚОЗҒАЛЫС, ДЫБЫС – ІЗ тәрізді аралас сенсорлық модельдің көрінісі. Автор санадағы бейнені тек бір ғана қабылдау арнасы арқылы емес, бірнеше модальді қабаттарды біріктіру арқылы береді. Мұндай синестезиялық құрылым жазушы идиостилінің когнитивтік күрделілігін танытады.

Ал «егіздің сыңарындай ұқсайтын із» мысалында «із» адамның өмірлік тәжірибесінің ғана емес, оның экзистенциалдық «менінің» таңбасы ретінде көрінеді. Мұнда адам өз ізінен қашып құтыла алмайды деген философиялық ой беріледі. ІЗ – ӨТКЕН ӨМІР, ІЗ – АДАМНЫҢ ЕКІНШІ «МЕНІ», ІЗ – ЖАД категориялары концептуалданады. Әсіресе «көлеңке» мен «іздің» қатар қолданылуы адамның өмірлік әрекеті оның болмысынан ажырамайтын тұрақты феномен екенін көрсетеді. Демек, «із» тек қозғалыстың қалдығы емес, адамның моральдық-рухани жауапкершілігінің символына айналған.

«Түйенің ізін таба алмай қаласың» қолданысында іздің жоғалуы адамның болмыстық өзгерісімен астасады. Мұнда ІЗ – ТҰЛҒАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІК моделі көрінеді. Адам өзінің бұрынғы болмысын жоғалтып, рухани трансформацияға ұшырағанда, оның «ізі» де өшеді. Бұл – жадының, өткеннің, моральдық тұрақтылықтың бұзылуын бейнелейтін когнитивтік құрылым.

Ал «құстың ізі», «үш тармақ із» тәрізді қолданыстар табиғат пен адам санасының тұтастығын көрсетеді. Әсіресе қар бетіндегі ұсақ іздердің «өрнекке» теңелуі дүниені эстетикалық қабылдаудың нәтижесі. Мұнда табиғаттағы ұсақ қозғалыстар адамның ішкі толғанысымен астасып, уақыттың өткіншілігін, болмыстың тұрақсыздығын аңғартады. Автор ізді тек қозғалыстың белгісі емес, ғаламдық өзгерістің микроформасы ретінде таниды. Сондықтан бұл қолданыстарда ІЗ – УАҚЫТ БЕЛГІСІ, ІЗ – ӨТКІНШІЛІК моделі айқын көрінеді.

«Арбаңдап басқан із» мысалында эмоционалдық серпіліс кеңістіктегі қозғалыс динамикасы арқылы көрінеді. Кейіпкердің ішкі ашуы оның ізінің сипатын өзгертеді. Демек, адамның эмоциялық энергиясы кеңістікте материалданады. Бұл – ЭМОЦИЯ – ҚОЗҒАЛЫС КҮШІ когнитивтік моделінің көрінісі.

Соңғы «реніштің ізі» тіркесінде эмоция материалдық таңба ретінде танылады. Реніш физикалық тұрғыдан көрінбейтін психикалық құбылыс болса да, автор оны «із» категориясы арқылы заттандырады. Мұнда АБСТРАКТІ ЭМОЦИЯ – ФИЗИКАЛЫҚ ТАҢБА метафорасы қалыптасқан. Яғни адамның ішкі сезімі сыртқы кеңістікте қалғандай қабылданады.

Жалпы алғанда, романдағы «із» және онымен мағыналас «жол» концептілері жалпы зерттеу базасының 11,1%-ын (10 бірлік) құрай отырып, бірнеше когнитивтік қабаттан тұратын күрделі семантикалық өріс түзеді. Олар:

Із – өмір жолы;

Із – өткен тәжірибе;

Із – ішкі психологиялық күй;

Із – жад;

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Із – тағдыр;
Із – уақыт таңбасы;
Із – рухани жауапкершілік;
Із – болмыстың көрінісі.

Осы арқылы Ә. Нұрпейісовтің идиостилінде «із» сөзі тұрақты лексема деңгейінен шығып, авторлық дүниетанымды ұйымдастырушы концептуалды метафоралық жүйеге айналғаны байқалады. Жазушы кеңістік категориясын адамның психологиялық және философиялық болмысын танудың когнитивтік тетігі ретінде пайдаланады. Соның нәтижесінде «із» концептісі романдағы психологизмді тереңдететін, кейіпкердің жан әлемін астарлап көрсететін маңызды лингвокогнитивтік маркер қызметін атқарады.

Көркем мәтінді талдаудың когнитивтік аспектісі сөздің эстетикалық қуатын сезіну мен түсіну арқылы өзіндік пайымдаулар жасау тұрғысынан үлкен маңызға ие. «Соңғы парыз» романындағы идиостиль – бұл метафоралық бейнелілік арқылы концептуалды мағына жасаудың үздік үлгісі. Осылайша автор табиғат көріністері мен адам психологиясын тығыз байланыстырып, кейіпкерлердің ішкі күйін, тағдырын бейнелейді. Бір ғана «із» сөзін тура және ауыспалы мағынада он түрлі тіркеспен қолдануының өзі жазушының тіл көркемдігін ғана емес, оның жазуындағы табиғаттың бейнесі көбіне философиялық тұрғыдан түсіндірілетіндігін байқауымызға әбден болады. Келтірілген көркем сөздер арқылы автор адамдар арасындағы шиеленістер мен жан жалғастығын көрсетуге тырысады.

Жоғарыда айтылған әдістемелік принциптерге сәйкес, роман мәтінінен іріктелген өзге тілдік фактілер мен көркемдік маркерлер төмендегідей арнайы корпустарға жіктеліп, терең талданады.

Лингвокогнитивтік тұрғыдан алғанда, жазушы танымында ТЕҢІЗ – кеңістік, қозғалыс, тағдыр, мінез, өмір күресі секілді абстрактілі ұғымдарды ұйымдастырушы әмбебап концепт, авторлық әлем бейнесінің басты доминантасы болып табылады. Мұнда теңіз тек статикалық табиғат нысаны емес, әрекет етуші субъект ретінде антроморфтандырылады. Бұл бағыттағы метафоралық және теңеулік модельдер жалпы зерттеу корпусының 17,8%-ын, яғни нақты 16 репрезентативті тілдік бірлікті құрап отыр. Жазушы идиостиліндегі «ТЕҢІЗ» концептуалды метафорасының семантикалық өрісі мен қолданылу аясын жүйелеу мақсатында төмендегі кестені ұсынамыз (2-кесте).

2-кесте – Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы «ТЕҢІЗ» концептісінің когнитивтік-бейнелеуіш сипаты

Метафоралық модель	**Мәтіндік контекст (мысал)**	**Концептуалды мағынасы (талдау)**
1	**2**	**3**
Аңыраған ашық теңіз	«Соның аяғы бұл, міне, айдалада, аңыраған ашық теңіз үстінде тұр» [18, 5-б.].	Метафора арқылы автор адамның психологиялық жағдайын, тұрмыстық қиындықтарын суреттеп отыр. Теңіз – кең, ұшы-қиыры жоқ кеңістік болса, «аңырау» сөзі оның тынышсыздығын, құбылмалы күйін білдіреді. Бұл тіркес сол күйдегі белгісіздік пен бос кеңістік әсерін қалыптастыру үшін қолданылған.
Ұлы теңіз ашулы	«Ұлы теңіз ашулы» [18, 13-б.].	Антропоцентризм: теңізге адамға тән мінез-құлықты беру арқылы табиғат пен кейіпкер психологиясының үндесуі.
Көк теңіздің қашағаны	«Сен жазған көк теңіздің қашағанын қуып аулаймын деп, қатын-баланды да ұмыттың» [18, 17-б.].	Орындалмас арманның, нәтижесі жоқ ізденістің символы. Адамның өмірлік мақсаттары мен міндеттері арасындағы қайшылық.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

2-кестенің жалғасы

1	2	3
Теңіздей алқап	«...жарық дүниені алып жатқан теңіздей алқап аспан астына симай далиып кетер еді» [18, 15-б.].	Кеңістік метафорасы қолданылған. Табиғаттың ұлылығы мен адам рухының, ішкі күйінің шексіздігін шендестіру.
Әупірім теңіздің әпербақан толқындары	«...әупірім теңіздің жағаға шапшып арс-арс ұрып жатқан әпербақан толқындарымен жағаласып жүріп...» [18, 37-б.].	Бұл жерде теңіздің суреттелуі, оның келтірген қиындығы мен балықшының өміріне төнген қауіп арқылы оқырманға күшті бейнелер мен эмоциялар беріледі. Теңіз табиғатының қатаңдығы мен балықшының өмірінің күрделілігін түсіндіру үшін лексикалық байлық және бейнелі құралдар шебер қолданылған.
Ұлы теңіз өкіреді	«Сыртта жел ызғиды. Іргеде ұлы теңіз өкіреді» [18, 44-б.].	«Өкіру» сөзі арқылы табиғат апаты мен дыбыстық кеңістік антроморфтандырылып, кейіпкердің ішкі драматизмі күшейтіледі. Диалектілік тұрғыда «өкіру» сөзі әсіресе Оңтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстанда жиі кездеседі. Бұл өңірлерде «өкіру» сөзі тек қана адам даусы емес, сонымен қатар табиғаттағы құбылыстарды (мысалы, желдің, теңіздің немесе жануарлардың дауысы) сипаттауға да қолданылады. Сондықтан бұл сөз кейбір аймақтық диалектілерге тән ерекшелікті көрсетіп, сол аймақтардың тұрмысын және тілдік ерекшеліктерін айқындайды.
Теңіз қаңсыған астаудай кеуіп қалғанда	«Теңіз қаңсыған астаудай кеуіп қалғанда...» [18, 75-б.].	Экологиялық және рухани дағдарыстың басты символы. Теңіздің тартылуы мен құрғауының тұрмыстық заттық теңеу арқылы концептуалдануы.
Су ашыды, балық құрыды	«Су ашыды», «Балық құрыды», «жеті жыл көктен сыңар жаңбыр тамбай, теңіз өңірінің қылтанағы күйіп кетті» [18, 75-б.].	Арал қасіретінің лексикалық маркерлері. Табиғаттың өлуі мен қоғамның әлеуметтік торығуын баяндайтын қысқа, нақты тіркестер.
Құдықтар түбі көрінді	«Теңіз қайтқалы жер астының суы тартылып, бұрын күрпіп тұратын құдықтар түбі көрініп жатыр» [18, 75-б.].	Құрмалас сөйлемдер жүйесі арқылы табиғаттың жай-күйінің өзгеруін, жақындаған экзистенциалдық қиыншылықтарды көрсету.
Көк теңіз, телегей теңіз, тұйық теңіз, суы тартылған теңіз, долы теңіз, теңіз өңірі, теңіз қайтқалы(7 атрибутивті модель)	Мәтін ішіндегі түрлі контекстік қолданыстар	Жазушының идиостилінде «теңіз» концептісінің түрлі семантикалық-эстетикалық реңктермен құбылып, авторлық концепцияны ашудағы жиілігін дәлелдейді.

Ескерту: Кесте мәліметтері Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының мәтіндік контекстерін авторлық талдау негізінде түзілді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Романдағы «аңыраған ашық теңіз» тіркесінде теңіз адамның ішкі психологиялық әлемімен сабақтастырылған күрделі эмоционалдық кеңістік ретінде көрінеді. «Аңырау» етістігі негізінен адамға немесе тірі тіршілік иесіне қатысты қолданылатын эмоционалды-экспрессивті лексема. Автор осы сөзді теңізге телу арқылы табиғат құбылысын антропоморфтандырып отыр. Нәтижесінде ТЕҢІЗ – ЖАЛҒЫЗДЫҚ, ТЕҢІЗ – БОС КЕҢІСТІК, ТЕҢІЗ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАҒДАРЫС тәрізді концептуалды модельдер қалыптасады. Кейіпкердің айдаладағы ашық теңіз үстінде тұруы оның өмірлік тірек нүктесінен ажырағанын, рухани тұрақсыз күйге түскенін аңғартады. Мұнда кеңістік адамның ішкі жан дүниесінің когнитивтік проекциясына айналған.

«Ұлы теңіз ашулы» қолданысында теңізге адамға тән мінез бен эмоция беріледі. Бұл – антропоөзектік танымның айқын көрінісі. Автор табиғат пен адам психологиясын біртұтас жүйеде қарастырады. Мұнда ТАБИҒАТ – ТІРІ АҒЗА, ТЕҢІЗ – МІНЕЗ ИЕСІ моделдері концептуалданған. «Ашулы» сын есімі теңіздің физикалық күйін ғана емес, кейіпкердің ішкі эмоционалдық шиеленісін де қатар бейнелейді. Яғни теңіз – кейіпкердің жан әлемінің символдық айнасы. Бұл тәсіл жазушының психологизмді табиғат құбылыстары арқылы тереңдететін идиостилін танытады.

«Көк теңіздің қашағаны» тіркесі лингвокогнитивтік тұрғыдан ерекше мәнге ие. Қазақ танымында «қашаған» – қолға түспейтін, еркіндікті сүйетін, жуасымайтын жануарға қатысты қолданылатын ұғым. Автор осы мәдени-танымдық стереотипті теңізге көшіру арқылы ТЕҢІЗ – ҰСТАТПАС АРМАН, ТЕҢІЗ – ҚУҒЫНДАҒЫ МАҚСАТ концептілерін жасайды. Бұл жерде теңіз тек табиғи кеңістік емес, адамның өмір бойы қол жеткізе алмайтын аңсары мен орындалмас үмітінің символына айналған. Кейіпкердің «қашағанды қууы» – оның өмірлік мағына іздеуінің когнитивтік моделі. Сонымен бірге бұл қолданыс адамның отбасы мен әлеуметтік жауапкершілігі және жеке арманы арасындағы қайшылықты көрсетеді. Яғни АРМАН – ҚҰҒЫН, ӨМІР – ҮЗДІКСІЗ ІЗДЕНІС метафоралары қалыптасады.

«Теңіздей алқап» тіркесінде кеңістік концептісі ерекше көрінеді. Мұнда автор теңізді өлшемдік-кеңістік модель ретінде пайдаланып отыр. Теңіздің шексіздігі мен алқаптың кеңдігі өзара ұқсастық негізінде концептуалданған. Бұл – КЕҢІСТІК – ШЕКСІЗДІК когнитивтік моделі. Сонымен қатар «аспан астына симай далиып кетер еді» деген тіркес табиғаттың физикалық кеңдігін ғана емес, адамның ішкі рухани әлемінің де шексіздігін меңзейді. Яғни кеңістік категориясы адамның эмоционалдық және танымдық мүмкіндіктерінің метафоралық репрезентациясына айналған.

Ал «әупірім теңіз» тіркесінде теңіз қатал тіршілік кеңістігі ретінде сипатталады. Мұндағы «әупірім» сөзі адамның жанкешті әрекетімен, қауіп-қатермен, зор қиындықпен байланысты эмоционалдық реңкке ие. Сондықтан теңіз – тіршілік үшін күрес алаңы ретінде көрінеді. Мұнда ТЕҢІЗ – ҚАУІП, ТЕҢІЗ – ТАҒДЫР СЫНАҒЫ, ТЕҢІЗ – ТІРШІЛІК КҮРЕСІ секілді концептуалды құрылымдар қалыптасады. Толқындардың «арс-арс ұруы» да теңіздің агрессивті, тірі күш ретінде қабылдануына негіз болады. Бұл – динамикалық метафора.

«Теңіз қаңсыған астаудай кеуіп қалғанда» [18, 75-б.], «*Су ашыды», «Балық құрыды», «Жеті жыл көктен сыңар жаңбыр тамбай, теңіз өңірінің қылтанағы күйіп кетті»* [18, 75-б.] мысалдарында теңіздің ауытқуы, оның тартылуы, оның құрғауы астауға теңестіріліп бейнеленген. Бұл теңеу Арал өңірінің экологиялық трагедиясын ғана емес, адамның ішкі күйзелісін, қоғамның рухани дағдарысын танытады. *«Теңіз қайтқалы жер астының суы тартылып, бұрын күрпіп тұратын құдықтар түбі көрініп жатыр»* [18, 75-б.] деген күрделі құрмалас сөйлемдер жүйесі арқылы автор жақындаған әлеуметтік-психологиялық қиыншылықтарды өзіндік тілдік шеберлігімен көрнекілейді.

Жалпы алғанда, романдағы «Теңіз» концептісі жалпы зерттеу базасының 17,8%-ын (16 бірлік) құрай отырып, бірнеше когнитивтік қабаттан тұратын күрделі семантикалық өріс құрайды.

Теңіз – өмір кеңістігі;

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Теңіз – тағдыр;
Теңіз – психологиялық күй;
Теңіз – жалғыздық;
Теңіз – арман;
Теңіз – қауіп;
Теңіз – тіршілік күресі;
Теңіз – шексіздік;
Теңіз – табиғат пен адам санасының бірлігі.

Осы арқылы Ә. Нұрпейісов теңіз образын тек пейзаждық деталь ретінде емес, кейіпкердің ішкі әлемін, рухани күйзелісін, экзистенциалдық ізденісін ашатын терең концептуалды-когнитивтік модель дәрежесіне көтерген. Жазушы идиостилінде теңіз – адам санасының, тағдырдың және өмірлік драманың символдық кеңістігі ретінде көркемдік-танымдық қызмет атқарады.

Ә. Нұрпейісовтің идиостиліндегі келесі бір маңызды қыр – кейіпкердің ішкі психологиялық күйін қоршаған ортамен шендестіру. Барлығына мәлім, Нұрпейісов Қызылорда облысы Арал өңірінің тумасы және автордың сөзқолданысында диалектілік тіркестер мен жергілікті этномаркерлер көптеп кездеседі. Бұл бағыттағы лингвистикалық модельдер жалпы зерттеу корпусының 13,3%-ын (12 нақты бірлік) құрайды. Жазушы идиостиліндегі бұл бірліктерді мағыналық тұрғыдан төмендегідей жүйелейміз:

Тұрмыстық тозу мен тауқымет маркерлері: «талқыдай», *«ақ жем болған тұмсық»* (2 бірлік). Мұнда *талқыдай* сөзі қазақ тілінде көбінесе тозған, жартылай бүлінген, жақсы күйде емес деген мағыналарды, ал *ақ жем болған тұмсық деген тіркес балықшылық тұрмысқа, тұз бен су әсерінен мүжілген күйге қатысты* детальды білдіреді.

Климаттық-кеңістіктік диалектілік тіркестер: «қапырық ауа», «қапырық түн», «қапырық бөлме», «қапырық үй», «қапырық кабинет», «қапырық жағалау» және «Теңіз жағасының түні – қапырық» [18, 177-б.] контекстікқолданысы (7 бірлік). Бұл аймақтық лексемалар тар кеңістік пен экзистенциалдық қыспақ метафорасын тудырады.

Өңірлік фразеологиялық орамдар: «тірліктің әуселесі», «боқ дүниенің әуселесі» және «әуселесі белгілі» қолданыстары (3 бірлік) «...бұның өзіне қалғандағы тірліктің әуселесі қандай боларын көрді де..., Сосын тағы да ішінен: «боқ дүниенің әуселесі белгілі еді ғой» деді [18, 246-б.]. Мұндағы тірліктің әуселесі деген тіркес - қазақтың халық ауыз әдебиетінде, әсіресе Оңтүстік Қазақстанда көп айтылады. Бұл сөз тіркесі қазақ тілінде тіршіліктің, өмірдің, күнкөрістің ерекшеліктері, мәні мен құпиясы деген мағынада қолданылады. «Әуселе» сөзі қазақ тілінде жасалуы, сипаты, өзгешелігі, мәні деген мағынаны білдіреді.

Тілдік тұрғыдан алғанда, автор осындай аймақтық маркерлерді пайдалана отырып, күйзелген қаланың, қатал өңірдің жағдайын әсерлі сипаттайды.

Жазушының авторлық қолтаңбасында кездесетін қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымына негізделген теңеулер мен портреттік сипаттамалар шығарманың көркемдік қуатын арттырып, оның психологиялық тереңдігін айқындайды. Бұл бағыттағы бейнелі орамдар жалпы зерттеу базасының 21,1%-ын, яғни нақты 19 репрезентативті тілдік бірлікті құрап отыр. Автор идиостиілндегі бұл көркемдік маркерлерді мағыналық құрылымына қарай төмендегідей нақты тізіммен жүйелейміз:

Ұлттық-философиялық танымдық метафоралар мен теңеулер (5 бірлік):

«Сарылдаған мұздай су» - суреткер адамға тән физикалық және психологиялық күйді үйлестіре отырып, сананың тазаруын, жаңа бағытқа бет алуын когнитивтік тұрғыдан өте шебер бейнелейді.

«Тас төбеге келген өрттей ыстық күн», «қиқы-жиқы көше», «аңызақ аптап», «қайнап тұрған аспан» тіркестері Арал өңірінің қатал табиғатын ғана емес, кейіпкердің ішкі дүниесіндегі қыспақ пен күйзелісті танытатын метафоралық қызметті атқарып тұр.

Арал қасіретін бейнелейтін когнитивтік модельдер (5 бірлік):

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Отқа қақтаған сары алтындай сап-сары күн [18, 48-б.] деген сөз тіркесінде *–дай* жұрнағы жалғану арқылы теңеу қызметін атқарып тұр. Мұнда күннің түсі сары алтынмен салыстырылады, яғни күннің сәулесі мен түсі өте жарқын әрі көз тартып тұр деп сипатталады. Бұл салыстыру күннің керемет сұлулығы мен жарықтығын бейнелейді;

Көзгелдектегі судай [18, 85-б.] - теңіз мен су арасындағы метафора, табиғаттың тұйықталып бара жатқан күйін көрсетеді. Бұл сөздерде су мен теңіздің тыныштықпен байланысы бар;

Екі емшектей [18, 85-б.] – екі дария аузынан қағылғалы - адам мен табиғаттың бірлігін білдіретін метафора. Мұнда теңіздің екі дариядан қоректенуі бейнеленген;

Көзгелдектей екі шалшық [11, 86-б.] – шалшықтар – бұл су бетінің үстінде болатын уақытша суқоймалар. Олар теңіздің құрып кетуі мүмкіндігін көрсетіп, табиғаттың көмекке мұқтаждығын білдіреді;

Ақтық дем алқымға таялған үмітсіз науқас [18, 85-б.] – бұл гипербола табиғаттың тағдырының қиындап, өлгенге таяу екенін көрсету үшін пайдаланылады. Науқас метафорасы теңізге қатысты қолданылып, оның ауыр күйін бейнелейді.

Дәстүрлі мәдени-діни стереотиптік маркерлер (2 бірлік):

Бақсы, балгер, құшнаштай бал ашқан сәуегейлер;...кітап ашқан ақ етек ишандай [18, 85-б.] – бұл тіркестердің әрқайсысында қазақтың халықтық мәдениетіндегі дәстүрлі сипаттамалар жатыр. Бұлар халықтың сенімдеріне, ғұрыптарына тән элементтер ретінде көрінеді. Мұндағы *құшнаш* деген сөздің өзі «көз тиюден сақтау» немесе «қорғаушы» мағынасында қолданылуы мүмкін. Автор сәуегейлердің сөзіне сену-сенбесін құшнаш сөзіне –тай жұрнағын жалғау арқылы көрсетеді және сонымен қоса *ақ етек ишандай* деген метафоралық теңеу арқылы да осыны әрі қарай өрбітеді. «Бақсы», «балгер», «сәуегей» сөздері қазақтың ежелгі дүниетанымындағы табиғаттың қияметі мен болашағын болжайтын адамдар болып саналады және мұнда синонимдік сөздер қатарын көрсетеді.

Анималистік және тұрмыстық теңеулер мен портреттік детальдар (7 бірлік):

«Күйлеген қаншықтың құйрығындай», «атан түйе көтермейтін ауыр бейнет», «қара құрттай киік», «қылдай қиянат» [18, 169-б.]*, «ашқарақ күшіктей өріп кеткен ой»* [18, 109-б.] сияқты теңеулер мен бейнелі орамдар шығарманың көркемдік қуатын арттырып қана қоймай, оның этнографиялық және психологиялық тереңдігін айқындайды.

«Мысық табандап» [18, 149-б.]*, «ісі өнбейтін жаман қатындай»* [18, 193-б.] тілдік орамдары суреттеліп отырған оқиғаның динамикасын, қимыл-қозғалыстың сипатын оқырман санасында көрнекі түрде сомдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, романда ұлттық танымға негізделген кейіпкер келбетін айқындайтын *«сабаудай ұзын кірпік», «шегір көз»* [18, 169-б.]*, «алақандай ала көз»* [18, 170-б.]*, «кілмік көз»* [18, 185-б.]*, «сұғанақ көз»* [18, 194-б.] сияқты портреттік сипаттамалар мен *«ит талағандай»* [18, 333-б.]*, «құйрығы құрт түскендей»* [18, 170-б.]*, «үйездеген жылқыдай»* [18, 174-б.]*, «жүндеген түйедей»* [18, 182-б.] секілді ұлттық танымға негізделген теңеулер, *«кебеждей қарын»* [18, 170-б.], *«аламан тышқанның құлағындай»* [18, 187-б.]*, «тертедей ұзын аяқ»* [18, 154-б.] сияқты халықтық бояуы теңдессіз орамдар осы корпустың көркемдік-эстетикалық қуатын арттырып, авторлық концепцияны толықтырып тұр.

Ә. Нұрпейсіов романында динамикалық қозғалысты, дыбыстық және бейнелік әлемді модельдеуде қос сөздер мен еліктеуіш лексемалар жүйесі маңызды рөл атқарады. Бұл топ жалпы зерттеу базасының 36,7%-ын, яғни нақты 33 репрезентивті тілдік бірлікті құрайды. Роман мәтінінен авторлық идиостильді айқындау үшін іріктелген негізгі лексемалардың құрылымдық-семантикалық сипатын кесте арқылы нақтылаймыз (3-кесте).

Корпустың жалпы жүйесін толықтыратын қалған 13 тілдік бірлік мәтін ішіндегі өзге де стильдік реңктерді айқындайды: *бүлк-бүлк* [18, 10-б.]*, дыр-дыр, құнжың-құнжың (бір нәрсені тез-тез, орынсыз етіп жасау немесе шұқылау, ләм-мим* [18, 18-б.]*, қыр-қыр* [18, 201-б.]*, былқылдап-сылқылдап, салдырлап-күлдірлеп* [18, 19-б.]*, дар-дар, үзе-мүзе, ту-ту, пыр-*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

пыр, әпі-шәпі (өте ұсақ, бейберекет әрекеттер), азан-қазан, [18, 113-б.]*, дүңк-дүңк* [т.б. беттерінен алынды]. Осы лексемалар бұл корпустың мәтін ішіндегі қолданыс жиілігін арттырып, оқырманға эмоционалды әсер етуді мақсат тұтады. Кейіпкерлердің табиғатпен байланысы, күдік пен үміт араласа отырып, белгілі бір әлеуметтік-мәдени проблемаларды көрсетеді. Оқырман Арал теңізінің жай-күйін, балықшылар өмірін осындай тілдік көркемдегіш-бейнелеуіш құралдар арқылы өздері бастан кешкен секілді сезіне алады.

3-кесте – Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы еліктеуіш-бейнелеуіш сөздердің концептуалды-семантикалық сипаты

Тілдік топтар	Нақты тілдік бірліктер (20 лексема)	Когнитивтік-эстетикалық қызметі
Бейнелеуіш қос сөздер (10 бірлік)	*ығы-жығы* [18, 193-б.]*, апалақ-құпалақ (тез әрі шулы қимыл-қозғалыс жасау)* [18, 7-б.]*, алау-далау (әбігер, шұғыл қозғалыс)* [18, 13-б.]*, апыл-ғұпыл (асығыс, тіпті шаршап-шалдығып жүріп-тұру)* [18, 14-б.]*, ырым-жырым* [18, 16-б.]*, бөлек-салақ (кезексіз, ретсіз орын алған жағдай), алқам-салқам (басқалардан бөлектенген, тәртіпсіз іс-әрекет,* [18, 19-б.]*, ұйқы-тұйқы, опыр-топыр (ешқандай ретсіз бір нәрселердің шұғыл қозғалысы)* [18, 113-б.]*, ебіл-себіл (шашылып кеткен, бытыраған нәрсе).*	Психологиялық әбігерді, шұғыл және ретсіз қимыл-қозғалыстарды, кейіпкерлердің ішкі хаосы мен мазасыздығын оқырман санасында көрнекі түрде сомдау.
Дыбыстық еліктеуіштер (10 бірлік)	*кеңк-кеңк* [18, 9-б.]*, жырқ-жырқ* [18, 6-б.]*, қарқ-қарқ* [18, 10-б.]*, сылқ-сылқ* [18, 11-б.]*, селк-селк* [18, 84-б.]*, дүрс-дүрс* [18, 213-б.]*, сарт-сұрт* [18, 19-б.]*, бұрқ-бұрқ, мырс-мырс, шық-шық* [18, 113-б.].	Кейіпкерлердің физиологиялық және эмоционалдық реакцияларын табиғат пен тұрмыстың акустикалық кеңістігін динамикалық түрде бейнелеу.

Түйіндей келгенде, Ә. Нұрпейісовтің бұл көріктеуіш-бейнелеуіш тәсілдері – қазақ тілінің бай мүмкіндіктерін пайдалана отырып, адам жанының тереңдігіне, табиғат пен қоғамдық өмірдің өзара әрекеттесуіне үңілудің басты жолы.

Мақаланың ғылыми тұжырымын былайша түсіндіреміз: Ә. Нұрпейісовтің идиостиліндегі концептуалды метафоралар жүйесі автордың дүниетанымдық моделін, ұлттық таным мен экзистенциалдық болмысты сабақтастыратын күрделі когнитивтік құрылым ретінде танылады. Жазушының көркемдік әлемінде метафора тек эстетикалық бейнелеу құралы емес, адамның ішкі психологиялық күйін, өмірлік тәжірибесін, рухани дағдарысын және табиғатпен байланысын концептуалдайтын танымдық механизм қызметін атқарады. Автор идиостилінде «ІЗ», «ТЕҢІЗ», «ЖОЛ» секілді концептілер кеңістік, қозғалыс, уақыт, тағдыр, жалғыздық және тіршілік күресі категорияларымен сабақтасып, концептуалды метафоралардың тұтас жүйесін құрайды. Соның нәтижесінде Ә.Нұрпейісовтің көркемдік дискурсында адам болмысы кеңістік пен табиғат құбылыстары арқылы модельденіп, психологизмнің терең когнитивтік сипаты қалыптасады.

Қорытынды

«Соңғы парыз» романындағы Әбдіжәміл Нұрпейісовтің өзекті тілдік фактілер мен көркемдік маркерлерді лингвокогнитивтік және стилистикалық тұрғыдан кешенді талдау нәтижесінде авторлық әлем бейнесінің өзіндік концептуалды моделі айқындалды. Роман мәтінінен іріктелген жиынтығы 90 репрезентативті тілдік бірлік зерттеу барысында өзара жүйелі 5 негізгі корпусқа жіктеліп, олардың мәтін ішіндегі когнитивтік-прагматикалық қызметі мен пайыздық өлшемі есептелді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

«ІЗ» және «ЖОЛ» концептуалды метафораларының корпусы (11,1%/10 бірлік) жазушы ойтанымында горизонтальді құрылымға салынған үздіксіз қозғалыста болатын кеңістік таңбасы ретінде зерттелді. Бұл мәдени код «ІЗ – ӨМІР ЖОЛЫ» концептуалды модельдерімен жүйеленіп, кейіпкерлердің тағдырлық соқпақтарын бейнелейді.

Авторлық әлем бейнесінің басты доминантасы болып табылатын «ТЕҢІЗ» концептісі (17,8%/16 бірлік) теңіздің статикалық табиғат нысаны емес, әрекет етуші субъект ретінде антроморфтандырылуын айқындайды. Мұнда «ТЕҢІЗ - ТАҒДЫР», «ТЕҢІЗ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАҒДАРЫС» модельдері кейіпкердің ішкі жан дүниесінің когнитивтік проекциясына айналған.

Этномаркерлі портреттік-диалектілік модельдер корпусы (13,3%/12 бірлік) Арал өңірінің тұрмыстық тауқыметі мен қатал климаттық қыспағын танытады. «Әуселе», «қапырық», «талқыдай» сияқты лексемалар мен жергілікті диалектілер романдағы оқиғалардың шынайылығын арттырып, кейіпкерлердің мінез-құлқы мен ақыл-ой ерекшеліктерін даралай түседі. Мұндай сөзқолданыстар автордың ұлттық болмыс пен рухани құндылықтарды суреттеудегі терең біліктілігін көрсетеді.

Ұлттық танымдық концептуалды теңеулер (21,1%/19 бірлік) қазақ халқының дәстүрлі тұрмысы мен мифопоэтикалық танымына негізделе отырып, «ТАБИҒАТ – АДАМ ЖАНЫНЫҢ АЙНАСЫ» концептуалды метафорасы аясында Арал қасіретінің экологиялық және әлеуметтік жай-күйін тереңдете түседі.

Экспрессивті-динамикалық еліктеуіштер мен бейнелеуіштер (36,7%/33 бірлік) шығармадағы динамикалық қозғалысты, дыбыстық және бейнелік әлемді модельдейді. Мәселен, «құнжың-құнжың», «жырқ-жырқ», «қарқ-қарқ» сияқты сөздер оқиғаның қарқынын, көңіл-күйдің құбылуын және адам мен табиғаттың егіздігін терең жеткізеді. Бұл – жазушы стиліндегі ырғақтылықтың айқын көрінісі.

Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының басты ерекшелігі – қазақ тілінің бай лексикалық қорын көркемдік мақсатта шебер пайдалануында жатыр. Зерттеу барысында анықталғандай, жазушының авторлық қолтаңбасы тілдің көпқабаттылығы мен бейнелеуіш тәсілдердің өзара үйлесімі арқылы ерекшеленеді. Автор тілдік құралдарды жай ғана суреттеу үшін емес, оқырманды кейіпкердің ішкі әлеміне терең бойлату үшін жұмсайды. Романдағы көркемдегіш құралдар, әсіресе метафоралар мен теңеулер кейіпкерлердің психологиясын, табиғат көріністерін және өмірдің философиялық мәнін ашуға қызмет етеді. Жазушы адамның ішкі сезімін сыртқы әлеммен байланыстыруда дыбыстық бейнелеулер - еліктеуіш сөздерді өте ұтымды қолданған. Сондай-ақ, шығарманың тілдік матауында қазақ халқының тұрмысы мен мәдениетіне тән аймақтық сөздер мен ауызекі сөйлеу элементтері маңызды рөл атқарады.

Ә.Нұрпейісовтің идиостиліндегі концептуалды метафоралар алғаш рет лингвокогнитивтік аспектіде кешенді түрде қарастырылып, олардың авторлық дүниетанымды репрезентациялаушы когнитивтік модель екендігі анықталды. Жазушы шығармаларындағы метафоралардың тек көркемдік-стилистикалық құрал емес, кейіпкердің психологиялық күйін, рухани тәжірибесін және экзистенциалдық болмысын концептуалдаушы танымдық құрылым қызметін атқаратыны дәлелденді.

Түйіндей келгенде, Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы – тіл мен стильдің бірегей бірлігін танытатын туынды. Жазушы қазақ тілінің барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, адам жанының тереңдігіне, қоғамдық өмірдің күрделілігіне үңіледі. Шығармадағы символика, шендестіру және көріктеуіш-бейнелеуіш құралдардың жиынтығы автордың көркемдік әлемінің эстетикалық және философиялық мәнін толық айқындап тұр. Ә.Нұрпейісовтің концептуалды метафоралар жүйесінде ұлттық дүниетаным, мифопоэтикалық таным және антропоөзектік қабылдау сабақтасып, қазақ көркем ойлауының когнитивтік моделін танытатыны ғылыми тұрғыдан негізделді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала AP 26100789 «Қазақ тілінің өміршеңдігі: жазушы тілінің тезаурусын әзірлеу және көркемсөздің семантикалық трансформациясын лингвокогнитивтік аспектіде зерттеу» (2025-2027) гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. – 232 б.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва: Гослитиздат, 1959. – 654 с.
3. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – Москва: Учпедгиз, 1957. – 188 с.
4. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Ленинград: Просвещение, 1972. – 271 с.
5. Болдырев Н.Н. Когнитивные исследования языка. Вып. IV: Концептуальные метафоры в языке и тексте. – М.-Тамбов: ИЯ РАН, ТГУ, 2009. – 480 с.
6. Semino E. Language and World Creation in Poems and Other Texts. – London: Longman, 1997. – 233 p.
7. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Пер. с англ. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 424 с.
8. Болотнова Н.С. Коммуникативная стилистика текста: словарь-тезаурус. – Москва: Флинта, 2018. – 384 с.
9. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 96 б.
10. Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 186 б.
11. Сыздықова Р., Шалабаев Б. Көркем текстi лингвистикалық талдау. – Алматы: Мектеп, 1989. – 128 б.
12. Rakhimova A.R., Nigmatullina A.M. Methodology for Teaching Students the Analysis of Turkish Fiction Texts // International Journal of Higher Education. – 2019. – Vol. 8, №7. – P. 13-20.
13. Parlindungan Pardede. Using Fiction to Promote Students' Critical Thinking // Journal of English Teaching. – 2019. – Volume 5 (3). – P. 156-168. http://dx.doi.org/10.33541/jet.v5i3.1309
14. Каримова Б., Қуантайұлы Н., Төлепберген Б. Көркем мәтіннің гендерлік ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 89–100. https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.08
15. Жұмағалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 243 б.
16. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 1992. – 267 б.
17. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 208 б.
18. Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз: Роман. – Алматы: Жазушы, 1998. – 464 б.

REFERENCES

1. Syzdyq R. Sozder soileidi [Words speak]. – Almaty: Sanat, 1994. – 232 b. [in Kazakh]
2. Vinogradov V.V. O iazyke hudozhestvennoi literatury [About the language of fiction]. – Moskva: Goslitizdat, 1959. – 654 s. [in Russian]
3. Sherba L.V. Izbrannye raboty po russkomu iazyku [Selected works on the Russian language]. – Moskva: Uchpedgiz, 1957. – 188 s. [in Russian]
4. Lotman Iu.M. Analiz poeticheskogo teksta [Analysis of the poetic text]. – Leningrad: Prosveshenie, 1972. – 271 s. [in Russian]
5. Boldyrev N.N. Kognitivnye issledovania iazyka. Vyp. IV: Konceptualnye metafory v iazyke i tekste [Cognitive language studies. Issue IV: Conceptual metaphors in language and text]. – M.-Tambov: IIa RAN, TGU, 2009. – 480 s. [in Russian]
6. Semino E. Language and World Creation in Poems and Other Texts. – London: Longman, 1997. – 233 p.
7. Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metafory, kotorymi my zhivem [The metaphors we live by] / Per. s angl. – Moskva: Editorial URSS, 2004. – 424 s. [in Russian]
8. Bolotnova N.S. Kommunikativnaia stilistika teksta: slovar-tezaurus [Communicative stylistics of the text: thesaurus dictionary]. – Moskva: Flinta, 2018. – 384 s. [in Russian]

9. Qonyrov T. Qazaq teneuleri [Kazakh equivalent]. – Almaty: Mektep, 1978. – 96 b. [in Kazakh]
10. Esembekov T.O. Korkem matin teoriasy: oqu quraly [Literary text theory: a textbook]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 186 b. [in Kazakh]
11. Syzdyqova R., Shalabaev B. Korkem teksti lingvistikalyq taldau [Linguistic analysis of the artistic text]. – Almaty: Mektep, 1989. – 128 b. [in Kazakh]
12. Rakhimova A.R., Nigmatullina A.M. Methodology for Teaching Students the Analysis of Turkish Fiction Texts // International Journal of Higher Education. – 2019. – Vol. 8, №7. – P. 13-20.
13. Parlindungan Pardede. Using Fiction to Promote Students' Critical Thinking // Journal of English Teaching. – 2019. – Volume 5 (3). – P. 156-168. http://dx.doi.org/10.33541/jet.v5i3.1309
14. Karimova B., Quantaiuly N., Tolepbergen B. Korkem matinnin genderlik erekshelikteri [Gender features of a literary text] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 89–100. https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.08 [in Kazakh]
15. Zhumagaliev Q. Adebiet teoriasy [Literary theory]. – Almaty: Mektep, 1969. – 243 b. [in Kazakh]
16. Qabdolov Z. Soz oneri [The art of the word]. – Almaty: Sanat, 1992. – 267 b. [in Kazakh]
17. Hasanov B. Qazaq tilinde sozderdin metaforaly qoldanyluy [Metaphorical use of words in the Kazakh language]. – Almaty: Mektep, 1966. – 208 b. [in Kazakh]
18. Nurpeiisov A. Songy paryz: Roman [The last duty: novel]. – Almaty: Zhazushy, 1998. – 464 b. [in Kazakh]

Linguocognitive Essence of Conceptual Metaphors in A. Nurpeisov's Idiostyle

Abstract. The article investigates the idiostylic features of Abdizhamil Nurpeisov, a prominent representative of modern Kazakh literature, from a linguocognitive perspective based on the novel «The Last Duty». The purpose of the study is to determine the semantic and cognitive nature of metaphorical models in the writer's idiostyle. In this regard, the linguocognitive interpretation of the concepts «Trail», «Sea», «Way» and the author's descriptive tools in the novel are analyzed. Linguocognitive, stylistic-statistical (quantitative counting method), conceptual, and linguostylistic methods of analysis were used in the study. The theoretical part examines the scientific foundations of the concept of idiostyle and identifies the features of the individual author's style. During the analysis, the writer's figurative word usage, conceptual metaphors, methods of personification, association, and symbolization are examined in terms of their function in revealing the psychology of the characters. From the linguistic material collected from the text of the novel, repeating, monotonous structures were filtered out, and 90 main representative language units vividly reflecting the author's style were selected for quantitative-qualitative analysis. During the stylistic-statistical analysis, it was found that 36.7% are expressive-dynamic onomatopoeic and figurative words, 21.1% are conceptual comparisons and portrait phrases based on national cognition, 17.8% represent the concept «Sea», which is the main dominant of the author's world picture, 13.3% are ethno-marked portrait-dialect models, and 11.1% comprise the metaphorical structures of the concepts «Trail» and «Way». As a result of the study, it is proved that through conceptual metaphors, A.Nurpeisov deeply reflects the philosophical connection between man and nature, forming an independent artistic system that deepens psychologism. The results of the study will serve as a basis for creating the writer's authorial lexicography and recognizing his idiostyle. The relevance of the article is determined by the need to identify the writer's worldview, the system of authorial concepts, and the features of the formation of cognitive models in a literary text through a linguocognitive study of the idiostyle.

Keywords: idiostyle, authorial lexicography, conceptual metaphor, cognitive model, concept «Trail», concept «Sea», concept «Way», the novel «The Last Duty».

Лингвокогнитивная значимость концептуальных метафор в идиостиле А. Нурпеисова

Аннотация. В статье на материале романа «Последний долг» в лингвокогнитивном аспекте исследуются идиостилистические особенности выдающегося представителя современной казахской литературы Абдижамила Нурпеисова. Цель исследования – определение семантической и когнитивной природы метафорических моделей в идиостиле писателя. В связи с этим анализируется лингвокогнитивная интерпретация концептов «След», «Море», «Путь» и авторских средств описания

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

в романе. В исследовании использовались лингвокогнитивный, стилистико-статистический (метод количественного подсчета), концептуальный и лингвостилистический методы анализа. В теоретической части рассматриваются научные основы понятия идиостиля, определяются особенности индивидуально-авторского стиля. В ходе анализа образные словоупотребления, концептуальные метафоры, методы персонификации, ассоциации и символизации писателя рассматриваются с точки зрения их функции в раскрытии психологии персонажей. Из языкового материала, собранного из текста романа, были отфильтрованы повторяющиеся, однообразные структуры, и для количественно-качественного анализа выделено 90 основных репрезентативных языковых единиц, ярко отражающих авторский почерк. В ходе стилистико-статистического отбора установлено, что 36,7% составляют экспрессивно-динамические звукоподражательные и образные слова, 21,1% – концептуальные сравнения и портретные обороты, основанные на национальном познании, 17,8% – концепт «Море», являющийся главной доминантой авторской картины мира, 13,3% – этномаркированные портретно-диалектные модели, а 11,1% – метафорические структуры концептов «След» и «Путь». В результате исследования доказано, что А. Нурпеисов через концептуальные метафоры глубоко отражает философскую связь между человеком и природой, сформировав самостоятельную художественную систему, углубляющую психологизм. Результаты исследования послужат основой для создания авторской лексикографии писателя и познания его идиостиля. Актуальность статьи определяется необходимостью выявления мировоззрения писателя, системы авторских концептов и особенностей формирования когнитивных моделей в художественном тексте посредством лингвокогнитивного исследования идиостиля.

Ключевые слова: идиостиль, авторская лексикография, концептуальная метафора, когнитивная модель, концепт «След», концепт «Море», концепт «Путь», роман «Последний долг».

Авторлар туралы мәлімет

Орынбасар Т.О. *– корреспондент-автор, PhD докторант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, e-mail: t_orynbasar@mail.ru, Қазақстан, Қызылорда қ.*

Амирбекова А.Б. *– филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, e-mail: marghan01@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Төлебаева А.Т. *– аға оқытушы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, e-mail: aidyn42@mail.ru, Қазақстан, Қызылорда қ.*

Information about the authors

Orynbasar T.O. *– The Corresponding Author, PhD Doctoral Student, Korkyt Ata Kyzylorda University, e-mail: t_orynbasar@mail.ru, Kazakhstan, Kyzylorda.*

Amirbekova A.B. *– Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, e-mail: marghan01@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*

Tolebayeva A.T. *– Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, e-mail: aidyn42@mail.ru, Kazakhstan, Kyzylorda.*

Сведения об авторах

Орынбасар Т.О. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, e-mail: t_orynbasar@mail.ru, Казахстан, г. Кызылорда.*

Амирбекова А.Б. *– кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, e-mail: marghan01@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*

Тулебаева А.Т. *– старший преподаватель, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, e-mail: aidyn42@mail.ru, Казахстан, г. Кызылорда.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ӘОЖ 81’11; МҒТАР 16.21.43
https://doi.org/10.47526/3107-3085.346

А.Т. КАРАБАЕВ
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
e-mail: askhat.karabaev@mail.ru

ҚАЖЫМ БАСЫМОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СИНТАКСИСІ МЕН ПУНКТУАЦИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ ОЙ-ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Аңдатпа. Мақала қазақ тіл білімі тарихындағы синтаксис пен пунктуация теорияларының қалыптасуын, сондай-ақ ұлттық тілдік дидактиканың және оқыту әдістемесінің даму жолдарын тереңірек зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілі, білікті әдіскер-педагог, профессор Қажым Аманғалиұлы Басымовтың (1896–1939) қазақ тілінің синтаксисі мен пунктуациясына, сондай-ақ орфографиясы мен терминологиясын жүйелеуге қосқан ғылыми үлесін кешенді түрде талдау. Зерттеу әдіснамасы ғалымның 1930-жылдардағы іргелі ғылыми-әдістемелік еңбектеріне, оның ішінде «Ауыл мұғалімі» және «Халық мұғалімі» журналдарында жарияланған маңызды мақалаларына жүргізілген контент-анализ, тарихи-салыстырмалы және мәтіннамалық талдауларға негізделген. Зерттеу барысында Қажым Басымовтың синтаксисті оқытуға жалаң формальды емес, функционалдық-прагматикалық тәсілді алғашқылардың бірі болып енгізгені нақты анықталды. Оның сөйлем мүшелерін, әсіресе күрделі пысықтауыш санаттарын мағыналық топтарға жіктеудегі жаңашылдығы, сондай-ақ ауызекі сөйлеуге тән «толымсыз сөйлемдер» ұғымын ғылыми айналымға енгізуі нақты лингвистикалық мысалдармен дәлелденді. Бұған қоса, тыныс белгілерін қоюдағы интонациялық-логикалық принципі жан-жақты қарастырылып, оның Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов сынды ізашарлардың еңбектерімен тарихи сабақтастығы айқын көрсетілді. Қорытындылай келе, ғалымның құрылымдық-функционалдық тұжырымдары қазақ тілін оқыту әдістемесінің және қазіргі коммуникативтік синтаксистің дамуына өте мықты іргетас болғаны ғылыми тұрғыдан толық негізделді. Бұл зерттеу ұлттық лингвистика тарихындағы ғалым мұрасының өзектілігін қайта жаңғыртады.

Кілт сөздер: қазақ тіл білімінің тарихы, Қажым Басымов, функционалдық синтаксис, интонациялық-логикалық принцип, пунктуация, тілдік дидактика.

Кіріспе

Қазақ тілін оқытудың әдістемесі ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі, қоғам қайраткері, әдіскер-ғалым – профессор Басымов Қажым Аманғалиұлы [1, 561-б.]. Өткен ғасырдың 20-30 жылдары ұлт зиялыларының басты назарында болған ағарту ісін қолға алған әдіскер-ғалым тіл білімі мен білім беру саласындағы реформаларға белсене қатысқан. Қажым Басымов – тіл білімінің бірнеше саласын, атап айтқанда, синтаксис, пунктуация, орфография,

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Карабаев А.Т. Қажым Басымовтың қазақ тілінің синтаксисі мен пунктуациясына қатысты ой-тұжырымдары // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 133-145. https://doi.org/10.47526/3107-3085.346
****Cite us correctly:***
Karabaev A.T. Qazhym Basymovtyn qazaq tilinin sintaksisi men punktuaciasyna qatysty oi-tuzhyrymdary [Kazym Basimov's Thoughts on Syntax and Punctuation of the Kazakh Language] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 133-145. https://doi.org/10.47526/3107-3085.346
Мақаланың редакцияға түскен күні 25.06.2025 / қабылданған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

терминология және қазақ тілін оқыту әдістемесін зерттеген әдіскер-ғалым және педагог. Ол өз заманы үшін маңызды әрі бүгінгі педагогикалық практикада да өзектілігін жоймаған құнды еңбектер жазды. Оның ғылыми ізденістері ғасырлар бойы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде өтіп келе жатыр.

Бұл зерттеудің өзектілігі Қажым Басымовтың бай ғылыми мұрасының қазіргі қазақ тіл білімі мен тілді оқыту әдістемесі үшін зор маңыздылығымен айқындалады. Оның еңбектері жазыла бастаған кезең 1920-1930 жылдар аралығын қамтиды және де ол қазақ қоғамындағы ауқымды тарихи-әлеуметтік өзгерістерге толы кезең еді. Ол кезеңде жаппай сауатсыздықты жою, қазақ тілінде жаңа оқулықтар мен әдістемелік құралдар шығару, латын графикасына көшу сияқты міндеттер басымдыққа ие болды [2]. Қоғамдық-мәдени өзгерістердің дәл осы кезеңі қазақ тілін зерттеуде жаңа бағыттардың пайда болуына қолайлы жағдай туғызды. Қажым Басымовтың ғылыми-педагогикалық қызметі тікелей осы ұлттық міндеттерді шешуге бағытталды. Оның еңбектері академиялық шеңбермен шектелмей, сол кездегі қоғамның практикалық қажеттіліктерімен тығыз байланыста болды. Ғалым мақалаларының «Ауыл мұғалімі» мен «Халық мұғалімі» сияқты басылымдарда жариялануы негізінен мұғалімдерге арналғандығын көрсетсе, екінші жағынан бұл олардың теориялық құндылығымен қатар қолданбалылық маңыздылығын да көрсетеді. Осылайша Қажым Басымовтың еңбектері жай ғана академиялық ізденіс емес, қазақ тарихындағы ұлтты қалыптастыру, мәдениетті дамыту, сауаттылықты арттыру сынды түбегейлі өзгерістер кезеңіндегі шұғыл әлеуметтік білім беру талаптарына тікелей прагматикалық жауап болды. Бұл кезеңдегі қарқынды өзгерістер оның зерттеу бағыттарын айқындады.

Мақаланың негізгі мақсаты – Қажым Басымовтың синтаксис, пунктуация, орфография және қазақ тілін оқыту әдістемесі салаларына қосқан елеулі үлесін жүйелі түрде талдау, сондай-ақ оның ғылыми-педагогикалық мұрасының қазіргі қазақ тіл білімі мен білім беру жүйесіндегі орнын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін Қажым Басымовтың 1930-1939 жылдары жарияланған негізгі ғылыми және оқу-әдістемелік еңбектеріне талдау жасау, оның лингвистикалық және әдістемелік көзқарастарын зерттеу, ғалымның идеяларын сол кезеңдегі басқа тілші-ғалымдардың тұжырымдарымен салыстыру сияқты міндеттер айқындалды. Зерттеу нысаны Қажым Басымовтың кең ауқымды ғылыми-әдістемелік мұрасы болып табылады. Оның еңбектерінің қазіргі педагогикалық практикада да өзектілігін сақтауы оның жасаған іргелі қағидаларының уақыт сынынан өткендігін, берік әрі түбегейлі дұрыс болғандығын көрсетеді. Бұл оның мұрасының тек тарихи ғана емес, сонымен бірге қазіргі қазақ тіл білімі мен білім беру саласындағы мәселелер үшін де құнды дереккөздер екендігін білдіреді.

XX ғасырдың басы қазақ тіл білімінің ғылым ретінде қалыптасу кезеңі болды. Бұл уақытта ұлттық тілдің құрылымын зерттеу, оның нормаларын белгілеу және оқыту әдістемесін әзірлеу міндеттері өзекті болды. Осы бағыттың негізін қалаушылардың бірі Ахмет Байтұрсынұлы болды, оның «Тіл-құрал» еңбегі тек оқу құралы ғана емес, қазақ тіл біліміндегі алғашқы ғылыми грамматика, қазақ тілінің ғылыми сипаттамасын жүйелі түрде берген фундаменталды еңбек ретінде үлкен тарихи маңызға ие [3; 4]. Бұл еңбекте сөйлем мүшелері оқушылардың грамматикалық категорияларды қабылдауын жеңілдететін практикалық тұрғыдан қарастырылды. Алайда бұл еңбектер негізінен сипаттамалық-ағартушылық сипатта болды, тұтас дидактикалық жүйені құраған жоқ. Грамматикалық категориялар мен орфографиялық нормаларды анықтау арқылы қазақ тілін жүйелеуге ғалымдар Құдайберген Жұбанов, Телжан Шонанов, сондай-ақ қазақ фонетикасы мен орфографиясының негізін салушылардың бірі Әлімхан Жүнісбек елеулі үлес қосты [41, 423-б.].

Тіл білімі саласындағы маңызды еңбектердің қатарында Қажым Басымовтың ғылыми-педагогикалық мұрасы ерекшеленеді. Ол алдыңғы зерттеушілердің идеяларын дамыта отырып, синтаксистік және пунктуациялық категорияларды оқыту әдістемесімен жүйелі

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

түрде ұштастыра білді [5, 48-б]. Оның «Сөйлем мүшелері туралы» (1938), «Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері» (1939), «Пысықтауыш» (1939), «Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік» (1939) сияқты бірнеше еңбектері синтаксистік ұғымдарды теориялық негіздеуге ғана емес, сонымен қатар оларды білім беру практикасында да қолдануға бағытталды [6, 18-б.; 7, 32-б.; 8, 42-б.; 9, 16-б.]. Қажым Басымов ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы мен профессор Құдайберген Жұбановтың идеяларын жалғастыра отырып, синтаксистік және пунктуациялық құбылыстарды педагогикалық тұрғыдан түсіндіру қажеттілігін атап өтті [10, 25-б.; 11, 105-б.]. Ол грамматиканың функционалдық мақсатын айқын көрсетті, оны зерттеуді жазбаша және ауызша сөйлеуді дамыту міндеттерімен байланыстырды. Осылайша, Қажым Басымовтың теориялық ізденістерді мұғалімдер мен оқушыларға қолжетімді және түсінікті практикалық әдістемелік құралдарға айналдырып, қазақ тіл білімінің «сипаттамалық-ағартушылық» кезеңнен «жүйелілік-дидактикалық» кезеңге өтуінде маңызды роль атқарды [12, 115-б.]. Бұл жай ғана жаңа фактілерді атап өту емес, жүйелеу мен теориялық интеграцияның жаңа деңгейіне көтерілуін білдірді.

Қажым Басымовтың мұрасы кейінгі зерттеушілер тарапынан жоғары бағаланады. Мысалы, профессор Шамғали Сарыбаев ғалымның отбасылық мұрағатынан түпнұсқа қолжазбаларды, атап айтқанда, «Жұрнақтар» атты еңбегін тауып, оның ғылыми мұрасының қайта жаңғыруына ықпал етті [13, 22-б.]. Белгілі ғалым Төлеубай Қордабаев өзінің «Қазақ тіл білімінің қалыптасу және даму жолдары» атты еңбегінде Қажым Басымовты қазақ синтаксистік мектебінің негізін қалаушылардың бірі ретінде қарастырады [14, 55-б.]. Иманбай Ұйықбаевтың пікірінше, Қажым Басымовтың еңбектерін «мұзтаумен» салыстыруға болады, оның едәуір бөлігі әлі толық зерттелмеген және оның ғылыми білімін жіктеуді, құрылымдауды және ғылыми ортада талдау, іздеу және пайдалану үшін қолжетімділікті қамтамасыз ететіндіктен де одан әрі терең зерттеуді және жүйелеуді қажет етеді [15, 34-б.]. Бұл «мұзтау» метафорасы ізденушілерді ғалым мұраларын зерттеуге ғана үндеу ғана емес, сонымен қатар Қажым Басымовтың кейбір белгілі еңбектері тек «көрінетін бөлігі» ғана болуы мүмкін екендігін меңзейді. Бұл ғалымның талданбаған немесе ашылмаған еңбектерінің әлеуеті молдығын көрсетеді [15, 35-б.].

Төмендегі кестеде Қажым Басымовтың ғылыми жаңашылдығы мен ерекшелігі, оны замандас ғалымдардың еңбектерімен салыстыра отырып айқын көрсету мақсатында қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің синтаксис, пунктуация және оқыту әдістемесіне қатысты көзқарастарының салыстырмалы сипаттамасы берілген. Бұл 1-кесте әр ғалымның нақты үлесін жүйелі түрде көруге және Қажым Басымовтың еңбектерінің маңызын түсінуімізге көмектеседі [5, 50-б.; 6, 20-б.; 7, 35-б.; 8, 45-б.; 9, 18-б.; 10, 26-б.].

1-кесте - Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің синтаксис, пунктуация және оқыту әдістемесіне көзқарастарының салыстырмалы сипаттамасы

Критерий	А. Байтұрсынұлы	Қ. Жұбанов	Т. Шонанұлы	Қ. Басымов
Синтаксиске көзқарасы	Практикаға бағытталған	Құрылымдық, теориялық	Сипаттамалы-қолданбалы	Құрылымдық-функционалдық
Пунктуацияға көзқарасы	Шектеулі	Орфография аясында	Мысалдармен негіздеу	Интонациялық-логикалық
Оқыту әдістемесі	Қарапайым жаттығулар	Жекелеген ұсыныстар	Жартылай ескертпелер	Жүйелі дидактикалық модель
Оқу бағдарламаларына әсері	Жанама	Концептуалды	Жартылай	Тікелей қатысу және редакциялау

Ескерту: автормен құрастырылған [16; 17; 18; 19, 120-б.]

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Бұл кесте Қажым Басымовтың синтаксис пен пунктуацияға қосқан үлесін нақтылайды. Кестеде Басымовтың ғылыми әдістері мен жаңашыл көзқарастары және ізашарларымен салыстырыла отырып, ғалымның еңбектерінің ерекшелігі мен маңыздылығы жақсы көрсетіледі.

Қажым Басымовтың ұсынған тәсілдерінің басқа ғалымдардың ұсынған тәсілдерімен салыстырғандағы артықшылықтары:

– Синтаксиске тереңірек және заманауи көзқарас. Егер Ахмет Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов және Т. Шонановтарда синтаксис негізінен практикалық, теориялық немесе сипаттамалық тұрғыдан қарастырылса, Қажым Басымов құрылымдық-функционалдық тәсілді қолданады, бұл тілдегі синтаксистік бірліктердің құрылымын ғана емес, сонымен қатар қызметтерін де ашуға мүмкіндік беріп, синтаксистік жүйені неғұрлым тұтас түсінуді қамтамасыз етеді [16; 17; 18; 19, 120-б.].

– Пунктуацияға инновациялық көзқарас. Басқа ғалымдардағы шектеулі немесе фрагменттік тәсілден айырмашылығы Қажым Басымов интонациялық-логикалық әдісті пайдаланады, бұл сөйлеудің мағыналық және интонациялық құрылымын түсіну арқылы пунктуацияны саналы түрде меңгеруге ықпал етеді.

– Оқыту әдістемесінің жүйелілігі. Алдыңғылардың әдістемелері жаттығулар, жекелеген ұсынымдар немесе жеке жазбалар түрінде ұсынылса, Қажым Басымов жүйелі дидактикалық модельді ұсынады, бұл бірізді және тиімді оқытуды қамтамасыз етеді.

– Оқу бағдарламаларына тікелей ықпалы. Қажым Басымов оқу бағдарламаларын әзірлеуге және редакциялауға тікелей қатысты, бұл оның тәсілінің практикалық бағытталғанын және білім беру жүйесіне бейімделгендігін көрсетеді, ал басқа ғалымдардың ықпалы жанама немесе ішінара болды.

Осылайша, Қажым Басымовтың тәсілдері жүйелілігімен, функционалдығымен және практикалық бағыттылығымен ерекшеленеді, бұл оларды мектеп бағдарламалары аясында синтаксис пен пунктуацияны оқыту үшін неғұрлым тиімді етеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы: Қ. Басымовтың синтаксис пен пунктуацияға қосқан үлесі алғаш рет функционалдық-прагматикалық тұрғыдан кешенді талданып, нақты тілдік мысалдармен негізделді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Бұл зерттеу Қажым Басымовтың 1930 жылдан 1939 жылға дейінгі кезеңде жазылған еңбектері негізінде, оның қазақ тілінің синтаксистік және пунктуациялық нормаларының қалыптасуына қосқан үлесін талдау және жүйелеу мақсатында жүргізілді. Зерттеу барысында әртүрлі ғылыми әдістер кешенді түрде қолданылды. Қажым Басымовтың ғылыми-педагогикалық қызметінің көпқырлылығын ескере отырып, оның мұрасын толық ашу үшін дәл осындай кешенді әдіснамалық тәсілді пайдалану қажет болды. Ол тек теоретик қана емес, сонымен қатар практик-әдіскер, сондай-ақ сол кездегі тіл реформаларына белсене қатысқан қоғам қайраткері болғандықтан, оның мұрасы лингвистикалық теорияны, оқыту әдістемесін және тарихи контексті қамтиды. Сондықтан оның еңбектерін толыққанды түсіну үшін бір әдіс жеткіліксіз. Бұл көпқырлы әдіснамалық тәсіл ғалымның мұрасының тереңдігі мен ауқымын түсіну үшін маңызды.

Текстологиялық әдіс Қажым Басымовтың 1938-1939 жылдары жарияланған «Сөйлем мүшелері туралы», «Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері», «Пысықтауыш», «Құрмалас сөйлемдерге қойылатын үтір белгілері», «Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік» сияқты негізгі мақалаларын талдау арқылы қолданылды. Бұл әдіс грамматикалық құрылымдарды сипаттауда автордың нақты тұжырымдамаларын, оның терминологиясын және жүйелеудің ішкі логикасын анықтауға мүмкіндік берді. Мысалы, 1939 жылы жазылған «Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік» атты мақаласында ол алғаш рет «толымсыз сөйлемдер» терминін енгізіп, оны ауызекі сөйлеу тілі мысалдарымен түсіндіреді, бұл автордың жаңашыл көзқарасын көрсетеді [8, 44-б.]. «Толымсыз сөйлемдер» күнделікті

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

сөйлеуде жиі кездеседі, бірақ формальды грамматика үшін қиындық тудыруы мүмкін. Оларды қарастырып, «ауызекі сөйлеумен» байланыстыру арқылы тілдің вариациясы мен контексін түсінгенін көрсетті.

Контент-талдау әдісі мәтіндік материалдарды құрылымдық-семантикалық талдау, сөйлем мүшелеріне, сөйлем түрлеріне және тыныс белгілеріне қатысты анықтамалар мен ережелерді жүйелеу үшін пайдаланылды. Бұл әдіс Қажым Басымовтың теориялық және практикалық жетістіктерін жалпылауға және олардың еңбектеріндегі жиілігі мен жүйелілігін бағалауға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы-тарихи әдіс Қажым Басымовтың синтаксиске қатысты көзқарастарын Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов, Телжан Шонанов және Сәрсен Аманжоловтың еңбектерімен салыстыру арқылы оның ерекшеліктері мен жаңашыл тәсілдерін анықтауға көмектесті [13, 40-б.; 17; 18; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27]. Мысалы, Қажым Басымовтың сөйлем мүшелерін анықтауда тек формальды сұрақтарды ғана емес, сонымен қатар сөздердің семантикалық жүктемесі мен синтаксистік қызметін ескеруді ұсынуы оны замандастарынан ерекшелендірді [19, 145-б.].

Жіктеу және типологиялық әдістері сөйлем мүшелерін (бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш), олардың түрлерін (жай, құрмалас, бірыңғай), сондай-ақ күрделі сөздерді (біріккен, қос, қысқарған) және құрмалас сөйлемдердің түрлерін (салалас, сабақтас, аралас) оларға тән тыныс белгілері ережелерімен бірге құрылымдық ажырату үшін қолданылды. Бұл автор ұсынған нормалар жүйесін нақты анықтауға мүмкіндік берді [28].

Метатілдік әдіснамалық рефлексия (метатілдік рефлексия) Қажым Басымовтың «Грамматиканы оқыту туралы» мақаласында баяндалған әдістемелік қағидаларына сүйене отырып, грамматикалық ұғымдарды оқыту әдістемесі тұрғысынан сипаттау үшін қолданылды. Бұл жұмыста ол теориялық білімді практикалық жаттығулармен байланыстыру, тілдің функционалдық табиғатын, оқушылардың синтаксистік құрылымдарды саналы түрде пайдалануын дамыту қажеттілігі сияқты әдістемелік қағидаларды негіздеді [29; 30, 112-б.; 31, 26-б.].

Мұрағаттық-құжаттық (деректанулық) әдіс Қажым Басымовтың 1930-1939 жылдар аралығында «Ауыл мұғалімі» мен «Халық мұғалімі» журналдарындағы жарияланымдарына тарихи-контекстуалды шолу жасау үшін пайдаланылды [5-10]. Бұл әдіс зерттелетін ережелердің пайда болу кезеңін, олардың жазу реформасымен және сол кездегі мектеп бағдарламаларын стандарттау міндетімен тығыз байланысын анықтауға мүмкіндік берді. Қолданылған әдістердің өзі (мысалы, нақты педагогикалық мақалалардың мәтіндік талдауы, «Грамматиканы оқыту туралы» еңбегіне метатілдік рефлексия жасау) Қажым Басымовтың лингвистикалық теорияны практикалық оқыту қолданбасымен және жазу реформасы мен бағдарламаларды стандарттау сияқты қоғамдық қажеттіліктермен қалай байланыстырғанын түсінуге бағытталғанын көрсетеді.

Осылайша, Қажым Басымовтың ғылыми мұрасы алты кешенді қолданылған әдіс арқылы зерттелді, бұл оның қазақ тілінің синтаксистік және пунктуациялық тұжырымдамаларының қалыптасуында, сондай-ақ оны оқыту әдістемесінің дамуындағы елеулі ролін анықтауға мүмкіндік берді. Негізгі дереккөздер ретінде құжаттар – бұл түпнұсқа автордың зерттеуіндегі ішкі құжат атаулары болуы мүмкін және интернет-ресурстар пайдаланылды [32; 33, 115-б.; 34, 203-б.].

Талдау мен нәтижелер

Қажым Басымовтың 1930 жылдан 1939 жылға дейінгі кезеңде жарияланған ғылыми-әдістемелік еңбектерін талдау оның қазақ тілінің синтаксисін, пунктуациясын, орфографиясын және оқыту әдістемесін қалыптастыру мен дамытуға қосқан елеулі үлесін көрсетті. Оның грамматикалық еңбектері тілдік нормалар мен оқыту әдістемесінің тоғысында болып, өз заманы үшін құрылымдық лингвистика мен функционалды синтаксис аясында озық жүйені ұсынды.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Қажым Басымовтың синтаксис саласындағы еңбектері қазақ сөйлемінің құрылымын зерттеуде жаңа бағыттар ашты. Ол тек сұрақтарға негізделген дәстүрлі формальды тәсілдің шектеулілігін көрсетіп, сөйлемдегі сөздің семантикалық ролі мен синтаксистік қызметін пайдалануды ұсынды. Бұл қазақ тіл білімінде тілдік құбылыстарға тереңірек және шынайырақ қарауға мүмкіндік берген маңызды бетбұрыс болды. Дәстүрлі грамматика сөйлем мүшелерін анықтауда көбінесе морфологиялық формалар мен сұрақтарға сүйенеді. Қажым Басымовтың семантика мен қызметті қосуға итермелеуі талдаудың тереңірек деңгейін көрсетеді. Бұл маңызды, себебі бірдей формалар немесе сұрақ-жауаптар әртүрлі қызметтерді жасыруы мүмкін. Мысалы, «Еркінбек кеше үш кітап алды» сөйлемінде әрбір сөз мағыналық жүктемесі бойынша жіктеледі: «Еркінбек» - бастауыш (кім?), «кеше» - пысықтауыш (қашан?), «үш» - анықтауыш (қанша?), «кітап» - толықтауыш (нені?), «алды» - баяндауыш (не істеді?) (сөйлем мүшелерінің қазақша атаулары негізінде).

Ол бастауыш пен баяндауышты сөйлемнің орталық мүшелері ретінде бөліп көрсетті, олардың болмауы мағынаның толық болмауына әкелетінін жеткізді. Қажым Басымов сондай-ақ «толымсыз сөйлемдер» ұғымын енгізіп, оларды ауызекі сөйлеу контексі арқылы түсіндірді, бұл оның синтаксиске функционалдық көзқарасын көрсетеді. Сонымен қатар ол сөйлем мүшесі пысықтауышты егжей-тегжейлі зерттеп, оның түрлерін (мезгіл, мекен, сын, себеп, мақсат) жүйелеп, олардың сұрақтары мен мысалдарын нақтылады. Пысықтауышты оның әртүрлі түрлерімен (мезгіл, мекен және т.б.) жүйелі түрде санаттау мұғалімдер мен оқушыларға осы күрделі сөйлем мүшесінің нақты, ұйымдастырылған картасын ұсынады. Бұл жай ғана абстрактілі жіктеу емес; бұл нақты өмірдегі тілді қолдануды түсіну және оқыту үшін практикалық құралдар жасау, оның «ғалым-әдіскер және педагог» ретіндегі ролін көрсетеді.

Төмендегі 2-кестеде Қажым Басымовтың пысықтауышқа қатысты ойлары жинақталған. Бұл кесте оның синтаксистік талдаудағы жүйелілігі мен нақтылығын көрсетеді.

2-кесте - Қ. Басымов бойынша пысықтауыш түрлері, сұрақтары және мысалдары

Пысықтауыш түрі	**Сұрақтары**	**Мысалдар**
1	**2**	**3**
Мезгіл пысықтауыш	қашан? қанша уақыт? қай уақытта?	Ол ертең келеді, сағат тоғызда шықты.
Мекен пысықтауыш	қайда? қайдан? қай жерге?	Ол үйде отыр, мектепке барды.
Амал (сын) пысықтауыш	қалай? қалайша? қайтіп?	Жақсы оқиды, шапшаң жүгірді, жүре-жүре жетті.
Себеп пысықтауыш	неліктен? не себептен?	Оқымағандықтан қателесті.
Мақсат пысықтауыш	не үшін? кім үшін?	Білім алу үшін келді, отан үшін күресті.
Құрылымдық түрлері		
Дара пысықтауыш		қазір, мұнда, кеше
Күрделі пысықтауыш		бүгін кешке дейін, мектепке дейін, содан бері
Бірыңғай пысықтауыш		кеше, бүгін, ертең (бір сұрауға жауап берген бірнеше пысықтауыш)

Қ. Басымовтың пысықтауыш санаттарын бұлайша (мезгіл, мекен, себеп, мақсат, амал және т.б.) мағыналық топтарға жіктеуі – сол кезеңдегі қазақ тіл білімі үшін үлкен ғылыми жаңалық болды. Бұл жіктеу сөздердің тек морфологиялық тұлғасына ғана емес, сөйлем ішіндегі атқаратын синтаксистік-семантикалық қызметіне негізделген. Мысалы, ғалым өзінің еңбегінде пысықтауыштың жалаң грамматикалық форма емес, іс-әрекеттің қалай, қашан, не

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

себепті және қандай мақсатпен орындалғанын айқындайтын маңызды функционалдық мүше екенін атап көрсетеді. Бұдан біз ғалымның қазақ тілі грамматикасын жалаң сипаттамалық емес, функционалдық бағытта зерттеудің негізін салғанын байқаймыз. Бұл тәсіл қазіргі академиялық грамматикадағы пысықтауыш түрлерімен толық үндеседі әрі тілді оқыту дидактикасында өзінің тиімділігін дәлелдеді.

Синтаксис саласындағы еңбектерімен қатар Қажым Басымов қазақ тілінің пунктуациялық жүйесін қалыптастыруға да елеулі үлес қосты, әсіресе құрмалас сөйлемдердегі тыныс белгілерінің ережелерін нақтылауына қатысты мақалалары сөзімізге дәлел бола алады. Ол тыныс белгілерінің қойылуын интонацияға, ойдың логикалық аяқталуына және сөйлем бөліктері арасындағы грамматикалық байланыстарға негіздеу қажеттігін атап көрсетті.

Төмендегі 3-кестеде Қажым Басымовтың құрмалас сөйлемдердегі тыныс белгілерінің негізгі ережелері жинақталған.

3-кесте - Қ. Басымовтың құрмалас сөйлемдердегі тыныс белгілерінің негізгі ережелері

Құрмалас сөйлем түрі	**Тыныс белгісінің қойылу шарты**	**Мысалдар**
1	**2**	**3**
Салалас құрмалас сөйлем		
Жалғаулықсыз (іргелес)	Жай сөйлемдер арасына үтір қойылады.	*Ол келді, мен қалдым.*
Жалғаулықты	*Бірақ, сондықтан, дегенмен, өйткені, болмаса, немесе* т.б. жалғаулықтардың алдынан немесе бірнешеуінің арасынан үтір қойылады.	*Ол келді, бірақ ештеңе айтпады. Не сен барасың, не мен барамын.*
Сабақтас құрмалас сөйлем		
	Бағыныңқы мен басыңқы сөйлем арасына үтір қойылады.	*Егер күн жауса, егін шықпайды.*
	Бағыныңқы сөйлем есімше, көсемше, шартты рай тұлғаларында болса, үтір міндетті түрде қойылады.	*Ол келгенде, біз шыққан едік.*
Аралас құрмалас сөйлем	Салалас пен сабақтастың қиысып келуінен құралады, тиісті тыныс белгілері қойылады.	*Сен де кел, мен де келемін, өйткені бұл маңызды мәселе.*

Басымовтың тыныс белгілерін қоюдағы интонациялық-логикалық принципі ерекше назар аударуды қажет етеді. Ол тыныс белгілерін тек қатып қалған грамматикалық ережелердің көрінісі емес, сөйлеушінің ойын, логикалық кідірісін (пауза) дәл жеткізудің прагматикалық құралы ретінде таныды. Мәселен, ғалым «Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік» атты мақаласында тыныс белгілерінің қызметін түсіндіре келе, жазуда тыныс таңбаларын дұрыс қоюдың ең басты шарты – сөйлемнің грамматикалық құрылысы мен сөйлеушінің дауыс ырғағын (интонация мен логикалық кідірісті) қатаң басшылыққа алу екенін тұжырымдайды. Бұл принцип оқушыларды сөйлемді құрғақ жаттап алмай, оның мағыналық бөлшектерін түсініп, дұрыс интонациямен оқуға дағдыландырды. Яғни, Басымов сол кездің өзінде қазіргі заманғы коммуникативтік синтаксистің басты талаптарын мектеп тәжірибесіне енгізген.

Осылайша, зерттеудің әдіснамасы мен нәтижелерінен Қажым Басымовтың қазақ тіл білімін дамытудағы тәсілдері арқылы оның маңыздылығы мен жаңашылдығын көруге болады.

Қажым Басымовтың ғылыми көзқарастары қазақ тіл білімінің дамуында маңызды роль атқарды және өз заманы үшін ерекше жаңашыл болды. Оның сөйлем мүшелерін анықтау мен жіктеуге, синтаксистік байланыстарды талдауға және тыныс белгілерінің ережелеріне

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

қатысты тәсілдері қазақ тілінің құрылымын терең түсінуге және оқытудың педагогикалық міндеттерін шешуге ықпал етті.

Қажым Басымовтың идеялары коммуникативтік лингвистика немесе прагматика сияқты бағыттарды тікелей атамаса да, олардың көптеген негізгі қағидаларын алдын ала болжады. Мысалы, ол тыныс белгілерін қою кезінде мағыналық аяқталу мен интонациялық рәсімдеуді ескеру қажеттілігін атап өтті, бұл кейіннен функционалды-прагматикалық теориялардың негізі болды. «Сөйлем мүшелері туралы» атты мақаласында Қажым Басымов, егер сөйлем логикалық бөлуді қажет етсе, зат есіммен білдірілген бастауыш пен баяндауыштың арасына сызықша қоюды ұсынды («Ауыл мұғалімі») [6, 21-б.]. Осыған ұқсас, ол төл сөзді және арнайы терминдерді рәсімдеу үшін тырнақшаларды пайдалануды ұсынып, еуропалық тыныс белгілері жүйесінің элементтерін қазақ тілінің нормаларына бейімдеді. Оның еуропалық тыныс белгілерін бейімдеуі соқыр көшірме емес, қазақ тілінің қажеттіліктеріне негізделген, ойластырылған интеграция болды. Бұл оның тәсілін қазіргі прагматикалық тіл тұжырымдамаларына сәйкес келетін, функционалды негізделген ұлттық тыныс белгілері үлгісі ретінде қарастыруға болады.

Қажым Басымовтың педагогикалық көзқарастары да жүйелілігімен ерекшеленді және бірізділік пен көрнекілік қағидаларына негізделді. Оның грамматика бойынша оқу бағдарламалары «қарапайымнан күрделіге» қағидасына негізделді және грамматикалық білімді нақты сөйлеу практикасы контексінде қолдануға бағытталды. Оқушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған бұл әдістемелік идеялар бүгінгі күні де өзекті болып қала береді. Ол ережелерді механикалық жаттауды мақсат етпеді, керісінше, оқушылардың грамматикалық құрылымдарды саналы түрде қолдануына, көркем мәтіндермен жұмыс істеу арқылы олардың шығармашылық дағдыларын дамытуға ұмтылды. «Мұғалімдерге арналған сырттай оқу курстарының оқу бағдарламалары мен әдістемелік нұсқаулары» [35] сияқты еңбектері педагогтарға нақты әдістемелік ұсыныстар берді. Бұл тәсілдер коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың қазіргі идеясына жақын және оның жай ғана формальды білім беру емес, оқушының тұлғасын дамытуға ұмтылысын көрсетеді.

Қажым Басымовтың ғылыми мұрасын зерттеу әлі аяқталған жоқ. Иманбай Ұйықбаевтың оның еңбектерін «айсберг» деп сипаттауы бұл мұраны одан әрі тереңдетіп зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Әсіресе Шамғали Сарыбаев тапқан «Жұрнақтар» сияқты аз зерттелген және жарияланбаған материалдар құнды.

Осылайша, Қажым Басымовтың тәсілін қазақ тілінің синтаксисі мен пунктуациясының алғашқы жүйелі ғылыми-педагогикалық тұжырымдамаларының бірі деп санауға болады, мұнда әдістемелік қолдану теориялық қатаңдық сияқты маңызды болды. Тікелей терминологияның толық қалыптасуына қарамастан, оның идеялары көптеген кейінгі нормалардың негізі болды және бүгінгі күнге дейін өзекті болып отыр.

Талдау нәтижесінде Қажым Басымовтың синтаксис бойынша тұжырымдары (мысалы, сөйлем мүшелерінің функционалдық рөлі) және пунктуациядағы интонациялық-логикалық тәсілдері қазақ тіл білімінің дамуына негіз болғаны анықталды. Бұл тұжырымдар сол кездегі реформаларға (латиницаға көшу, сауаттылықты арттыру) тікелей байланысты болды. Жүргізілген зерттеу барысында төмендегідей нәтижелер белгіленді:

1) Қажым Басымов ұсынған әдістемелік ұстанымдар қазіргі қазақ тілін оқыту бағдарламаларында қолдануға лайық;

2) Басымовтың еңбектеріндегі кейбір теориялық байламдар мен әдістемелік ұстанымдар қазіргі қазақ тіл білімінде жеткілікті дәрежеде зерделенбеген және жүйелі түрде сараптауды қажет етеді;

3) Ғалымның синтаксистік жүйесі өз алдына дербес, ішкі үйлесімділігі жоғары ғылыми-практикалық модель ретінде ерекшеленді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Жалпы алғанда, Қ. Басымовтың синтаксис пен пунктуацияға қатысты ой-тұжырымдары жалаң теориялық сипатта болған жоқ. Ол 1930-жылдардағы «Ауыл мұғалімі», «Халық мұғалімі» журналдарында жарияланған мақалалары арқылы қазақ тілінің грамматикалық нормаларын мектеп практикасына бейімдеп, тілдік дидактиканың іргетасын қалады. Жоғарыда келтірілген мысалдар мен талдаулар ғалымның зерттеулеріндегі функционалдық-прагматикалық бағыттың күні бүгінге дейін өз өзектілігін жоймағанын, қайта қазіргі лингвистикалық парадигмамен тығыз байланыста екенін толық дәлелдейді.

Қорытынды

Қажым Басымов – XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ тіл білімі мен оқыту әдістемесінің қалыптасуына өлшеусіз үлес қосқан басты тұлғалардың бірі. Оның ғылыми мұрасы синтаксис пен пунктуация нормаларын жүйелеп, ұлттық тілдік дидактиканың іргетасын қалауда шешуші рөл атқарды. Ғалым синтаксис саласында сөйлем мүшелерін мағыналық және құрылымдық қызметіне қарай топтастырудың тұтас жүйесін ұсынса, пунктуацияда тыныс белгілерін жалаң грамматикалық таңба емес, логикалық-интонациялық құрал ретінде қарастырып, өз заманынан озық тұрған функционалдық бағыттың негізін салды.

Сонымен қатар, Басымовтың тілдік материалды сатылап оқыту, жазбаша сөйлеуді дамыту және мәтінмен жұмыс істеуге негізделген прагматикалық әдістемелік идеялары бүгінгі педагогикалық практикада да өзінің өзектілігін толық сақтап отыр.

Алдағы уақытта ғалым мұрасын одан әрі зерттеу аясында оның жарияланбаған еңбектерін жинақтап, толық академиялық басылымын шығару, мәтіндерін цифрландыру және әдістемелік ұстанымдарын қазіргі мектеп пен жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларына кеңінен енгізу қажет. Қажым Басымовтың іргелі тұжырымдарына қайта оралу қазақ тіл білімінің тарихи негіздерін түгендеумен қатар, бүгінгі жаһандық тілдік және педагогикалық жаңарулар кезеңінде отандық ғылыми дәстүрдің іргесін нығайтуға тікелей қызмет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / бас редакторы Б. Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – 561 б.
2. Буктугутова Р.С., Конырова Р.Ж. Развитие культуры Казахстана в 20-30-е гг. XX века (некоторые аспекты) // НИР/S&R. – 2021. – №2(6). – С. 116-121.
3. Жүсіпов М. Ахмет Байтұрсынұлы 1914 жылғы «Тіл құралында» әлемде бірінші болып позиция ұғымын енгізді. [Электронды ресурс]. URL: https://e-history.kz/kz/news/show/338860 (қаралған күні: 10.06.2025)
4. Ахмет Байтұрсынұлы. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Ахмет_Байтұрсынұлы (қаралған күні: 10.06.2025)
5. Басымов Қ. Не бөлек, не қосылып жазылатын, болмаса сызықша (-)мен бөлініп жазылатын сөздер туралы // Ауыл мұғалімі. – 1938. – №6. – Б. 46–52.
6. Басымов Қ. Сөйлем мүшелері туралы // Ауыл мұғалімі. – 1938. – №21–22. – Б. 16–25.
7. Басымов Қ. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері // Халық мұғалімі. – 1939. – №1. – Б. 29–40.
8. Басымов Қ. Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік // Халық мұғалімі. – 1939. – №1. – Б. 41–46.
9. Басымов Қ. III – Пысықтауыш // Халық мұғалімі. – 1939. – №2. – Б. 15–22.
10. Басымов Қ. II. Құрмалас сөйлемдерге қойылатын үтір (,) белгілері // Халық мұғалімі. – 1939. – №2. – Б. 23–30.
11. Имаханбетова Р.С. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). – Астана: Педагогика ПРЕСС, 2010. – 304 б.
12. Селиверстова Е.Н., Богомолова Л.И., Рогачева Е.Ю. Педагогические теории и системы: учебное пособие для студентов бакалавриата по направлению “Педагогическое образование”. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2012. – 348 с.

13. Сарыбай М. Сарыбаев Шамғали: библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы, 2023. – 160 б.
14. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: Рауан, 1995. – 173 б.
15. Қазақ тілі әдістемесінің мәселелері пәніне арналған оқу-әдістемелік материалдар. – Семей: Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, 2013. – 120 б.
16. Ел ардақтыларының еңбектері. [Электронды ресурс]. URL: https://elibrary.kaznu.kz/kk/node/10921/3 (қаралған күні: 10.06.2025)
17. Тайжанов А. Құдайберген Жұбанов және тіл философиясы // Ақтөбе газеті. – 2019. [Электронды ресурс]. URL: https://aqtobegazeti.kz/?p=80315 (қаралған күні: 10.06.2025)
18. Жалдыбаев Ә. Телжан мен Шахзада // Ақтөбе газеті. – 2009. [Электронды ресурс]. URL: https://aqtobegazeti.kz/?p=4705 (қаралған күні: 10.06.2025)
19. Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған М. Малбақов. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2013. – 448 б.
20. Жубаева О.С. Тенденции развития казахской пунктуации // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2018. – №1 (22). – С. 113-118.
21. Құдайберген Қуанұлы Жұбанов. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Құдайберген_Қуанұлы_Жұбанов. (қаралған күні: 10.06.2025)
22. Телжан Шонанов. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Телжан_Шонанов. (қаралған күні: 10.06.2025)
23. Есет Құдайбергенұлы Жұбанов. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Есет_Құдайбергенұлы_Жұбанов (қаралған күні: 10.06.2025)
24. Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚМУ. Виртуалды мұражай. [Электронды ресурс]. URL: https://vku.edu.kz/samanzolovv/ (қаралған күні: 10.06.2025)
25. Телжан Шонанұлы туралы бейнематериал // YouTube. – 2024. [Электронды ресурс]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pYI8PzvlAtQ (қаралған күні: 10.06.2025)
26. Сәрсен Аманжолұлы Аманжолов. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Сәрсен_Аманжолұлы_Аманжолов (қаралған күні: 10.06.2025)
27. Төлеубай Рақымжанұлы Қордабаев // Уикипедия. [Электрондық ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Төлеубай_Рақымжанұлы_Қордабаев (қаралған күні: 10.06.2025)
28. Порядок слов в предложении // Kaz-tili.kz. – 2025. [Электронный ресурс]. URL: https://www.kaz-tili.kz/predl_pr2.htm (дата обращения: 10.06.2025)
29. Жакупова А.Д., Балмагамбетова Ж.Т. Мотивационная рефлексия – объект сопоставительной мотивологии // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №2 (106). – С. 80-88. https://doi.org/10.31489/2020Ph2/80-88
30. Сыдық П.С., Садырова К.К. Тіл мен сананың өзара байланысы: тілдік рефлексия // Тілтаным. – 2023. – №92(4). – Б. 110–119. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-110-119
31. Басымов Қ. Грамматиканы оқыту жөнінде // Ауыл мұғалімі. – 1938. – №4. – Б. 26–27.
32. Кисляева О.В. Тарихи материалдың құрылымдық-функционалдық талдауы. Презентация // Инфоурок. – 2024. [Электронды ресурс]. URL: https://infourok.ru/prezentaciya-strukturno-funkcionalnyj-analiz-uchebnogo-istoricheskogo-materiala-7056384.html (қаралған күні: 10.06.2025)
33. Базарбаева З.М. Исследование интонации в прагмалингвистическом аспекте // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований – 2015. – №3 (1). – С. 114–118.
34. Насырова А. Функционирование казахских лексических единиц в русской речи жителей Казахстана // Przegląd Wschodnioeuropejski. – 2018. – №IX/2. – С. 201–207.
35. Басымов Қ. Педучилищеде сырттай оқитын мұғалімдерге арналған оқу бағдарламасы мен әдістемелік түсініктемелер. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Қажым_Аманғалиұлы_Басымов (қаралған күні: 10.06.2025)

REFERENCES

1. Qazaqstan: Ulttyq enciklopedia [Kazakhstan: National Encyclopedia] / bas redaktory B. Aiagan. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 2004. – 561 b. [in Kazakh]
2. Buktugutova R.S., Konyrova R.Zh. Razvitie kultury Kazahstana v 20-30-e gg. XX veka (nekotorye aspekty) [The development of culture in Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century (some aspects)] // NIR/S&R. – 2021. – №2(6). – S. 116-121. [in Russian]

3. Zhusipov M. Ahmet Baitursynuly 1914 zhylgy «Til quralynda» alemde birinshi bolyp pozicia ugymyn engizdi [Akhmet Baitursynovich was the first in the world to introduce the concept of position in his "Language tool" of 1914]. [Electronic resource]. URL: https://e-history.kz/kz/news/show/338860 (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
4. Ahmet Baitursynuly [Akhmet Baitursynuly]. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Akhmet_Baitursynuly (date of access: 10.06.2025)
5. Basymov Q. Ne bolek, ne qosylyp zhazylatyn, bolmasa syzyqsha (-)men bolinip zhazylatyn sozder turaly [About words written separately, together, or separated by a hyphen (-)] // Auyl mugalimi. – 1938. – №6. – B. 46–52. [in Kazakh]
6. Basymov Q. Soilem musheleri turaly [About sentence parts] // Auyl mugalimi. – 1938. – №21–22. – B. 16–25. [in Kazakh]
7. Basymov Q. Soilemnin turlausyz musheleri [Secondary parts of the sentence] // Halyq mugalimi. – 1939. – №1. – B. 29–40. [in Kazakh]
8. Basymov Q. Soilemnin tynys belgilerin durys zhaza bileik [Let's write punctuation marks of the sentence correctly] // Halyq mugalimi. – 1939. – №1. – B. 41–46. [in Kazakh]
9. Basymov Q. III – Pysyqtauysh [III – Adverbial modifier] // Halyq mugalimi. – 1939. – №2. – B. 15–22. [in Kazakh]
10. Basymov Q. II. Qurmalas soilemderge qoiylatyn utir (,) belgileri [II. Comma (,) marks placed in complex sentences] // Halyq mugalimi. – 1939. – №2. – B. 23–30. [in Kazakh]
11. Imahanbetova R.S. Gasyr sanglagy: Ahmet Baitursynulynyn shygharmashylyk gumyrbaiany (muragat derekteri negizinde) [Pride of the century: Akhmet Baitursynuly's creative biography (based on archival data)]. – Astana: Pedagogika PRESS, 2010. – 304 b. [in Kazakh]
12. Seliverstova E.N., Bogomolova L.I., Rogacheva E.Iu. Pedagogicheskie teorii i sistemy: Uchebnoe posobie dlya studentov bakalavriata po napravleniu "Pedagogicheskoe obrazovanie" [Pedagogical theories and systems: Textbook for undergraduate students in "Pedagogical education"]. – Vladimir: Izd-vo VlGU, 2012. – 348 s. [in Russian]
13. Sarybay M. Sarybaev Shamgali: bibliografialyq korsetkish [Sarybayev Shamgali bibliographic index]. – Almaty: QR UGA Ortalyq gylymi kitapkhanasy, 2023. – 160 b. [in Kazakh]
14. Qordabaev T. Qazaq til biliminin qalyptasu, damu zholdary [Ways of formation and development of Kazakh linguistics]. – Almaty: Rauan, 1995. – 173 b. [in Kazakh]
15. Qazaq tili adistemesinin maseleleri panine arnalgan oqu-adistemelik materialdar [Educational and methodological materials for the subject of issues in Kazakh language methodology]. – Semey: Shakarim atyndagy Semey memlekettik universiteti, 2013. – 120 b. [in Kazakh]
16. El ardaqtylarynyn enbekteri [Works of the country's honored figures]. [Electronic resource]. URL: https://elibrary.kaznu.kz/kk/node/10921/3 (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
17. Taizhanov A. Qudaibergen Zhubanov zhane til filosofiasy [Kudaibergen Zhubanov and the philosophy of language] // Aqtobe gazeti. – 2019. [Electronic resource]. URL: https://aqtobegazeti.kz/?p=80315 (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
18. Zhaldybaev A. Telzhan men Shahzada [Telzhan and Shakhzada] // Aqtobe gazeti. – 2009. [Electronic resource]. URL: https://aqtobegazeti.kz/?p=4705 (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
19. Qudaibergen Zhubanov [Kudaibergen Zhubanov] / Zhalpy redakciasyn basqargan M. Malbaqov. – Almaty: A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty, 2013. – 448 b. [in Kazakh]
20. Zhubaeva O.S. Tendencii razvitia kazahskoi punktuacii // Severo-Vostochnyi gumanitarnyi vestnik. – 2018. – №1 (22). – S. 113-118. [in Russian]
21. Qudaibergen Quanyuly Zhubanov [Kudaibergen Kuanuly Zhubanov]. – 2025. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Құдайберген_Қуанұлы_Жұбанов (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
22. Telzhan Shonanov [Telzhan Shonanov]. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Телжан_Шонанов (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
23. Eset Qudaibergenuly Zhubanov [Eset Kudaibergenuly Zhubanov]. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Есет_Құдайбергенұлы_Жұбанов (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
24. Sarsen Amanzholov atyndagy Shyghys Qazaqstan universiteti. Virtualdy murazhai [East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov. Virtual museum]. [Electronic resource]. URL: https://vku.edu.kz/samanzolovv/ (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]

25. Telzhan Shonanuly [Telzhan Shonanuly] // YouTube. – 2024. [Electronic resource]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pYI8PzvlAtQ (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
26. Sarsen Amanzholuly Amanzholov [Sarsen Amanzholuly Amanzholov]. – 2024. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Сәрсен_Аманжолұлы_Аманжолов (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
27. Toleubaí Raqymzhanuly Qordabaev [Toleubay Rakhymzhanuly Kordabayev]. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Төлеубай_Рақымжанұлы_Қордабаев (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
28. Poriadok slov v predlozhenii [Word order in a sentence] // Kaz-tili.kz. – 2025. [Electronic resource]. URL: https://www.kaz-tili.kz/predl_pr2.htm (date of access: 10.06.2025) [in Russian]
29. Zhakupova A.D., Balmagambetova Zh.T. Motivacionnaia refleksia – obiekt sopostavitelnoi motivologii [Motivational reflection - an object of comparative motivology] // Qaragandy Universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy. – 2022. – №2(106). – S. 80-88. https://doi.org/10.31489/2020Ph2/80-88 [in Russian]
30. Sydyk P.S., Sadirova K.K. Iazykovaia refleksia: vzaimosviaz funkcionirovania iazyka i soznania [Language reflection: the relationship between language functioning and consciousness] // Tiltanym. – 2023. – №92(4). – B. 110-119. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-110-119 [in Russian]
31. Basymov Q. Grammatikany oqytu zhoninde [About teaching grammar] // Auyl mugalimi. – 1938. – №4. – B. 26–27. [in Kazakh]
32. Kisliaeva O.V. Strukturno-funkcionalnyi analiz uchebnogo istoricheskogo materiala. Prezentacia [Structural-functional analysis of educational historical material. Presentation] // Infourok. – 2024. [Electronic resource]. URL: https://infourok.ru/prezentaciya-strukturno-funkcionalnyj-analiz-uchebnogo-istoricheskogo-materiala-7056384.html (date of access: 10.06.2025) [in Russian]
33. Bazarbaeva Z.M. Issledovanie intonacii v pragmalingvisticheskom aspekte // Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnyh i fundamentalnyh issledovani – 2015. – №3 (1). – S. 114–118. [in Russian]
34. Nasyrova A. Funcionirovanie kazahskih leksicheskih edinic v russkoi rechi [Functioning of Kazakh lexical units in Russian speech] // Przegląd Wschodnioeuropejski. – 2018. – №IX/2. – S. 201–207. [in Russian]
35. Basymov Q. Peduchilishchede syrttan oqushy mugalimder ushin oqu programmasy men metodikalyq tusindiruler [Curriculum and methodological guidelines for correspondence teachers in a pedagogical school]. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/... (date of access 10.06.2025) [in Kazakh]

Kazym Basimov's Thoughts on Syntax and Punctuation of the Kazakh Language

Abstract. The article is devoted to examinig the formation processes of syntax and punctuation theories, as well as the pathways of developing national language didactics and teaching methodology within the history of Kazakh linguistics. The main objective of the research is to comprehensively analyze the scientific contribution of Professor Kazhym Amangaliyuly Basymov (1896–1939)—a prominent representative of the Kazakh intelligentsia of the 1920s and 30s and a highly qualified methodologist-educator—to the study of syntax and punctuation, as well as to the systematization of Kazakh orthography and terminology. The research methodology is based on content analysis, comparative-historical, and textual analysis of the scholar’s fundamental scientific and methodological works from the 1930s, including his significant publications in the "Auyl mugalimi" and "Khalyq mugalimi" journals. The study firmly establishes that K. Basymov was one of the first to introduce not merely a formal, but specifically a functional-pragmatic approach to teaching syntax. Through specific linguistic examples, the article proves his innovative role in the semantic classification of sentence parts, particularly the complex categories of adverbial modifiers (pysyqtauysh), as well as his introduction of the concept of "incomplete sentences" characteristic of colloquial speech into scientific discourse. Furthermore, the intonational-logical principle of punctuation is comprehensively examined, clearly demonstrating the historical continuity of his ideas with the works of predecessors such as Akhmet Baitursynuly and Kudaibergen Zhubanov. In conclusion, it is fully substantiated from a scientific perspective that the scholar's structural-functional concepts served as a solid foundation for the methodology of teaching the Kazakh language and the development of modern communicative syntax. This study highlights the continuing relevance of Basymov’s scholarly heritage in the history of Kazakh linguistics.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Keywords: history of Kazakh linguistics, Kazhym Basymov, functional syntax, intonational-logical principle, punctuation, language didactics.

Научно-теоретические положения Кажыма Басымова по синтаксису и пунктуации казахского языка

Аннотация. Статья посвящена исследованию процессов формирования теорий синтаксиса и пунктуации, а также путей развития национальной языковой дидактики и методики преподавания в истории казахского языкознания. Основная цель исследования – комплексный анализ научного вклада выдающегося представителя казахской интеллигенции 1920-х - 30-х годов, квалифицированного педагога-методиста, профессора Кажыма Амангалиулы Басымова (1896–1938) в изучение синтаксиса и пунктуации, а также в систематизацию орфографии и терминологии казахского языка. Методология исследования основана на контент-анализе, историко-сравнительном и текстологическом анализе фундаментальных научно-методических трудов ученого 1930-х годов, включая важные публикации в журналах «Ауыл мұғалімі» и «Халық мұғалімі». В ходе исследования точно установлено, что К. Басымов одним из первых внедрил в преподавание синтаксиса не просто формальный, а именно функционально-прагматический подход. На основе конкретных лингвистических примеров доказано его новаторство в смысловой классификации членов предложения, в особенности сложных категорий обстоятельств (пысықтауыш), а также во введении в научный оборот понятия «неполные предложения», свойственных разговорной речи. Кроме того, всесторонне рассмотрен интонационно-логический принцип расстановки знаков препинания и четко показана историческая преемственность его идей с трудами таких предшественников, как Ахмет Байтурсынулы и Кудайберген Жубанов. В заключении с научной точки зрения полностью обосновано, что структурно-функциональные концепции ученого послужили прочным фундаментом для методики преподавания казахского языка и развития современного коммуникативного синтаксиса. Данное исследование вновь актуализирует значимость наследия ученого в истории национальной лингвистики.

Ключевые слова: история казахского языкознания, Кажым Басымов, функциональный синтаксис, интонационно-логический принцип, пунктуация, языковая дидактика.

Автор туралы мәлімет
Карабаев А.Т. *– PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: askhat.karabaev@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Information about the author
Karabayev A.T. *– PhD Doctoral Student, Abai National Pedagogical University, e-mail: askhat.karabaev@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*

Сведения об авторе
Карабаев А.Т. *– PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: askhat.karabaev@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ӘОЖ 81'25; МҒТАР 16.31.41
https://doi.org/10.47526/3107-3085.353

Г. ҚАЛИОЛЛА[1]✉, Н. АБДЫРАҚЫН[1]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
✉e-mail: 1525102214@qq.com

МО ЯНЬНІҢ «ӨМІР МЕН ӨЛІМ АЗАБЫ» РОМАНЫНДАҒЫ МӘДЕНИ КОННОТАЦИЯЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қытай әдебиетінің көрнекті өкілі, Нобель сыйлығының лауреаты Мо Яньнің шығармалары ұлттық мәдениет пен халықтық дүниетанымға бай. Оның «Өмір мен өлім азабы» (Қытайша басылымындағы кітаптің аты《生死疲劳》) романы – ең танымал шығармаларының бірі. Туынды өмір мен өлімнің шексіз айналымын тақырып ете отырып, Қытай ауылындағы жарты ғасырлық жер реформасының тарихын сипаттайды. Сонымен қатар, ауылдағы терең тарихи өзгерістер мен оларға байланысты адамдардың қуаныштары мен қайғыларын суреттейді. Романдағы кейіпкерлер мен оқиғалардың көбісі шынайы өмірден алынған. Автор шығармашылық барысында өз өміріндегі оқиғаларды және естіген әңгімелерді қолданған. Романда Қытай мәдениетіне тән көптеген элементтер бар, бұл шетелдік оқырмандардың Қытай мәдениетімен танысуына мүмкіндік береді.

Бұл мақала романды қазақ тіліне аудару барысын талдай отырып, халықтық мәдениеттің аударылу ерекшеліктерін зерттейді және оны тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мақала мәдени аударма ілімінің теориясы негізінде, аудармашының мәдениет элементтерін қолданудағы аударма тактикасы мен аударма әдісіне талдау жасап, оны жинақтап реттеп, осы теорияны жаңа зерттеу жетістіктерімен қамдап, оның одан әрі дамуын жебейді. Сондай-ақ бұдан былайғы зерттеушілердің теориялық білімдерді өте жақсы игеруіне жәрдемдесетін материалдармен таныстырады. Сонымен қатар түпнұсқа мен аудармаға талдау жасау арқылы тіл-мәдениет негізін бекемдеп, қытай тілі мен қазақ тіліндегі әдеби шығармалардың дұрыс аударылуына көмегін тигізеді. Ұсынылып отырған мақалада қолданылған зерттеу әдістері: салыстырмалы талдау әдісі: Мо Яньнің «生死疲劳» романының қазақша аудармасы «Өмір мен Өлім азабы» туындысындағы халықтық салт-сана мәдениетін аудару әдісін талдау; семантикалық және мәдени-лингвистикалық әдістер: «Өмір мен өлім азабы» романындағы мәдени аспектілердің қазақ тіліне аударылу ерекшеліктерін және өңірлік айырмашылықтарға байланысты халықтық мәдениетті топқа бөліп талдау. Әдеби туындылардағы ел ішіндегі мәдениет факторларын аударуды зерттеуде әлі де көптеген мәселелер бар. Әдеби шығармалардың мәдени коннотацияның семантикалық мәнін және екінші тілге дәл жеткізілуін зерттеген мақалалар аз, сонымен бірге, бұл зерттеу мақаласы, кейінгі зерттеулерге жетекшілік етіп, авторлардың өзінің зерттеу беталысын

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Қалиолла Г., Абдырақын Н. Мо Яньнің «Өмір мен өлім азабы» романындағы мәдени коннотациялардың қазақ тіліне аударылу ерекшеліктері // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 146-157. https://doi.org/10.47526/3107-3085.353
****Cite us correctly:***
Qaliolla G., Abdyraqyn N. Mo Iannin «Omir men olim azaby» romanyndagy madeni konnotacialardyn qazaq tiline audarylu erekshelikteri [Features of Translation into Kazakh of Cultural Connotations in Mo Yan's Novel “The Pain of Life and Death”] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 146-157. https://doi.org/10.47526/3107-3085.353

Мақаланың редакцияға түскен күні 19.06.2025 / қабылданған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

айқындап, теорияның практика барысындағы қолданылу әдісі мен жолын анағұрлым ойдағыдай түсінуіне мүмкіндік жасайды.

Кілт сөздер: аударма, Мо Янь, қытай тілі, мәдени коннотация, семантика.

Кіріспе

«Өмір мен өлім азабы» – Мо Яньнің көлемді романдарының бірі. Шығарманың басты кейіпкері Симен Нао – жазықсыз айыпталып өлтірілген жер иесі. Ол алты рет қайта тірілу арқылы өмірдің әртүрлі қырларын басынан өткереді: есек, сиыр, шошқа, ит, маймыл және үлкен басты сәби кейпіне енеді. Осы әртүрлі кейіптер арқылы ол әрқилы өмірлік тәжірибелерді сезініп, әлемді басқаша көреді. Есек бейнесінде аштық, шаршау мен қанау азабын басынан өткереді; Сиыр бейнесінде құлдық пен жатсынудың ауыртпалығын сезінеді; Шошқа кейпінде сойылу алдындағы қорқыныш пен үрейдің дәмін татады; Ит ретінде зорлық-зомбылық пен қараусыз қалудың азабын көреді; Маймыл кейпінде еркіндік пен айлакерлікті сезінеді; Соңғы рет үлкен басты, емделмейтін аурумен туған сәби болып қайта дүниеге келеді. Сәби кейпінде Симен Нао өзінің бұрынғы адам кейпіндегі өмірін еске түсіреді: жазықсыз өлтірілген сәтін, шаруа Лань Цзефан отбасымен және өз отбасы – Симендер әулетімен арадағы кикілжіңдері мен қарым-қатынастарын қайта қайта суреттейді [1, 40-б.]. Осылайша роман арқылы автор Қытай ауылындағы соңғы жарты ғасыр ішінде болған әлеуметтік және тарихи өзгерістерді бейнелеп, адамдар мен жануарлар, адамдар мен табиғат арасындағы қарым-қатынастарды көрсетеді.

Мо Янь бұл романды өзінің балалық шақтағы естеліктерінен шабыт алып жазған. Сол кезеңде ол бастауыш мектепте оқып жүрген еді. Бұл Қытай ауылдарында коммуналар құрылып, тұрмыс аса ауыр болған уақыт еді. Сабақ арасындағы үзілістерде ол жалғыз өзі ағаш дөңгелекті, ескі арбасын сүйреп өтетін шаруа адамды жиі көретін. Бұл шаруа – ақсақ есегі және әйелімен тұратын шағын отбасылы қарт кісі. Олардың ауыр тұрмысы мен шаршаған өмір салты жазушының жадында терең із қалдырды [2, 118-б.]. Бұл көріністер романның өзекті ойына негіз болды.

Мо Янь өзінің сұхбаттарының бірінде бұл романның жазылуына ұзақ уақыт дайындалғанын, көптеген зерттеулер мен материалдар жинағанын айтқан. Шығарманың нақты жазылуына 43 жыл уақыт жұмсалды. Ол бірде ғибадатханадан буддизмнің алты қайта туу заңын бейнелейтін қабырға суреттерін көріп, идеялары толық айқындалып, романды жазуға кіріскен. Аталған роман 2021 жылы қазақстандық аудармашылар Ж. Мұхамедқан мен Д. Әлімақын тарапынан қазақ тіліне аударылып, Нұр-Сұлтандағы Фолиант баспасынан жарық көрді.

Ілгергі зерттеулер бойынша, қытай мен қазақ халықының мәдени-танымдық айырмашылықтары мен ұқсастықтарын салыстыра зерттеу соңғы жылдары өзекті бағыттардың біріне айналды. Бұл тұрғыда, С.Қ. Турарбекова, А.Х. Нұрқадирова, сондай-ақ қытай ғалымдары Лю Цзиньхуа мен Чжан Юньлидің еңбектерінде мәдени коннотация мен ұлттық ерекшеліктердің аудармада берілу мәселелері қарастырылған. Алайда Мо Янь шығармашылығындағы мәдени кодтардың қазақ тіліне аударылуы жеке зерттеу нысаны ретінде әлі толық қарастырылмаған.

Осыған байланысты зерттеудің нысаны ретінде – Мо Яньнің «Өмір мен өлім азабы» романы алынды, зерттеу пәні – шығарманы қазақ тіліне аудару барысындағы мәдени аспектілердің көрінісі.

Зерттеудің мақсаты – қытай мәдениетіне тән ұғымдардың қазақ тілінде берілу ерекшеліктерін анықтау және аударма барысында қолданылған мәдени сәйкестік пен бейімдеу әдістерін талдау.

Зерттеудің міндеті – теориялық негізді айқындау, нақты мысалдар бойынша салыстырмалы талдау жүргізу.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Зерттеу жұмысының өзектілігі шығармадағы мәдени сөздердің семантикалық мәнін нысаналы тілге сәтті аудару болып табылады.

Ұлттық салт-сана бір түрлі мәдениет пен енді бір түрлі мәдениетті парықтаудың айқын белгісі. Ол бір мемлекеттің ұзақ уақыттық қоғамдық өмірде дамыған әрі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан рухани мәдениеті, ол сол елдің киім-кешек, азық-түлік, тұрғын үй және қатынас жақтарында бойсұнатын немесе сенетін әрекет әдеті болып бейнеленеді. Өсіп-өрбу барысында, дүниенің жер-жеріндегі ұлттар түрліше жаратылыстық және мәдениет ортасының тежеуі мен ықпалында, алуан түрлі, өзіндік ерекшелікке ие ұлттық салт-сананы бейнелейтін адамдар мен мәдени атауларды қалыптастырды. Әдеби туындылар қоғамдық реалдықтың айнасы ретінде қашан да мол халықтық мәдениет сөздерін қамтиды [3, 135-б.].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеуде негізгі әдіс ретінде салыстырмалы-типологиялық талдау тәсілі таңдалып, ол Мо Яньннің «Өмір мен өлім азабы» романының түпнұсқасы (қытай тіліндегі 《生死疲劳》) қазақстандық аудармашылар Ж. Мұхамедқан мен Д. Әлімақын тарапынан қазақ тіліне аударылған нұсқалары арасындағы лингвомәдени бірліктердің берілу ерекшеліктерін талдауға бағытталды. Бұл әдіс бастапқы және аударма мәтіндердегі сөздер, фразеологиялық тіркестер, реалиялар және мәдени коннотативтік мазмұны бар грамматикалық құрылымдар деңгейінде сәйкестіктерді анықтауға, сондай-ақ ұлттық-мәдени мазмұнның трансформациясын, жойылуын немесе интерпретациялануын айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында, алдымен этномәдени мәні бар тілдік бірліктер іріктеліп, олардың қазақ тіліндегі баламалары салыстырылды; кейін бұл аударма нұсқалары бейімдеу, калькалау, трансформация, мағыналық алмастыру, мәдени интерпретация сынды аударма стратегиялары тұрғысынан талданып, алынған деректер лингвомәдени сипаттары бойынша жіктеліп, мәдениетаралық прагматика аясында интерпретацияланды. Бұдан сырт, тілдік бірліктерді сипаттап, олардың семантикалық мағынасы мен қызметі ұқсас баламасын нақтылау үшін Эквивалентті сәйкестендіру әдіс те қолданылды. Бұл әдістер қазақ тілінде тікелей баламасы жоқ немесе баламасы бар сөздерді дәл жеткізу қажеттілігінен туындап, ұлттық-мәдени ақпаратты оқырманға түсінікті етіп жеткізуге және мәтіннің Эквиваленттілігін сақтауға бағытталды. Осылайша, аударманың дәлдігі мен оны қабылдаудың жеңілдігі арасындағы балансты қамтамасыз ететін прагматикалық тұрғыдағы тиімді тәсілдер жүйесі айқындалды. Мәдени коннотация мен аударма мәселелері XX ғасырдың екінші жартысынан бастап тіл және мәдениет арақатынасын зерттеудің маңызды бағытына айналды. Э. Сепир мен Б. Уорфтың лингвистикалық салыстырмалылық теориясына (Sapir & Whorf, 1956) сәйкес, әр тіл өз иесінің дүние танымын қалыптастырады және мәдени ерекшеліктерді тілдік құрылымдар арқылы сақтайды. Ал Халл (Hall, 1976) мәдениетті коммуникациялық жүйе ретінде қарастырып, мәдени айырмашылықтардың тілдік мінез-құлыққа әсерін айқындаған.

Вежбицка (Wierzbicka, 1997) мәдени семантика ұғымын когнитивтік тұрғыдан дамытып, әр тілдің негізгі мәдени концептілерін салыстыру арқылы «барлық халықтың мәдениетінде кездесетін ортақ мән-мағыналар мен құндылықтарын» анықтауға тырысты. Бұл бағыт кейінгі зерттеулерде ұлттық дүниетаным мен мәдени коннотацияның өзара байланысын тереңірек талдауға негіз болды.

Аударматану саласында Нида (Nida, 1964) ұсынған динамикалық эквиваленттік теория мәдени тұрғыдан аударманың маңызын көрсетті. Оның пікірінше, сәтті аударма түпнұсқаның мағынасын ғана емес, оның мәдени әсерін де қабылдаушы тілде жеткізе білуі керек. Сол сияқты Бейкер (Baker, 2018) мәдени коннотацияларды аудару кезінде семантикалық баламалардан бөлек прагматикалық және контекстуалдық факторларды да ескеру қажеттігін атап өтеді.

Қазақ тіл білімінде Ә. Қайдар (2003), Е. Жанпейісов (1996), Р. Сыздық (2004) сияқты ғалымдар ұлттық мәдени семантиканы тіл арқылы танып-білу мәселелерін жан-жақты

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

қарастырған. Бұл еңбектерде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, наным-сенімі және дәстүрлі мәдениетіне тән ұғымдар тілдік деректер арқылы жүйеленген. Қытай тіл білімінде Чэнь Вэнься (陈文霞, 2010), Лю Миин (刘明, 2018) сияқты зерттеушілер қытай мәдени коннотациясының философиялық және этикалық сипатын, сондай-ақ олардың аудармадағы трансформациясын зерделеген.

Ғалымдар (Ә. Қайдар, В. фон Гумбольдт, Е. Найда, С. Влахов және С. Флорин) мәдени семантиканы ұлттың рухани болмысын сипаттайтын басты элементтердің бірі деп есептейді. Е. Найда (Eugene Nida, 1964) аударманы «мағыналық эквиваленттілікті сақтау әрекеті» деп анықтайды. Оның «динамикалық эквиваленттік» тұжырымдамасы мәдени коннотацияны сақтаудың негізгі қағидаларын ұсынады. Ал қазақ тіл білімінде Ә. Қайдар (1998), Р. Сыздық (2004), Г. Смағұлова (2010) сияқты ғалымдар ұлттық-мәдени компоненттердің тілдегі көрінісін зерттеген.

Қытай лингвистикасында мәдени коннотация мәселесін 许渊冲 (Xu Yuanchong, 1999), 王东风 (Wang Dongfeng, 2012), 黄国文 (Huang Guowen, 2018) сияқты зерттеушілер қарастырған. Олар тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, бейнелі мағына мен мәдени символдардың аудармада берілу ерекшеліктерін айқындаған. отандық және шетел ғалымдарының зерттеу еңбектері осы жұмысымыздың теориялық бөліміне арқау болды. Енді келесі бөлімде «Өмір мен өлім азабы» романының түпнұсқасы мен қазақ тіліндегі аудармасындағы мәдени коннотациялардың қазақ тіліне аударылу ерекшеліктеріне нақты мысалдар негізінде талдау жасалынады.

Талдау мен нәтижелер

Халықтық мәдениет – адамзат қоғамының дамуының маңызды бөлігі, ол адамдардың ұзақ уақыт бойғы өндірістік, тұрмыстық және ойын-сауық тәжірибелерінде қалыптасқан дәстүрлі мәдениет түрі. Ол белгілі бір ұлттың, өңірдің, тарихи кезеңнің ерекшеліктерін көрсетеді және адамзат мәдениетінің көптүрлілігін бейнелейді [4, 127-б.]. Халықтық мәдениет тек күнделікті өмірдің ажырамас бөлігі ғана емес, сонымен бірге адамдардың мәдени психологиясының маңызды тірегі болып табылады. Өңірлік айырмашылықтарға байланысты халықтық мәдениет үш негізгі топқа бөлінеді:

1.Рухани мәдениет және оның түрлері

Рухани мәдениет – адамзат қоғамындағы ерекше маңызды мәдени қабат. Ол адамдардың өмірлік тәжірибесі мен ақыл-ойын, олардың әлем туралы түсініктерін, құндылықтарын, сенімдерін және эстетикалық сезімдерін көрсетеді. Бұл мәдениеттің негізгі түрлеріне мыналар жатады:

1)Тіл және ауыз әдебиеті: Тіл – халықтық мәдениеттің тасымалдаушысы әрі көрінісі. Мақал-мәтелдер, жұмбақтар, эпостар мен аңыздар халықтың дүниетанымын, ақыл-ойын және тұрмыстық философиясын бейнелейді. 2) Салт-дәстүр мен әдет-ғұрып: Халықтың тарихи қалыптасқан наным-сенімдері, діни рәсімдері мен мерекелік дәстүрлері олардың рухани мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Мысалы, қытай халқының жаңа жылдық айдahар биі немесе қазақ халқының көктемгі Наурыз мейрамы осы рухани мұраның жарқын көрінісі. 3) Көркем өнер мен музыка: Халық әндері, аспаптық музыка және би өнері – халықтың эмоциялық сезімдерін, табиғатқа деген көзқарасын және тарихи оқиғаларды жеткізу тәсілі. Қолөнер, киіз басу, ағаш ою, кестелеу сияқты өнер түрлері эстетикалық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. 4) Діни сенімдер мен мифология: Адамдардың табиғатпен, қоғаммен және өздерімен қарым - қатынасына негізделген мифтер мен аңыздар. Буддизм, даосизм немесе шаманизм сияқты діни ағымдар осы халықтық мәдениетке айтарлықтай ықпал еткен [5, 107-б.].

2. Әлеуметтік-тұрмыстық мәдениеттің түрлері

Әлеуметтік және тұрмыстық мәдениет – адамдардың күнделікті өміріндегі ұжымдық әрекеттер мен қарым-қатынас түрлерін көрсететін мәдениет. Бұл мәдениет жеке тұлғалардың

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ғана емес, бүкіл қауымдастықтың өмір сүру ережелері мен құндылықтарын бейнелейді [6, 22-б.].

1) Мерекелер мен салтанаттар: Ұлттық мерекелер мен аймақтық шаралар әлеуметтік байланыстарды нығайтуға және бірлікті көрсетуге ықпал етеді. Мысалы, қазақ халқының дәстүрлі Қымызмұрындық мерекесі ауыл бірлігін көрсетсе, қытай халқының Ай фестивалі отбасы махаббатын бейнелейді. 2) Отбасылық дәстүрлер: Той, шілдехана, құда түсу сияқты дәстүрлер – әлеуметтік мәдениеттің бірегей көрінісі. Әрбір рәсімнің өзіндік мағынасы бар және ол ұрпақтан ұрпаққа беріледі. 3) Күнделікті әдет-ғұрыптар: Ауылдағы еңбек бөлінісі, көмек көрсету дәстүрі немесе ас берудегі ұжымдық үлгі – әлеуметтік өмірдегі тығыз байланысты көрсетеді. Бұл барлық мәдениет түрлері адамзат өмірінің көпқырлылығын көрсетіп, халықтың дүниетанымын, қоғамдағы қарым-қатынасын және табиғатқа деген көзқарасын айқындайды [7, 260-б.].

3. Материалдық мәдениет және оның ерекшеліктері

Материалдық мәдениет – адамзаттың практикалық іс-әрекеті нәтижесінде пайда болған және өмір сүруіне қажетті материалдық құндылықтардың жиынтығы. Бұл мәдениет адамның табиғатты игеруі мен оны қажеттіліктеріне бейімдеудің нәтижесі ретінде қарастырылады [8, 185-б.]. Материалдық мәдениеттің басты ерекшеліктері мен түрлері төмендегідей: 1) Тұрғын үйлер мен құрылыс өнері: Адамдардың мекен етуге арналған баспаналары олардың өмір салты мен қоршаған ортаның ерекшеліктерін көрсетеді. 2) Шаруашылық құралдары мен техникалар: Қолөнер бұйымдары, еңбек құралдары, тұрмыстық техника материалдық мәдениеттің бір бөлігі болып табылады. Мысалы, көшпенділердің ер-тұрман жасауы немесе егін шаруашылығындағы соқалар – еңбек тәжірибесінің айғағы. Ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы сияқты өндірістік мәдениет – ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, жергілікті халықтың өмір сүру негізіне айналған. 3) Тұрмыстық заттар мен сәндік бұйымдар: Ыдыс-аяқ, жиһаз, киім-кешек сияқты заттар адамдардың тұрмыс деңгейін, эстетикалық талғамын және өмір сүру ерекшеліктерін білдіреді. Қазақтың ұлттық нақыштағы ою-өрнектері тұрмыстық заттарды әсемдеп, олардың рухани құндылығын арттырды. Осы халықтық мәдениет түрлерін сақтау мен дамыту мәдени алуандықты қолдауға, мәдени байланыстарды тереңдетуге мүмкіндік береді.

Аударма – бұл тек тілдер арасындағы мағыналарды жеткізу ғана емес, сонымен қатар мәдениеттер арасындағы алмасу мен өзара түсіністік құралы. Қазақ және қытай мәдениеттері тарихи, тілдік және дәстүрлік айырмашылықтарымен ерекшеленетіндіктен, Мәдени айырмашылықтардың аудармаға әкелетін кедергілерін қалай жеңу керектігі – аудармашылар ойлануы тиісті өзекті тақырып.

«Өмір мен Өлім азабы» романның қазақша аудармасындағы халықтық салт-сана мәдениетін аудару ерекшелігіне талдау жасасақ, мынадай бірнеше әдістер қолданылған:

1. Тікелей аударма

Тікелей аударма мәтіннің мазмұнын өзгертпестен, сөзбе-сөз аударуды білдіреді. Бұл әдіс мәтіндегі мәдени элементтердің түпнұсқалық мағынасын сақтауға көмектеседі.

Мысал 1:

Түпнұсқа: «第二章第44页：三月扶犁，四月播种，五月割麦，六月栽瓜，七月锄豆，八月杀麻，九月掐谷，十月翻地» [9, 44-б.].

Аударма нұсқа: « Наурызда соқа айдасам, сәуірде тұқым себемін, мамырда бидай орып, маусымда қауын саламын, шілдеде бұршақ шөптесем, тамызда кендір сыдырамын, қыркүйекте егін жисам, қазанда егінге шығамын » [21, 44-б.].

Бұл мәтінде қытай ауыл шаруашылығының кезеңдері табиғи түрде қазақ тілінде жеткізілген. Аудармада бастапқы мәтіннің мағынасы мен ырғақтылығы толық сақталған. Мо Янь өзінің романында ауыл шаруашылығы көріністерін қарапайым да ұғынықты бейнелеген. Аудармашы түпнұсқа мәтіннің сөз әрлеу әдісін сақтайды және «... мен жасадым» Сөйлем құрылымын қолданып, ауыл шаруашылығындағы көріністерді

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

бейнелейді. Қазақ тіліндегі тіл дағыдысына да көбірек сәйкес келеді және аударма табиғи әрі жетік болады. Қытайдың ауылдық жерінде адамдар 24 амалға сәйкес егін егумен, егін жинаумен және басқа да ауыл шаруашылығы қызметімен айналысады. Әрбір амалдың өзіндік бірегей мағынасы мен мәдени коннотациясы бар, мысалы «Личунь» көктемнің басталуын білдіреді, ал «Қысқы күн тоқырауы» күн шуағының біртіндеп ұлғаюын және ауа райының жылынуын білдіреді. Ауыл шаруашылығы қызметі мен 24 амалдың үйлесімі қытайлықтардың қайтпас қайсарлығы мен табиғатпен қарым-қатынасқа тәуелділігін көрсетеді [10, 135-б.]. Сондықтан аудармашы аудармадағы шаруа мен жер арасындағы ажырамас эмоциялық байланысты одан ары ерекше атап өтіп, оқырманға өндірістік өркениеттегі айырмашылықтар мен қытай ауыл шаруашылығы әдеттерін тереңдей түсінуге комектеседі.

Мысал 2:

Түпнұсқа: «第四章第102页：白刀子进，红刀子出» [9, 102-б.].

Аударма нұсқа: «ақ пышақ жалаңдап кіріп, қан жоса боп шығып жатыр» [21, 102-б.].

Бұл сөйлем романда жазылған шошқаның сойылған көрінісін сипаттайды. Жоғарғы бөлігінде ақ пышақ, төменгі бөлігінде қызыл пышақ қолданылады [11, 123-б.]. Сондықтан пышақтың түсі ерекше маңызды және сою процесінің әр түрлі сатыларын білдіреді. Аудармашы ақ пышақ пен қызыл пышақты «ақ пышақ» деп тікелей аударған, ол бастапқы шығарманың мәдени мәнін толық сақтай алмаған, сондай-ақ бастапқы шығарманың контексі мен бейнелемекші болған мәдени көріністеріне жақындаған жоқ. Бастапқы мәтіндегі «进» және «出» деген сөздерді, Аудармашы шылау сөздерін қарама-қарсы пайдалана отырып «кіру» және «шығу» деп аудару арқылы екі түрлі түстегі пышақтың қолданылатындығын ашалап аудармаған, «ақ пышақ жалаңдап кіріп, қан жоса боп шығып жатыр» деп аударған. Аударманың бұл әдісі бастапқы шығарманың контексіне жақын емес, қытай тілін білмейтін немесе қытай мәдениетімен таныс емес оқырмандар жөнінен алғанда, жаңсақтық тудырады. Аудармада мәдени сөздердің семантикалық мәндерының екінші бір тілде бейнеленуі күңгірт. Себебі түстердің мағынасы мен символизмі әр түрлі мәдениеттерде әр түрлі болады. Шығыс мәдениетінде қызыл түсті бақытты, қуанышты, құштарлықты білдіреді және фестивальдарды, тойларды, басқа да жағдайларды тойлау үшін кеңінен қолданылады [12, 47-б.]. Екінші жағынан, ақ түс өлімді, қайғы-қасірет пен жаңсақтықты білдіреді, ал Орта Азия мәдениеттерінде қызыл түстің символы әлдеқайда күрделі [13, 43-б.]. Қызыл түс өміршеңдіктің, құштарлықтың символы болып саналады, бірақ ол зорлық-зомбылыққа, соғысқа, қан төгіске, қауіп-қатерге, т.б. кері жақтарынада қаратылады. Ақ түс кінәсіздікті, тазалықты білдіреді [14, 153-б.].Осылайша, романда бейнеленген қызу мерекелік орындарда қуаныш пен құттықтауды білдіру үшін қызыл да қолданылады. Бұл халық мәдениетін аударғанда аудармашы екі түсті, ақ және қызыл түсті көрсету үшін «ақ» пен «қызыл» -ды пайдалануға тура келеді. Бұл оқырмандарға түрлі мәдениеттердегі түстердің символын және шығармада айтылған мәдени түсініктерді жақсы түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, тікелей аударма мәдени алмасу мен мәдениетаралық түсіністік үшін аса маңызды, себебі ол адамдарға басқа мәдениеттерді жақсы түсінуге және құрметтеуге, мәдени қарым-қатынас пен түсіністікті насихаттауға көмектеседі [15, 176-б.].

2. Мағыналық аударма

Мағыналық аудармада түпнұсқаның дәл мағынасын сақтай отырып, мәтіннің оқырманға түсінікті және табиғи естілуі қамтамасыз етіледі.

Мысал 3:

Түпнұсқа: «第五十二章第1397页：蓝开放和西门欢，则对面坐在棺材前面的两个小方凳上，就着一个瓦盆，烧化纸钱» [9, 1397-б.].

Аударма нұсқа: «Лән Кайфаң мен Си Мын Хуан табыт алдына кішкене орындықтарын қойып, қыш түбек ішіне қағаз өртеді» [21, 1397-б.].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Қытайша «纸钱» сөзін аударған кезде, аудармашы мағыналық аударма әдісін қолданып «қағаз» деп аударады. Себебі тікелей «қағаз ақша» деп аударылса, оқырман шын ақшаны өртеп жатыр деп түсінуі мүмкін. Керісінше, «қағаз» түпнұсқа мәтіннің мағынасын дәлірек жеткізе алады, ол адамдардың қайғы-қасіреттерін білдіру мақсатымен қайтыс болған адамға өртейтін қағаздан жасалған ақшаға жатады. Сонымен қатар, қытайдың жерлеу мәдениетінде құдайларға ғибадат ету мен құрметтеу салты бар, ал «纸钱» - ды, «қағаз» деп аудару оқырмандарға қытайдың жерлеу мәдениеті мен халықтық наным-сенімдерін жақсы түсінуіне көмектесе алады. Мағыналық аударма әдісі бастапқы мәтіннің мағынасын жеткізіп қана қоймай, қытай мәдениеті мен құндылықтарын оқырманға жеткізеді.

Мысал 4:

Түпнұсқа: «第二章第50页：民国三十五年春天被我收了房» [9, 50-б.].

Аударма нұсқа: «Миңгоның (қытайша дәуір аты) 35-жылы мен оны кіші әйелдікке алғанмын» [21, 50-б.]. Бастапқы мәтіндегі «收房» сөзі іс жүзінде қытайдың дәстүрлі некелік салты болып табылады. Бірақ қытай мәдениетімен таныс емес оқырмандар үшін бұл түсініспеушілікке әкелуі мүмкін. Сондықтан аудармада «收房» мәдени факторы аударылмаса да, ол мәдени фактордың мағынасын тікелей түсіндіріп, «кіші әйелдікке алғамын» деп аударады. Оқырманның түпнұсқа мәтінінің мағынасын жақсы түсінуіне көмектесеу үшін бастапқы мәтіндегі мәдени коннотация дәстүрлі үйлену салт-дәстүрін аудару барысында бастапқы мәтінның стилі мен сипаттамасын сақтап бейнелеген [16, 180-б.].

3. Фонетикалық аударма (транслитерация)

Қытай дәстүріндегі есімдер мен жер атауларының дыбысталуы қазақ оқырмандарына бейімделіп, транслитерация арқылы берілген.

Мысал 5:

Түпнұсқа: «第四章第98页：叮叮当当，铿铿锵锵，火花迸溅，声震四壁，让我西门驴之心，为之迷狂» [9, 98-б.].

Аударма нұсқа: «дүкен ішін сарт та сұрт, шың да шың дауысқа толтырды, қызған темірден шытырлап қызыл ұшқын шашырап жатыр. Осыларды көргенде Си Мың есек болған байғұс басым желігіп-ақ кетті» [21, 99-б.].

Бұл аудармада қытай тіліндегі атаудың дыбыстық ерекшеліктері қазақ тіліне бейімделіп, оқырманға түсінікті болатындай етіп өзгертілген. Бұл тәсіл оқырманға бастапқы атаудың қытай мәдениетіне тән екенін сезінуге мүмкіндік береді, сонымен қатар қазақ тілінің фонетикалық нормаларына сәйкес келеді.

Мо Янның «Өмір мен өлім азабы» романында Қытай қоғамының дәстүрлі нанымдары мен мәдени түсініктері реалистік және мифологиялық стильде қатар беріледі. Бұл мәдени кодтарды қазақ тіліне аудару барысында аудармашы семантикалық және прагматикалық шешімдер қабылдауға мәжбүр болған.

Бірінші кезекте, реинкарнация (жанның қайта тууы) концептісі аудармада ерекше орын алады. Қытай мәдениетінде бұл ұғым адам рухының мәңгілігі мен кармалық себеп-салдар заңдылығын білдіреді. Қазақ тіліне аударғанда «жаны қайта оралды», «рухы қайта тірілді» сияқты тіркестер қолданылып, философиялық астар сақталғанымен, ұлттық дүниетанымға бейімделген. Екінші, құрбандық пен ата-баба рухына табыну бейнелері түпнұсқада ерекше эмоциялық реңкке ие. Қазақ мәдениетінде де ата-бабаға тағзым ету дәстүрі бар, бірақ рәсімдік формалары өзгеше. Аудармашы мұны «ата-баба рухына сиынды» деп бейімдеп жеткізген. Бұл – тура мағынаны сақтап қана қоймай, мәдени сәйкестікке қол жеткізудің мысалы. Үшінші, ауыл өмірі мен шаруашылыққа байланысты ұғымдар. Мысалы, қытай тіліндегі «田神» (егін құдайы) сөзі аудармада «егін иесі» деп берілген. Бұл термин қазақтың «жер-ананы қадірлеу» ұғымына жақын келеді және мәдени интерпретацияны дұрыс сақтаған. Сондай-ақ романдағы диалогтық құрылымдарда халықтық мақал-мәтелдер мен астарлы

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

сөйлеу көп. Аудармашы кейбірін баламалы қазақ мақалдарымен алмастырған, бұл әдіс функционалдық эквиваленттілік қағидасына сай келеді.

Аудармашының басты мақсаты – түпнұсқаның мәдени реңін сақтап, қазақ оқырманына табиғи әрі түсінікті мәтін ұсыну екені айқындалады.

Нақтылап айтқанда, салыстырмалы талдау нәтижесінде төмендегідей қорытындылар жасалды:

Біріншіден, Мәдени коннотациялар аудармада тура емес, бейімделген формада берілген. Бұл тәсіл аударма мәтінін қабылдауды жеңілдетіп, мәдени тосқауылды азайтады. Екіншіден, Қытай мәдени ұғымдары қазақ дүниетанымына жақын баламалар арқылы жеткізілген. Мысалы, «рух», «құрбандық», «жер иесі» сияқты түсініктер қазақ мәдениетіне сай сөздермен бейнеленген. Үшіншіден, Аудармада прагматикалық бейімдеу әдісі басым. Бұл – мәдениетаралық коммуникацияны сақтау үшін орынды тәсіл. Төртіншіден, Аудармашы ұлттық эквиваленттерді қолдану арқылы мәдени сәйкестендіру стратегиясын ұстанған. Бұл түпнұсқа рухын жоғалтпай, қазақ тілінің табиғи жүйесіне үйлесімділік әкелген. Бесіншіден, Теориялық тұрғыда зерттеу, Нида, Катфорд және Вермеердің «мәдени эквиваленттік теориясымен» үйлеседі. Яғни, аудармада негізгі мақсат – мағынаны емес, мәдени әсер мен контекстті сақтау екені айқындалды.

Қорытынды

«Өмір мен Өлім азабы» кітабын қазақшаға аудару барысында қолданылған стратегиялар мәтінның көркемдігі мен мағынасын сақтау, сондай-ақ оқырманға түпнұсқадағы мәдени элементтерді түсінікті түрде жеткізу мақсатында әртүрлі әдістерді біріктіреді. Бұл тәсілдер қазақ оқырмандарының қытай мәдениетін тереңірек түсінуіне мүмкіндік беріп, мәдениаралық диалогты нығайтуға ықпал етеді. Мо Яньнің «Өмір мен Өлім азабы» романы – қытай мәдениетінің күрделі философиялық және рухани жүйесін көркем тілмен бейнелейтін шығарма [17, 97-б.]. Бұл туындының қазақ тіліне аударылуы – тек тілдік емес, мәдени деңгейдегі жауапты процесс. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей: Қытай мәдениетіне тән символдар мен ұғымдар қазақша аудармада көбіне бейімдеу мен түсіндірмелі тәсіл арқылы жеткізіледі; Кейбір ұғымдардың философиялық тереңдігі қысқарып кетеді, сондықтан ғылыми аудармада түсіндірме әдісін кең қолдану қажет; Мәдени коннотацияларды сақтау үшін аудармашы тек тіл маманы емес, екі мәдениетті терең түсінетін зерттеуші болуы керек. Роман аудармасына талдау жасау арқылы аудармашының негізінен мәдениетке үйлесуді аударма әдісі ретінде қолданып, мәдениеттің көшуін қосымша алған [18, 177-б.]. Мәдениеттің ауысуы мен мәдениеттің ассимилиациялануы әдетте мәдениетке үйлесу әдісіне қолданылады [19, 85-б.]. Түпнұсқаның мағынасын дұрыс жеткізгеннен кейін, аударманың сапалы болуы үшін, аударушы болмашы өзгеріс жасайды, мысалы, сөз тәртібін реттеу, осы барыста ең көп қолданылатын аударма әдісі дыбыстық аудару, тіке аудару және түсіндірме, мұндағы мақсат түп нұсқадағы қытай мәдениет информациясын мүмкіндігінше сақтап, оқырмандардың қытай мәдениетін шынайы сезінуіне мүмкіндік жасау [20, 124-б.]. Романды қазақ тіліне аудару барысында, аудармашы мәдениетті көшіру, аудару әдісін қолданғанда негізінен қысқарту әдісін қолданады. Бұдан сырт, автордың жеке қабілеті шекті болғандықтан, зерттеуде әлі де көптеген жетерсіздіктер өмір сүріп отыр. ең әуелі, аударма мысалдарына талдау жасау жан-жақтылы және егжей-тегжейлі емес, зерттеу материалын әліде жан-жақтылы зерттеп, сапасын жоғарылатуға мүмкіндік бар; онан қалса, өзінің ұлттық мәдениет жағындағы білімдері кемшіл болғандықтан, аударма мысалдарына талдау жасау дұрыс болмауы мүмкін және де аударма теориясын түсіндіруі терең емес, кемшіл. Осылай бола тұрса да, бұл мақала әдеби аудармаларға теориялық және практикалық жақтан белгілі үлгілік рөл атқарады. Болашақта бұл бағыттағы зерттеулерді кеңейтіп, Мо Янь шығармашылығындағы мәдени кодтарды жүйелі түрде салыстырмалы талдау өзекті болады.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. 章奕奕.狂欢化下《生死疲劳》中人与动物的关系 // 文学教育(上). – 2023. – №4. – 页. 39-41.
2. 王振平,冯旭冉.《生死疲劳》人物形象前景化表达的翻译研究 // 齐齐哈尔大学学报 (哲 学社会科学版). – 2023. – №2. – 页. 116-120.
3. 池清丽. 文化翻译策略多样性及多译互补研究. – 上海: 上海外国语大学, 2007.
4. 王秉钦. 文化翻译理论与实践（第2版）. – 天津: 南开大学出版社, 2007. – 270 页.
5. 蔡平. 文化翻译研究. – 长沙: 湖南师范大学, 2008.
6. 裘毛如. 文化与翻译 // 外语(上海外国语大学学报). – 1998. – №2. – 页 20–23.
7. 王秉钦. 文化翻译. – 天津: 南开大学出版社, 1995. – 350 页.
8. 王如辉. 基于语料库的翻译共性研究—以《生死疲劳》英译本为例 // 当代中国文学研究丛刊. – 2020. – №9. – 页. 181–193.
9. 莫言. 生死疲劳. – 杭州: 浙江文艺出版社, 2017. – 1514 页.
10. 尚维龙. 葛浩文翻译思想的主体性研究. – 上海: 上海交通大学, 2017.
11. 崔康丽, 刘颖. 生死疲劳》中的翻译补偿策略 // 河北联合大学学报(社会科学版). – 2015. – №4. – 页. 120–126.
12. 汪笑纯. 关联理论指导下《生死疲劳》中的民族特色文化英译研究 // 文化创新比较研究. – 2022. – №6 (26). – 页. 46-49.
13. 徐子晏. 浅谈《生死疲劳》葛浩文译本中民俗文化的翻译策略 // 英语广场. – 2022. – №22. – 页. 42-44.
14. 陈筱婷, 吴涛. 葛浩文英译莫言《生死疲劳》被动意义句式研究—生态翻译学视角 // 汉字文化. – 2022. – №20. – 页. 152-154.
15. 李梓铭. 副文本视域下莫言《生死疲劳》英译本农民蓝脸形象重构研究 // 文艺争鸣. – 2023. – №1. – 页. 174-179.
16. 曹锦秀.《生死疲劳》英译本中的形象变异 // 名作欣赏. – 2022. – №32. – 页. 179-181.
17. 石春让, 石岩. 葛浩文译《生死疲劳》中谚语的文化建构 // 外语. – 2019. – №1. – 页. 94-99.
18. 苗建伟. 葛浩文翻译观分析—以《生死疲劳》英译本为例 // 湖北民族学院学报(哲学社会科学版). – 2015. – №1. – 页. 176-179.
19. 王德领. 莫言与魔幻现实主义 // 阿斯塔纳大学学报(社会科学版). – 2013. – №1. – 页. 80-86.
20. 裘毛如. 文化与翻译. – 北京: 中国对外翻译出版公司, 2000. – 250 页.
21. Мо Ян. Өмір мен өлім азабы / ауд. Ж. Мұхамедханұлы, Д. Әлмақынұлы. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 736 б.

REFERENCES

1. Zhang Yiyi. Kuanghuanhua xia Shengsi pilao zhong ren yu dongwu de guanxi [The relationship between humans and animals in “The pain of life and death” under carnival] // Wenxue jiaoyu (shang). – 2023. – №4. – P. 39-41. [in China]
2. Wang Zhenping, Feng Xuran. Shengsi pilao renwu xingxiang qianjinghua biaoda de fanyiyanjiu [Translation research on the Foreground Expression of the Character Image of “The pain of life and death”] // Qiqihaer daxue xuebao (zhexue shehui kexue ban). – 2023. – №2. – P. 116-120. [in China]
3. Chi Qingli. Wenhua fanyi celüe duoyangxing ji duoyi hubu yanjiu [Research on the Diversity of Cultural Translation Strategies and the complementarity of Multiple Translations]. – Shanghai: Shanghai Waiguoyu Daxue, 2007. [in China]
4. Wang Bingqin. Wenhua fanyi lilun yu Shijian [Cultural translation Theory and practice]. (di 2 ban). – Tianjin: Nankai Daxue Chubanshe, 2007. – 270 p. [in China]
5. Cai Ping. Wenhua fanyi yanjiu [Cultural Translation Research]. – Changsha: Hunan Shifan Daxue, 2008. [in China]
6. Qiu Maoru. Wenhua yu fanyi // Waiguo yu (Shanghai Waiguoyu Daxue xuebao). – 1998. – №2. – P. 20-23. [in China]
7. Wa ng Bingqin. Wenhua fanyi [Cultural translation]. – Tianjin: Nankai Daxue Chubanshe, 1995. – 350 p. [in China]

8. Wang Ruhui. Jiyu yuliaoku de fanyi gongxing yanjiu – yi Shengsi pilao yingyiben wei li [Research on the Commonality of Translation based on Corpus – Taking the English translation of “The pain of life and death” as an example] // Dangdai Zhongguo wenxue yanjiu congkan. – 2020. – №9. – Б. 181-193. [in China]
9. Mo Yan. Shengsi pilao [The pain of life and death]. – Hangzhou: Zhejiang Wenyi Chubanshe, 2017. – 1514 p. [in China]
10. Shang Weilong. Ge Haowen fanyi sixiang de zhutixing yanjiu [Research on the Subjectivity of Ge Haowen's Translation Thought]. – Shanghai: Shanghai Jiaotong Daxue, 2017. [in China]
11. Cui Kangli, Liu Ying. Shengsi pilao zhong de fanyi buchang celüe [Translation Compensation Strategy in “The pain of life and death”] // Hebei LianheDaxuexuebao (shehui kexue ban). – 2015. – №4. – P. 120-126. [in China]
12. Wang Xiaochun. Guanlian lilun zhidao xia Shengsi pilao zhong minzu tese wenhua yingyi yanjiu [Research on the English Translation of National Characteristic Culture in “The pain of life and death” under the guidance of correlation Theory] // Wenhua chuangxin bijiao yanjiu. – 2022. – №6(26). – P. 46-49. [in China]
13. Xu Ziyan. Qiantan Shengsi pilao Ge Haowen yiben zhong minsu wenhua de fanyi celüe [A brief discussion on the translation strategy of folk culture in Ge Haowen's translation of “The pain of life and death”] // Yingyu Guangchang. – 2022. – №22. – Б. 42-44. [in China]
14. Chen Xiaoting, Wu Tao. Ge Haowen yingyi Mo Yan Shengsi pilao beidong yiyi jushi yanjiu – shengtai fanyixue shijiao [Ge Haowen's English Translation of Mo Yan's “The pain of life and death” Passive Meaning Sentence Pattern Research – Ecological Translation Perspective] // Hanzi Wenhua. – 2022. – №20. – P. 152-154. [in China]
15. Li Ziming. Futext shiyu xia Mo Yan Shengsi pilao yingyiben nongmin Lanlian xingxiang zhonggou yanjiu [Research on the reconstruction of the image of the farmer's blue Face in the English translation of Mo Yan's “The pain of life and death” under the sub-text perspective] // Wenyi Zhengming. – 2023. – №1. – P. 174-179. [in China]
16. Cao Jinxiu. Shengsi pilao yingyiben zhong de xingxiang bianyi [Image variation in the English translation of “The pain of life and death”] // Mingzuo Xinshang. – 2022. – №32. – P. 179-181. [in China]
17. Shi Chunrang, Shi Yan. Ge Haowen yi Shengsi pilao zhong yanyu de wenhua jiangou [The cultural Construction of Proverbs in Ge Haowen's translation of “The pain of life and death”] // Waiguoyu. – 2019. – №1. – P. 94-99. [in China]
18. Miao Jianwei. Ge Haowen fanyi guan fenxi – yi Shengsi pilao yingyiben wei li [Analysis of Ge Haowen's Translation View—Taking the English translation of “The pain of life and death” as an example] // Hubei Minzu Xueyuan Xuebao (zhexue shehui kexue ban). – 2015. – №1. – Б. 176-179. [in China]
19. Wang Deling. Mo Yan yu mohui xianshi zhuyi // Astana Daxue Xuebao (shehui kexueban). – 2013. – №1. – P. 80-86. [in China]
20. Qiu Maoru. Wenhua yu fanyi [Culture and Translation]. – Beijing: Zhongguo Duiwai Fanyi Chuban Gongsi, 2000. – 250 p. [in China]
21. Mo Yan. Omir men olim azaby [The pain of life and death] / aud.: Zh.Mukhametkhanuly, D.Almakynuly. – Nur-Sultan: Foliant, 2020. – 736 b. [in Kazakh]

Features of Translation into Kazakh of Cultural Connotations in Mo Yan's Novel “The Pain of Life and Death”

Abstract. Translation is not only the mutual dissemination of different linguistic symbols, but also the exchange of relationships and cultures. China and Kazakhstan have different historical origins, cultural traditions, and language customs, so overcoming the obstacles caused by cultural differences has become a thinking task for translators and scholars.

This article analyzes the process of translating a novel into the Kazakh language, studying the peculiarities of cultural elements in translation, and providing a deeper understanding of them. Regarding the scientific and practical significance of the work, the article is based on the theory of cultural translation, analyzing the translation tactics and methods used by translators when translating cultural elements,

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

organizing and summarizing them, and incorporating new research findings to promote the further development of this theory. Additionally, it provides materials that can serve as models for future researchers to better grasp theoretical knowledge. Moreover, through extensive analysis of the original text and the translation, it reinforces the foundation of language and culture, aiding in the accurate translation of literary works in both Chinese and Kazakh.

The research methods used in the proposed article include a descriptive method for analyzing the peculiarities of "folk culture" in the Chinese novel "生死疲劳" (Life and Death Struggles); comparative analysis method for examining the translation tactics and methods of folk traditions in Mo Yan's Chinese novel "生死疲劳" and its Kazakh translation "Өмір мен Өлім азабы" (The Torment of Life and Death); and the classification method for analyzing folk culture based on regional differences.

This article has considerable theoretical and practical significance. There are still many opportunities to study the cultural factors in literature and the translation of cultural elements in literary works within the country. Few articles have explored the meaning and translation of cultural connotations in literary works. Additionally, this research article will guide future research papers, clarify the author's research direction, and facilitate a better understanding of the application methods and pathways of theory in practice.

Keywords: translation, Mo Yan, Chinese culture, cultural connotation, semantics.

Особенности перевода на казахский язык культурных коннотаций в романе Мо Янь «Боль жизни и смерти»

Аннотация. Перевод – это не только взаимное распространение различных языковых символов, но и обмен культурами и ценностями. Китай и Казахстан имеют разные исторические корни, культурные традиции, языковые особенности, поэтому преодоление барьеров, вызванных культурными различиями, является важной задачей для переводчиков и ученых.

Эта статья анализирует процесс перевода романа на казахский язык, изучая особенности культурных элементов в переводе и способствуя более глубокому пониманию этих аспектов. Что касается научной и практической значимости работы, статья основывается на теории культурного перевода, анализируя тактики и методы перевода, используемые переводчиками при передаче культурных элементов, систематизируя и обобщая их, а также включая новые исследования для содействия дальнейшему развитию этой теории. Кроме того, она предоставляет материалы, которые могут служить образцом для будущих исследователей и способствовать лучшему освоению теоретических знаний. Более того, посредством обширного анализа оригинального текста и перевода она способствует укреплению языковой и культурной основы, способствуя точному переводу литературных произведений как на китайском, так и на казахском языках.

Методы исследования, использованные в статье, включают: описательный метод для анализа особенностей «народной культуры» в китайском романе «生死疲劳» («Страдания жизни и смерти»); метод сравнительного анализа для изучения тактик и методов перевода народных традиций в китайском романе Мо Яня «生死疲劳» и его казахском переводе «Өмір мен Өлім азабы» («Муки жизни и смерти»); а также метод классификации для анализа народной культуры на основе региональных различий.

Статья обладает значительной исследовательской ценностью. В стране сохраняется широкий потенциал для изучения культурных факторов в литературе и перевода культурных элементов в литературных произведениях. Существует недостаточное количество исследований, исследующих значение и перевод культурных коннотаций в литературных произведениях. Кроме того, эта исследовательская статья будет способствовать развитию будущих исследований, уточняя их направление и способствуя лучшему пониманию методов и путей применения теории на практике.

Ключевые слова: перевод, Мо Янь, китайская культура, культурная коннотация, семантика.

Авторлар туралы мәлімет

Қалиолла Г. *– корреспондент-автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: 1525102214@qq.com, Қазақстан, Алматы қ.*

Абдырақын Н. *– PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: nurhalyk76@gmail.com, Қазақстан, Алматы қ.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Information about the authors
Haliolla G. *– The Corresponding Author, PhD Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: jianaerjia5@gmail.com, Kazakhstan, Almaty.*
Abdurakyn N. *– PhD, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: nurhalyk76@gmail.com, Kazakhstan, Almaty.*

Информация об авторах
Калиолла Г. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: 1525102214@qq.com, Казахстан, г. Алматы.*
Абдуракын Н. *– PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: nurhalyk76@gmail.com, Казахстан, Алматы қ.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ӘДЕБИЕТТАНУ

ӘОЖ 82.09; 82-95; МҒТАР 17.82.09
https://doi.org/10.47526/3107-3085.347

Г.Ж. ОРДА
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
e-mail: Orda_68@mail.ru

ДЕТЕКТИВ ӘҢГІМЕЛЕР: ОҚИҒАЛАР МЕН КЕЙІПКЕРЛЕР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Мақалада Т. Берікқызының «Шебердің шындығы», Е. Бейсеновтің «Ағайындылардың ажалы», Ә. Байболдың «Миллион», Қ. Шамахайұлының «Екеудің салған ойраны», Ж. Қалибекқызының «Ойыншық» жұмыртқа», Г. Нұрхановаңың «Жалғыздың кегі», А. Жусанбайдың «Қанды сурет», Қ. Ғұмаровтың «Түнде жортқан қасқырлар» әңгімелерін қарастыру арқылы қазіргі қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының дамуы қарастырылды. Оқырман қызыға оқитын жанр әлем әдебиетінен үлкен орын алса, қазақ қаламгерлері де аталған жанрды дамытуда қоғам өміріндегі түрлі қылмыстарды әдебиетке алып келуде. Жазушылардың детектив шығармаларға тән «оқырманмен ойнау», «оқырманды алдау», «саспенс», «жүйкемен ойнау», «жалған іздер», «оқырманды адастыру» әдістерін қалай пайдаланғандығы нақты шығармалар негізінде талданды. Жанр табиғатына сай бұл шығармаларға да түрлі жағдайда жасалған құпия қылмыстар арқау болса, сол қылмысты ашудағы шытырман оқиғалар оқырманын баурап отыратындығына назар аударылды.

Оқиғалар жүйесіне салыстырмалы-типологиялық, құрылымдық және әдеби-теориялық талдау жасауда детектив әңгімелерде оқиғалардың бірізді дамитыны оқиғаның құпия қылмыспен басталуы, оқиғалардың кезең-кезеңімен дамуы, тартыстың шиеленісуі, кейіпкерлер арасындағы тартыс, шарықтау шегі және мәселенің шешілуімен сараланды. Кейіпкерлер жүйесіне талдау жасауда тергеуші, қылмыскер тәрізді бас кейіпкерлер мен жанама кейіпкерлердің монологтары, сөйлеген сөздері, әс-әркеттері мен қимылдары, өмірлік ұстанымдары негізге алынды. Құпия қылмысты ашудағы көркем детальдардың маңызы айқындалып, олардың сюжеттік-композициялық тұтастықты қалыптастырудағы рөлі көрсетілді. Зерттеу нәтижесінде қазіргі қазақ детективтік әңгімелерінде қоғамдағы әлеуметтік мәселелер мен қылмыстық құбылыстардың көркем бейнеленетіні, сондай-ақ мұндай шығармалардың оқырманды адамгершілік құндылықтар туралы ойландыруға ықпал ететіні анықталды.

Кілт сөздер: қазіргі қазақ прозасы, детектив, монолог, диалог, кейіпкер сөзі, көркем деталь.

Кіріспе

Әлем әдебиетіне көз жүгіртетін болсақ, детектив жанрының негізін қалаушы, Огюст Дюпен туралы шоғырлы әңгімелердің авторы Эдгар Аллан По, ұлыбританиялық Шерлок

Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:
Орда Г.Ж. Детектив әңгімелер: оқиғалар мен кейіпкерлер жүйесі // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 158-171. https://doi.org/10.47526/3107-3085.347
Cite us correctly:
Orda G.Zh. Detektiv angimeler: oqigalar men keiipkerler zhuiesi [Detective Stories: The System of Events and Characters] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 158-171. https://doi.org/10.47526/3107-3085.347

Мақаланың редакцияға түскен күні 08.02.2026 / қабылданған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Холмс туралы шығармалардың авторы Артур Конан Дойл, Эркюль Пуаро мен Мисс Марплдың авторы Агата Кристи, әкей Браун туралы детективтердің авторы Гилберт Кит Честертонның шығармалары оқырманға кеңінен таныс.

ХХ ғасырдағы классикалық детективтерден комиссар Мегрэ туралы романдар жазған француздық Жорж Сименон, американдық Филип Марлоу туралы жазған Рэймонд Чандлер, «Мальта сұңқары» романының авторы Дэшил Хэммет, логикалық детективтер жазған Эллери Куин, әзербайжан жазушыларынан Ш. Абдуллаев, Ж. Әміров, қазақ жазушыларынан С. Сейфуллин, Қ. Исабаев, К. Тоқаев тәрізді детективтің негізін қалаушылардың есімі ойымызға оралады.

Детектив жанры бүгінгі таңда да қалыптасқан дәстүрлі жолын жалғастырып даму үстінде. Бұл қатарда Умберто Эконың «Раушан аты», Стиг Ларссонның «Мыңжылдық» трилогиясы, Дэн Брауннның интеллектуалдық детектив-триллерінің қатарын қазақ жазушылары толықтырады. Қазіргі таңда қазақ детективі де дамудың жаңа белесіне көтерілді. Б. Қалаубай, М. Әбдәкімұлы, Ә. Шаймағамбетов, Н. Саматұлы тәрізді жазушылардың қатары күн санап толығуда. 2018 жылдан бері тұрақты түрде «Заң» Медиа-корпорациясы» ЖШС өткізіп келе жатқан республикалық және К. Тоқаевтың 100 жылдық мерейтойы қарсаңында Қазақстан Жазушылар одағы ұйымдастырған әдеби байқаулар детектив жанрының дамуын жеделдетті. Зерттеу нысанына алынып отырған Т. Берікқызының «Шебердің шындығы», Е. Бейсеновтің «Ағайындылардың ажалы», Ә. Байболдың «Миллион», Қ.Шамахайұлының «Екеудің салған ойраны», Ж. Қалибекқызының «Ойыншық» жұмыртқа», Г. Нұрхановаңың «Жалғыздың кегі», А. Жусанбайдың «Қанды сурет», Қ. Ғұмаровтың «Түнде жортқан қасқырлар» әңгімелері 2018 жылғы байқаудан жүлделі орындарды иеленген туындылар екенін баса айтуға болады.

Детектив шығармаларды оқырман іздеп оқитындықтан, қай кезеңде де детектив жазатын жазушылардың шығармалары кітап сөрелерінен түскен емес. Мәскеуде 1989-1992 жылдары «Детектив и политика» альманахы үздіксіз шығып тұрды [1, 258-б.]. Қазақ қаламгерлерінің де шығармалары әр жылдары жеке жинақ болып оқырманның қолына тиді. Бұл қатар екі томдық «Серт» [2, 416-б.], «Шырғалаң» [3, 381-б.] тәрізді қазақ жазушыларының детектив шығармалар жинағымен толықты. Және қатарды «Заң» газетінің ZANMEDIA.KZ – Қоғамдық-саяси, құқықтық сайтында үздіксіз жарияланып тұратын шығармалар қатары толықтыруда.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Тақырыпты зерттеуде топтау, жүйелеу, салыстырмалы әдістер арқылы нәтижеге қол жетті. Қазіргі қазақ әңгімелерін топтап жүйелеуде 2018 жылғы байқауда көпшілік оқырманның ықыласына бөленіп, жүлделі орындарды иемденген шығармалар іріктеп алынды. Зерттеуге алынған әңгімелерді салыстыра зерттеудің арқасында бүгінгі таңдағы қылмыс әлемінің әдебиетке келгені бағамдалды.

Оқиғалар жүйесіне талдау жасауда шығармалардың құрылымы анықталып, жазушылардың қылмысты ашудағы «оқырманмен ойнау», «оқырманды алдау», «саспенс», «жүйкемен ойнау», «жалған іздер», «оқырманды адастыру» әдіс-тәсілдері мен көркем детальды пайдаланудағы ерекшелігіне көңіл аударылды. Кейіпкерлер жүйесіне талдау жасауда әр шығармадағы басты кейіпкер мен жанама кейіпкерлердің монолог, диалог, іс-қимыл әрекеттеріне үңілудегі авторлардың стильдік ерекшелігі мен әдіс-тәсілдері бағамдалды.

Детектив жанры даму үстінде болғандықтан, әдебиеттанушылар тарапынан да тыңғылықты зерттелуде. Әзербайжан әдебиеттанушылары әзербайжан әдебиетіндегі детектив жанрын тарихы мен бүгінгі даму бағыттарын әлем әдебиетімен салыстыра зерттеуде. М-Б.С. Алтайқызының «Детективный жанр в азербайджанской литературе» [4, 185-б.] диссертациясында әзербайжан әдебиетіндегі детектив жанрының қалыптасуы мен дамуы зерттелсе, И.М. Мамедованың «Қазіргі АҚШ және Әзербайжан әдебиетіндегі

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

детектив жанрының жаңа реңктері» диссертациясында қазіргі американдық және әзербайжандық жазушылардың детектив шығармалары салыстырыла зерттелді [5, 22-б]. Ал, қазақ детективінің зерттелуі соңғы ширек ғасыр төңірегінде қалыптасуда. Бұл бағытта қазақ детективінің негізін қалаушы К. Тоқаев шығармалары аясында бірнеше еңбек жарық көрді. А. Жунусова «Жазушы Кемел Тоқаев және қазақ әдебиетінің детектив жанрын ЖОО-да оқыту» деген тақырыпта диссертация қорғап, жазушы шығармаларын жоғары оқу орнында оқытудың моделін ұсынды [6, 135-б.]. «Әдебиеттегі детектив жанрының тарихын зерттеу: Әдеби сыншылармен сұхбаттарға негізделген сапалық зерттеу» мақаласында әлем әдебиетімен бірге қазақ детективінің қалыптасуы мен дамуын, бүгінгі даму бағытын қарастырды [7, 22-б.]. Студенттер мен аспиранттардың Бүкілресейлік ғылыми-практикалық «Детективный жанр в искусстве: социальный, психологический, литературный аспекты в прошлом и настоящем» атты конференцияда өнердегі детектив жанрының әлеуметтік, психологиялық және әдеби аспектілері қарастырылды [8, 148-б.].

М.Н. Агафанованың «Жанр детектива и творчество Ж. Сименова» [9, 1-б.] мақаласында детективтің жанрлық ерекшелігі Ж.Сименов шығармашылығы аясында қарастырылса, Е. Лампорттың «Америка в отрожении детективного жанра» [10, 15-б.] мақаласында американдық жазушылардың детектив шығармалары жан-жақты зерттелген. Г. Орданың «С. Олжабайдың «Қыз жылаған түн» детективті повесінің көркемдік ерекшелігі» деген мақаласында жазушы Сабырбек Олжабайдың аталған повесі [11, 50-60-бб.], Э. Мансурованың «Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестердің жанрлық ерекшелігі» деген мақаласында А. Аймағамбеттің «Бұрылысқа жарты қадам қалғанда» (2023), М. Анарбекұлының «Шымкенттегі шырғалаң» (2021), А. Хонждың «Екеудің көлеңкесі» (2021), Е. Паевскаяның «Адъюторы» тәрізді повестері зерттеу нысанына алынған [12, 210-223-бб.]. Авторлар қазақ әдебиеті тарихындағы детективті повестердің қалыптасуы мен дамуын зерделей отырып, жанрлық ерекшеліктерін ғылыми саралаған.

Тақырыпты зерттеуде ғылыми мақалалармен бірге Ж. Шамұратованың аталған жанр туралы «Қазақ детективі бар ма, жоқ па?» сұхбатын, сыншы А. Кеңшілікұлының «Қазақ детективін қашан оқимыз?», Т. Тәшеновтің «Қазақ детективі қашан жанданады?» тәрізді көпшілік мақалаларын басшылыққа алдық. Ж. Шамұратованың «Қазақ детективі бар ма, жоқ па?» сұхбатында детектив жазып жүрген жазушылар қазіргі қазақ детективінің дамымай жатқандығына алаңдаушылық білдірсе, «Заң» газетінің бас редакторы А.Сембаева республикалық байқау жариялау арқылы детектив жанрын көтеруге болатынын ұсынған болатын. Сыншы А. Кеңшілікұлы «Қазақ детективін қашан оқимыз?» мақаласында әлем әдебиетінде детективтің сұранысқа ие екенін айта келіп, қазақ жазушылары да оқырманның сүйіп оқитын жанрына көңіл аудару керектігіне көңіл аударды. Т. Тәшеновтің «Қазақ детективі қашан жанданады?» мақаласында қазақ детективінің дамымай жатуының бірнеше себебін атап көрсетеді. Біріншіден, Кеңес заманында детектив жазатын санаулы адамдар ғана КГБ-ның, тергеу орындарының рұқсатымен мұрағат ақтаруға қол жеткізетіндігінен, екіншіден, қазақ халқының үлкен қалаларға енді шоғырлануынан, үшіншіден, нарық заманында баспалар тарапынан қызығушылықтың болмауынан деп түсіндіреді. Автордың айтуы бойынша детектив жанры баспалар тарапынан қызығушылық танытқанда ғана жанданбақ.

Талдау мен нәтижелер

Қазіргі қазақ детективінің даму бағыттарын анықтауда детектив шығармалар топтастырылған «Шытырман» жинағындағы 2018 жылғы жүлделі шығармалар зерттеу нысанына алынды. Байқау қорытындысы бойынша Т. Берікқызының «Шебердің шындығы», Е. Бейсеновтің «Ағайындылардың ажалы», Ә. Байболдың «Миллион», Қ. Шамахайұлының «Екеудің салған ойраны», Ж. Қалибекқызының «Ойыншық» жұмыртқа», Г. Нұрхановаңың «Жалғыздың кегі», А. Жусанбайдың «Қанды сурет», Қ. Ғұмаровтың «Түнде жортқан қасқырлар» әңгімелері жүлдегер деп танылған. Сыншы А. Кеңшілікұлы айтқандай шетелдік

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

жазушылар ғана емес, қазақ жазушылары да детектив жанрын дамытуға үлес қоса бастады [13, 3-б.].

Детективті шығармалардың құрылымын жанрлық ерекшелігіне сай кіріспе (экспозиция), қылмыс немесе құпия оқиға, тергеудің басталуы, шиеленіс, шешімі, қорытынды (эпилог) деп қарастыратын болсақ, Т. Берікқызы «Шебердің шындығы» шығармасын өз ішінен «Нысана», «Қардағы қан», «Тосын жай», «Ағашқы айғақтар», «Жанкешті», «Ақиқат» деген тақырыпшаларға бөлу арқылы жекелеген эпизодтарға назар аударған.

«Кіріспе» – Алматы қаласындағы белгілі сәулетшілердің бірі Роман Вехтенің нысанаға алынуы болса, «Қылмыс немесе құпия оқиға» – Қазақстанда тіркелген тұңғыш тапсырыспен кісі өлтіру фактісі. Оқиға болған жерде ешқандай дәйек пен айғақтың қалмауы – тәжірибесі жоқ полицейлер үшін күтпеген қылмыс еді. Әдетте қылмыс көзден таса, оңаша жерде жасалса, бұл қылмыс жаңа жыл қарсаңындағы Алматыдағы адам аяғы басылмаған ескі алаңда көпшіліктің көзінше жасалуы күдік туғызады. Куәгер көп болғандықтан оқиғаның түрліше сипат алуы сақшыларды шатастыруға алып келді. Куәгерлердің бірінің айтқаны екіншісіне үйлеспейтіні оқиғаны шиеленістіре түскен. Көз жұмардан алдын екі «Макаров» тапаншасын алып, екіншісін өзіне сенімді «Шеберге» бергенімен, қылмыскерді қылмыс үстінде ұстамаса дәлелдеу қиын.

Қожайынға оқ «Макаров» тапаншасынан атылғанмен, айғақ та, дәйек те жоқ. Жазушы құпияны соңына дейін ұстап ашпауға тырысқан. Маңызды ақпаратты бірден ашпай, оқырманды ынтықтыра түсу – жазушының стильдік ерешелігі. Негізгі қылмыстың ашылуына 1998 жылдың 31 наурызында Науаи мен Аңғарлы көшелерінің қиылысындағы «Мерседес» көлігіндегі жастардың өзара даурығуы себеп болған. Тінту барысында жүргізуші орындығының астынан 9 мм-лік оқтың бір қорабы табылуы, жүргізушінің лейтенант Сүгірбаевты жүректен атып, екіншісіне оқ жаудырып, көзден ғайып болуы оқиғаны шиеленістіре түскен. Бұл шығармада да қылмыскер құтылғанмен көліктегі екі жігіт алғашқы тергеу барысында басшыларының атын атап беруі мен «Шебердің» жендетке жанашырлық танытып, үйіне қондырып, киімін ауыстыруға көмектесуі финалды жақындатқан.

«Оқиғаның шешімі» – «Макаров» тапаншасының табылуы. Сарапшылардың Владимир Петровтан алынған тапаншаның оғы бес жыл бұрын кәсіпкер Роман мен жүргізушісін атқан «Макаров» тапашасының оғымен сәйкес келетінін анықтауы – оқиғаның шарықтау шегі. Екі полицейдің өлімін арқалаған жендет Романның өліміне тапсырыс беруші де «Шебер» екенін жасырмады. Романды өлтіруді ойлаған «Шебер» Ауғанстанда әскери жаттығудан өткен Ресей азаматын оңай тапты. Жүрісі суық, сақ Петров адам өлтіргені үшін Ресейде он екі жылға сотталып, үш жылдан кейін түрмеден қашып, несібесін көлеңкелі жұмыстардан тауып жүргенде, жиырма мың доллар үшін кісі қанын жуктеудің еш қиындығы болған жоқ.

«Эпилог» – Роман мен жүргізушісін, екі полицейді оққа байлаған қылмыскерге 2003 жылы өлім жазасына үкім кесіліп, Алматыдағы №1 тергеу изоляторында атылуы. Бақталастық, қызғаныш пен ақша үшін жасалған қылмыстан адам баласының азғындауы, адамгершілік құндылықтардың аяқасты болуы байқалады.

Е. Бейсенов «Ағайындылардың ажалы» әңгімесінің кіріспесінде алдымен Жетісу өңірінде орын алған қанды оқиға мен марқұмдар туралы ақпарат берген. Жазушы шегініс жасап, оқырманды Ерназар қартпен, Асқар, Дәурен, Кенжеболат есімді ұлдарымен жақынырақ таныстырады. Отағасына берілген: «Ерназар – аудан іргесінде орналасқан, іргесі бүтін, түтіні қалың ауылда мал ұстап, құс асырап, қазақы қоңыр тірлігін шалқытып отырған, ешкімге зияны жоқ, өз ортасына қадірлі жан», – деген сипаттамадан отбасы туралы толық ақпарат алуға болады [3, 15-б.].

Т.Тәшенов жоғарыдағы мақаласында: «...өркениетті елдерде детектив жанрының дамып кетуі негізінде ол жақта ғасырлар бойы қала тіршілігінің үздіксіз қайнап жатуынан. Өзін-өзі өлтіру, маньяктар, жезөкшелер, ұры-қарылар өмірі – қала өркениетінің улы жемісі.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Қазақ халқының қалаға шоғырлануы (урбанизация) енді-енді жүзеге асып келеді. Сондықтан үлкен қалаларға тән психология бізге әлі сіңісіп болған жоқ», - деген болатын [14, 1-б.]. Бұл әңгімедегі күдікті топ – үлкен қаланың тұрғындары емес, көрші ауылдың бір қыстауындағы баукеспе Мақсат пен оның сыбайластары. Осыған қарап қылмыстың тек үлкен қалаларда емес, адамзатқа ортақ екенін бағамдаймыз. Қазақ халқы ғасырлар бойы мал шаруашылығымен айналысқандықтан, барымта, ұрлық дегендердің малдың төңірегінде болатыны тарихтан белгілі. Алайда шығармада малға емес, үш бірдей азаматқа қарулы шабуыл жасалған. Мақсат ағайынды жігіттердің қалаға қай күні, қанша бас алып баратыны мен қашан қайтатынына дейін хабардар. Аудан орталығына өткізетін 15 бас ірі қараның ақшасы шытыр-шытыр еткізіп санауға асыққан сыбайластарға адам өлтіру қиынға түспеді. Оқырман ағайынды үшеуге қай күні қастандық жасалатынын біледі, бірақ олардың өздері бейхабар. Осы тұста жазушы саспенс әдісін қолданған. Саспенс – ағылшын тіліндегі «suspense» сөзінен шыққан, «белгісіздік, күтудің мазасыздығы» дегенді білдіретін, оқырманның қызығушылығын арттыратын «ілулі тұрған шиеленіс», «жүйкемен ойнау» әдісі. Көркем фильм мен әдебиетте көрермен немесе оқырман қорқынышты оқиғаның болатынын күтеді, бірақ не болатынын нақты білмейді. Фильмде музыка, дыбыс, монтажбен, әдебиетте сюжетпен жеткізеді. Кейіпкерлер тағдырына алаңдаған оқырман оқиғаны мұқият болжай отырып, әрекетке жабысып қалуы мүмкін.

Алдағы оқиғадан кейіпкерлер мүлде хабарсыз болғанмен, жазушы оқырман үшін мазасыздықпен күту сезімін тудырып, «жүйкемен ойнау» әдісін оқиғаның шешіміне дейін құпия ұстаған. Мұндағы «ақылды тергеуші» – полиция подполковнигі Жасын Елгезекұлы. Жоғалған жылқысын іздеп шыққан Серік ауылға 20 шақырым қалған жерде ағайындыларды өлтіріп, оларды тонаған төртеуді көргенін ішіп отырып айтып, кейін «Пәлесінен аулақ!» деп мойындамауға тырысқанмен, тергеуші куәгерге шындықты айтқызады. Куәгердің сөзімен «жасырын қылмыскерлер» анықталып, оқырман үшін басты күдікті болған Мақсат пен Әлімнің оқиға болған жерге кеш жеткені анықталады. «Жигули» автокөлігіндегі төртеудің ағайынды кәсіпкерлерге оқ атқаны 15 жылға, «атқосшылары» 7 жылдан арқалап кете барды. Үш перзентінен бірдей айырылған ата-ана құсадан бірінен соң бірі көз жұмған соң, олардың мал-мүлкін әкім мен имамның рұқсатымен ауыл адамдарының бөліп алуы, ауылдың жұмыссыз жастарының жоспарлы түрде адам өлтіруі халықтың әлеуметтік тұрмысынан хабар береді. Бұл – тоқсаныншы жылдардағы жаппай жұмыссыздықтың әдебиетттегі көркем бейнеленуі.

Әлібек Байболдың «Миллион» әңгімесінің оқиғасы да детективтік шығармаларға тән қылмыстан басталып, негізгі оқиға шегініс арқылы өрбиді. Кейуана таңғы сағат алтыда жанұшырып көмек сұрағанмен, оған селт еткен тұрғын болмады. Әйелдер жағы таңсәріде далаға жалғыз шығуға қорықса, ер азаматтар салғырттық танытты. Оқиғаға шегініс жасалғанда Алматы қаласындағы Абай мен Атынсарин көшелерінің қиылысындағы алты қабатты үйден көмек сұрай жүгірген – жасы жетпістен асқан Айсара атты кейуана екенінен хабардар боламыз.

Жұмбақ оқиғада жасалған қылмысты ашу аға лейтенант Сапарбаев пен тергеуші, капитан Жақыповқа жүктеледі. Ізкесушілер көршілерден сұрақ-жауап ала жүріп іліктің шетін шығарады. Самал, Сәкен, Жанар, Аслан, Ақерке есімді көршілер мен аула тазалаушы, дүкенші, студент қыз Құралай тәрізді қосалқы кейіпкерлердің жауаптарынан логикалық пайымдау жасалған. Тергеуші Жақыпов Ақерке кейуананың бейнелеп берген кісісін фотобейнесі арқылы тапқанда, оның ауруханада жатуы – детективтегі «жалған іздердің» көрінісі. Оқырман қылмыскер табылды деп отырғандағы жалған ақпарат – детективке тән оқырманды адастыратын деталь.

Айғақтар мен дәлелдерді табу оңай болмағанмен кәсіби қызметкерлердің тәжірибесімен тергеу барысында күдіктілер дәлелденіп, оқиғаның шарықтау шегінде

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

шындық ашылады. Басты кейіпкерлердің болмысы мен логикалық ойлау қабілеті қылмысты ашу барысындағы диалогпен толыға түседі.

«-Қанды көрдің ба?!

Тәжірибесі әлі толыспаған, дегенмен көзінде оты бар лейтенант подъезге шықты да, қайтадан оралды.

- Иә.

- Енді, тыңда! Меніңше, қылмыскерлер ойран-топырды бірден бастамаған. Алдымен пышақпен қорқытқан. Себебі, әлгі айқай таңғы сағат алтының кезінде естілген.

- Мүмкін тапаншамен шығар?!

- Оны да жоққа шығара алмаймыз. Бірақ, гильза қайда? Мұнда «оларда пистолет болса, оны неге қолданбады?! Деген сұрақ туындайды» [3, 27-б.].

Аға лейтенанттың тәжірибесіздігі мен капитан Жақыповтың қырағылығы қылмысты ашу үстінде даралана түскен. Айғақсыз қылмысты ашуда криминалистикада кемінде екі-үш болжам жасалатын болса, капитанның қылмыскерлердің екеу екенін олардың аяқ іздерінен анықтап, дене-тұрқын да шамалағаны, бір айдың көлемінде олардың қайта келіп іздегендерін алатыны туралы болжамдары қылмыскерлерді ұстауға септігін тигізеді.

Кемпірдің сеніміне кірген сантехник Берікке 400 мың теңге керек болғанда, кейуананың жиып жүрген миллион теңгесі барын есіне түсіреді. Ақшаны ұрлауға ұзынтұра көршісі көмектесіп, іс насырға шауып, спортпен айналысатын немересі мен кемпірді пышақтап өлтіреді.

Шығарманың шешімі – қылмыстың ашылып, қылмыскерлердің анықталуы. Детектив шығармаларды классикалық, психологиялық, криминалдық деп жүйелейтін болсақ, бұл туындыдан аталған белгілердің барлығын кездестіруге болады. Ақша ұрлаймыз деп отырып, екі бірдей адамның өлімін мойындарына жүктеген қос қанішер бір миллион үшін адам өлтіргенін ойлайтын болсақ, бұл біріншіден, олардың әлеуметтік жағдайының төмендігін, екіншіден, ақшаның соңында неге де дайын екендігін көрсетеді. Кемпірдің сеніміне кірген Беріктің ешкімнің көзіне түспеу үшін кештетіп келуінің өзі – түпкі ойының бұзықтығы. Әу бастан өзгелердің көзіне түскісі келмеген сантехниктің ойлағаны – кемпірдің жиған-терген бір миллион ақшасын жымқыру. Кейіпкерлердің ішкі әлемін ашуда қылмыс себебінің әлеуметтік, психологиялық астарына үңілуде автор қылмыскерлер мен тергеушілердің ішкі әлемін ашуға тырысқан.

Қуандық Шамахайұлының «Екеудің салған ойраны» әңгімесіне бақталастықтан туған қасірет арқау болған. Кәсіпкер Естайдың тасы өрге домалағалы Пак тірлігінің кейін кете беруі оқиғаны шиеленістіре түскен. Өзіне бәсекелес кәсіпкер Естайды жақсылап бір қорқытып алуды көздеген Пак оның ескі танысы Сергейге қамқорлық танытқандай болып, қойнына бір бума ақшаны тықпалап отырып, өтінішін айтуы қылмысты жақындатқан.

Естайдың Мәскеуде жүріп Әсияға жиі-жиі қоңырау шалуынан оның жан дүниесіндегі қобалжу байқалады. Кезінде өзімен серіктес болған Сергейдің кейін ішімдікке салынып, одан нашақор болып кеткенін білетін Естайдың үйіне қоңырау шалған ескі досынан секем алуы – жан дүниесіндегі мазасыздық. Жекелеген тараушаларға бөлінген әңгімеде бірде Мәскеудегі Естайдың, енді бірде қаладағы отбасының жай-күйі жекелеген эпизодтар арқылы параллель суреттелген. Үлкен қаладағы зәулім үйінде алаңсыз отырған Әсияға Сергейдің қоңырау шалуы, үйіне баса көктеп келген екеудің Әсия мен үш баласын бауыздап кетуі – есірткіге тойып алған қылмыскердің қанішерлігі.

Оңаша үйде, қараңғы түнде орын алған қылмысты көрген-білген тірі пенде жоқ. Қылмыскерлерді оқырман білгенмен, ешқандай айғақ жоқ. Сондықтан тергеушілер мен криминалистерге қылмысты ашу оңайға түспеді. Тергеу процесі туралы А.Д. Белашева, А.А. Крекова «История появления жанра детектива» деген мақаласында «Процесс расследования является важнейшим элементом детективной литературы. Часто детектив опрашивает подозреваемых, собирает улики и использует дедуктивные рассуждения, чтобы

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

собрать воедино головоломку. Читателю часто также предлагаются подсказки, позволяющие ему попытаться разгадать тайну вместе с детективом. Разгадка тайны обычно раскрывается в драматической кульминации, когда детектив объясняет, как они раскрыли преступление», - деген болатын [8, 13-б.]. Мұнда да кәсіби мамандардың тәжірибесі арқасында қылмыскерлер құрықталып, тоғыз айдан кейін тиісті жазаларын алады. Тоғыз айға созылған қылмысты іздестіруде жазушы «жүйкемен ойнау» әдісін пайдаланған. Қылмыскерлер қанша жерден мойындамай, Жоғарғы Сотқа шағымданғанмен әділ сот дұрыс шешім қабылдап Үкім шығарды. Үш баласы мен сүйген жарының қырқына дейін зиратқа барып түнеген Естайдың түсіне Әсия кіріп: «Естай, үйге бара ғой. Еңсеңді көтер», - деп демеу білдірді. Жазушы түсті болашақты болжау, жазықсыз марқұмдардың тынышталуын білдіру мақсатында пайдаланған. Алайда, содан кейін ғана есін жиған Естайдың жүрегіндегі жан жарасы жазылмайтыны белгілі.

Жанар Қалибекқызының «Ойыншық» жұмыртқа» әңгімесінің оқиғасы неміс зергері Карл Фаберженің көрмесіндегі жұмыртқа төңірегінде өрбиді. Мұражайдағы гидтің айтуы бойынша зергердің алтынмен аптап, күміспен күптеп жасаған 71 жұмыртқасының 54 данасын орыс патшалары III Александра мен II Николайдың тұсында тапсырыспен жастаса, кейбіреулері із-түссіз жоғалған. Суреттері сақталған жоғалған жұмыртқалардың ішінде Айғанымның көзіне оттай шалынған – әжесінің сандығындағы «апамның көзі» деп отыратын әдемі ойыншық.

«Астында «II Николайдың анасына сыйлаған сары раушан гүлді жұмыртқа» деп жазылған жазуы да бар-тын. Бірде әжесінен ойыншықтар туралы сұрағанында: «Шырағым, менің кішкентай кезімде анам баласы екеуі ақ пташаның қабылдауында болған екен, содан осы жұмыртқаны «патшаның сыйлығы» деп алып келіп, маған берген. Көп ұзамай Кеңес үкіметі орнап, біз жер аударылып, әкем атылып кеткен кезде де бұл сыйлық қалтамда жүріп аман қалды. Кейіннен патша берген деген сөзден қорқып, ешкімге көрсеткен емеспін», - дейтін сөзінен көп сырды аңғаруға болады [3, 40-б.].

Мұрағатта қазақ зиялыларының Николай патшаға барғаны туралы дерек болғанмен, оның жұмыртқа сыйлағаны туралы ешқайда айтылмаған. Әжесінің хан тұқымынан екені сырт көзге байқалғанмен, өз аузынан әкелері туралы ештеңе естіген емес. Соған қарағанда, патша балаға оны ойыншық ретінде берген сыңайлы. Гидтің: «Бұл жұмыртқалардың бағасы өте қымбат, сондықтан оны иелену үшін талай адам қылмысқа барған», - деген сөзіне қарағанда, әжесінің сандығындағы жұмыртқа да аса қымбат екені белгілі.

«Қызымның айтқаны рас болып, ойыншықты қымбатқа сатсақ, ақшасын бес балама теңдей етіп бөліп беремін» деген арманына жете алмай кейуана өмірден өтті. Немересі Айғаным екеуінің алтын жұмыртқаны тыққан жерін ешкім білмейтін, бірақ анасының айтуы бойынша әкесі иттің үйшігінің астын қазып іздегенде ол жерден ештеңе табылмайды. Әкесі мен қызы құпия қазынаның қайда кеткенін білмей дағдарғанда, Айғаным өз анасы ұрлап, төркініне асырып жіберген болу керек деген болжам жасайды. Автор оқырманды адастыру мақсатында нағашысын күдікті етіп көрсетеді. Оқырман жақында ғана қара шаңырақты казиноға салып жіберген нағашысын ұрыға балап, Айғанымның жылай бергенін әжесін қимай жүр деп отырғанда оқиғаның шешімі басқаша өрбиді.

Әкесі: «- Қызым, құрып кеткен жұмыртқа үшін үшін өзіңді кінәлама. Оқуыңды оқы, әкенің малы балаға мал болмайды дейді ғой, өз еңбегіңмен тапқанға ештеңе жетпейді. Әрине, ол сен айтқандай көп ақша тұрса, талай жыртығымыз жамалып қалар еді, амал қанша?» [3, 44-б.], - деп әжесінің жетісін берген соң Айғанымды қаладағы оқуына шығарып салады. Жазушы «оқырманмен ойнау» әдісін пайдалануда қылмыскерді жасырын ұстаған.

Айғаным поезға жайғасқан бойда Русланның нөмерін тере бастады:

«- Алло, жаным, бәрі ойдағыдай өтті. Біз ойлағаннан да оңай болды. Ешкім менен күдіктенген жоқ, жұмыртқаны сата бер, біз миллионерміз, - деді ол. Ішінен; «Әкеңде болғанша, алғаныңда болсын» деп қазақ бекер айтпаған ғой, - деді күбірлеп» [3, 44-б.].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Осылайша, оқырман үшін ойламаған жерден күтпеген шешім жасалып, қылмыс та, күдікті де ашылады. Бұл қылмысты қоғамдық емес, моральдық мәселе қатарына жатқызуға болады. Себебі, ұрлық жасауға жеке бір кейіпкердің моральдық азғындауы себеп болған. Айғаным әжесінің алтын жұмыртқасын ұрлау арқылы өз ата-анасына қастандық жасап отығанын түсінбеді. Әжесінің өмір бойы адам баласына айтпай сандығында сақтап, бес бірдей баласына бөліп бермек болған қазынасын немере қызының жымқырып кетуі – ақылға сыйымсыз. Әдетте қыз балалар қолында барын төркініне таситын болса, Айғанымның әке-шешесінен ұрлап отырған қазынасы болашақ жарының қолында болуы өкініште. Осының өзінен қазіргі таңда жастардың психологиясы өзгергені байқалады. Адами құндылықтардың орны ауысып, ата-анасынан дүниенің артық болуы – XXI ғасыр жастары үшін қалыпты жағдай болғанмен, оқырманның оны қабылдай алмайтыны анық. Авторлық ұстаным – «Әкеңде болғанша, алғаныңда болсын» дегенге саяды. Әдетте көркем шығарма, соның ішінде детектив шығармалар белгілі деңгейде оқырманды тәрбиелеуге қызмет ететін болса, оқырманның Айғанымға ұқсамауға тырысары анық.

Гауһар Нұрхановаың «Жалғыздың кегі» – қылмыс оқиғасы арқылы адам жанындағы психологиялық терең сезімдерді көрсететін детектив әңгіме. Оқиға былай басталады: «Түнімен уілдеген жел. Тұяқты тыныш ұйықтатпады. Екі жыл бұрынғы жалғыз ұлының қазасы қабырғасын қайыстырып, қасақана өлтірген адамар табылмай, тергеу ісі уақытша тоқтатылғанын естігенде, жұмыр жүрегі кеудесіне сыймай жүрген. Содан бері ұйқы қашты. Бүгінде миында қайнаған миллион сұрақ жарғақ құлағын жастыққа тигізер емес» [3, 45-б.]. Жазушы кейіпкердің жандүниесіндегі арпалыстың астарын ашуға ден қойған.

Кеңестік дәуірде ауған соғысында болған Тұяқ үшін жалғыз ұлынан айырылудың оңай болмағанын оның ішкі күйзелісінен көруге болады. Детектив шығармаларға тән мұнда да құпия жағдайда орындалған қылмысқа тап боламыз. Ертілеудің «Мен Қуанышты өлтірген адамды білемін» деген бір ауыз сөзінің түбіне үңіліп, сол күнгі ерегестің неден басталғанын сұрастыра бастағанда қолға ілік ілінді. Ол – Қуаныштың Ербол деген баламен ерегесіп қалуы, оның 15 баланы ертіп келуі. Айғақ пен дәлелдің болмағанымен, күдіктілердің бірнешеу болуы, іліктің пайда болуы үміт отын жағады. Қуаныштың тұншығып өлуі мүмкін деген сараптама қорытындысы қисынға келмегенмен, күдіктілердің босатылуы оқиғаны шиеленістіре түскен.

Автор оқырманды қылмыстың психологиялық себебін ашуға жетелейді. Шағын әңгімеде кек пен әділет, қоғамдағы немқұрайлылық, адам тағдырына жауапкершілік тәрізді мәселелер көтерілген. Тұяққа Қайрат, Нариман, Шерханның көмектесуі, күдіктілер қатарында алдымен Жүрсіннің жазалануы, оның Тұяқтың үстінен арыз жазуы, негізгі қылмыскер Ербол тәжірибе алмасу үшін Америкаға оқуға кеткендіктен, досы Жүрсіннің Тұяқтың қолына ілігуімен оқиға шиеленісе түскен. Г.Е. Дүйсен, Б.М. Сүйеркұл, Қ.А. Қыдырбай тәрізді ғалымдар «Этникалық және мәдени бірегейлікті қалыптастырудағы агиоантропонимдердің рөлі» атты мақаласында түркі халықтарының ат қоюға байланысты салт-дәстүрлерінің рухани тамыры тереңде жатқанын айта келіп, ислам дінін қабылдағаннан кейінгі дінге байланысты қойылған есімдердің астарына үңіледі [15, 176-б.]. Осы тұрғыдан алғанда, әңгімедегі кейіпкерлердің есімінен қазақ халқының наным-сенім, салт-дәстүрге қатысты ерекшеліктерін байқауға болады. «Тұяқ» – ұрпақ жалғастығы, «Қайрат» – күш-қуат, жігер, «Шерхан» – арыстандай батыл, күшті, ержүрек, «Жүрсін» – аман-сау жүрсін, Мұхаммед пайғамбардың қызы Фатима мен күйеу баласы Әли арқылы тараған Сейіт – қадірлі, құрметті болсын деген мақсатта қойылғаны анық. Сейіт (Саид, Сейидь) – ғалымдар айтқандай, ислам дінінен кейін араб тілінен келген «мырза, бастық, әкім» дегенді білдіретін есім. Осы мысалдардан қазақ халқы балаға есімді ырымдап қоятыны байқалады.

Оқиға соңындағы тосын шешім – Жүрсіннің өлімі. Қуаныштың өлтіргендердің жазадан құтылып, баласы үшін кек алған Тұяқтың 20 жылға сотталуы біздің қоғамның былықтары ретінде суреттелген. Эпилог – құқық қорғау органдарының әккі қызметкерлері бір ай ішінде

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Жүрсіннің өліміне қатысы бар жеті жігітті бірінен соң бірін құрықталуы. Тұяқ сот үкімімен Қылмыстық кодекстің 389-бабымен өзінше билік еткені үшін, 125-бабымен адам ұрлағаны, 99-бабымен адам өлтіргені үшін кінәлі деп табылып, мүлкі тәркіленіп, 20 жыл мерзімге жабылса, жанындағы екі жігіт 16 жылдар, Жүрсіннің досы Сейіт досына опасыздық жасағаны үшін 7 жылды, нариман, Шерхан және жүргізушінің әрқайсысы 3 жылдан бас бостандығынан айырылды. Жазушы кейіпкерлердің ішкі күйзелісін ашуда шиеленісті біртіндеп күшейтіп отырады.

Тоқсан күннен кейін Жүрсіннің мәйіті табылғанда оның келіншегінің шекесі торсықтай ұл табуы – оның кінәсіз екенінің айғағы ретінде суреттелген. Ал, жалғызынан айырылған Тұяқтың кек қайтарамын деп жүріп өзі 20 жылға сотталуынан «ашу – дұспан, ақыл – дос» екенін оқырман түсінеді.

Арман Жусанбайдың «Қанды сурет» әңгімесінің оқиғасы да белгісіз қылмыстың куәгерлерін іздестіруден басталады. Кәмелетке толмаған қыз баланы ұрлаған қылмысты ашу Санатқа тапсырылса, оған басшылық ету каптиан Қамбаровқа жүктелген. Кейіпкер бейнесін толықтыруда кейіпкер сөзі үлкен қызмет атақаратын болса, Аркадий Семеныч Литовченконың: «Сен басқаларға қарағанда ысылған мамансың. Мына қылмыс саған берілген сынақ, емтихан деп біл! Басшылар сенім артып отыр. Жерге қаратпассың!», – деген сөзі аға тергеуші Қамбаровтың бейнесін толықтыруға қызмет етеді [3, 54-б.].

Әйгерім Жаманова туралы көршілері де артық ештеңе айтпағанмен, аула сыпырушының: «Тергеуші жолдас, сен ана сужүрек байын абайла! Сол өгей әкесінен қорқамын. Түбіне сол жетпесе...» деген сөзі күдіктіні алыстан іздеудің қажеті жоқтығын ескертеді. Кейіннен табылған куәгерлердің айтуы бойынша Әйгерімнің түскі екілер шамасында мектепке жақын саябақта жүргеніне қарағанда ол сабаққа бармаған. Сонымен бірге жинақы киінген, жасы қырықтар шамасындағы қара көзілдірік таққан әйелдің Әйгерімді жетектеп бара жатқанын көрген куәгер де шықты.

Екі аптадан соң қаладан жиырма шақырым жердегі «Жансая» саяжайынан жас қыздың мәйіті табылуы шешімді жақындатқан. Бұл кезде Алматы қаласы мен жақын аудандардан кәмелетке толмаған қыздар мен әйелдердің жоғалуы жиілеген. Жансаяның мәйітіне жасалған сараптама мынадай қорытынды жасады: «Қыз азапталып, зорланып өлтірілген. Қыз бойынан алынған ер адамның шауқатын тексергенде қан тобы анықталды. Шамамен жасы 40-45-тегі ер адам болуы мүмкін. Одорологиялық сарап күдіктінің европалық нәсілді екенін растаған. Келесі құрбаны кім? Қай тұстан із тастайды? Қалай да жолын кесу керек! Олай етпейінше, жазықсыз құрбандар саны арта түсуі мүмкін» [3, 58-б.].

Бірінші болжам – педофил болу керек дегенге сайса, екіншісі – өгей әкені, үшіншісі – қырықтардағы әйел адамды нұсқайды. Сараптама қорытындысы аталған болжамдардың бәрін жоққа шығарып, төртінші нұсқаны ұсынып отыр. Айғақсыз қылмыстарды ашу үшін криминалистика ғылымында кемінде үш болжам жасалатын болса, мұндағы болжамдардың барлығы да нысанды таппауы – «оқырманды алдау».

Қылмыстың ашылуына себеп – белгісіз жанның түн ішінде Санаттың қасына келіп темекі тұтатып отырып: «Рас, соңғы кездері қала тым мазасыз. Елдің бәрі үрейлі... Бейшара қыздарды өлтірген кім болуы мүмкін, білмейсіз бе?», - деп қолапайсыз әрі ыңғайсыз сұрақты төтесінен қоюы. Сонда бұл кім? «Біраз үнсіздікті бейтаныс ер адам бұзып: «мақұл, мен кеттім. Жолыққанша!» деп орнынан жылдам көтеріле берді. Санат отырған орнында қалшиып қатты да қалды. «Бұл не? Жын ба, пері ма?.. Іле сәкіден көтерілген ол бөтен кісінің соңынан жүгіре басқан» [3, 59-б.].

Бойшаң адам қала шетіндегі мыжырайған жер тамның бірінің қақпасына кіргенде Қамбаровтың Айдаровқа қоңырау шалып, күдікті нысанды күзетуді, штаб бастығы, полковник Насыровтың күдіктінің қыр соңынан қалмай, ізін аңдуды тапсыруы – оқиғаның шарықтау шегі болса, шешім – күдіктінің қылмыс үстінде ұсталуы. Оны жазушы былай суреттейді: «Әйел қанына қолын малып үлгерген жауыз жандалбасалап, өзіне-өзі қол

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

салмаққа әрекеттеніп бақты. Мұнысынан ештеңе өнбесіне көзі жеткен соң, қақпанға қабылған қасқырша аласұрып, ызадан ыңырсып, тісін қайрай берді» [3, 60-б.].

В.А. Баранова «Искусство расследования в зарубежных детективах» мақаласында былай дейді: «Искусство расследования в зарубежных детективах дает нам представление об умениях крупных детективных героев – от утонченной наблюдательности Шерлока Холмса до изощренной интуиции Эркюля Пуаро. Каждый из них обладает своими неповторимыми методами и приемами, способными раскрыть самые сложные преступления» [8, 9-б.]. Шетелдік детективтік әдебиеттегі тергеушілердің күрделі қылмыстарды шешуде өзіндік әдіс-тәсілдері болатын болса, Қамбаровтың да өз тәсілдері бар. Ол – қылмыскердің ізіне түсу, үйіне тінту жүргізуде айғақ заттарды табуы. Айғақ зат – Косневтің үйіне тінту жүргізгенде жертөледен табылған қыш құмыраға ұқыпты оралып жасырынған адамның 11 құлағы. Шешім – алты жас өспірім қыз бен бірнеше әйел адамды азаптап, зорлап өлтірген айуанның сот шешімін естігенде көзі атыздай болуы.

Қанат Ғұмаровтың «Түнде жортқан қасқырлар» әңгімесіне Атыраудағы тамылжыған жазғы түнде жанармай бекетіне шабуыл жасаған, коттедждегі бай-бағландарды тонаған қарақшылардың ісі арқау болған. Алдымен жанармайды тонап із суытқан үш қарақшы, енді қатарларына төрт жігітті қосып, қаруланған топ коттеджге жиналып «гарбі» ойнап отырғандарды тонауда. Айғақ қалдырмай, ізін жасырып үйренген қарақшылар ізкесушілерді шатастыру үшін қаланың әр түрлі аудандарында тонаушылық жасайды.

Жанармай бекеті мен коттеджге қарулы қарақшылық жасағандардың артында айғақ қалмағандықтан, оларды тұтқындау оңайға түскен жоқ. Сол үйдің алдында салынып жатқан коттедждегі екі өзбектің орнына органдағы жігіттірде қою, күдікті деп табылған Эдуард Ғайсовты қылмыс үстінде ұстау үшін оның сыбайласы Бекіровтің соңына түсу, кафеге алқа-салқа киінген қаңғыбас кейпінде барып олардың әңгімесін тыңдау – қаруланған қарақшыларды қылмыс үстінде ұстауға жасалған қадам. Алмасовтың үйіне кезекті қарақшылық жұмысын талқылауға жиналған қарақшыларды құрықтауда полицейлердің бірі қызымен кездескен құрылысшы жігіт болып күдіктілерді суретке түсіруі, екіншісі қаңғыбас адамның кейпінде жүріп әңгімелерін тыңдауы олардың кәсіби шеберлігін аша түскен. Күдіктілердің суреттерін тексере келгенде, бұрын сотты болған қылмыскерлер екені анықталып, қаладағы үлкен сауда үйі директорының үйін тонау жоспарын құрмақ болған қарақшылар өздеріне құрған қақпанға түсті. Бетпердемен, қарумен жүретін қарақшылар қаланың әр ауданындағы ауқаттылардың үйін тонауда із жасыруымен «жүйкемен ойнау» әдісін пайдаланған. Айғақсыз қылмысты ашу барысында бірнеше болжам жасалып, күдіктілерді қылмыс үстінде ұстау үшін алдымен Бекіровтің, кейін Қалидың соңында апталап жүруге тура келді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, талдау нысанына алынған 2018 жылдан бері «Заң» Медиа-корпорациясы» ЖШС ұйымдастырып жүрген республикалық детектив шығармалар байқауының бірінші жылғы жеңімпаздарының әңгімелерінде детектив шығармаларға сай кіріспе, қылмыс немесе құпия оқиға, тергеудің басталуы, шиеленіс, шешімі, қорытынды мұқият сақталған. Детективті әңгімелерге өмірден алынған шынайы оқиғалардың арқау болуынан «әдебиет – өмірдің көркем шежіресі» екенін бағамдауға болады. Қызғаныш, көрсеқызарлық, көреалмаушылық, дүниеқоңыздық, санасыздық тәрізді теріс пиғылдардың адамзатпен бірге өмір сүретіндігі нақты оқиғалар негізінде шынайы бейнеленген. Әдебиет оқырманды танымдық, тәрбиелік, эстетикалық жағынан тәрбиелейтін болса, жоғарыда аталған шығармалар оқырманды жалпыадамдық құндылықтарға тәрбиелейді. Бұл әңгімелер – қазіргі қазақ детектив жазушылары ұлттық әдебиеттегі С. Сейфуллин, Қ. Исабаев, К. Тоқаевтар қалыптастырған дәстүрдің заңды жалғасы болып табылады. Шығармаларға өмірде болған оқиғалар арқау болғандықтан, жазушылар қылмысты ашу кезіндегі тергеуші, сот, полиция қызметкерлерінің тынымсыз тірлігімен біз өмір сүріп отырған қоғамдағы

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

криминалистиканың астарына үңілген. Бас кейіпкерлердің болмысына үңілуде қылмыскерлер мен қарақшылардың адам қанын жүктеуде ешқандай шімірікпеуімен қазіргі таңда өмір сүріп отырған замандастарымыздың азғындауы шынайы бейнеленген. Қарақшылық пен үлкен қылмыстардың үлкен қалаларда ғана емес, қазақ баласы өмір сүретін шалғай ауылдарда да жасалып жатқанынан, детектив шығармалардың дамуына урбанизацияның ешқандай қатысы жоқ екендігі анықталды.

Зерттеу нысанына алынған шығармаларды талдау нәтижесінде төмендегідей тұжырым жасалды:

1. Т. Берікқызының «Шебердің шындығы» мен Е. Бейсеновтің «Ағайындылардың ажалы», Қ. Шамахайұлының «Екеудің салған ойраны», Ж. Қалибекқызының «Ойыншық» жұмыртқа» шығармаларында жазушылар «оқырманды алдау», «жүйкемен ойнау», «саспенс» әдістерін пайдалана отырып оқырманын ынтықтыра түскен. Әңгімелерге арқау болған қылмыс адам баласының пиғылы бұзылуын, адамгершіліктің аяқ асты болып, бақталастық, қызғаншақтық, дүниеқоңыздық тәрізді пиғылдардың жетегіне ергендердің өз туғанына опасыздық жасауы, адамды саналы түрде өлтіруі – екі аяқты пенделердің азғындауы.

2. Ә. Байболдың «Миллион», Қ. Ғұмаровтың «Түнде жортқан қасқырлар» әңгімесін әлеуметтік-тұрмыстық жағдайдың төмендігінен құтылуы үшін жасалған қылмысқа жатқызуға келмейді. Себебі, екі әңгімеге де саналы түрде жасалған қарақшылық қылмыс арқау болған. Кейуананың жинаған ақшасын тонамақ болғандардың ісі насырға шауып, екі адамды бірдей өлтіруі кездейсоқтық болғанмен, шешуші сәтте ешқандай шімірікпей адам қанын жүктеу. Қ. Ғұмаровтың «Түнде жортқан қасқырлар» әңгімесіндегі саналы түрде тонауға барған қарулы қарақшылардың ісінен әлеуметтік жағдайға қарағанда, адам психикасының бұзылуы байқалады. Жазушылар қылмысты ашуда «жалған іздер», «оқырманды адастыру» әдістерін пайдаланған.

3. Талдау барысында Г. Нұрхановаңың «Жалғыздың кегі» әңгімесі психологиялық детектив екені анықталды. Заң орындаушыларынан жасырын әрекет етіп, жалғыз баласының кегін алмақ болған Тұяқтың 20 жылға сотталуы – «ашу – дұшпан, ақыл – дос» екенін оқырманның есіне салады. Әділет, жалғыздық және кек тақырыптарын шебер ұштастырған жазушы кейіпкердің жан дүниесіне үңілуде, жалғыз ұлдың кегін қайтарамын деп жүріп өзі ұзақ мерзімге сотталған Тұяқтың ісімен оқырманға ой салған.

4. А. Жусанбайдың «Қанды сурет» әңгімесіне психикасында ақауы жоқ кейіпкердің саналы түрде кәмелетке толмаған жасөспірімдерді ұрлау, зорлау, қорлау фактілерімен сотталған азғынның қылмысы шынайы бейнеленуімен ерекшеленеді. Жазушы қылмысты ашуда «оқырманды алдау» әдісін, кейіпкерлер болмысын сомдауда көркем детальдарды тиімді пайдаланған.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2027 жылдарға арналған AP26101121 «Қазақ детективі: тарихы, формалары, функциялары» іргелі ғылыми-зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Детектив и политика. Выпуск 4. – Москва: Изд-во Агентства печати Новости, 1989. – 258 с.
2. Серт: Қазақстан жазушыларының детектив шығармалары. 2 томдық. Т. 1. – Алматы: Жібек Жолы, 2021. – 416 б.
3. Шытырман. Детектив шығармалар жинағы. – Алматы: «Заң» медиа-корпорациясы ЖШС, 2022. – 381 б.
4. Mirbağırova S.A. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janr dünya ədəbiyyatı kontekstində: Fil.elm.namə ... dis. – Bakı, 1998. – 185 s.
5. Mamedova İ.M. Müasir Amerika və Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrının yeni çalarları: Fəlsəfə doktoru (PhD) ... müəllifin xülasəsi. – Bakı, 2010. – 22 s.

6. Жунусова А. Жазушы Кемел Тоқаев және қазақ әдебиетінің детектив жанрын ЖОО-да оқыту: Философия докторы (PhD) ... дис. – Астана, 2023. – 135 б.
7. Zhunussova A., Kenesbayeva Sh., Tulekova G., Nurpeissov N., Turysbek R. Tracing the History of the Detective Genre in Literature: A Qualitative Study Based on Interviews with Literary Critics // International Journal of Society, Culture Language. – 2023. – Vol. 11, No 3. – P. 13-22. https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.1999960.2998.
8. Детективный жанр в искусстве: социальный, психологический, литературный аспекты в прошлом и настоящем // Материалы Всероссийской научно-практической конференции студентов и магистрантов / под общ. ред. Киреевой Н.В. – Воронеж: НАУКА-ЮРИПРЕСС, 2024. – 165 с.
9. Агафанова М.Н. Жанр детектива и творчество Ж.Сименова // Сб. трудов СОПИ. – 1974. – №1. – С. 1-12.
10. Лампорт Е. Америка в отрожении детективного жанра // Независимая газета. – 1993. – 15 декабря. – С.15.
11. Орда Г.Ж., Хуатбекұлы Е., Отарова А.Н. С. Олжабайдың «Қыз жылаған түн» детективті повесінің көркемдік ерекшелігі // Керуен. – 2025. – №3(88). – Б. 50-60. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-03
12. Мансурова Э.Ж., Керімбекова Б.Д., Орда Г.Ж. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестердің жанрлық ерекшелігі // Е. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №3 (119). – Б. 210-223. https://doi.org/10.31489/2025Ph3/210-223
13. Кеңшілікұлы А. Қазақ детективін қашан оқимыз? [Электронды ресурс]. URL: https://kemel-qalamger.kz/?p=1398 (қаралған күні 17.11.2025)
14. Тәшенов Т. Қазақ детективі қашан жанданады? // Айқын. – 2009, 12 маусым.
15. Дүйсен Г.Е., Сүйеркұл Б.М., Қыдырбай Қ.А. Этникалық және мәдени бірегейлікті қалыптастырудағы агиоантропонимдердің рөлі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №4 (138). – Б. 176–186. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.283

REFERENCES

1. Detektiv i politika. Vypusk 4 [Detective and politics. Issue 4]. – Moskva: Izd-vo Agentstva pechati Novosti, 1989. – 258 s. [in Russian]
2. Sert: Qazaqstan zhazushylarynyn detektiv shygarmalary. 2 tomdyq. T. 1 [Oath: detective works of writers of Kazakhstan. 2 volumes. T. 1]. – Almaty: Zhibek Zholy, 2021. – 416 b. [in Kazakh]
3. Shytyrman. Detektiv shyпarmalar zhinaпy [Adventure. Collection of detective works]. – Almaty: «Zat» media-korporaciasy ZhShS, 2022. – 381 b. [in Kazakh]
4. Mirbağırova S.A. Azarbaycan adabiyyatynda detektiv janr dunya adabiyyaty kontekstinda: Fil.elm.nama ... dis. [Detective genre in Azerbaijani literature in the context of world literature: dis.]. – Bakı, 1998. – 185 s. [in Azerbaijani]
5. Mamedova I.M. Müasir Amerika və Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrının yeni çalarları: Fəlsəfə doktoru (PhD) ... müəllifin xülasəsi. – Bakı, 2010. – 22 səh. [New shades of the detective genre in modern US and Azerbaijani literature: abstract.] – Baku, 2010. – 22 b. [in Azerbaijani]
6. Zhunusova A. Zhazushy Kemel Toqaev zhane qazaq adebietinin detektiv zhanryn ZhOO-da oqytu: Filosofia doktory (PhD) ... dis. [Writer Kemel Tokayev and teaching the detective genre of Kazakh literature at the University: dis.] – Astana, 2023. – 135 b. [in Kazakh]
7. Zhunussova A., Kenesbayeva Sh., Tulekova G., Nurpeissov N., Turysbek R. Tracing the History of the Detective Genre in Literature: A Qualitative Study Based on Interviews with Literary Critics // International Journal of Society, Culture Language. – 2023. – Vol. 11, No 3. – P. 13-22. https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.1999960.2998.
8. Detektivnyi zhanr v iskusstve: socialnyi, psihologicheski, literaturnyi aspekty v proshlom i nastoiashem [Detective genre in art: social, psychological, literary aspects in the past and present] // Materialy Vserossiskoi nauchno-prakticheskoi konferencii studentov i magistrantov / pod obsh. red. Kireevoi N.V. – Voronezh: NAUKA-IuRIPRESS, 2024. – 165 s. [in Russian]
9. Agafanova M.N. Zhanr detektiva i tvorchestvo Zh.Simenova [The genre of detective fiction and the work of J.Simenova] // Sb. trudov SOPI. – Moskva, 1974. – №1. – S. 1-12 [in Russian]

10. Lamport E. Amerika v otrozhenii detektivnogo zhanra [America at the birth of the detective genre] // Nezavisimaia gazeta. – 1993. – 15 dekabria. – S.15. [in Russian]
11. Orda G.Zh., Huatbekuly E., Otarova A.N. S. Olzhabaidyn «Qyz zhylagan tun» detektivti povesinin korkemdik ereksheligi [Artistic features of the detective story "The night when the Girl Cried" by S. Olzhabay] // Keruen. – 2025. – №3(88). – B. 50-60. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-03 [in Kazakh]
12. Mansurova E.Zh., Kerimbekova B.D., Orda G.Zh. Qazirgi qazaq adebietindegi detektivti povesterdin zhanrlyq ereksheligi [Genre features of detective stories in modern Kazakh literature] // E. Boketov atyndagy Qaragandy ulttyq universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy. – 2025. – №3 (119). – B. 210-223. https://doi.org/10.31489/2025Ph3/210-223 [in Kazakh]
13. Kenshilikuly A. Qazaq detektivin qashan oqimyz? [When will we read the Kazakh detective?]. [Electronic resource]. URL: https://kemel-qalamger.kz/?p=1398 (date of access 17.11.2025) [in Kazakh]
14. Tashenov T. Qazaq detektivi qashan zhandanady? [When will the Kazakh Detective be revived?] // Aiqyn. – 2009, 12 mausym. [in Kazakh]
15. Duisen G.E., Suierqul B.M., Qydyrbai Қ.A. Etnikalyq zhane madeni biregeilikti qalyptastyrudagy agioantroponimderdin roli [The role of agioanthroponyms in the formation of ethnic and cultural identity] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №4 (138). – B. 176–186. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.283 [in Kazakh]

Detective Stories: The System of Events and Characters

Abstract. The article examines the development of the detective genre in modern Kazakh literature using the stories "The Masters Truth" by T. Berikkyzy, "Death of Brothers" by E. Beisenov, "Million" by A. Baibol, "Destruction Committed by Two" by K. Shamakhayuly, "Toy Egg" by Zh. Kalibekkyzy, "Revenge of the Lonely" by G. Nurkhanova, "Bloody Picture" by A. Zhusanbay, and "Wolves Prowling the Night" by K. Gumarov as examples. Although the genre, which arouses the reader's interest, occupies an important place in world literature, Kazakh writers also contribute various crimes from social life to the development of this genre. Based on specific works, an analysis was made of how writers used methods characteristic of detective fiction, such as "playing with the reader", "deceiving the reader", "suspense", "playing on nerves", "false leads", and "misleading the reader". In keeping with the nature of the genre, these works are also based on mysterious crimes committed under various circumstances, and the adventures of solving these crimes captivate the reader.

In a comparative-typological, structural, and literary-theoretical analysis of the system of events, the sequential development of events in detective stories was characterized by a narrative opening with a mysterious crime, a gradual development of events, an escalation of conflict, conflict between characters, a climax, and a resolution. The analysis of the character system was based on monologues, speeches, actions, and movements, as well as the life principles of major and minor characters, such as the investigator and the criminal. The importance of artistic details in solving a mysterious crime was determined and their role in shaping the plot and compositional integrity was demonstrated. The study found that modern Kazakh detective stories artistically depict social problems and criminal phenomena in society, and that such works help readers reflect on moral values.

Keywords: contemporary Kazakh prose, detective, monologue, dialogue, character speech, artistic detail.

Детективные рассказы: система событий и персонажей

Аннотация. В статье рассматривается развитие детективного жанра в современной казахской литературе на примере рассказов «Правда учителя» Т. Бериккызы, «Смерть братьев» Е. Бейсенова, «Миллион» А. Байбола, «Разрушение, совершенное двумя» К. Шамахаюлы, «Игрушечное яйцо» Ж. Калибеккызы, «Месть одинокого» Г. Нурхановой, «Кровавая картина» А. Жусанбая и «Волки, рыскающие в ночи» К. Гумарова. Хотя жанр, вызывающий интерес читателя, занимает важное место в мировой литературе, казахские писатели также вносят в развитие этого жанра различные

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

преступления из жизни общества. На примере конкретных произведений проанализировано, как авторы актуализируют типичные для детективного жанра приемы: игру с читателем, обман читателя, создание саспенса, использование игры на нервах, ложных следов, введения читателя в заблуждение и нагнетание психологического напряжения. В соответствии с природой жанра, эти произведения также основаны на загадочных преступлениях, совершаемых при различных обстоятельствах, и приключения по раскрытию этих преступлений захватывают читателя.

В сравнительно-типологическом, структурном и литературно-теоретическом анализе системы событий последовательное развитие событий в детективных рассказах отличалось началом повествования с загадочного преступления, постепенным развитием событий, эскалацией конфликта, конфликтом между персонажами, кульминацией и разрешением проблемы. Анализ системы персонажей опирался на исследование речи, монологов, поступков, и жизненных принципов главных и второстепенных героев, таких как следователь и преступник. Была определена важность художественных деталей в раскрытии загадочного преступления и показана их роль в формировании сюжетно-композиционной целостности. В результате исследования было установлено, что современные казахские детективные рассказы художественно изображают социальные проблемы и криминальные явления в обществе, а также что такие произведения помогают читателю задуматься о моральных ценностях.

Ключевые слова: современная казахская проза, детектив, монолог, диалог, речь персонажа, художественная деталь.

Автор туралы мәлімет
Орда Г.Ж. *– филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, e-mail: Orda_68@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Information about the author
Orda G.Zh. *– Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, e-mail: Orda_68@mail.ru*, *Kazakhstan, Almaty.*

Сведения об авторе
Орда Г.Ж. *– доктор филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, e-mail: Orda_68@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

UDC 398:801.6; 398:82.0; 801.8; IRSTI 17.71.07
https://doi.org/10.47526/3107-3085.84

Z.O. SAHITZHANOVA[1]✉, G.ZH. ARIPZHAN[2], G.E. ABYLOVA[2]
[1]Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
[2]International University of Tourism and Hospitality
✉*e-mail: Gulnur.aripjan@iuth.edu.kz*

KAZAKH HEROIC EPIC "KOBYLANDY BATYR" AND ENGLISH FOLK BALLAD "SIR PATRICK SPENS": A COMPARATIVE STRUCTURAL AND CONTENT ANALYSIS

Abstract. This article presents a focused comparative analysis of the Kazakh heroic epic "Kobylandy Batyr" and the Anglo-Scottish folk ballad "Sir Patrick Spens", with particular emphasis on their structural organization and symbolic systems. The study aims to identify how differences in genre—heroic epic and tragic folk ballad - shape representations of heroism, fate, and the relationship between humans and nature. Through the use of comparative-typological and structural-semantic methods, the article demonstrates that "Kobylandy Batyr" constructs a collective heroic ideal grounded in social harmony and victory, while "Sir Patrick Spens" articulates an individual-centered tragic worldview dominated by fatalism. Special attention is given to symbolic elements, revealing how the steppe and horse function as affirmations of life and unity in the heroic epic, whereas the sea operates as a symbol of inevitable death in the folk ballad.

The analysis further examines the narrative structures of both works, highlighting the contrasting ways in which plot development, characterization, and poetic imagery reinforce their underlying cultural values. While the Kazakh epic emphasizes cyclical patterns of conflict and restoration that affirm communal identity and continuity, the Anglo-Scottish ballad follows a linear progression toward irreversible catastrophe, underscoring the fragility of human existence. The article also explores the role of oral tradition in shaping these texts, demonstrating how formulaic expressions, recurring motifs, and performative conventions contribute to the preservation of collective memory and ethical ideals. By situating both works within their broader historical and cultural contexts, the study reveals that despite significant differences in narrative structure and symbolic representation, they address universal questions concerning courage, duty, destiny, and the limits of human agency. The findings contribute to comparative folklore studies by offering a deeper understanding of how culturally distinct oral traditions employ genre-specific artistic strategies to express shared human concerns while reflecting the social values and worldviews of their respective communities.

Keywords: heroic epic, folk ballad, Kobylandy batyr, Sir Patrick Spens, structural analysis, comparative literary studies, folklore.

Introduction

The folklore heritage of the Kazakh and English peoples constitutes a rich cultural repository reflecting the spiritual history, worldview, and aesthetic taste of the nation [1]. Despite the diverse

[*] ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Sahitzhanova Z.O., Aripzhan G.Zh., Abylova G.E. Kazakh Heroic Epic "Kobylandy Batyr" and English Folk Ballad "Sir Patrick Spens": a Comparative Structural and Content Analysis // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 172-182. https://doi.org/10.47526/3107-3085.84
Cite us correctly:
Sahitzhanova Z.O., Aripzhan G.Zh., Abylova G.E. Kazakh Heroic Epic "Kobylandy Batyr" and English Folk Ballad "Sir Patrick Spens": a Comparative Structural and Content Analysis // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 172-182. https://doi.org/10.47526/3107-3085.84

Date of receipt of the article 10.02.2026 / Date of acceptance 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

historical circumstances and ethnic development paths, folklore works respond to common questions of humanity, while preserving national characteristics.

The folklore traditions of Kazakh and English cultures represent rich and historically layered systems of artistic expression. While these traditions developed under different socio-historical conditions, they address comparable existential themes such as heroism, duty, and fate.

This study focuses specifically on two aspects:

1) Structural organization of narrative,
2) Symbolic representation of key themes.

By narrowing the scope to these dimensions, the article avoids overly broad generalization and provides a more in-depth comparative analysis.

The Kazakh heroic epic “Kobylandy Batyr” exemplifies a multi-episodic heroic narrative that reflects collective ideals, while “Sir Patrick Spens” represents a concise tragic folk ballad centered on individual fate. The comparison of these works allows us to examine how genre influences meaning, particularly in the construction of heroism and symbolism.

The Kazakh heroic epic is a multi-episode, compositionally complex genre that glorifies the heroic ideal. It demonstrates the national unity and spiritual values of the people through the hero’s feat in times of danger to the country. The epic “Kobylandy batyr” is one of the prominent, widespread, and poetically rich examples of this tradition.

One of the most prominent genres of Anglo-Scottish folklore is the folk ballad. Among them, “Sir Patrick Spens” is one of the works that is based on tragic content, is rhythmically stable, compact in composition, and conveys its poetic power through short episodes.

The scholarly significance of comparing these two works lies in demonstrating that, despite the genre differences between heroic epic and folk ballad, they intersect on some thematic, emotional and aesthetic levels. At the same time, it is also important to determine how their differences change depending on the national worldview, folklore tradition, and historical environment.

By focusing on structure and symbolism, this article aims to demonstrate how genre differences shape representations of heroism, fate, and human interaction with nature in the two works.

Literature review

Study of the Kazakh Heroic Epic

The Kazakh heroic epic represents one of the most extensive and artistically complex genres of national folklore. Scholarly research on its genre characteristics, historical foundations, and poetic structure began in the early twentieth century and continues to develop within contemporary folklore studies.

M. Auezov played a foundational role in establishing the scientific study of Kazakh heroic epics. In works such as *History of Literature* (1927), *Epos Creators* (1939), and *Epos and Folklore of the Kazakh People* (1958), he defined the heroic epic as an artistic reflection of the historical memory and spiritual experience of the people. According to Auezov, heroic epics cultivate patriotism and collective identity while preserving national values through poetic representation [2].

A. Margulan expanded the study of heroic epics by examining their archaeological, ethnographic, and mythological dimensions. He argued that many epic motifs, including the extraordinary birth of heroes and the symbolic unity of hero and horse, originate in ancient Turkic mythological traditions [3]. His research demonstrated that *Kobylandy Batyr* preserves important cultural elements associated with Oghuz and Kipchak folklore.

S. Kaskabasov focused on the structural and poetic characteristics of the genre. He identified key features of the Kazakh heroic epic, including multi-episodic composition, formulaic language, recurring motifs, and conventional representations of time and space [4]. He regarded *Kobylandy Batyr* as a classical example of the heroic epic tradition, particularly because of its stable narrative structure and recurring symbolic motifs.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

E. Tursunov emphasized the historical and social dimensions of epic tradition, highlighting the importance of oral performance and transmission. His research connected the characters and conflicts of *Kobylandy Batyr* with historical processes in the development of Kazakh tribal communities [5].

The broad scholarly consensus is that *Kobylandy Batyr* embodies the heroic ideals of traditional Kazakh society, presents the hero as a defender of collective interests, and preserves historical memory through poetic narrative.

Research on Anglo-Scottish Folk Ballads

Anglo-Scottish folk ballads constitute one of the oldest oral poetic traditions of the British Isles. Their systematic study began with the publication of Francis James Child's monumental collection *The English and Scottish Popular Ballads* (1882–1898), which remains a foundational source for ballad scholarship [6]. Child demonstrated the importance of formulaic language, repetition, and textual variation in oral tradition and associated *Sir Patrick Spens* with historical maritime relations between Scotland and Scandinavia.

Later scholars expanded the study of ballads through performance-oriented and structural approaches. Mary Ellen Brown emphasized the dynamic nature of oral performance and the variability of ballad texts in transmission [7]. David Atkinson examined the rhythmic structure, dialogic form, and historical context of ballads, arguing that the traditional ballad meter contributes significantly to the tragic effect of *Sir Patrick Spens* [8].

Research on *Sir Patrick Spens* has identified several defining features: a compact linear narrative structure, extensive use of repetition, and a symbolic association of the sea with fate and death. These characteristics contribute to the ballad's atmosphere of inevitability and tragic fatalism [6; 8].

Contemporary Theoretical Approaches

Modern comparative folklore studies increasingly analyze oral traditions through performance theory, oral-formulaic composition, and cultural memory. The oral-formulaic theory developed by Milman Parry and Albert Lord demonstrated that oral poetry relies on formulaic expressions, recurring narrative patterns, and performance-based composition [12]. Building on this framework, John Miles Foley introduced the concept of "traditional referentiality," emphasizing that meaning in oral traditions emerges through culturally shared symbolic systems [11].

Additional comparative perspectives are provided by Finnegan, whose cross-cultural studies of oral literature highlight the social functions of oral narratives [13]. Research by Dewulf, Goldstein, and Mould further explores folklore as a form of collective memory and cultural communication, demonstrating how oral narratives preserve social values and symbolic meanings across generations [16–18].

Structural approaches developed by Roman Jakobson and Claude Lévi-Strauss are particularly relevant for comparative analysis. Jakobson's theory of poetic language provides a framework for examining formulaic repetition and parallelism, while Lévi-Strauss's concept of binary oppositions allows deeper interpretation of symbolic structures such as hero/society, nature/culture, and life/death [9; 10].

Recent scholarship by Buchan and McCarthy has further emphasized the relationship between ballad structure, cultural memory, and historical consciousness within oral traditions [14; 15].

Research Gap

Although Kazakh heroic epics and Anglo-Scottish folk ballads have been extensively studied within their respective scholarly traditions, direct comparative analyses between Central Asian heroic epics and British folk ballads remain limited. Existing studies primarily examine these traditions separately, focusing on genre development, oral performance, and historical context. Consequently, a comparative investigation of *Kobylandy Batyr* and *Sir Patrick Spens* offers an opportunity to explore how different oral traditions employ distinct narrative structures and symbolic systems to represent heroism, fate, and the relationship between humans and nature.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Research methods and materials

This study employs an integrated methodological framework grounded in folklore studies, comparative literature, and structural poetics. Since the research focuses on the comparative analysis of the Kazakh heroic epic *Kobylandy Batyr* and the Anglo-Scottish folk ballad *Sir Patrick Spens*, the methodology is designed to examine both narrative structure and symbolic meaning while maintaining a clear analytical focus.

Comparative-Typological Analysis

The primary method of the study is comparative-typological analysis, which enables the identification of similarities and differences between the two folklore traditions. This approach is used to compare thematic patterns, representations of heroism and fate, narrative organization, and genre-specific characteristics. Drawing on the comparative principles developed in folklore studies, the method distinguishes universal narrative models from culturally specific elements such as the steppe-based heroic ideal of the Kazakh epic and the maritime fatalism of the Anglo-Scottish ballad tradition.

Structural-Semantic Analysis

Structural-semantic analysis serves as the second principal method. Based on the theoretical approaches of V. Propp, R. Jakobson, and C. Lévi-Strauss, it examines the internal organization of narrative and the symbolic meanings embedded in folklore imagery. Particular attention is paid to plot construction, episode sequencing, recurring motifs, and binary oppositions such as hero/society, human/nature, and life/death.

This method allows the study to reveal the contrast between the expansive, multi-episodic structure of *Kobylandy Batyr* and the compressed linear structure of *Sir Patrick Spens*, while also interpreting key symbols such as the horse, the steppe, and the sea within their respective cultural contexts.

Supporting Analytical Procedures

To complement the primary methods, several supporting analytical procedures are employed.

Textological observation is used to identify oral-formulaic elements, including recurring epithets, repetitions, and conventional motifs characteristic of oral tradition. In *Kobylandy Batyr*, attention is given to formulaic descriptions of the hero and his horse, whereas in *Sir Patrick Spens*, repetitive structures are examined for their contribution to tragic intensity.

Genre analysis provides an additional framework for distinguishing the structural and functional characteristics of the heroic epic and the folk ballad. Particular consideration is given to narrative scope, compositional organization, temporal and spatial representation, and emotional tone.

The combination of comparative-typological and structural-semantic analysis, supported by textological observation and genre analysis, ensures a balanced and coherent examination of both works. At the same time, priority is given to structural and symbolic interpretation, allowing the study to focus on how different oral traditions construct meanings of heroism, destiny, and the relationship between humans and nature.

Results and discussion

Comparison of structural features

“Kobylandy Batyr” is a classic example of Kazakh heroic epic tradition. Its structural model is very close to the function of the heroic epic plot described by V. Propp: the birth of the hero, social recognition, passing the test, defeating the enemy, returning to homeland [19].

The folk ballad is a concise genre grounded in dramatic intensity. The composition of “Sir Patrick Spens” is as compact as possible, but has a high emotional intensity. Unlike the expansive structure of the heroic epic, the folk ballad’s compressed narrative produces a sense of inevitability. Each event directly leads to the next, eliminating the possibility of narrative deviation. This structural rigidity reinforces the tragic outcome, in contrast to the heroic epic’s open and cumulative development, where multiple trials ultimately lead to resolution and restoration.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

The following table depicts the main stages of the works “Kobylandy Batyr” and “Sir Patrick Spens” (Table 1).

Table 1 – Main Narrative Stages in the Works

“Kobylandy Batyr”	**“Sir Patrick Spens”**
Miraculous birth of the hero emphasizes noble destiny	The king’s command initiates the tragic sequence
Heroic maturation and recognition of strength	Acceptance of the command reflects social duty and inner conflict
Taiburyl symbolizes the unity of hero and horse	The sea voyage foreshadows inevitable tragedy
Military campaign reveals heroic identity	Shipwreck symbolizes human helplessness before nature
Victory and restoration of peace	Tragic death at sea

The structure of *“Kobylandy Batyr”* follows a cumulative heroic epic model: *birth → initiation → trials → victory → return,* which corresponds to the universal narrative pattern described in folklore theory [19; 12]. This model allows for narrative expansion and reinforces collective values.

For example, formulaic expressions such as *“six months’ journey in six days”* emphasize heroic epic scale and temporal flexibility typical of oral traditions [4; 12]. These repetitions are not merely stylistic but function as structural devices that unify the narrative.

In contrast, *“Sir Patrick Spens”* demonstrates a compressed linear structure: *royal command → acceptance → voyage → catastrophe,* which creates a sense of inevitability and aligns with the tragic rhythm of the folk ballad form [20].

This effect is reinforced by the opening lines:

“The king sits in Dunfermline town,
Drinking the blood-red wine…”

The abrupt introduction of authority and command immediately sets the narrative trajectory, eliminating alternative developments. As noted by Atkinson, such structural compression intensifies dramatic tension and accelerates the movement toward tragedy.

Thus, while heroic epic structure is expansive and integrative, folk ballad structure is linear and restrictive, shaping fundamentally different narrative outcomes.

The structural comparison of the works is described in Table 2.

Table 2 – Structural Comparison of the Works

Parameter	**“Kobylandy Batyr”**	**“Sir Patrick Spens”**
Genre	Heroic epic	Folk ballad
Narrative scope	Expansive	Concise
Plot structure	Multi-episodic	Linear
Temporal scope	Extended	Compressed
Spatial representation	Open steppe landscape	Maritime space
Ending	Optimistic	Tragic

In conclusion, heroic epic accumulates historical and collective social experience through an expansive narrative form, whereas folk ballad condenses tragic experience into a concise lyrical structure.

2. Symbolic system

One of the key contributions of this study is a more detailed examination of symbolism, which functions not merely as ornamentation but as a core structural mechanism of meaning

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

[10;11]. Within this theoretical framework, symbolism is understood as a system that organizes narrative meaning and reflects underlying cultural models.

In "Kobylandy Batyr," the horse Taiburyl functions not merely as a companion but as an extension of the hero's identity, symbolizing unity between human and nature. The steppe represents freedom, continuity, and collective existence, forming a supportive environment for heroic action.

In contrast, in "Sir Patrick Spens," the sea operates as a dominant symbol of fate and inevitable death. The storm and darkness intensify the sense of human vulnerability in the face of uncontrollable natural forces.

Thus, the epic constructs a life-affirming symbolic system, whereas the ballad presents a fatalistic and hostile worldview. This opposition between steppe and sea reflects deeper cultural models of human agency and nature.

In *"Kobylandy Batyr"*, the horse Taiburyl functions as an extension of the hero's identity, reflecting unity between human and nature. This is evident in descriptions where the horse possesses near-mythical speed and awareness, for example:

"Taiburyl flew like the wind,
Covering vast степре in a single leap."

Such imagery reflects what Foley defines as the performative symbolism of oral heroic epic, where recurring motifs encode cultural values [11].

The steppe, similarly, is not merely a setting but a symbolic space of continuity and collective existence, reinforcing social harmony [3].

In *"Sir Patrick Spens"*, the sea functions as a dominant symbol of fate and inevitable death. This is explicitly conveyed in the well-known lines:

"O lang, lang may the ladies sit,
Wi' their fans into their hand,
Before they see Sir Patrick Spens
Come sailing to the land."

Here, repetition and foreboding imagery create a symbolic structure of irreversibility and loss [6; 7].

The storm imagery further intensifies this symbolic opposition:

"The sea grew loud, the wind blew wild…"

This reflects what Lévi-Strauss would describe as a binary opposition between human intention and natural force [10].

Analytical Synthesis

The opposition between *steppe (heroic epic)* and *sea (folk ballad)* is therefore structural rather than descriptive:

- Steppe → openness, harmony, collective life
- Sea → closure, danger, fatal inevitability
- This contrast reveals two distinct cultural conceptions of human existence:
- integration with nature (heroic epic tradition);
- submission to nature (folk ballad tradition).

In terms of tragic pathos, the story in the Kazakh epic does not end tragically: the hero overcomes the trials and emerges the optimistic worldview of the people. In the English ballad, tragedy is the main artistic principle: Patrick Spens appears to anticipate the tragic outcome of the voyage, but cannot escape fate, which makes the folk ballad, so close to a tragedy of the Hamlet type.

Regarding the social ideas, the Kazakh heroic epic is dominated by natural unity, intertribal harmony, loyalty and courage, as well as the protection of the land and the country, which indicates that the heroic epic plays the role of the ideology that forms the unity of society. In the English folk ballad, the conflict between power and the individual, submission to the fate (fatalism), and the

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

transience of human life prevail, which indicates that the folk ballads accurately reflect the social mood of the medieval people

3. Concept of heroism

Heroism in both works is shaped directly by narrative structure and genre conventions. In "Kobylandy Batyr," the hero represents a collective ideal whose actions are directed toward preserving social unity and protecting the homeland. His heroism is constructive, socially validated, and future-oriented. By contrast, Patrick Spens embodies an individual and tragic form of heroism. His obedience to royal authority transforms personal duty into inevitable catastrophe. As a result, heroism in the folk ballad is constrained by fatalism and limited human agency.

Thus, heroism in the epic is collective and productive, contributing to social stability, whereas in the ballad it is individual and tragic, highlighting the limitations of human agency under external forces (Table 3).

Table 3 – Comparative Analysis on the Concept of Heroism

Kobylandy Batyr	Patrick Spens
Hero, commander, defender of the country	Professional sailor
Social function – the embodiment of the ideal of the people	Executor of the king's command; a figure subjected to social and political pressure
Multifaceted personality: hero, warrior, protector of the family	Tragic hero characterized by limited freedom of choice
Actions are measured by public interest	His personal qualities and tragic destiny are revealed primarily through dialogue

In *"Kobylandy Batyr"*, the hero acts as a defender of collective order. His actions are purposeful and socially validated, consistent with heroic epic tradition [2].

In *"Sir Patrick Spens"*, however, heroism emerges through obedience rather than agency. His internal conflict is implied in lines such as:

"The first word that Sir Patrick read,
A loud laugh laughed he…"

This ambiguous reaction reflects awareness of impending doom, reinforcing the tragic nature of his role [20]. Thus:

- Heroic epic heroism → constructive, collective, future-oriented
- Folk ballad heroism → tragic, constrained, fate-driven

The analysis demonstrates a clear contrast: Kobylandy Batyr embodies collective heroism; his actions ensure social stability, while Patrick Spens represents tragic heroism; his duty leads to destruction.

Conclusion

This study demonstrates that the differences between *"Kobylandy Batyr"* and *"Sir Patrick Spens"* are not merely generic but reflect distinct cultural models of reality, historical experience, and artistic representation. By examining the structural organization, narrative logic, and symbolic systems of both works, the research reveals how genre conventions shape different conceptions of heroism, destiny, and the relationship between the individual and society. The Kazakh heroic epic constructs an optimistic and socially integrated worldview in which the hero functions as the defender of communal values, the restorer of justice, and the guarantor of collective continuity. Victory over external threats ultimately reinforces social harmony and affirms the moral order of the community. In contrast, the English folk ballad presents a tragic, fate-oriented perspective that emphasizes the limitations of human agency, the unpredictability of natural forces, and the inevitability of loss. The sea, as the central symbolic space, embodies uncertainty, danger, and death, while the steppe and the heroic horse in the Kazakh epic symbolize freedom, vitality, mobility, and the unity between humans and nature.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

The comparative analysis also demonstrates that differences in narrative composition correspond to different systems of cultural values. Whereas the epic employs an expansive narrative structure with multiple episodes, formulaic repetitions, and an idealized protagonist whose actions shape historical destiny, the ballad achieves its emotional impact through brevity, narrative concentration, and the gradual intensification of tragic tension. These structural distinctions influence the representation of time, space, and character, reinforcing the ideological foundations of each genre. At the same time, both works preserve essential features of oral tradition, including formulaic language, recurring motifs, and symbolic imagery that facilitated transmission across generations.

Despite their cultural and generic differences, *"Kobylandy Batyr"* and *"Sir Patrick Spens"* engage with universal questions concerning duty, courage, mortality, sacrifice, and the human relationship with the natural world. Their comparison demonstrates that oral traditions from geographically and historically distant cultures employ different artistic strategies to express common human concerns. The findings therefore contribute to comparative folklore studies by highlighting both the universality of fundamental narrative themes and the specificity of the cultural, historical, and symbolic frameworks through which these themes are articulated. The study also provides a basis for further cross-cultural investigations of epic and ballad traditions, demonstrating the value of structural and symbolic analysis in understanding the diversity of world folklore and the enduring significance of oral narrative as a medium of cultural memory and identity.

BIBLIOGRAPHY

1. Issayeva Zh.I. Lingvogenderal Basis of «Man» Image in the Paremiological World // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1(123). – P. 44–54. https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.04
2. Әуезов М. Қазақ эпосы және әдебиеті. – Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1960. – 165 б.
3. Марғұлан Ә. Қазақ эпостарының мифологиялық негіздері. – Алматы: Ғылым, 1983. – 213 б.
4. Қасқабасов С. Қазақ эпосының құрылымы мен поэтикасы. – Алматы: Жазушы, 1978. – 182 б.
5. Тұрсынов Е. Қобыланды батыр эпосының тарихи және әдеби аспектілері. – Алматы: Ғылым. – 1990. – 247 б.
6. Child F.J. The English and Scottish Popular Folk Ballads (Vols 1-5). – Boston: Houghton, Mifflin and Company, 1882. – 359 p.
7. Brown M.E., Atkinson D. Oral Performance and Folk Ballad Tradition in the British iIsles. – London: Routledge, 1997. – 427 p.
8. Atkinson D. Scottish Folk balladry: Performance, Text and Tradition. – London: Routledge, 1999. – 258 p.
9. Jakobson R. Closing Statement: Linguistics and Poetics // In: T.A. Sebeok (ed.) Style in Language. – Cambridge, MA: MIT Press, 1960. – 377 p.
10. Levi-Strauss C. Structural Anthropology. – New York: Basic Books, 1963. – 274 p.
11. Foley J.M. Oral Tradition and the Internet: Pathways of the Mind. – Urbana, IL: University of Illinois Press, 2012. – 312 p.
12. Lord A.B. The Singer of Tales. – Harvard University Press, 2000. – 207 p.
13. Finnegan R. Oral Literature in Africa. – Open Book Publishers, 2012. https://doi.org/10.11647/OBP.0025
14. Buchan D. The Folk ballad and the Folk. – Routledge, 2015. [Electronic resource]. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781317552901_A24271016/preview-9781317552901_A24271016.pdf (date of access 13.11.2025)
15. McCarthy W. Folk Ballad Tradition and Cultural Memory in Scottish Oral Poetry // Folklore. – 2019. – №2 (130). – P. 145–162.
16. Dewulf J. From the Calendas to the Calenda: On the Afro-Iberian Substratum in Black Performance Culture in the Americas // Journal of American Folklore. – 2018. – №131(519). – P. 3–29. https://doi.org/10.5406/jamerfolk.131.519.0003

17. Goldstein D.E. Never Remember: Fake News Turning Points and Vernacular Critiques of Bad Faith Communication // Journal of American Folklore. – 2018. – №131(522). – P. 471–481. https://doi.org/10.5406/jamerfolk.131.522.0471
18. Mould T. A Doubt-Centered Approach to Contemporary Legend and Fake News // Journal of American Folklore. – 2018. – №131(522). – P. 413–420. https://doi.org/10.5406/jamerfolk.131.522.0413
19. Пропп В. Морфология сказки. – Ленинград: Академия, 1928. – 152 с.
20. Atkinson D. The Anglo-Scottish Folk Ballad and Its Imaginary Context. – Open Book Publishers, 2015. – 228 p.

REFERENCES

1. Issayeva Zh.I. Lingvogenderal Basis of «Man» Image in the Paremiological World // Jasaui universitetinің habarshysy. – 2022. – №1(123). – P. 44–54. https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.04
2. Auezov M. Qazaq eposy zhane adebieti [Kazakh epic and literature]. – Almaty: Qazaq memlekettik baspasy, 1960. – 165 b. [in Kazakh]
3. Margulan A. Qazaq epostarynyn mifologialyq negizderi [Mythological basis of Kazakh epics]. – Almaty: Gylym, 1983. – 213 b. [in Kazakh]
4. Qasqabasov S. Qazaq eposynyn qurylymy men poetikasy [Structure and poetics of the Kazakh epic]. – Almaty: Zhazushy, 1978. – 182 b. [in Kazakh]
5. Tursynov E. Qobylandy batyr eposynyn tarihi zhane adebi aspektileri [Historical and literary aspects of the epic of kobylandy batyr]. – Almaty: Gylym. – 1990. – 247 b. [in Kazakh]
6. Child F.J. The English and Scottish Popular Folk Ballads (Vols 1-5). – Boston: Houghton, Mifflin and Company, 1882. – 359 p.
7. Brown M.E., Atkinson D. Oral Performance and Folk Ballad Tradition in the British iIsles. – London: Routledge, 1997. – 427 p.
8. Atkinson D. Scottish Folk balladry: Performance, Text and Tradition. – London: Routledge, 1999. – 258 p.
9. Jakobson R. Closing Statement: Linguistics and Poetics // In: T.A. Sebeok (ed.) Style in Language. – Cambridge, MA: MIT Press, 1960. – 377 p.
10. Levi-Strauss C. Structural Anthropology. – New York: Basic Books, 1963. – 274 p.
11. Foley J.M. Oral Tradition and the Internet: Pathways of the Mind. – Urbana, IL: University of Illinois Press, 2012. – 312 p.
12. Lord A.B. The Singer of Tales. – Harvard University Press, 2000. – 207 p.
13. Finnegan R. Oral Literature in Africa. – Open Book Publishers, 2012. https://doi.org/10.11647/OBP.0025
14. Buchan D. The Folk ballad and the Folk. – Routledge, 2015. [Electronic resource]. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781317552901_A24271016/preview-9781317552901_A24271016.pdf (date of access 13.11.2025)
15. McCarthy W. Folk Ballad Tradition and Cultural Memory in Scottish Oral Poetry // Folklore. – 2019. – №2 (130). – P. 145–162.
16. Dewulf J. From the Calendas to the Calenda: On the Afro-Iberian Substratum in Black Performance Culture in the Americas // Journal of American Folklore. – 2018. – №131(519). – P. 3–29. https://doi.org/10.5406/jamerfolk.131.519.0003
17. Goldstein D.E. Never Remember: Fake News Turning Points and Vernacular Critiques of Bad Faith Communication // Journal of American Folklore. – 2018. – №131(522). – P. 471–481. https://doi.org/10.5406/jamerfolk.131.522.0471
18. Mould T. A Doubt-Centered Approach to Contemporary Legend and Fake News // Journal of American Folklore. – 2018. – №131(522). – P. 413–420. https://doi.org/10.5406/jamerfolk.131.522.0413
19. Propp V. Morfologia skazki [Morphology of a fairy tale]. – Leningrad: Akademia, 1928. – 152 s. [in Russian]
20. Atkinson D. The Anglo-Scottish Folk Ballad and Its Imaginary Context. – Open Book Publishers, 2015. – 228 p.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Қазақ эпосы «Қобыланды батыр» мен ағылшынның «Патрик Спенс мырза» балладасы: салыстырмалы құрылымдық-мазмұндық талдау

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақтың «Қобыланды батыр» эпопеясы мен англо-шотландтық «Сэр Патрик Спенс» балладасының құрылымдық ұйымдастырылуы мен символдық жүйелеріне ерекше назар аудара отырып, салыстырмалы талдау берілген. Зерттеу жанрлық-қаһармандық эпос пен трагедиялық баллада арасындағы айырмашылықтардың ерлік, тағдыр және адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас ұғымдарын қалай бейнелейтінін анықтауға бағытталған. Салыстырмалы-типологиялық және құрылымдық-семантикалық әдістерді қолдану арқылы авторлар «Қобыланды батыр» қоғамдық келісім мен жеңіске негізделген ұжымдық қаһармандық идеалды қалыптастыратынын, ал «Сэр Патрик Спенс» балладасы фатализм үстемдік ететін жеке тұлғаға бағытталған қайғылы дүниетанымды бейнелейтінін көрсетеді. Эпостағы дала мен жылқы өмірдің, еркіндіктің және бірліктің нышаны ретінде көрінсе, баллададағы теңіз қауіп пен сөзсіз өлімнің символы ретінде сипатталады. Сонымен қатар, шығармалардағы кейіпкерлер бейнесі, кеңістік пен уақыт категорияларының көркемдік қызметі де қарастырылады. Зерттеу нәтижелері салыстырмалы фольклортанудың дамуына үлес қосып, әртүрлі мәдениеттердегі ортақ адамзаттық құндылықтардың көркемдік тұрғыдан көрініс табу ерекшеліктерін айқындайды. Сондай-ақ мақалада екі туындыдағы мифологиялық таным элементтері мен дәстүрлі дүниетанымның көркемдік бейнелену тәсілдері сараланады. Авторлар эпикалық және балладалық баяндау ерекшеліктерін талдай отырып, ұлттық мәдени кодтардың шығармалардың идеялық-мазмұндық құрылымына әсерін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері әлемдік фольклор мұраларын өзара салыстыра қарастырудың маңызын дәлелдеп, мәдениеттер арасындағы әдеби байланыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: эпос, баллада, Қобыланды батыр, сэр Патрик Спенс, құрылымдық талдау, салыстырмалы әдебиеттану, фольклор.

Казахский эпос «Кобыланды батыр» и английская баллада «Сэр Патрик Спенс»: сравнительный структурно-содержательный анализ

Аннотация. В данной статье представлен сравнительный анализ казахского эпоса «Кобыланды батыр» и англо-шотландской баллады «Сэр Патрик Спенс» с акцентом на их структурную организацию и символические системы. Цель исследования заключается в выявлении того, как различия между героическим эпосом и трагической балладой формируют представления о героизме, судьбе и взаимоотношениях человека с природой. Применяя сравнительно-типологический и структурно-семантический методы, авторы показывают, что «Кобыланды батыр» воплощает коллективный героический идеал, основанный на социальной гармонии и победе, тогда как «Сэр Патрик Спенс» выражает индивидуализированное трагическое мировоззрение, в котором доминирует фатализм. Особое внимание уделяется символике: степь и конь в эпосе выступают как символы жизни, единства и силы, а море в балладе – как образ неизбежной гибели. Кроме того, рассматриваются особенности художественного пространства и времени, а также способы создания образов главных героев в обеих традициях. Анализ показывает, что символические системы произведений тесно связаны с историко-культурным опытом народов и отражают их мировоззренческие установки. Работа вносит вклад в сравнительное изучение фольклора и демонстрирует, как культурно обусловленные художественные системы выражают универсальные человеческие переживания. Таким образом, сопоставление двух традиций позволяет глубже понять универсальные и национально-специфические модели осмысления человеческого существования в фольклоре и их символического выражения в мировой литературе.

Ключевые слова: эпос, баллада, Кобыланды батыр, сэр Патрик Спенс, структурный анализ, сравнительное литературоведение, фольклор.

Information about the authors
Sakhitzhanova Z.O. *– Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, e-mail: sakhitzhanova@mail.ru, Kazakhstan, Turkistan.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Aripzhan G.Zh. *– The Corresponding Author, Lecturer, International University of Tourism and Hospitality, e-mail: Gulnur.aripjan@iuth.edu.kz, Kazakhstan, Turkistan.*
Abylova G.E. *– Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of International University of Tourism and Hospitality, e-mail: abylova.g@iuth.edu.kz, Kazakhstan, Turkistan.*

Авторлар туралы мәлімет
Сахитжанова З.О. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, e-mail: sakhitzhanova@mail.ru, Қазақстан, Түркістан қ.*
Әріпжан Г.Ж. *– корреспондент-автор, оқытушы, Халықаралық туризм және мейманджостық университеті, e-mail: Gulnur.aripjan@iuth.edu.kz, Қазақстан, Түркістан қ.*
Абылова Г.Е. *– филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық туризм және мейманджостық университетінің доценті м.а., e-mail: abylova.g@iuth.edu.kz, Қазақстан, Түркістан қ.*

Сведения об авторах
Сахитжанова З.О. *– кандидат филологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, e-mail: sakhitzhanova@mail.ru, Казахстан, г. Туркестан.*
Арипжан Г.Ж. *– автор-корреспондент, преподаватель, Международный университет туризма и гостеприимства, e-mail: Gulnur.aripjan@iuth.edu.kz, Казахстан, г. Туркестан.*
Абылова Г.Е. *– кандидат филологических наук, и.о. доцента Международного университета туризма и гостеприимства, e-mail: abylova.g@iuth.edu.kz, Казахстан, г. Туркестан.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ӘОЖ811.512.122’38; МҒТАР 16.21.51
https://doi.org/10.47526/3107-3085.348

Г.Ә. ОМАРБЕКОВА
Назарбаев Университеті
e-mail: gulnara.omarbekova@nu.edu.kz

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЭКОСЫН МӘСЕЛЕЛЕРІ: БЕКЕН ЫБЫРАЙЫМНЫҢ «УРАН КЕНІШІ» ЖӘНЕ «SOS БЕЛГІСІ» ӘҢГІМЕЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада жазушы Бекен Ыбырайымның «Уран кеніші» және «SOS белгісі» әңгімелері экосын (экокритика) тұрғысынан талданады. Зерттеу аталған шығармалардағы адам мен табиғаттың қатынасын, экологиялық апат және ресурс өндірудің әдеби көрінісін Бьюэлл, Гаррард және Никсон сияқты әлемдік жетекші экосыншылардың теориялары аясында қарастырады. Зерттеудің мақсаты – экокритика ғылымының зерттеу нысаны мен зерттеу сұрақтарын анықтау, қазақ жеріндегі экологиялық мәселелерді экосын тұрғысынан талдау, әлемдік экологиялық мәселелермен салыстыру. Мақалада «баяу зорлық» (slow violence) концепциясы және экологиялық әділеттілік теориясы басты аналитикалық құрал ретінде қолданылады. Салыстырмалы экосын бағытында Бекен Ыбырайымның әңгімелері нигериялық жазушы Кен Саро-Виваның Shell компаниясының мұнай өндіруіне қарсылықтан туған прозасымен және Роб Никсонның «Баяу зорлық-зомбылық және кедейлердің қоршаған ортаға әсері» атты еңбегі көтерген экологиялық мәселелермен салыстырылады. Зерттеу нәтижелері Бекен Ыбырайым әңгімелерінің жаһандық экологиялық прозамен үндес екенін, сонымен бірге бұл әңгімелерде қазақтың ұлттық болмысы мен далалық табиғатқа деген ерекше байланыстың сақталғанын дәлелдейді. Мақала қазақ әдебиетіндегі экосынға арналған зерттеулердің дамуына теориялық үлес қосуды мақсат етеді. Болашақ экологиялық тақырыптарды Шнайдер-Мейерсонның эмпирикалық экосын тұжырымдамасы тұрғысынан, яғни оқырман реакциясы мен экологиялық сана қалыптастырудағы эмпирикалық экосынның ықпалы тұрғысынан зерттеуді ұсынады.

Кілт сөздер: экосын, қазақ әдебиеті, Бекен Ыбырайым, уран өндірісі, экологиялық әділеттілік, баяу зорлық, адам мен табиғат.

Кіріспе

XXI ғасырда жаһандық экологиялық дағдарыс адамзаттың рухани-мәдени өміріне тереңдеп енді. Білім мен технологияның дамуы табиғатқа кері әсерін тигізіп, қазір әлемде тұщы және тұзды судың, топырақтың және ауаның ластануы, түтін, қоқыстың көбеюі, теңіз және мұхит суларының қышқылдануы, табиғи ресурстардың азаюы сияқты экологиялық мәселелердің өзектілігіне алып келді. Осы мазмұндағы проблемаларды анықтап, зиянын

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Омарбекова Г.Ә. Қазақ әдебиетіндегі экосын мәселелері: Бекен Ыбырайымның «Уран кеніші» және «SOS белгісі» әңгімелері негізінде // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 183-194. https://doi.org/10.47526/3107-3085.348
****Cite us correctly:***
Omarbekova G.A. Qazaq adebietindegi ekosyn maseleleri: Beken Ybyraiymnyn «Uran kenishi» zhane «SOS belgisi» angimeleri negizinde [Problems of Ecocriticism in the Kazakh Literature: Based on the Stories of Beken Ibraim “Uranium Mine” and “SOS Sign”] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 183-194. https://doi.org/10.47526/3107-3085.348

Мақаланың редакцияға түскен күні 14.09.2025 / қабылданған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

түсіндіріп, бағалау үшін экологиялық сын – экокритика, адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын зерттейтін әдебиеттану ғылымының саласы қазір қарқынды дамып келеді.

Қазақстан контексінде экологиялық мәселелер ерекше назар аударады, ел дүние жүзінде уран өндіру бойынша бірінші орынды [1] иеленеді, ал кеңестік дәуірде салынған Семей ядролық полигоны мен Арал теңізінің тартылуы ел тағдырында экологиялық апаттың терең ізін қалдырды. Осындай адам қолынан туған табиғат пен өндіріс, адам мен жер арасындағы қайшылықты қарым-қатынасты қазақ жазушылары өз туындылары арқылы оқырманға жеткізеді. Б. Ыбырайымның «Уран кеніші» және «SOS белгісі» әңгімелері осы контексте ерекше орын алады. Бұл әңгімелер жергілікті табиғатқа, оның пайдасы мен жақсылығын ғасырлар бойы көріп отырған халықтың биліктің қолдан жасаған саясатының әсерінен көрген азаптарын, жер қойнауы байлықтарын қазып алудың салдарын, уран өндірісінің тікелей және жанама экологиялық зардаптарын оқырманға шығармашылық шеберлікпен жеткізеді. Қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі табиғат бейнесі, қазақ даласына келген антропоцентрлік әрекеттер мен әлем әдебиетіндегі экологиялық дағдарысты сипаттаған шығармаларды салыстыру да өзекті, себебі бұл шығармалар дүниежүзілік экосын тұрғысынан әлі жеткілікті зерттелмеген.

Сонымен, зерттеудің мақсаты – Б. Ыбырайымның «Уран кеніші» және «SOS белгісі» әңгімелеріндегі экологиялық мәселелерді жаһандық экокритикалық теориялар аясында талдау; экокритиканың теориялық анықтамасын қорытып, бірнеше ғылымдардың тоғысындағы дербес ғылыми бағыттың зерттеу нысаны мен негізгі зерттеу сұрақтарын қазақ тілді мәтін арқылы ашу; басқа мәдениеттегі экологиялық мәселелермен салыстыру.

Зерттеудің міндеттері мына мәселелерді қамтиды:

1. Экосынның жеке ғылым саласы ретінде зерттеу нысаны өте ауқымды, Б. Ыбырайымның әңгімелері арқылы қазақ мәдениетіндегі орын алған экологиялық мәселелер арқылы қоғамның экологиялық санасын ояту, қалыптастыру;

2. Никсонның «баяу зорлық» концепциясының мәнін ашу және оның Б. Ыбырайымның әңгімелері көтерген экологиялық мәселелердің аталған концепцияға сәйкестігін анықтау;

3. Б. Ыбырайым прозасын жаһандық экологиялық прозамен (Кен Саро-Вива) салыстыру;

4. Қазақ әдебиетіндегі дала образын экосын тұрғысынан зерттеп, зерттеу нәтижесінде дала тек географиялық кеңістік емес, қазақ халқының мәдени жадының, ұлттық болмысының және экологиялық дүниетанымының маңызды символы екенін айғақтау.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланың мақсаты – қазақ әдебиетіне қатысты экосыни зерттеулердің дамуына теориялық тұрғыдан үлес қосу болғандықтан, жұмыста экология тақырыбына жазылған қазақ авторының әңгімелері әлемдік экосын теориялары негізінде талданады. «Экокритика» ғылымының анықтамасы Глотфелти мен Фроммның «Экокритика оқырманы» атты іргелі еңбегіне сүйеніп, экосын – әдебиет пен физикалық орта арасындағы қатынасты зерттеу деп анықталады. Осы бағытта Лоуренс Бьюэлл «Экологиялық қиял», Гаррардтың «Экокритика» және Никсонның «Баяу зорлық» сияқты іргелі еңбектеріндегі экосынның негізгі қамтыған нысандары анықталды, және адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың болмысы Б. Ыбырайымның екі әңгімесінде кейс-талдау әдісі бойынша шығарманың оқиғасы не кейіпкерінің тағдырына қатысты баяндалады. Мысалы, «SOS белгісі» әңгімесінің кейіпкері – ядролық апат құрбаны ретіндегі «экологиялық кейс», «Уран кеніші» – радиоактивті элемент уран өндірілетін аймақтағы елдің, жердің, су мен ауаның улануы, табиғи тепе-теңдіктің бұзылуы және оның адам тағдырына тигізген қайғысын суреттейтін трагедиялық кейс. Интертекстуалдылық әдіс бойынша табиғаттың бейнесі кейіпкердің ішкі күйі, сезімі, жан арпалысымен ашылып, бұдан автордың табиғатқа қатынасы анықталады. Осы әдіс арқылы әңгімелердегі *табиғат бейнесі, сорға айналған жер, жазылмас ауруға шалдыққан тірі өлік, қырылған ара, жып-жылмағай жұмыртқа бас, уланған жер* сияқты экологиялық

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

метафоралар анықталды. Мысалы, «Уран кеніші» әңгімесінде *дала – өмір мен өлім*, *өлім – сақтандыру белгісі, әр жаңалық – алдаудың соңғы моделі, уран деген пәле – үрім-бұтағымызға қатер* деген экологиялық уәждер мен символдарды салыстыру арқылы табиғат құрбан ретінде, ал қолында билігі бар адам – оны пайда үшін қолданған қасірет әкелген ниеті теріс күш ретінде бейнеленеді.

Экосынды әдебиеттегі табиғат пен қоршаған ортаға қатысты идеяларды, шығармаларды, адамның табиғатқа қатынасын талдауға арналған пәнаралық әдіс ретінде қарастырып, мәтіндік талдау арқылы *табиғат, антропоцентризм, әлеуметтік және саяси теңсіздік, экологиялық сана* сияқты экосынның негізгі зерттеу нысандары анықталды. Табиғат көріністері, антропоцентрлік/экоцентрлік дискурстың және экологиялық этика элементтерінің мәтіндегі қызметі арқылы жоғарыдағы ұғымдардың екі әңгімедегі берілуі жеке талданады. Р. Никсонның «баяу зорлық» концепциясы климаттық өзгеріс, улану және мұнайдың жерге төгілуі сияқты апаттардың бірден байқалмайтын, уақыт өте жинақталатын зардаптарын сипаттайтын «баяу зорлық» теориясы уран өндірісі мен радиация зардаптарының жылдар өте келе белгілі болатындығы шығармалардағы оқиғалар мен кейіпкерлерді салыстырудың негізгі аналитикалық құралы болды. Салыстырмалы әдебиеттану бағытында Б. Ыбырайымның шығармалары жаһандық экологиялық прозамен, атап айтқанда Кен Саро-Виваның мұнай компаниясының өрескел әрекеттерімен салыстырмалы зерделенді. Табиғатқа қайырымсыздық көрсеткен қоғам барлық еңбектерде де авторлар тарапынан сынға ұшырайтындығы салыстырылған шығармалардағы ортақ уәж екендігі анықталды. Салыстыра келе, табиғат пен адам арақатынасында антогонизм, үндестік, салғырттық, немқұрайлылық, жаны ашымау сияқты қатынастың басымдығы нақтыланды.

Талдау мен нәтижелер

Экосын – әдебиеттегі жаңа ғылыми бағыт ретінде алғаш рет 1990 жылдары АҚШ-та пайда болып, қазіргі таңда бүкіл әлемде гуманитарлық ғылымдардың маңызды саласына айналды. Экосыншылар әдеби мәтіндер арқылы табиғатқа адамның көзқарасын, мәдениеттің табиғатпен байланысын зерттейді. «Экосын **–** әдебиет пен физикалық ортаның арақатынасын зерттейтін ғылым. Феминистік сын тіл мен әдебиетті гендерлік тұрғыдан зерттесе, ал маркстік сын өндіріс тәсілдері мен таптарды түсінуге әкелетіні сияқты, экосын да әдебиеттану ғылымында жерді меңзеп, табиғатқа негізгі орын беретін әдеби талдау әдісі» [2, 18-б.]. Скотт Слович экосыни философиясының мәнін мына дәйексөзі арқылы ашады: «Экокритицизм – әдебиеттегі табиғатты оқу ғана емес, ол бізге осы планетада адамзат ретінде жауапты әрі мағыналы өмір сүруге көмектесетін әдебиетті оқу» [3, 160-161-бб.]. Бұдан автор әдебиет тек академиялық пән болып қана қоймай, қоршаған ортаны қорғайтын этикалық белсенділікті жігерлендіруі керек деп ойын тұжырымдайды. Сөйтіп, экосын – әдебиетте табиғаттың хал-күйін бейнелеу тәсілі ретінде адамның қоршаған ортаға қатынасын көркем талдауға бағытталған ғылыми әдіс. Бұл – әдебиет пен табиғи ортаның байланысын зерттейтін әдеби-мәдени талдаудың пәнаралық бағытын анықтайды. Ол табиғат пен қоршаған орта мәселелерінің мәтіндерде қалай бейнеленгенін және әдебиет адамның қоршаған ортаға деген көзқарасын қалай қалыптастыратынын немесе бейнелейтінін зерттейді. Лоуренс Бьюэлл «Экологиялық қиял» атты еңбегінде қоршаған орта әдебиеті адамдар мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар қоршаған ортамен этикалық қарым-қатынастың жаңа стандарттарын белгілейтінін атап көрсетеді [4, 8-б.]. Экосын әдебиетті қоршаған ортаға деген сананы қалыптастыруға, табиғатқа деген жанашырлық сезімді оятуға және адам қызметінің салдарын түсінуге қабілетті құрал ретінде қарастырады. Әдеби антропология шеңберінде экологиялық әдебиет антропоцентризмді, адамның табиғат алдындағы жауапкершілігін және адамның қоршаған ортамен өзара байланысын зерттейтін салаға айналады. Экосынға арналған әдебиеттер мен жазылған еңбектерді саралай келе, экосынның негізгі қамтитын зерттеу нысандарын

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

анықтадық, және осы нысандардың Б. Ыбырайымның екі әңгімесінде қалай көрініс табатындығы келесі тарауда жеке талданады.

Сонымен, экосын – әдебиетте, тілде және мәдениетте табиғаттың және адам мен қоршаған орта арасындағы қатынастардың бейнеленуін зерттейтін, сондай-ақ мәтін арқылы экологиялық сананың қалыптасуын қарастыратын пәнаралық ғылыми бағыт. Экосынның зерттеу нысаны адам мен табиғат арасындағы қатынастардың мәтінде көрініс табу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде экологиялық дүниетанымның, мәдени құндылықтардың және табиғатқа қатысты ұлттық танымның көркем мәтінде қалай көрініс табатындығы айқындалады. Экосынның зерттеу нысандарын төменде жеке талдап, әр нысаннан өрбитін адамның экологиялық білімі мен тәжірибесінен туындаған ой-тұжырымдар жасалады. Ғалымдар экосынды адамның табиғатқа қатынасын талдауға арналған пәнаралық әдіс ретінде анықтады, сондықтан төмендегі нысандар адам мен табиғат арасындағы тепе-теңдіктің сақталу жағдайын, мәселесін, зардабын, барын, жоғын дәлелдейді.

1. Табиғат бейнесі. Әдеби шығармада табиғат қалай бейнеленеді: әсем қалпы сақталған ба, қорғалған ба, әлде жойылып бара ма? Экосын табиғатты өз еркі бар, адамға жауап қата алатын белсенді күш ретінде қарастыруды қолдайды. Нағыз экология дегеніміз – бұл өсімдіктер, жануарлар, құстар мен адамдар бір-біріне үстемдік етіп, қырып, жоймайтындай үйлесімді өмір сүретін экология» [5, 147-б.]. Бұл бағыт адамның табиғатпен қарым-қатынасы, индустриаландыру, технократиялық даму, биосфераның бұзылуы сияқты өзекті мәселелерді көркем мәтін арқылы талдауға мүмкіндік береді.

2. Антропоцентризм. Жер бетіндегі жалғыз саналы жаратылыс болғандықтан, адам өзін барлық басқа табиғаттағы жанды ағзалардан артық, пәрменді санайды. Дегенмен, экологиялық сынның ортақ негізгі ұстанымы – адамзат мәдениеті физикалық әлеммен тығыз байланысты, ол оған әсер етеді, әрі сол әлемнің әсерін өзі де қабылдайды [2, 19-б.]. Экологияда адамның келеңсіз кемшілігі – оның биоцентрлік емес, антропоцентрлік көзқарасы, яғни оның барлық дүниені жаулап алуға деген ұмтылысы, табиғаттың бәрін бағындыру, бейімдеу, тартып алу және пайдалану мүддесінің басымдылығымен сипатталуы. Экосын адам мен табиғат арасындағы тәуелділікті жоққа шығарады, адамды жалпы экожүйенің бір бөлшегі ғана ретінде қарастыруды ұсынады.

3. Әлеуметтік және саяси теңсіздік. Экосын жалпы адамзаттың жайлы болашағы үшін тұрақты дамуды жақтайды, жер бетіндегі барлық тіршілік иелерінің әрқайсысы да кедергісіз өмір сүруге құқылы. Ресурстарды ұқыпты пайдалану болашақ ұрпақтың қауіпсіз әрі тұрақты болашағын қамтамасыз етеді. «Экологиялық дағдарыспен күресудің ең кең тараған шарасы – тұрақты даму» [6, 128-б.]. Бұл табиғи ресурстарды бүкіл қоршаған ортадағы тіршілік иелеріне жеткізіп және барлық адамдардың әл-ауқатына зиян келтірместен қажетіне қарай пайдалануды білдіреді.

4. Экологиялық сана – әдебиет арқылы қоршаған ортаға жауапкершілік сезімін тәрбиелеу. Қазіргі экологиялық дағдарыспен күресу үшін экосыншылар оқырмандар арасында экологиялық сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар табиғат әлеміне басқа өзіндік сыни көзқараспен қарайды, табиғат бізден тысқары болғанмен де, адам өміріне ықпалды, егер біз оған жамандық жасасақ, бұл қатерге әкелуі мүмкін деп пайымдайды. Әдебиет те табиғаттың мұңына құлақ салып, бет бұруды, тұрақтылық пен тұрақсыздықты, тепе-теңдік пен теңгерімсіздікті жұртшылық назарына ұсынады, дабыл қағады [7].

Көркемдік ойдың өзіндік өрнегі санатында саналуға лайықты шығармалардың бірі – табиғат әлемінен тамыр тартқан туындылар болып саналады. Пейзаждарды суреттеу немесе жан-жануарларды сөйлету немесе натуралистік бақылаулар, сол арқылы эстетикалық категорияларға зер салу, әлеуметтік-философиялық түйіндеулер жасау, балалар әңгімесін жазудағы көркемдік ізденістердің айғағы саналады [8, 172-б.]. Қазақ прозасы экологияны көбінесе адамгершілік, ұлттық жады, табиғи үйлесімнің бұзылуы арқылы сипаттап келді, осы

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

сарында жазылған шығармалар баршылық. Қазақ әдебиетіндегі Семей полигонында ядролық қаруды сынау қасіретіне арналған шығармалар көптеген жазушылардың өзекті тақырыбына айналды, бұл туындылар жергілікті халыққа жасалған зұлымдықты жеткізеді, дәуір шындығын бейнелейді [9]. Сынақ алаңына айналған қазақ даласы мен қазақ баласына жасалған қастандық бірнеше ұрпақтың жан және тән зардабына айналды. Бастарына түскен апаттың нақты себебін анықтай алмай, ядролық сынақтардың залалын кеш білген, биліктің жеңіл ойыншығына айналған аңқау қазақ үшін ең қиыны – балаларының, артында қалған ұрпағының кемтар болып тууы не жазылмас дертке ұшырауы еді. «Он бес жыл жер бетінде, жиырма бес жыл жер астында жарылған атом, сутегі бомбаларының кесапаты ма, басқа да қырсық бар ма, оны дәл айыру қиын шығар, алақандай бір Қайнар селосында соңғы жылдары рактан өлгендердің, ақ қан ауруынан опат болғандардың, іштен есалаң боп туғандардың, өзін-өзі өлтіргендердің саны қаптап кетті» [10]. Осы өзекті мәселені көтерген прозалық шығармалардан Қуандық Түменбайдың «Періште», Роза Мұқановаңың «Мәңгілік бейне» шығармаларын да атаған жөн [11, 79-89-бб.].

Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі қазақ қаламгерлері экологиялық мәселелерді сомдауда авторлық ұстанымды басшылыққа алады. Экологиялық мәселелердің сомдалуы барысында авторлар туған жер идеясын, қарапайым халыққа тигізген зардабын асқан шеберлікпен жеткізе білген [12, 139-б.].

Бекен Ыбырайымның «SOS белгісі» және «Уран кеніші» атты әңгімелері экологиялық сана мен экологиялық мәдениеттің қоғамда нықтап дамуы үшін өркениетті қоғамның басқару жүйесіне, оның әрбір азаматының экологиялық жауапкершілігіне қозғау салады. Себебі, бүгінгі экологиялық апат әлемге де, елімізге де, әсіресе уран өндіруден әлемде алдыңғы қатарда тұрған Қазақстан үшін қауіпті екендігі белгілі. Сан ғасырлар бойы адам табиғаттың қожасы мен әміршісі болып, оны тек өз керегіне жаратты, келтірген зардапты жойып, табиғатқа қамқорлық жасауға асықпады. Автор бұл жағдайды «SOS» – яғни халықаралық апат белгісімен сипаттап, табиғаттан келген дабылды ескерту ретінде ұсынады. Қазақ жерінің бай қойнауынан уран қазу жергілікті халықтың заманауи қасіретті сорына айналғанын жеткізу – қазіргі тәуелсіз қазақ әдебиетіндегі көкейтесті тақырып, бұған Б. Ыбырайым зор әдеби, дәйекті, дәлелді дайындықпен келген.

Адамға экологиялық жауапкершілік пен сана-сезімді сіңіріп, экологиялық тәрбиені өрістетуде көркем әдебиеттің рөлі қандай, жалпы табиғатқа жанашырлықтың әдебиеттегі бейнеленуі, насихатталуы, көріністері қай дәрежеде десек, қазақ әдебиеті бұл мәселеге өзіндік үнін қосуда. Әдеби мәтіндерге қоршаған ортаның, экологияның көзімен қарау, оны қайта оқу, талдау, экологиялық әдеби сынның қалпы пен мүмкіндігі жайлы сөз қозғалып келеді. Осылайша, экологиялық дағдарыс заманында қоршаған орта мен адамдардың арасындағы жаңа экологиялық мәдениеттің жалпы панорамасын көруге мүмкіндік туады. Нәтижесінде әдеби мәтіндердегі көбіне көзден таса қалып кете беретін экологияның хал-қадірін, қазіргі жағдайын «күн бетіне» шығарып, экологиялық әдеби сын тұрғысынан бағамдай алатын боламыз [13]. Қазіргі әдеби туындылар табиғаттың әртүрлі аспектілерін, экологиялық проблемаларды және адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын көрсете отырып, экологиялық дағдарыстың сын-қатерлеріне белсенді түрде жауап береді. Бұл тақырып заманауи экологиялық мәселелер тұрғысынан көркем шығармаларда қандай эстетикалық және этикалық мәселелер көтерілетінін талдауға мүмкіндік береді, сондай-ақ қоғамда экологиялық сананың қалыптасуына әдебиеттің әсерін қадағалайды [14, 566-580-бб.]. Қазақ әдебиетінде адам мен қоршаған ортаның өзара қатынасынан туындаған заманауи экологиялық мәселелерге арналған шығармалардың ішінде Бекен Ыбырайым қаламынан туған әңгімелерде кейіпкерлердің басына түскен жазылмас дерттің себебін ашу арқылы автордың айтар ойы, мәселеден сақтандырар пікірі айқындалады.

«SOS белгісі» әңгімесі. «SOS белгісі» – экологиялық мәселені аллегория арқылы жеткізген шығарма. Әңгіме желісі – радиациялық өңірде өскен баланың ауруы арқылы бүкіл

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

халықтың экологиялық трагедиясын бейнелейді. Бұл туындыда табиғат пен адам арасындағы рухани байланыс үзілгені көрсетіледі. Бала – табиғаттың өзі, ал оның ауруы – адамның қолынан жасалған экологиялық дерттің бейнесі.

Әңгімеде экологиялық әділеттілік қалай көрініс табады десек, әңгіме желісінде экологиялық мәселелер әлеуметтік теңсіздікке барып тіреледі. Қоршаған ортаның ластануы, яғни атом сынақтарынан тараған улы ауаның экологиялық зардаптары жақын жатқан қазақ ауылына қасірет пен уайым әкеледі. Қайғысы мен қасіретін ешкім білгісі келмейтін маргиналданған қазақ ауылының бұл экологиялық дерті ешкімді алаңдатпайды, және ауруға шалдыққан ауылдың тұрғындары ешқашан экологиялық әділеттілікке қол жеткізе де алмайды. «SOS белгісі» әңгімесінде басты кейіпкер атом бомбасын сынаған Семейдегі сынақ полигонына жақын тұратын жергілікті маргиналданған қазақ ауылының тұрғыны қоршаған ортаның зақымдануынан әділетсіз түрде зардап шегеді, жас баланың өмірі қиылып, қыршын кетеді. Қолдан жасалған дерттің алдында адамның шарасыздығы, ауруға шалдыққан жеткіншектің аурудан жазылуға ешқандай мүмкіндігінің жоқтығы экономикалық және әлеуметтік теңсіздікті көрсетеді, мыс., «Өйткені мен – сол атом бомбасының құрбанымын, жазықсыздан-жазықсыз жапа шегіп, жазылмас ауруға шалдыққан тірі өлікпін. Алғашқысы да, соңғысы да емеспін. Бір жақсысы, мен өлетін 1991 жылы Семейдегі полигонда сынақ тоқтатылды. Мәңгілік тоқтаса екен!» [15, 12].

Антропоцентризм түсінігі бойынша адам сана тұрғысынан, эстетикалық жаратылыс тұрғысынан қоршаған ортаның иесі, басқа тіршілік иелерінен артық жаратылыс мүшесі екендігі анық. Бұл әңгімеде адам қоршаған ортадағы басып-жаншушы жаратылыс екендігі өзінің артық жаратылғанын басқа әлсіздерге пайда үшін қолданған зұлмат күш ретінде бейнеленеді. «Мәңгі жазылмас ауруға душар еткен адамдардың тасбауырлығы. Солар ғой мені осындай бейшара халге жеткізген. Ендеше неге өздері емдеп жазбайды? Қайда-а, әрқайсысы өзімен-өзі әуре. Теледидарда күн сайын бейбітшілік үшін, адам құқығы үшін деп сарнап жатады... Сонша екіжүзділікке, қулыққа таң қалам, қатты ашуланам» [15,15]. Бұл жолдар әңгімеде экосынның адамның қолымен жасалған әрекеттің келесі адамның өмірін талқандап, табиғат пен адам арасындағы рухани байланыстың үзілгенін антропоцентрлік түсінікпен тұжырымдайды.

Әңгімеде табиғат қалай бейнеленеді? Табиғаттың жапа шеккен көрінісі сорға айналған жер, омартадағы қырылған ара, уланған жер, сарқыраған өзеннің суының улануы, есін білмейтін сәбилердің денсаулығына төнген қауіп болып, адамның табиғатқа жасаған нақты әрекеттерінің кері салдары әңгімеде осы бейнелі тіркестер арқылы суреттеледі. Табиғат бұл шығармада құрбан ретінде көрінеді, ал адам – оны пайда үшін қолданған қасірет әкелген ниеті теріс күш ретінде бейнеленеді. Әңгімеде экологиялық әдеби сынның үш нысаны – табиғаттың бейнесі, экологиялық әділеттілік, антропоцентрлік сынау анықталады. «Осы хатым, менің өлімім – тірі қалған сендер үшін бүкіл адам баласына төнген апат белгісі, сақтандыру белгісі болса екен деймін» [15,16] – бұл символдық бейнелі үндеу қатыгез кеңестік отарлық саясаттың қазақ даласында адамның денсаулығына жасаған қастандығы, бұдан қорғану керек деп сақтандырады.

«Уран кеніші» әңгімесі. Бекен Ыбырайым – қазіргі қазақ әдебиетінде экологиялық тақырыпты көркемдік тұрғыдан зерттеп, осы тақырыпқа қарапайым халық өкілдерінің өмірін экологиялық әдеби сын тұрғысынан талдап, жазған заманауи қазақ жазушыларының бірі. Оның «Уран кеніші» атты әңгімесі – посткеңестік кезеңдегі экологиялық трагедияны бейнелейтін көркем туынды. Автор уран өндірудің адамның денсаулығы мен табиғатқа қалай зиян келтіргенін шынайы суреттейді. Әңгіме экосын тұрғысынан адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты сынап, уран кенішінде жұмыс істеп, күн көріп отырған жергілікті әлсіз халықтың қайғысын оқушы назарына ұсынады. «Уран кеніші» – радиоактивті элемент – уран өндірілетін аймақтағы елдің, жердің, су мен ауаның улануы, табиғи тепе-теңдіктің бұзылуы және оның адамның өміріне балта шапқан қайғысы жайлы

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

трагедиялық әңгіме. Шығармада кен қазудың жас адамның өміріне тигізген қасіреті, табиғаттың ластануы, ауруға шалдыққан адам мен азғын мал, уланған топырақ, шөп, билік тарапынан үнсіздік пен немқұрайдылық секілді экологиялық апаттың шынайы көріністері сипатталады.

Экосынның негізгі зерттеу нысаны – антропоцентризмге сын. Шығармада адам табиғатты пайда көзіне айналдырып, оның құндылығын елемей, оған тек құныққан ниетпен қарайды, ал уран кенінде күнкөріс үшін жұмысқа тұрған қарапайым халықтың тағдырының сұрауы жоқ, немқұрайылықпен бейнеленеді. Бұл – экокритикада жиі сыналатын антропоцентризм идеясының көрінісі. «Тәуелсіздігіңнен не пайда, өзіңді кенішке салып, өз жеріңде, өз еліңде көздеріңді бақырайтып қойып, ақшамен арбап, ажалға айдап отырса. Тіршілік иелері үшін өлім ошағына айналған бұл далада өмір сүріп жатқан халыққа ешкім құлақ аспады»,- дейді автор [16, 110-б.]. Бұл – адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімнің бұзылуын көрсететін тұжырым. Табиғаттың азабы – адамның азабы. Уланған табиғаттың салдарынан адам жапа шегеді. Адам ауырса, бұдан табиғатқа келіп-кетер күрделі ештеңе бола қоймас, ал табиғат ауырса, бұның адамға тікелей қатысы болары хақ. Сондықтан да, қоршаған ортаны қорғау, табиғатты сақтау, оған қамқор болу адамзат баласы үшін маңызды. Бұл жерде табиғат пен адам біртұтас жүйе ретінде қарастырылады. Экокритика тұрғысынан мұндай байланыс – экоцентристік көзқарас деп аталады. Жердің тозуы, судың улануы – бала өліміне, ана мұңы мен халық күйзелісіне ұласады. Бұл экологиялық әділетсіздіктің адам өміріне әсерін көрсетеді. Уран – адам қолымен жасалған қауіптің символы, бұл әңгімеде мына жолдармен дәйектеледі: «Уран деген бәледен, ұшқан ракетадан мал іш тастап, шыбындай қырылатынын қайдан білдік?! Шалғынның сұйылып, айналамыз тықырланып, азып-тозатынын, балаларымыз кемтар туатынын қайдан білдік? Өзіміздің кілең айнатазға айналып, ауруға ұшырайтынымызды да сезбей қалдық» [16, 114-б.].

Шығармада тек экологиялық емес, моральдық дағдарыс та байқалады. Жердің уланғанын білсе де үнсіз отырған жүйе, ел-жұрттың жұмыссыздықтан бастарын өлімге тігіп, уран кендеріне барған экономикалық шарасыз күйі – экологиялық әділетсіздікке айналған. «Бұл ауыл – табиғаттан кешірім сұрауы керек», – деген астарлы ой арқылы автор экологиялық жауапкершілік туралы мәселе көтереді.

Бұл тарауда салыстырмалы экосын бағытында Б. Ыбырайымның шығармалары жаһандық экологиялық прозамен, атап айтқанда нигериялық жазушы Кен Саро-Виваның Shell компаниясының мұнай өндірудің жергілікті халыққа тигізген зардабын бейнелеген туындыларымен салыстырылды [17, 20-40-бб.]. Кен Саро-Вива Нигериядағы Огони халқының құқығын қорғаушы экологиялық белсенді, ол Нигерияның оңтүстігіндегі Нигер мойнағындағы мұнай өндірудің қоршаған ортаға тигізетін зардаптарына қарсы қозғалыс ұйымдастырды, белсенді әрекеттері үшін қастандықпен өлтірілді [18, 144-б.]. Оның көтерген экологиялық мәселелері қатарында Огони аймағында мұнай түтініне булығып, мұнай төгілген жерде және шикі мұнай қоса ағатын өзендердің бойында тұратын адамдардың өмірлерінің сапасының өте нашарлығы, көптеген жылдар бойы жергілікті халықтың жағдайы, тіршілігі мұнай компаниялары тарапынан еш ескерілмегендігі айтылды. Автор Shell компаниясын аймақтың экологиялық тұрғыдан ластанып, жергілікті халықтың тіршілік көздерінің (балық аулау, егіншілік) жойылғаны үшін экономикалық пайда әкелмей, тек зиян келтірді деп айыптады.

Б. Ыбырайымның әңгімелері көтерген экологиялық мәселелердің зардабы оңтүстік африкалық профессор Роб Никсонның «Баяу зорлық-зомбылық және кедейлердің қоршаған ортаға әсері» атты еңбегіндегі «баяу зорлық» тұжырымдамасымен үндеседі [19, 103-128-бб.]. Африкалық автор капитализмнің қоршаған ортаға кері әсерінен маргиналданған таптардың көбінесе елеусіз қалатыны – биліктегілердің жергілікті әлсіз халыққа зомбылығы деп қарастырады. Яғни, «баяу зомбылық» (Slow Violence) тұжырымдамасының негізгі идеясы бірден байқала қоймайтын, көп уақыт бойы жүргізілетін, кедей және маргиналды

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

қауымдастықтарға билік тарапынан жасалатын зорлықты білдіреді. Баяу зорлық радиация түрінде, химиялық улану, жел эрозиясы және ресурстарды тұрақсыз пайдалану, климаттың өзгеруі сияқты апаттар көп жылдар бойы тұрғындардың денсаулығында аса сезілмей орын алады, сондықтан да «баяу» деп аталады. Никсон бұл экологиялық апаттар ұзақ жылдарға созылып, БАҚ пен саясаткерлердің назарына тез түсе қоймайды және жылдар өтіп кеткеннен кейін залалдың себепкерін табу қиынға соғатындығын айтады. Никсонның дәлелдеуінше, баяу зорлықтың зардабын көретін әдетте, әлсіздер тобы. Бұл топқа кедей елдер мен аймақтар, жергілікті халықтар, бодан болған мемлекеттер мен дауысын ешкім естімейтін қоғам өкілдерін жатқызады. Никсон жазушының міндеті – осы еленбейтін зорлықты естілетін ету керек деп санайды.

Кен Саро-Вива еңбектері мен Никсонның «баяу зорлық» концепциясы тұрғысынан талдасақ, Бекен Ыбырайымның «SOS белгісі» және «Уран кеніші» атты әңгімелері атом бомбасын сынау мен уран өндірісінің зардаптары – радиациялық улану, ауыл тұрғындарының науқастануы, ұрпақтан ұрпаққа берілетін генетикалық дерт шығармада бір мезеттік апат ретінде емес, жылдар бойы жинақталатын, «көзге көрінбейтін» трагедия ретінде бейнеленеді. Бұл Никсонның «бірден байқалмайтын, бірақ ұзақ мерзімді зорлық» деп анықтаған ұғымымен дәл сәйкеседі.

Ортақ экологиялық мәселелерді көтерген шығармалардың бәрінде де антропоцентрлік (адамды табиғаттан жоғары қоятын) көзқарас сынға алынады, уран кенін не мұнай өндіру жергілікті халыққа «экономикалық прогресс» ретінде таныстырылады, алайда жапа шегушінің дауысы арқылы бұл дискурстың астарындағы экологиялық және зұлымат қастандық ашылады, атом сынақтарының салдары, жер асты байлығын өндіру процесі жай экономикалық жоба ретінде емес, жердің тірі тұтастығын бұзу актісі ретінде танылады.

Қорытынды

Мақала қазақ әдебиетіндегі экосынға арналған зерттеулердің дамуына теориялық үлес қосуды мақсат еткендіктен, Б. Ыбырайымның «Уран кеніші» және «SOS белгісі» әңгімелері көтерген экологиялық мәселелер жаһандық экокритикалық теориялар негізінде талданды. Экосынның анықтамасы беріліп, зерттеу нысаны қазақ халқының табиғатқа деген көзқарасы, оған тәуелді тыныс-тіршілігі, заманауи экологиялық мәселелердің мәдениеттегі көрінісі арқылы ашылды. Б. Ыбырайымның әңгімелері экосынның негізгі зерттеу нысандары, табиғат бейнесі (әбден шаршаған, жүдеген), антропоцентризм (адам барлық тіршілік иелерінен жоғары тұрады), экологиялық әділеттілік (экологиялық зардаптар тұрақты дамуды тежеп, әлеуметтік және саяси теңсіздікті күшейтеді) пен экологиялық сананы ояту тұрғысынан талданды, және жаһандық контекстпен салыстырмалы талдау арқылы автордың шығармалары жаһандық экологиялық прозалық еңбектермен бірнеше ортақ тақырып арқылы ұштасатындығы анықталды. Мысалы, Нигериядағы мұнай өндіруде жер тек ресурс өндірудің құралына айналып, оның зардабын жергілікті халық көрді және талданған әңгімелердегі радиациялық улану балалардың балаларына беріледі, ұрпақ ауруға айналады. Сонымен, Б. Ыбырайымның әңгімелерін Кен Саро-Вива мен Роб Никсонның еңбектерімен салыстыра келе, қазақ авторының әңгімелері жаһандық экологиялық мәселелерге арналған шығармалармен үндесетіндігі анықталды, мысалы, экосын тұрғысынан «SOS белгісі» қазақ жерінде жүргізілген кеңестік бейберекет индустрияландыру саясатына наразылық ретінде бағаланады, жергілікті халықтың үні естілмей, тек табиғаттың өзі ғана апат туралы «хабар» бере алатын жағдайға тап болуы – билік пен экологиялық дискурс арасындағы шиеленісті айқын көрсетеді. «Уран кеніші» – табиғат пен адам арасындағы үйлесімнің күйреуі, экологиялық апаттың рухани, әлеуметтік және физикалық салдарын бейнелеген экокритикалық шығарма. Әңгіме оқырманды тек қана уран кеншілерінің, олардың шарасыз күйлері мен сол ауыл маңының экологиялық жағдайын жеткізіп қана қоймай, сонымен қатар экологиялық сана қалыптастыруға, табиғатты қорғауға үндейді. Экологиялық апаттарды

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

көркем бейнелеу арқылы автор табиғаттың азабы – адамзаттың азабы екенін жеткізгені тұжырымдалады.

Сондықтан Б. Ыбырайымның екі әңгімесін қазақ әдебиетіндегі экокритикалық ойлаудың маңызды үлгілері ретінде әлемдік экологияға арналған прозалық жанрдағы еңбектермен қатар тұратын туындылар деп бағалауға болады. Атап айтатын тұсы, Б. Ыбырайымның шығармалары жаһандық үлгілерден айырмаланатын ұлттық ерекшеліктерге ие. Автордың әңгімелерінде қазақтың «жер-ана» мифологемасы, туған жер топырағы, кіндік қаны тамған, бабалар сүйегі жатқан атамекен, даланың желі мен табиғатының тылсым қасиеті және ауызша дәстүр элементтері әңгімелерге символикалық тереңдік пен ерекше ұлттық реңк береді. Автордың қаламындағы жер бейнесі – қазақтың ұлттық-танымдық санасындағы «ана-жер» концепциясымен тікелей байланысты, жер – жай ғана ресурс не өндіріс құралы емес, тіршіліктің негізі, киелі, адамзаттың анасы.

Зерттеу жұмысы мынадай қорытындыларды тұжырымдайды. Біріншіден, шығармалар Никсонның «баяу зорлық» концепциясымен үндес, себебі уран өндірісінің зардаптары өтіп кететін аз уақыттық апат ретінде емес, ұрпақтарды улап, ұзаққа созылатын трагедия ретінде суреттеледі. Екіншіден, мәтіндерде Кен Саро-Вива дәлелдеген антропоцентрлік көзқарас сыналып, экоцентристік позиция ұсынылады – табиғат жай көркем дүние немесе ресурс емес, тіршілік субъектісі ретінде танылады. Үшіншіден, шығармалар жаһандық экологиялық прозамен тақырыптық-методологиялық ортақтықты сақтай отырып, қазақтың ұлттық болмысы мен экологиялық танымында «жер-адам» қатынасы арқылы ерекшеленеді. Жер тек физикалық кеңістік емес, барша тіршіліктің бастауы, қасиетті орны мен қорғанышы деп танылады.

Қазақ әдебиетінде болашақ экологиялық тақырыптардағы зерттеулерді Шнайдер-Мейерсонның эмпирикалық экокритика тұжырымдамасы тұрғысынан, яғни оқырман реакциясы мен экологиялық сана қалыптастырудағы эмпирикалық экосынның ықпалы тұрғысынан зерттеу тиімді бағыт болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Uranium and Nuclear Power in Kazakhstan. [Electronic resource]. URL: https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/kazakhstan (date of access 10.12.2025)
2. Glotfelty C., Fromm H. The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology. – Athens: University of Georgia Press, 1996. – 415 p.
3. Slovic S. Ecocriticism: Containing multitudes, practicing doctrine // In: L. Coupe (Ed.) The green studies reader: From romanticism to ecocriticism. – London: Routledge, 2000. – P. 160-161.
4. Buell L. The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture. – Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 1995. – 586 p.
5. Suresh F. Contemporary Contemplation on Ecoliterature. – New Delhi: Author Press, 2012. – 280 p.
6. Нейпир С. Волшебные миры Хаяо Миядзаки. – Москва: Издательство «Бомбора», 2019. – 416 с.
7. Pertanika J. Ecocriticism 101: A Basic Introduction to Ecocriticism and Environmental Literature // Journal of Social Sciences & Humanities. – 2015. – Vol. 23. – P. 1-14. https://doi.org/10.1111/LIC3.12105
8. Ертаева Б.Б. Балалар әдебиетінде адамгершілік мәселелерінің көрініс табуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №2 (136). – Б. 167-177. https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.201
9. Төлтай Ф. Жаңа экологиялық мәдениет және қазақ әдебиеті. [Электронды ресурс]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/zana-ekologiialyq-madeniet-zane-qazaq-adebieti__25605. (қаралған күні 10.12.2025)
10. Нұрғалиұлы Р. Аяқталмаған трагедия (полигон әңгімелері). [Электронды ресурс]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/rymgali-nurgaliuly-aiaqtalmagan-tragediia-poligon-angimeleri__13962 (қаралған күні 10.12.2025)
11. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Abilkhaiyrov N., Sultangaliyeva R., Mekebayeva L. The nature and human ecology in modern Kazakh literature // Utopía y Praxis Latinoamericana. – 2019. – №24 (5). – P. 79-89.

12. Мусинова Г.С., Кожахметова Г.Б. Көркем прозадағы экология мәселесінің интеграциясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №1 (135). – Б. 136-148. https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.151
13. Жаңа экологиялық мәдениет және қазақ әдебиеті. [Электронды ресурс]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/zana-ekologiialyq-madeniet-zane-qazaq-adebieti__25605 (қаралған күні 11.12.2025)
14. Казтаева А.К., Тоқшылықова Г.Б., Хуңшан А., Айбергенова А.Б. Қазақ прозасындағы экология мәселесі // Абылай хан ат. ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. "Филология ғылымдары" сериясы. – 2025. – №2 (77). – Б. 566-580.
15. Ибраим Б. "SOS!" с того света: Сборник рассказов. – Алматы: Комек. 2000. – 16 с.
16. Ыбырайым Б. Алтын қалам 2024: шығармалар жинағы. – Алматы: Зиялы баспасы, 2025. – 304 б.
17. Saro-Wiwa K. Genocide in Nigeria. – London; Lagos; Port-Harcort: Saros International Publishers, 2000. – 105 p. [Electronic resource]. URL: https://warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/postgraduate/masters/modules/resourcefictions/oil09/sarogennig.pdf (date of access 18.09.2025)
18. Udoinwang D.E. Protest Voice and Narrative of Ethno-nationality Identity: Ken Saro-Wiwa's Autobiography // AKSU Journal of English (AKSUJEL). – 2020. – №3(1). – P. 143-157.
19. Nixon R. Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. – Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2011. – 343 p.

REFERENCES

1. Uranium and Nuclear Power in Kazakhstan. [Electronic resource]. URL: https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/kazakhstan (date of access 10.12.2025)
2. Glotfelty C., Fromm H. The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology. – Athens: University of Georgia Press, 1996. – 415 p.
3. Slovic S. Ecocriticism: Containing multitudes, practicing doctrine // In: L. Coupe (Ed.) The green studies reader: From romanticism to ecocriticism. – London: Routledge, 2000. – P. 160-161.
4. Buell L. The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture. – Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 1995. – 586 p.
5. Suresh F. Contemporary Contemplation on Ecoliterature. – New Delhi: Author Press, 2012. – 280 p.
6. Neipir S. Volshebnye miry Khaiao Miadzaki [The Magical Worlds of Hayao Miyazaki by Susan Napier]. – Moskva: Izdatelstvo «Bombora», 2019. – 416 s. [in Russian]
7. Pertanika J. Ecocriticism 101: A Basic Introduction to Ecocriticism and Environmental Literature // Journal of Social Sciences & Humanities. – 2015. – Vol. 23. – P. 1-14. https://doi.org/10.1111/LIC3.12105
8. Ertaeva B.B. Balalar adebietinde adamgershilik maselelerinin korinis tabuy [Reflection of moral issues in children's literature] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №2 (136). – B. 167-177. URL: https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.201 [in Kazakh]
9. Toltai F. Zhana ekologialyq madeniet zhane qazaq adebieti [New ecological culture and Kazakh literature]. [Electronic resource]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/zana-ekologiialyq-madeniet-zane-qazaq-adebieti__25605. (date of access 10.12.2025) [in Kazakh]
10. Nurgaliuly R. Aiaqtalmagan tragedia (poligon angimeleri) [Unfinished Tragedy (Polygon Stories)]. [Electronic resource]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/rymgali-nurgaliuly-aiaqtalmagan-tragediia-poligon-angimeleri__13962 (date of access 10.12.2025) [in Kazakh]
11. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Abilkhaiyrov N., Sultangaliyeva R., Mekebayeva L. The nature and human ecology in modern Kazakh literature // Utopía y Praxis Latinoamericana. – 2019. – №24 (5). – P. 79-89.
12. Musinova G.S., Kozhahmetova G.B. Korkem prozadagy ekologia maselesinin integraciasy [Integration of the issue of ecology in literary prose] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №1 (135). – B. 136-148. https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.151 [in Kazakh]
13. Zhana ekologialyq madeniet zhane qazaq adebieti [New ecological culture and Kazakh literature]. Electronic resource]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/zana-ekologiialyq-madeniet-zane-qazaq-adebieti__25605 (date of access 11.12.2025) [in Kazakh]

14. Kaztaeva A.K., Toqshylyqova G.B., Hunshan A., Aibergenova A.B. Qazaq prozasyndagy ekologia maselesi [Ecological problems in Kazakh prose] // Abylai han at. QazHQzhATU Habarshysy. "Filologia gylymdary" seriasy. – 2025. – №2 (77). – B. 566-580. [in Kazakh]
15. Ibraim B. "SOS!" s togo sveta: Sbornik rasskazov ["SOS!" since then: Collection of short stories]. – Almaty: Komek. 2000. – 16 s. [in Russian]
16. Ybyraiym B. Altyn qalam 2024: shygarmalar zhinagy [Golden Pen 2024: collection of works]. – Almaty: Zialy baspasy, 2025. – 304 b. [in Kazakh]
17. Saro-Wiwa K. Genocide in Nigeria. – London; Lagos; Port-Harcort: Saros International Publishers, 2000. – 105 p. [Electronic resource]. URL: https://warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/postgraduate/masters/modules/resourcefictions/oil09/sarogennig.pdf (date of access 18.09.2025)
18. Udoinwang D.E. Protest Voice and Narrative of Ethno-nationality Identity: Ken Saro-Wiwa's Autobiography // AKSU Journal of English (AKSUJEL). – 2020. – №3(1). – P. 143-157.
19. Nixon R. Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. – Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2011. – 343 p.

Problems of Ecocriticism in the Kazakh Literature: Based on the Stories of Beken Ibraim "Uranium Mine" and "SOS Sign"

Abstract. This article analyzes Beken Ibrahim's short stories "Uranium Mine" and "SOS Sign" from an ecocritical perspective. The study examines the relationship between humans and nature, environmental disasters, and literary depictions of resource extraction in these works, using theories by leading global ecocritics such as Buell, Garrard, and Nixon. The study aims to define the object of study and the research questions in ecocriticism, analyze Kazakhstan's environmental problems from an ecocritical perspective, and compare them with global environmental issues. The article uses the concept of "slow violence" and environmental justice theory as its primary analytical tools. Within the framework of comparative ecocriticism, Beken Ibrahim's stories are compared with the prose of Nigerian writer Ken Saro-Wiwa, which arose in opposition to Shell oil production, and with the environmental issues raised in Rob Nixon's work "Slow Violence and the Impact of the Poor on the Environment". The results of the study demonstrate that Beken Ibrahim's stories are in harmony with global environmental prose while maintaining a distinct connection to Kazakh national identity and the steppe environment. This article aims to make a theoretical contribution to the development of ecocritical research in Kazakh literature. It proposes examining future environmental themes from the perspective of Schneider-Meyerson's concept of empirical ecocriticism, that is, from the perspective of reader response and the influence of empirical ecocriticism on the formation of environmental consciousness.

Keywords: ecocriticism, Kazakh literature, Beken Ibrahim, uranium mining, environmental justice, slow violence, humans and nature.

Проблемы экокритики в казахской литературе: на материале рассказов Бекена Ибраима «Урановый рудник» и «Знак SOS»

Аннотация. В статье анализируются рассказы писателя Бекена Ибраима «Урановый рудник» и «Знак SOS» с точки зрения экокритики. Исследование рассматривает взаимоотношения человека и природы, экологическую катастрофу и литературное изображение добычи ресурсов в этих произведениях в рамках теорий ведущих мировых экокритиков, таких как Бьюэлл, Гаррард и Никсон. Цель исследования – определить объект и исследовательские вопросы экокритики, проанализировать экологические проблемы Казахстана с точки зрения экокритики и сравнить их с глобальными экологическими проблемами. В качестве основных аналитических инструментов в статье используются концепция «медленного насилия» и теория экологической справедливости. В направлении сравнительной экокритики рассказы Бекена Ибраима сравниваются с прозой нигерийского писателя Кена Саро-Вивы, возникшей в результате противостояния нефтедобыче Shell, и с экологическими проблемами, рассмотренными в книге Роба Никсона «Медленное насилие и влияние бедных на окружающую среду». Результаты исследования доказывают, что рассказы Бекена

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Ибраима созвучны произведениям мировой экологической прозой и одновременно сохраняют особую связь с казахской национальной идентичностью и степной природой. Статья вносит теоретический вклад в развитие исследований экокритики в казахской литературе. Предлагается изучать будущие экологические темы с точки зрения концепции эмпирической экокритики Шнайдера-Мейерсона, то есть с точки зрения реакции читателя и влияния эмпирической экокритики на формирование экологического сознания.

Ключевые слова: экокритика, казахская литература, Бекен Ибраим, добыча урана, экологическая справедливость, медленное насилие, человек и природа.

Автор туралы мәлімет
Омарбекова Г.Ә. *– филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Назарбаев Университеті, e-mail: gulnara.omarbekova@nu.edu.kz, Қазақстан, Астана қ.*

Information about the author
Omarbekova G.A. *– Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Nazarbayev University, e-mail: gulnara.omarbekova@nu.edu.kz, Kazakhstan, Astana.*

Сведения об авторе
Омарбекова Г.А. *– кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Назарбаев Университет, e-mail:gulnara.omarbekova@nu.edu.kz, Казахстан, г. Астана.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ӘОЖ 82-31; МҒТАР 17.82.31
https://doi.org/10.47526/3107-3085.349

Т. ҚАДЫЛ
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
e-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫ: КӨРКЕМДІК-СТИЛЬДІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде жарық көрген, жаңаша бағытта жазылған, тың форма мен өзіндік стильдік сипатқа ие төрт жазушының романдары талданады. Сонымен қатар, бұл туындылардың көркемдік-стильдік ерекшеліктері мен жазушылардың шығармашылық шеберлігі айқындалады. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – тәуелсіздік жылдарында жарық көріп, әдебиеттанушылар мен сыншылар тарапынан жаңашыл бағыттағы роман ретінде бағаланған, әдеби қауымға кеңінен танылған шығармалардың ішінен Мұхтар Мағауиннның «Жармақ», Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс», Дидар Амантайдың «Тоты құс түсті көбелек», «Гүлдер мен кітаптар», «Шайыр мен шайтан» романдары және Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» романдары қарастырылады. Талдау кезінде бұл жаушылардың стильдік ізденістері, дара қолтаңбасы нақты мысалдармен атап көрсетіледі. Әрі аталған шығармалардың қазіргі қазақ романының даму үдерісіне қосқан үлесі айқындалады.

Зерттеудің теориялық негізін нығайту мақсатында отандық және шетелдік әдебиеттанушы ғалымдардың іргелі ғылыми тұжырымдары мен концепциялары басшылыққа алынды. Атап айтқанда, көркем мәтінді талдаудың заманауи бағыттары, роман жанрының эволюциясы, авторлық стиль мен поэтикалық жүйе мәселелеріне қатысты теориялық пайымдаулар зерттеу жұмысының әдіснамалық арқауын құрайды. Бұл ғылыми ұстанымдар қарастырылып отырған шығармалардың көркемдік табиғатын тереңірек тануға және оларды әдеби үдеріс контексінде бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында ғылыми мақалаларға тән саралау, жинақтау, жүйелеу және синтездік талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Саралау әдісі арқылы әрбір туындының мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктері айқындалса, жинақтау мен жүйелеу тәсілдері негізінде ортақ белгілер мен дара сипаттар топтастырылды. Ал синтездік талдау зерттеу нысандарын тұтас қарастырып, олардың өзара байланысы мен әдеби даму үдерісіндегі орнын анықтауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: тәуелсіздік жылдары, қазақ романдары, жаңаша бағыт, стильдік сипат, көркемдік ерекшелік, соны ізденістер.

Кіріспе

Әдебиет – халық идеясының, қоғамдық құбылыстың туындысы. Дәуір алмасып, заман жаңаланған сайын әдебиеттің де алға қойған мақсаттары өзгеріп, міндеттері көлемденіп

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Қадыл Т. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романдары: көркемдік-стильдік ізденістер // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б.195-210. https://doi.org/10.47526/3107-3085.349
****Cite us correctly:***
Qadyl T. Tauelsizdik zhyldaryndagy qazaq romandary: korkemdik-stildik izdenister [Kazakh Novels in the Years of Independence: Artistic and Stylistic Investigations] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 195-210. https://doi.org/10.47526/3107-3085.349
Мақаланың редакцияға түскен күні 25.06.2025 / жарияланған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

кеңейе түседі. Көркем әдебиетте қазақ тарихын тереңнен қаузаған тарихи романдармен қатар жалпыадамдық құндылықтарды тақырып еткен реалистік сипаттағы шығармалар үздіксіз жазылып келеді. Адам және табиғат экологиясы, бүгінгі заман шындығы, жаңа дәуір адамдарының мінезі, психологиясы, сондай-ақ, мәңгілік тақырып – махаббат, ұрпақ тәрбиесі мәселесі сияқты көптеген құндылықтар қазақ романдарының негізгі идеялық-тақырыптық арқауына айналды. Қазіргі қазақ романдары ұлттық сана-сезім, таным дүниесіндегі құндылықтарды көрсетумен бірге жаңа заман адамдарының мінез-психологиясын суреттей отырып, әлеуметтік-қоғамдық мәнді мәселелерді көтерді.

Бұл кездегі қазақ романдары идеялық ұстаным, формалық ізденіс жағынан ерекшеленетін жаңашыл көркемдік арналар қалыптастырды. Қазақ романы өткен тарихтағы оқиғаларды ғана арқау етіп қойған жоқ, бүгінгі күннің өзекті мәселелері мен шындығын көрсете отырып, жаңа дәуірдің көркем келбетін жасады. Бұл ізденістер қазақ романын идеялық, тақырыптық жағынан ғана емес, формалық, стильдік жағынан өзгеше болып отыр. Әсіресе көркем сөздегі еркіндік қазақ романының өрісін кеңейтіп, аяқалысын тездетті. Сөйтіп, замана рухына сай көптеген таңдаулы романдар өмірге келді. Бұл ретте Мұхтар Мағауинның «Жармақ», Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс», Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара», Рахымжан Отарбаевтың «Бас», Дидар Амантайдың «Тоты құс түсті көбелек», «Шайыр мен шайтан», «Гүлдер мен кітаптар», Мәдина Омарованың «Ана ғұмыр», Әлішер Рахаттың «Параллель» (Parallel) секілді көптеген романдарды атауға болады. «Бұл романдар – әсіресе жазылу стилінің өзгешелігімен де қазіргі қазақ романының жаңашыл әдеби-көркем үрдістер қалыптастыра бастағандығын айғақтайды» [1, 83-б.].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланың алға қойған мақсатын орындау үшін материал ретінде төрт жазушының – Мұхтар Мағауин, Таласбек Әсемқұлов, Дидар Амантай, Айгүл Кемелбаева романдары таңдап алынды. Аталған бұл романдар әдебиет сыншылары тарапынан бейнелеу формасы жағынан тың жаңалыққа ие шығармалар ретінде бағаланды. Мысалы, Г. Бельгер «Жармақ» романы туралы бірер сөз» атты мақаласында былайша келтіреді: «Сонау бір жастықтың арайлы шағында бұл тұлға құйылған құрыштай сом, бүтін болатын: бір жүрек, бір жан, бір интеллект, яки мұрат-мүдде, ынта-жігер, өткен өмір, табиғи қалып, білімге құштарлық, мінез-құлық, махаббат, арман – бәрі біртұтас еді» [2, 71-б.]. Ал Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» романы туралы Толымбек Әбдірайым: «Мұнара» интеллектуалды, таза реалистік шығарма», – деген пікір айтады «Бағы жанатын шығарма» атты мақаласында [3, 30-б.]. Бұл жазушылардың аталған романдары жарық көргеннен кейін оларды жан-жақты талдаған сын мақалалар көп жазылды.

Мақалада көтерілген тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістері қолданылды. Сондай-ақ «Жармақ», «Талтүс», «Тоты құс түсті көбелек», «Гүлдер мен кітаптар», «Мұнара» романдарын талдау барысында бұл романдар жайлы жарық көрген сын-пікірлерді ескере отырып, мақалада лайықты түрде пайдаланылды. Сонымен бірге мақаланың ғылыми негізін күшейту үшін қытай, орыс, ағылшын тілдеріндегі мақалаға қатысты болған теориялық тұжырымдар қазақшаға аударылып сілтеме алынды. Тақырыпқа тікелей қатысты материалдарды барынша молынан жинап, реттеу жүргізіп, сұрыптап контенттік және синтездік талдаулар жасалды. Ғылыми зерттеу еңбегінің стиліне тән болған талқылау, саралау, жүйелеу, дереккөздерге сүйеніп, талдау жасау секілді зерттеу әдістері пайдаланылды.

М. Мағауиннің «Жармақ» романы 2007 жылы Прага қаласында алғаш рет жарық көрді. Кейіннен шығарма Қазақстанда қайта басылып, әдеби ортада кеңінен талқыланып, қаламгердің шығармашылық эволюциясындағы тың құбылыс ретінде бағаланды. Әдебиеттанушылар тарапынан роман постмодернистік сипаттағы, құрылымы мен баяндау тәсілі өзгеше туынды ретінде танылды. Шамамен 200 бет көлеміндегі бұл шығармада реалистік бейнелеу мен фантастикалық элементтер өзара астасып, күрделі көркемдік жүйе

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

түзеді. Автор дәстүрлі баяндаудан гөрі, кейіпкердің ішкі әлеміне терең бойлап, психологиялық талдау мен философиялық пайымдауға басымдық береді. Романның негізгі идеялық желісі бас кейіпкердің санасында жүретін ой ағыны арқылы өрбіп, адам болмысының екіұдай табиғатын, рухани дағдарыс пен тұлғалық жіктелу мәселесін алға тартады.

Романның басты кейіпкері – Мұрат Бейсенұлы Қазыбеков және оның жармағы Марат Бейсенұлы Қазыбеков. Романның өн бойы қиял мен мистикаға толы болғанымен, материалы – арқауы шынайы өмірден алынған. Шын өмірде адамдар қақ жарылып, бүтіннің бөлшегіне айналып жатпаса да, әр адам өз ішінде ұдайы екі ойдың жетегінде жүретіні, әр кезде екі жолдың жолайрығында тұратыны айтпаса да жалпыға түсінікті шындық. Романдағы екіге жарылған бір адамның екі беті екі кейіпкер болып суреттеледі. Бірі руханият жоқшысы болса, келесі жармағы материалдық дүниенің иесі. Бұл, әрине, ескі қоғам мен жаңа қоғамның тайталасы, ақша мен дүние-мүліктің құлына айналған және ілім, ғылымның соңына түскен жанның қос тағдыры.

Қазіргі қазақ әдебиетінде өзгеше стильдегі жазушы, модернист ретінде танылып, бағаланып жүрген жазушының бірі – Дидар Амантай. Бұл мақаламызда оның әдеби сында көп талқыға салынып бағаланған «Тоты құс түсті көбелек», «Гүлдер мен кітаптар» романдары талданады. «Гүлдер мен кітаптар» романы көлемі шағын, бірақ «конструкциясы өте дамыған – бірнеше идеяны қат-қабат алып жүретін шығарма». Роман сюжеті орталық кейіпкер Әлішер есімді жазушы жігітке қатысты оқиғаларға құрылады. Шығармада негізгі оқиғаға қосақтала таратылатын екінші желідегі суреттеулер – Әлішерге қатысты бүгінгі күн суреттері мен ерте замандардағы түркілердің көне тарихын қозғайтын өткен күн оқиғалары кезектесе дамиды. «Тоты құс түсті көбелек» романы стилі, формасы жағынан ұқсастау. Бұл туындылары оның дара жазу мәнерін, қолтаңбасын анық айқындап береді.

Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романы автордың күй тарихы, қазақ дәстүрлі өнерлері және оның Кеңес заманындағы бағалану жайы айтылады. Әрі романда жазушының ұлт рухы, дүниетанымы туралы көзқарастары да баса көрнектіленеді. Роман жанрлық жағынан ғұмырнамалық туындыға жатады. Романдағы бас кейіпкер Әжігерей – автордың өзі. Күй өнерінің құдыреті, қазақтың қаймағы бұзылмаған байырғы салты, болмыс-бітімі, өнерге деген айрықша ықылас-пейілі, далалық дүниетанымы – бәрі-бәрі көркем шығармаға арқау болады.

Ал Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» романы да қазіргі қазақ әдебиетіндегі жаңаша бағыттағы таңдаулы туындылар қатарында бағаланады. Әдебеттанушы, сыншы Толымбек Әбдірайым бұл романның көтерген идеясын талдай келіп: «Мұнара – интеллектуалды, таза реалистік шығарма», – деп жазады «Бағы жанатын шығарма» атты мақаласында. Сыншылар мен оқырман жұртшылықтың жақсы бағасын алып, жұрт назарын аударған бұл романды бізде зерттеу мақаламыздың материалы ретінде алып қарастырдық.

Бұл материалдарды жүйелеу нәтижесінде жазушы шығармаларындағы көркемдік әлемнің өзіндік сипаты мен постмодернистік үрдістердің көрінісі жан-жақты талданып, ғылыми тұрғыдан сараланды. Сонымен қатар постмодернизм теориясына қатысты тұжырымдарды нақтылау барысында шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектері де назарға алынды. Зерттеу жұмысы барысында мәтінді талдау, жүйелеу және салыстырмалы сараптау әдістері қолданылды. Сондай-ақ психологиялық талдау, салыстырмалы-тарихи және герменевтикалық тәсілдер негізінде шығармалардың мазмұндық-құрылымдық ерекшеліктері тереңнен зерделенді. Осы әдістемелік негіздер қаламгер шығармашылығындағы көркемдік ойлау жүйесін, стильдік ізденістерін және постмодернистік сипаттағы ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан айқындауға мүмкіндік берді.

Талдау мен нәтижелер

Бүгінгі қазақ прозасында жаңаша көркемдік-стильдік даралығы айқын шығармалардың алдыңғы қатарында Мұхтар Мағауинның «Жармақ» романы аталып, бағаланып жүр. Роман

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

қоғамдық-әлеуметтік маңыздылығымен, көркемдік қуатымен «қазіргі қазақ прозасындағы жаңа стиль, соны құбылыс» ретінде талданып, әдебиетші қауымның жоғары бағасына ие болды. Аталған роман туралы профессор Құныпия Алпысбаев: «Классик жазушының бұл шығармасы – Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде жарық көрген қазақ романдарының ішіндегі болмысы бөлекше туынды. Автор қоғам мен адам баласына тиесілі мәңгілік проблемаларды өзгеше сипатта берген», – деп жазса [1, 124-б.], әдебиеттанушы-ғалым, профессор Нұрдәулет Бәбиханұлы Ақышев: «Аталған шығарма жазушының ‹Мен› атты мемуарлық роман-эссесімен идеялық тұрғыдан да, өмірбаяндық-шығармашылық тұрғыдан да астарлас, үндес. Мұндағы ерекшеліктің пішіндік өзгешелікте екендігі ә дегеннен-ақ көрінеді. Реалистік әдістерді жоққа шығаруды ниет етпей-ақ, қаламгердің ұстанатын негізгі бір тәсілі – постмодернистік бағдар», – дейді [4, 352-б.]. Зерттеуші ғалымдардың пікірлеріне қарағанда «Жармақ» романы прозадағы жаңаша стильдік ізденістің бағытын айқындайтын бірегей туындылардың қатарында тұратыны байқалады.

Жазушы М. Мағауин аталған романын Иман Қазақбайдың жеке мұрағатынан табылған туынды дей отырып, тұтас туындыға «авторлық құқығын» бөгде тұлғаға телиді. Мұндай өз шығармасын өзгеге телу жолымен келетін әдісті Әкім Тазари «Жаза» атты романында қолданған. Әкім Тарази өз романын жапон жазушысының өзіне біржола берген қолжазбасы деп бастаса, М. Мағауин тұғырлы тұлға Иман Қазақбайдың тарихи зерттеуіне қатысты келелі еңбегі деп атайды. Мұндай заманауи прозаға тән формалық тәсілдер қазақ әдебиетінде әлі кездеспеген соны соқпақ болғандықтан да, тың құбылыс ретінде бағаланып келеді. Шығармада қосарланған тұлға феномені арқылы жеке адамның ғана емес, тұтас қоғамның рухани ахуалы бейнеленеді. Осы тұрғыдан алғанда, роман тек көркем туынды ретінде ғана емес, сонымен қатар терең философиялық-әлеуметтік трактат деңгейінде қабылданады. Автор қолданған көркемдік тәсілдер мен құрылымдық жаңашылдықтар Мұхтар Мағауин шығармашылығының жаңа белесін айқындайды.

«Жармақ» романының оқиға желісіне 1960 жылдан 2000 жылға дейінгі Қазақстанда орын тепкен өмір шындығы негіз болған. Әрі «Жармақ» романында жазушының қазақ тарихын зерттеуге байланысты маңызды мәселелердің кедергіге ұшырап, қиянат табу барыстары сөз болады. Жазушы осы идеяларын тың форма, өзгеше жазу стилімен өрнектейді. Романның бас кейіпкері екіге жарылған Мұрат пен Марат. Бірбүтін тұлғаның екі беті, арман-мұраты бөлек екі адам, екі дүние болып қалыптасады. Мұрат – өмір бойы ұлт руханиятының жоқшысы болып, бүкіл өмірін тарихты зерттеуге арнаған ғалым. Ал оның жарты бөлшегі Марат – жаңа қазақ, заманның ыңғайына бағынып, іскерлігі арқасында тасы өрге домалап, бақ пен билікке қолы тең жеткен адам. Екіге жарылған тұлғаның бірінші жартысы бүгінгі заманның ғалымы әрі арқаржалақ күн кешкен жарлысы. Екінші жартысы билік жағалап, қара басының жағдайын жасаған кәсіпкер, мол дәулет иесі. Бұл екеуі әуелде бір жолмен жүрсе де кейін келе екі арман, екі бағытпен кеткен екі түрлі адамға айналады.

Роман – қазіргі қазақ қоғамындағы бай мен кедейдің, рухани құндылық пен материалдық игіліктің, халық пен биліктің арасы алшақтап, екіге жарылып кеткен тұрғысын суреттейді. Шығарма сюжеті 1-ші жақпен, яғни бас кейіпкер Мұраттың әңгімесі түрінде баяндалады. Көркем әдебиетке қажетті, алайда белгілі мөлшерде негізі бар шарттылыққа құрылған роман сюжетінде фольклорлық мотив жүйесі ұтымды қолданылған. Романның бас кейіпкерінің бастан кешкен оқиғалары ертегілердегі қиял-ғажайыптық сарын үлгісінде беріледі. Соған орай шығармада көрініс табатын өмір шындығы қаламгердің қиялдан қосу тәсілі арқылы өріліп отырады. Сюжет құрудың, образ жасаудың қалыптасқан үлгісі тұрғысынан келгенде, Мұрат пен Марат түсінік-пайымы, арман-мүддесі, іс-әрекеті жағынан бір-біріне қарама-қайшы екі тұлға ретінде суреттелмеуі керек еді. Бір қоғамда бір елде туып өсіп, бір ортада бірге оқып ұқсас білім алған екі адам арасындағы мүлдем ұқсамайтын алшақ мінездер психологиялық тартыспен беріледі. Автор бір бүтіннің екіге жарылуы арқылы қоғамдағы келеңсіз жағдайлардың шындығын өзгеше пішін, тың тәсілмен бітімі бөлек

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

туындыға айналдырады. Шынында, бұл роман – нағыз психологиялық прозаның көрінісі. «Тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық рух, заман тынысы мен адам болмысы арасындағы үйлесімді байланысты бейнелеу» [5, 15-б.] арқылы қазақ романының көкжиегін кеңейтеді.

Роман сюжеті екіге жарылып, екі бөлек өмір сүріп жатқан бір адамның керағар көзқарастары арқылы үлкен қоғамдық мәселелерді көтереді. Баяндаушы бас кейіпкер Мұрат пен оның екінші сыңары Мараттың өмірі, таным дүниесінің мүлде басқа, қарама-қайшылықты болып келгендігі еді. Мұрат халықтың рухани ұпайын түгендеу үшін күрессе, оның сыңары Марат жеке басының бағы үшін күресетін тобырлық деңгейдегі жан ретінде көрінеді. Таза пенделік мақсат-мұраттың соңына еріп, одан бөлініп шыққан Марат сырттай толымды тұлға көрінгенімен, ол бар болғаны есепшіл санамен күн көретін жартыкеш жан. Байлыққа кенелген бизнесмен Марат Бейсенұлы өз сыңары Мұратты «бұдан отыз жыл бұрын жұртта қалған жарамсыз жартым» деп есептейді. Оның санасында дүниенің барлық кілті тек ақшада, ақшамен шешілмейтін мәселе жоқ деп түсінеді. Атақ-даңқ барлығын ақшамен сатып аламын деп ойлайды. Ол өзінің атын шығару үшін әуелгі сыңары Мұратқа көп ақша төлеп, ежелгі қыпшақ ұлысы туралы кітап жаздырып, оны өз атынан шығарғысы келеді. Өйткені байлығы тасыған жаңа қазақ, сенатор Марат Бейсенұлының бұған мүмкіндігі молынан жетеді. Мансапты, бай, қайраткер ендігі кезекте ғалым атанбақшы. Оның таным деңгейін көрсететін мына бір эпизодқа назар салайық: «Дүниенің тағдырын адамгершілік қағидалары емес, ақшалы әмиян билейді. Бар тіршілік – ақша үшін. Бүкіл адамзат тарихы – ақша, яғни заттық игілік жолындағы күрес тарихы. Рухани қажеттілік, идеялық мұрат дегеннің бәрі бос сөз. Асып кеткенде, ақшаға жету тарабындағы әдепкі қару ғана» [6, 51-б.]. Өмірі билік пен ақшаның жолында өткен кәсіпкер, саясаткер Марат елдің егемендігін де өзі сияқты жеке адамдардың заттық игілігі үшін деп есептейді. Бір адамның санасында өріс алған екі түрлі психологияның өзара тартысы арқылы қоғам тынысы, оның адам санасына әсері деген мәселелер шығармада өзіндік орайменкөрініс тауып жатады.

Жазушы Мараттың образы арқылы бүгінгі қазақ қоғамындағы орын теуіп отырған келеңсіз жағдайларды сынайды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі он жылға жетпейтін уақыттың өзінде мемлекеттің байлығы мен мүддесін жеке бастың қажеттіліктеріне айырбастап жіберген қоғам өкілдерін ашық әшкерелейді. Романда бас кейіпкер Мұратты қатты толғандыратын, күйіндіретін жағдайлар – елдің тәуелсіздік алған кезінде де көптеген адамдардың пиғылының жамандыққа өзгеруі, ақшаны бәрінен жоғары қоюы, жаппай етек алған жемқорлық, ұлттық құндылықтарға деген немқұрайлық сияқты сан алуан мәселелердің өршуі халықтың тұрмысын тұралатып, рухани жақтан азғындауын келтіріп шығарады. Роман міне осындай қоғамдағы ділгір мәселелерді көтере отырып, елдің болашағы, мемлекет тағдыры жайында ой айтады.

Романдағы қос кейіпкердің әрекеті бір танымның екіге жарылуы. Мұрат – ойға, Марат – әрекетке бейім. Марат орайлы сәттердің қапысын тауып, билік пен байлыққа батудың ғана әрекетін жасайды. Ал Мұрат өмірін халқының рухани байлығын түгендеуге арнап, әдебиет пен өнер жолында қызмет етеді. Алайда нарықтық заман, қоғамдық жүйенің жағдайы оны мәжбүрлеп, өзі жан-тәнімен қарсы болған әрекетті атқарады, мол сый-сияпат алады, өмірдің қызығын көреді. Сөйтіп, өзінің ықтиярынсыз осы жағдаяттардың тұтқынына айналады. Яғни адам ретінде бүтін емес, жарым, жармақ. Ендеше, танымдағы құбылыстар да жартыкеш. Сол себепті де Мұрат ылғи да өзінің елесінен құтыла алмай жүреді. Осы жағдайдан құтылғысы келсе де, екінші жарымынсыз ешнәрсе шықпайды. Бағыныштытаныммен өмір сүреді. «Кейіпкердің кешкен тағдыры мен оның таным дүниесі айналып келгенде жеке адамдардың басындағы жағдай ғана емес, бүкіл қоғамды меңдеген ауыр дерт» [7, 356-371-бб.].

Жазылмай келе жатқан жасырын жара. Жазушы кейіпкерлер образы арқылы осындай терең мәні бар шындықтардың бетін ашады. Роман кейіпкері Мұрат өмір бойы өзді-өзімен алысып, өзіне қарсы болып өтеді. Өзім дегені өзі емес екен. Сонда бұл өмір сүру қалай аталады? Ол жайлап өзінің екінші жарымының айтқанына көнеді. Көп пенде атаулы аттап

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

өтпейтін тұрмыстық жайлылыққа көнеді, үйренеді. Тапсырыс орындаушыға айналады. «Міне, дәл осы кезде, өзімнің біреу емес, екеу екенімді өз көзіммен көрген едім. Әрі-сәрі, бей-берекет күн туды. Сансыраған, абдыраған, адам сенгісіз жағдай еді. Бірақ күмәнсіз ақиқат. Қаласаң да, қаламасаң да мойындауға, қабылдауға тиіссің. Әйткенмен, өзгеше ахуалдың мән-мағынасын анықтау керек еді. Қанша дағдарсам да, ақыл-есім орнында сияқты, енді ойланбасқа болмады. Қалай, неге, қайда, яғни, қалайша ғана екіге жарылдым, енді не болмақ?» [6, 78-б.]. Сөйтіп, бас кейіпкер Мұрат өзінің нақты болмысын жоғалтады. Қоғамдық жағдай, тұрмыстық кіріптарлық оны қалталы мықтылардың ыңғайына көнуге, олардың тапсырысын орындауға мәжбүр етті. Міне бұл Қазақстан тәуелсіздік алған бірнеше он жылдықтар аралығындағы қоғамдық жағдайдың шындығы екенін жазушы кейіпкер Мұраттың өмірі арқылы ашып береді.

Қысқасы, Жазушы Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» романы – қазақ әдебиеті үдерісіндегі жаңа әрі соны көркем туынды. Бүгінгі көркемдік-шығармашылық тәсіл тұрғысынан қарағанда философиялық, психологиялық реализм фантастикамен, қиялмен, түс көрумен, мифпен ұштасқан. Әлемдік әдебиеттегі осынау постмодернистік бағытта жазылған Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» романы қазақ әдебиетіндегі соңғы жылдар ішінде дүниеге келген біртұтас көркем туындылардың ішіндегі алғашқы қарлығашы деуімізге болады.

Дәстүрлі әдебиеттің үлгісімен жазылса да, қамтыған идеялық астары, көркемдігі жағынан оқырманның айрықша ықыласына бөленген шығарманың бірі – Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романы. Роман оқиғасы былай қарағанда, бас кейіпкер Әжігерейдің кешкен күндерін баяндайтын ғұмырбаяндық роман болып сезіледі. Романның негізгі идеялық арқауы болған Әжігерей өмірі, есейіп толысуы реалистік сипатта желі бойынша біртіндеп дамиды. Роман оқиғасы бастан-аяқ Әжігерейдің қатысуымен, соның басынан кешкен жайлар болғандықтан да, оқырманға жеке адамның өмірінен терең сыр шертетін шығарма ретінде әсер қалдырады. Шын мәнінде, бұл жай ғана жеке адамның өмірін баян ететін роман емес, онда күйшілік, ұсталық, зергерлік сияқты этнографиялық дәстүрлі өнердің қыр-сырынан сыр ақтарады. Романға өзек болған ұлттық өнерге қатысты оқиғалар айрықша әсерлі. Сонымен бірге жазушы өз басынан кешкен, өзі куә болған оқиғалар мен қазақ өнері жайындағы ойларын жекелеген образдардың басына жинақтап, көркемдік сараптаудан өткізе отырып суреттейді. Әрі жазушының «әрбір деталдарға символдық мән, әр сөйлемге мағыналық салмақ» [8, 63-б.] артып отырғаны аңғарылады. Роман ұлттық өнердің жоқшылары, мұрагерлері жайында әңгімелей отырып, бүгінгі қазақ халқы жасап отырған қоғамның шындығын жайып салып отырады. Бұл жағынан келгенде, «Талтүс» – полифониялық (көпүнділік) сипатқа ие.

Жазушы Т. Әсемқұлов Әжігерейдің көркем тұлғасы мен оның айналасындағы өнер мұрагерлерінің жинақталған бейнесін жасай отырып, қазақ халқының өмірімен біте қайнасқан күйшілік өнердің құдыретін танытуға құлшынады. Әсіресе романда бір мезгіл жоқтаусыз қалып бара жатқан ұлттың рухани қазыналарына қайта іздеу салып, соның жоқтаушысы, сақтаушысы болған Әжігерейдей өнерпаз ұлдың соқтықпалы тағдыры баяндалады. «Шын өнер сорға бітеді» дейді жазушы романында. Өнер жолына қадам қойған жас өскін Әжігерейдің балалық өмірі шу дегеннен-ақ қияға тартып, қиындықпен басталады. Романның алғашқы бөлімдерінде бала Әжігерейдің өгей шешеден қағажу көріп, қиналған сәттері, ана мейірін аңсаған балалық ынтызар көңілі суреттеледі. Өгей апасы Күлбағиланың өзін үнемі жоқтан сылтау тауып, ұрып-соққан қылығын қатты жек көрді. Мейірімге мұқтаж бала көңілі қатыгез, суық қабақтан әбден көңілі қалады. Бір жолы атасы Әжігерейді ұрғандығы үшін апасын үйден қуып жібереді. Араға жасы жүзге келген қарияны салып, атасынан кешірім өтініп, үйге қайтып оралды. Алғашқы мезетте, апасының өзіне мейірім төге қарауының астарында жатқан бір өткіншілікті, жалғандықты түйсінеді. Осыны сезіп үлгергенше, ыза мен өштікке толы суық жүзге жолығады. «Әжігерей хош иісті қою күрең шәйді рахаттана ішіп, табақтағы еттен қарбыта жеді. Терезеден төгілген күннің нұрына

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

қарап, болашақтағы тату-тәтті, бақытты өмірді ойлап қиялдады. Кенет бөлмеде өзінің жалғыз емес екенін сезді. Ақырын артына бұрылып қараған. Апасы екен. Тісі ақсиып кеткен. Қарғыс айтып тұрған сияқты. Көзіне көзі түскенде, көзінен ғана емес, бүкіл әлпетінен төгілген өштік пен жиреніште көргенде бойын билеген қуаныш лезде жоқ болды. Жүрегі үзіліп түскендей, ішін баяғы өзіне таныс үрей бүріп ала жөнелді. Кесені қолына алып көзден аққан жас пен ащы шәйді араластырып жұта берді» [9, 24-б.]. Жазушы баланың ішкі жандүниесіндегі қайшылық пен тартысқа толы күйді психологиялық суреттеумен жеткізеді. Роман кейіпкерлері бәрі дерлік өнердің адамы. Бәрі де жандүниесі күрделі, өзгеше тосын, бөлек мінезбен танылады. Сабыт қарттың жары Күлбағиланың Әжігерейге көрсеткен қатал мінезінен жағымсыз, жиіркеніште бейнені көргенімізбен, шын мәнінде Күлбағила образына көп астарлы мән жасырылған. Оның қасіретке толы қиын тағдыры туралы романда айтылған. Оның Әжігерейге деген пиғыл, көзқарасынан заманға, қоғамға деген өшпенділігі аңғарылады. Романда Күлбағила образы жай ғана отбасы әйелі ретінде ғана көрініс бергенімен, іс жүзінде үлкен идеялық жүк арқалаған кейіпкер. Романдағы қатыгез бейне көркем шығарманың өзекті мақсатына қарай типтестіріліп жинақталған. Оның бұл бейнесі өнер жолына түскен тағдырлы тұлғаның өмірі үшін маңызды рөл атқарған. Тек Күлбағиланың бейнесі ғана емес, романдағы әрбір кейіпкер идеялық жүк арқалап тұрғаны анық. Әрі бұл жинақталған кейіпкерлер романның негізгі идеялық мақсатын көрнектілендіре түсу үшін бас кейіпкердің тұлғасын айқындауға шарт әзірлейді.

Әжігерейдің көркем бейнесі атасы Сабытсыз танылмайды. Оны өнерге баулып адам қылған, жарқын бетін ашқан адам – сол атасы Сабыт қарт. Әрі романдағы өзгеше образға ие тұлғаның бірі. Сабыт – Әжігерейдің тағдырын өзгеше жолға салған, шын өнердің құдіретін таныта білген жан. Ол өнер жолының қиямет ауыр салмағын сезе отырып, жиен немересін мақсатты түрде осы жолға салады. Сабыт – өз заманының саңлағы, ұлттық өнердің сақтаушысы, дамытып жалғастырушысы. Бүкіл болмысы хас өнердің құдіретін әйгілеу үшін жаратылғандай. Киелі өнерді әспеттей білді, оны мұрагерсіз өзімен бірге өлтіру Сабыттай данагөй қарт үшін ауыр күнә сияқты сезілер еді. Оның өнер алдындағы орасан жауапкершілігі, асқақ мұрат жолындағы тәуекелді өмірі – Сабытты қатардағы қауымнан биіктетіп нұрлы бейнеге айналдырды. Сабыт қарт киелі өнерін кейінге қалдырып, болашаққа аманаттап кетсем деген асыл арманын орындады. Алайда оның көкірегіндегі ең үлкен қызылы – жиен немересі Әжігерейдің өмірін өз мақсаты жолында құрбан етуі еді. Оның өлер шағында бар шындығын жайып салып, Әжігерейден кешірім сұрауы осыны аңғартады. Атасы Әжігерейді оңаша шақырып алып: «Ақылың бар ғой, түсінерсің. Сені анаңның емшегінен айырып бауырыма басқанда, өнерімді ғана ойлап едім. Күн төбеден ауды, ешкім мені іздеп келмеді. Өнерлі едің ғой деп елеп-ескерген ешкімді көре қойғам жоқ. Ойға қалдым. Жасым болса келді. Шәкірт жоқ. Өнерімді ұстап қалатын бір адам табылмады. Енді не істеймін. Жатсам-тұрсам ойлағаным осы қайғы. Ауылдың өнерлі-ау деген балаларын баулып көрдім. Ештеңе шықпады. Міне сені анаңнан тартқандай қылып алып келгенде, асылық айтты деме, мені құдайдың өзі жетелеген сияқты...» [9, 76-б.]. Міне бұдан Сабыттың ұлттық өнердің болашағы үшін жасаған жанкешті әрекетін танимыз.

Сабыт – биік рухтың, құдіретті өнердің иесі. Ол жас кезінде 25 жыл айдауда болып, Итжеккенге барып келеді. Романда осы эпизод Сабыт қарттың өз аузынан әңгімеленеді: «Ол кезде домбыра жоқ. Күйді ойша шертем, ауызбен шертем. Ауызбен шертіп, айдауда жүрген талай қазақтың көңіліне медет болдым. Өмірге деген құлшынысын арттырдым», – дейді [9, 146-б.]. «Жалпы саяси оқиғалар өнерді қанша тұмшаласа да, айдауға жіберсе де, домбырасыз қалдырса да, қазақтың рухы, жаны барда күй өнері өлмейді, мәңгі өлмек емес» деген үлкен символдық мәнді аңғартады.

Романның астары қалың, айтары мол. Онда негізгі желі күй өнері болғанымен, қазақтың этнографиялық әлемін, рухани келбетін танытатын көптеген символдық детальдар сығымдалып берілген. Романның құрылымы, идеялық арқауы шымыр, мүсінді. Тұтас роман

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

әлдеқандай тылсым құдіретке, жаныңды шым-шымдап сыздатар сағыныш пен мұңға толы күй тілімен берілген ойлы тұспалдар, өнердің кәрі тарландары толғаған шерлі әуендер, сосын елеусіз, мұрагерсіз қалып сарқылуға айналып бара жатқан ұлттық құндылықтар бәрі-бәрі романның идеялық арқауына айналған келелі тақырыптар екені анық. Романның кейіпкерлері түгел дерлік өнердің тарланбоздары, ұлттық өнердің алтындай асыл, ақық көзіне айналған саңлақтар. Олардың қасыреті – өнерлерінің жоқтаусыз өздерімен бірге өшіп бара жатқаны. «Шәкіртсіз – өнер тұл» деген. Романда қазақтың дәстүрлі өнерлерінің түрлі саяси науқан мен қоғамдық жағдайлардың салдарынан қараусыз қалып, ұмытылып, жоғалып бара жатқанын, қариялардың «өнерімді ұстар шәкіртім жоқ» деген сөзі арқылы аңғартады. Әсіресе қариялардың шерткен әңгімесінен талай шындықтың бетін ашып, шетін қайырады. Мәселен, «Бейсауат келіп, жүйрік шыққан» тоқсандағы күйші Сәруәрдің әңгімесінде астарланған көп шындық бар. «Бүгінгінің төресі домбыраның, ән мен күйдің не екенін біледі дейсің бе? Бір ақынның айтқаны бар «кедейден болды шоңдарым» деп. Төренің сиқы сол болғанда, сол төреге, сол ақ ордаға қарап салтын түзеген елдің жәйі не болмақ. Баяғыда домбыраны ат арытып іздеп келіп күй үйренуші еді... Нансаң, мені осы жасыма дейін бір адам іздеп келген жоқ. Шәкіртсіз өтіп бара жатырмын», – дейді Сәруәр қарт [9, 188-б.]. Бұл тек қарияның жеке басының мұңы емес, заманның қасіреті еді. Оны толғандырған ата дәстүр мен ұлттық өнердің қараусыз қалып, өшуге айналған тағдыры еді.

Әжігерей атасы Сабытты ғана емес, атасымен тұстас бірталай кісілерді ұстаз тұтты. Әжігерей өзінің туабітті зейінділігінің арқасында көптеген өнердің сырына қанықты. Атасы Әжігерейдің ерек сезімталдығын, басқалар құлағымен естігенді, бұның жүрегімен егіле тыңдай білетін алғырлығына іштей риза болып сүйінетін. Әжігерейдің есеюіне ілесіп күйдің жүрекке түсірер салмағы да ауырлай түсетін. Күйдің қамырықты үні Әжігерейдің жанын сыздатып, әлде бір түсініп жетпес тылсым әлемге бастай жөнелетіндей сезілетін. «Бүкіл дүние, бүкіл болмыс қамырықтың дәриясына батқандай қасіретке малшынып тұр» [10, 191-б.]. Осылай оның жүрегіне күй – қасірет, күй – қайғы болып құйылса, ендігі кезде ол күйден қасіретті ғана емес, қасіреттен де басқаша мәндерді сезіп жатады. Дәстүрлі өнердің кіл қоспасыз адал дәнін жүрегіне еккен шәкірт Әжігерей бүкіл өмірін атасының аманатын орындауға арнады. Оның тағдыры өнермен тұтасты. Атасының тапсыруы бойынша Ғазиз, Жұман күйшілерді іздеп тапты. Олардың тәлімімен өнерін жетілдіре түсті. Бұдан бұрын таппаған, ашпаған өнердегі тағы бір тың әлемге жол тартты. Сөйтіп күй оның тағдырына айналды.

«Талтүс» романы ұлттық өнердің рухын көтеріп, құдыретін әйгілеумен оқырманның жүрегінен жол таба алды «Халық рухы дәстүрлі өнермен, этнографиялық құндылықтармен жаңғырып, қуат табады» [11]. Бүгінде, «Талтүс» романы әдеби ортада өз бағасын алып та үлгерді. Мәселен, аталған роман туралы сыншы Ә. Бөпежанова: «Бұл роман бүгінгі қазақ әдебиетінде онша көп ашылмаған мәйекті тақырыпты арқау еткен, және өз үдесінен шыққан» [4, 46-б.], – деп жазса, З. Серікқалиев: «Ұлттық көркем сөз мәдениетінде шын мәнінде тың табыс болып қосылар әдемі туынды», – деп бағалайды [4, 83-б.]. Ал Қ.Т. Жанұзақова пен Б.Ғ. Қамбарова «Т. Әсемқұлов прозасындағы көркемдік-стильдік ізденістер» атты мақалада: «Т. Әсемқұлов шығармаларында оқиғаны белгілі бір ізбен баяндау кездесе бермейді. Өйткені, онда психоанализдің де белгілері кездеседі. Яғни, оқырман шығарманың басы мен аяғын өзі құрап алуы керек деген дүние жатыр. Психоанализ де, постмодернизм де оқырманға ерекше әсер қалдырады», – дейді [12, 83-б.]. Оқырманның ыстық ықыласына бөленген бұл роман «Қазіргі заманғы Қазақстан романы» атты әдеби сыйлыққа ие болумен қатар, 2018-ші жылы ағылшын, француз, испан, араб, орыс, қытай тілдеріне аударылып жарық көрді.

Жинақтап айтқанда, Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романы – қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен авторлық даралықтың айқын көрінісі болып саналатын туынды. «Жазушы бұл шығармасында дәстүрлі баяндау үлгісінен алшақтап, ұлттық дүниетаным мен

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

мифологиялық танымды заманауи әдеби тәсілдермен ұштастырады» [13, 112-б.]. Романда уақыт пен кеңістік шекарасы шартты сипат алып, кейіпкердің ішкі әлемі, рухани толғаныстары негізгі назарға алынады. Жазушының тың ізденісі әсіресе тілдік өрнек пен стильдік ерекшеліктен байқалады. Музыка, күй өнері, көшпелі мәдениет сарындары көркем мәтінмен астаса отырып, шығарманың поэтикалық қуатын арттырады. Жазушының баяндау мәнері баяу, терең, философиялық сипатқа ие болып, оқырманды сыртқы оқиғадан гөрі ішкі мазмұнды түйсінуге жетелейді. Т. Әсемқұловтың дара қолтаңбасы – ұлттық болмысты жаңа эстетикалық деңгейде таныта білуінде. «Талтүс» романы арқылы автор қазақ әдебиетінде рухани ізденіс пен көркемдік жаңашылдықтың үйлесімді үлгісін қалыптастырады.

Жаңа ғасырдағы қазақ прозасында өзіндік стилін ерте қалыптастырып үлгерген талантты қаламгерлердің бірі – Дидар Амантай. Оның «Тоты құс түсті көбелек», «Гүлдер мен кітаптар» атты шығармалары дәстүрлі әдеби үрдіспен толық қабыса бермейтін, формалық және мазмұндық тұрғыдан жаңашыл сипатымен ерекшеленеді. Аталған романдарда автор классикалық сюжет желісіне негізделген баяндаудан гөрі фрагментарлық құрылымға, еркін композицияға және ішкі монологқа басымдық береді. Жазушының көркемдік ізденісі мәтіннің құрылымынан ғана емес, тілдік қолданысынан да айқын аңғарылады. Оның прозасында философиялық ой-толғам, мәдени-әдеби реминисценциялар, интеллектуалдық ойын элементтері жиі ұшырасады. Бұл ерекшеліктер шығарманың мазмұнын күрделендіріп қана қоймай, оқырманнан да белсенді қабылдау мен терең пайымдауды талап етеді.

Дидар Амантай туындылары әдеби ортада біржақты қабылданған жоқ: бір тарап оны қазақ прозасына жаңа эстетикалық бағыт әкелген жаңашыл қаламгер ретінде бағаласа, екінші тарап шығармалардың күрделілігі мен дәстүрден алшақтығын сынға алды. Соған қарамастан, жазушының бұл еңбектері қазіргі қазақ әдебиетінде постмодернистік үрдістің орнығуына ықпал еткен, көркемдік ойлау көкжиегін кеңейткен маңызды туындылар ретінде бағаланады. Д. Исабеков жазушы тіліндегі нормадан тыс ауытқуларды сынап, оны «Дәстүрлі әдебиетке тән қағидаларды бұзды»,– десе, көрнекті сыншы З. Серікқалиев «Д. Амантай диалогқа әбден ысылып қалған жазушы. Диалогтары арқылы астармен, емеурінмен көп нәрсені ұқтыра біледі» деп жазады «Құс қанатымен» атты мақаласында [4, 112-б.].

Д. Амантай әдебиетке өз жазу стилімен келген қаламгер. Шығармаларында айтар ойын көбінесе баяндаумен емес, диалогқа құрады. Кейіпкерлердің диалогтары арқылы қоғамдық өмірдегі түрлі мәселелерді аңдатып отырады. Жазушының кейіпкерлері дәстүрлі әдебиеттегі типтестірілген, жан-жақты кемелденген мінсіз тұлғалар емес. Қоғамның әр саласы, әр дәрежесіндегі алуан типтегі адамдарды шығармаларының кейіпкері етіп жазады. Жазушы Д. Амантай шығармаларында «көтерілген негізгі идеялық арқау – адам өміріне қажетті рухани құндылықтар» [14, 83-б.]. Сол құндылықтарды қорғап, дамытқанда ғана адамзат азғындықтан аман қалады. Келешек нұрлы болады дейтін идеяны әрбір шығармасында кейіпкерлердің диалогтары арқылы беріп отырады. Жазушы Д. Амантай шығармасында бір ғана желімен бір ғана идеяны ашуды мақсат етпейді. Бүгінгі адамдар жасап отырған қоғамның шынайы келбетін суреттей отырып, адамдардың бірте-бірте өзінің ең бағалы дүниелерінен ажырап бара жатқанын ескертеді.

Жазушы Д. Амантайдың «Тоты құс түсті көбелек» романы көп қабатты идеяға құрылған. Роман оқиғасының басталу-аяқталуында жүйелік жоқ. Дегенмен романның әр тарауындағы оқиғалар бас кейіпкер Данай Байқуанышұлының қатысуымен баяндалып отырады. Әрі баяндаушы, яғни осы романның авторы ретінде көрініс береді. Бас кейіпкер Данай өзінің «Тоты құс түсті көбелек» атты роман жазып жатқанын айтады. Мұндай «Роман ішіндегі романның» болуы – постмодернистік әдебиетте кеңінен таралған үрдіс. Романдағы айтылар идея мен оқиғалар кафе, шарапхана, бокс залы сияқты орындарда өтеді. Жазушы кейіпкерлерінің айналысатын кәсіптерінің не екенін әңгіме арасында бүлк еткізіп атап өткені болмаса, кейіпкерлер мінезін жан-жақты таныстырып, суреттеп жатпайды. Романның әр

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

тарауында дерлік кейіпкерлердің диалогтары арқылы жазушылық, талант, кітап, рухани құндылықтар және қоғамда орын теуіп отырған толғақты мәселелер сөз болады: «Бұрын ақындарға тағдыр керек болатын. Қазір – ақша». «Баяғыда кітап құбылыс еді. Қазір – тауар». «Бүгінгі мәдениет – сауық мәдениеті» [15, 302-б.]. Жазушы кейіпкерлердің диалогтары арқылы рухани құндылықтардың елеусіз, қорғаусыз қалғанын, адамдардың тек заттық дүниені ғана мақсат тұтып өмір кешіп келе жатқанын сынайды. Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдарында мемлекеттің экономикасы тығырыққа тіреліп, халық тұрмысы қиын жағдайда қалған кезеңде, әдебиет пен өнердің бір мезет кейінгі қатарға сырылып, қорғаусыз қалғаны шындық еді. Осындай жағдайда кейбір адамдар орайдан пайдаланып, жеке басының мүддесі жолында елдік мүддеге қатысты құндылықтарды, байлықтарды өз білгенінше ойрандағаны да айтылады. Жазушы романда бұл ойын кейіпкердің аузынан мынадай диалогпен береді: «Елдің атынан мемлекет дәулетін өзіне жекешелендірді. Ырыс – қолында, ырық – өзінде» [16, 50-б.].

Д. Амантайдың «Тоты құс түсті көбелек» атты романының әр тарауында дерлік рухани құндылықтар: жазушылық, өнер адамдары жайлы баяндалады. Роман кейіпкерлері билік басындағы адамдар да, не болмаса шалқыған байлар да емес. Бәрі де өмірде кездесіп жүрген қарапайым жандар. Олардың жасаған ортасы, ой дүниесі арқылы жазушы қазіргі қоғамдағы адамдардың рухани жақтан жұтаңдап, азып бара жатқанын көрсетеді. Осы идеялық арқау жазушы Д. Амантайдың келесі романдарында да жалғасын табады. Оның «Гүлдер мен кітаптар» атты романы бейнелеу жағындағы өзгеше стиль, даралығымен танылады. Әрі аталған роман соңғы бірнеше жылда орыс, француз, түрік тілдерінде жарық көріп, шетел оқырмандарының да назарын аударды. Романның бас кейіпкері Әлішер талантты бола тұра қоғамнан өз орнын таппаған өнер адамдарының типтік өкілі. Өмірден түңілген Әлішер қолжазбасын өртеп, өзін-өзі өлтіреді. Өзі жасап отырған қоғамның жалғандығына, мағынасыздығына төзе алмайды. Жазушы әрбір қоғамдық мәселелерді Әлішердің көзқарасымен жеткізеді. Әлішер үшін гүлдер мен кітаптар ең үлкен құндылық саналатын. Әрине сонымен қоса бүкіл өмірін арнаған сүйікті кәсібі жазушылық еді. Бұрын бағалы саналған құндылықтар қоғамдық жағдайдың өзгеруімен қажетсіз дүниеге айналып, өзін ендігі жерде ешкімге керексіз адам сезінеді. Өмірден түңіліп қасыреттенеді. Кейіпкер Әлішер осы күнге дейін өзі шын сүйген кәсібі жазушылықтан пайда тауып, тірлігін оңдай алған жоқ. Ол өз-өзіне «мүмкін, кітап жазбау керек шығар. Бәрібір сіз одан шын бақыт, қалың дәулет, жақсы атақ, үлкен абырой, зор жұбаныш, адал көңіл таппайсыз», – деп іштей торығады [17, 72-б.].

Жазушы Дидар Амантай романның атын «Гүлдер мен кітаптар» деп атауында үлкен символдық астар жатыр. Мұнда, кітап – мәңгілік құндылықтың, Гүл – көзалдағы өткінші материалдық дүниенің символы. Енді бір жағынан, Гүл – сұлулықтың баламасы ретінде де қаралады. Алайда оның ғұмыры рухани әлем тудырған байлықтардан жоғары емес. Сондықтан оның көбінесе алданышты дүниенің қатарында тұратыны да содан. Жазушының гүл мен кітапты атай отырып, адам баласы заттық дүниенің рахатына бой алдырып, мәңгілік құндылықтан қол үзіп қалмауы керек деген идеялық мәнді аңғартады. Жазушы кейіпкерлері шетінен сыншыл. Қоғамдық өмірде болып жатқан түрлі жағдайларды сынап, олардың кемшіліктерін айтады. Әрі қоғамда жасап жатқан әрбір азамат ұлттық құндылықтарды қорғауға, ел мен мемлекеттің тағдырын, келешегін ойлап бас қатыруға міндетті дейді. Міне бұл тектес идеялар роман кейіпкерлерінің диалогтары арқылы беріледі.

Дидар Амантай шығармалары қазіргі қазақ прозасындағы стильдік жаңашылдығымен және дара көркемдік қолтаңбасымен ерекшеленеді. Жазушы дәстүрлі сюжетке негізделген баяндаудан гөрі, фрагментарлық құрылымға, ой ағымына және ішкі монологқа құрылған интеллектуалдық прозаны қалыптастырды. Оның мәтіндерінде уақыт пен кеңістік шартты сипат алып, кейіпкердің сыртқы әрекетінен бұрын ішкі рухани әлемі, санадағы құбылыстар терең бейнеленеді. Ол қазақ прозасына жаңа көркемдік бағыт, яғни постмодернистік таным

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

элементтерін енгізіп, әдебиеттің формалық және мазмұндық мүмкіндіктерін байытты. Оның шығармалары ұлттық әдебиеттің дамуында эксперименттік ізденістердің орныгуына ықпал етіп, қазіргі әдеби үдерісте өзіндік мектеп қалыптастырған маңызды құбылыс ретінде бағаланады.

Талантты прозаик Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» романы – жаңаша стильдік бағытта жазылған таңдаулы шығарма. Романда Кеңестік үкіметтің ыдырауы қарсаңындағы қоғамдық жағдайды тарихи астар ете отырып, ел өміріндегі қайшылыққа толы тосын өзгерістерді студент Айжанның ой көзімен саралайды. Романның «Бала бағушы» атты бірінші бөлімі Кеңес үкіметінің ыдырауының алды-артындағы халықтың әлеуметтік-психологиялық жай-күйі, жаңадан өз тәуелсіздігін жариялаған Қазақстанның экономикалық ахуалы, халық тұрмысы баяндалады. Романның бас кейіпкері Айжан Москвадағы оқуының соңғы жылына таяған кезде Кеңес үкіметі ыдырап, елінен хабар үзіп, қаражатсыз қалады. Күн көріс үшін амалсыздықтан бала бағушы болып жұмыс істейді. Жазушы бас кейіпкер Айжанның ой-танымы, өз басынан кешкен оқиғалары арқылы қоғамдық жағдай өзгерісінің адамдар санасына жасаған ықпалын психологиялық суреттеулермен береді. Романның тұтас оқиғалық жүлгесінен жазушының роман арқауын тарихи жағдайға құра отырып, көркем шындық пен уақыт кеңістігін үйлесімді орналастыра білгендігін, тарихи шындықты реалистік сипатта шынайы бейнелеп бере алғандығын аңғара аламыз.

Қоғамдық саяси жүйенің өзгеруі – адамдардың таным дүниесіне зор сілкініс әкелетіні даусыз. Ұзақ жылдар бойы Кеңестік идеологияның «мызғымастай» етіп орнатқан дүниетаным жүйесі де үкіметтің құлауымен бірге қирап түсті. Қоғамдық санадағы өзгеріс адамдарды өзі өмір сүріп отырған қоғамның түрлі құндылықтарын қайта қарап, тыңнан зерделеуге шақырды. Осы орайда Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» романы «екі дәуір шегарасында бой көтеріп, өткен тарих пен бүгінгі өмірге жіті назар салар қарауыл мұнарасындай елестейді» [1, 224-б.]. Қоғамдық-идеологиялық жақта аласапырандық туылып, халықтың рухани дағдарысқа ұшыраған халін кейіпкердің көзімен алыстан, сырт көз қылып бақылатып, «Қарауыл мұнарадан» қаратуы жазушының өз идеясын ұсынудағы көркемдік тәсілдің бірі болып саналады.

Москва әдебиет институтында оқып жүрген Айжанның аз уақытта оқу бітіріп, ауылға қайтамын деп қиялдап жүргенінде Кеңес үкіметі ыдырап, әлеуметтік-экономикалық дағдарыс туылып, басына күтпеген қиншылықтарды алып келді. Алғашқы кезде дербес ел болып, өз тізгіні өзіне тиіп, тәуелсіздігін жариялаған елдер арасындағы қарым-қатынастың қиындауы салдарынан студент қыз Айжан елдегі ағайын-туыстарынан келіп тұратын қаражаттан қол үзіп, қиыншылық қыспағында қалады. Айжан жас болса да айналасына, қоғамға ойлы, сыншыл көзбен қарай білетін зерек, білімді жан. Өзінің басына түскен бұл дағдарысқа абдырап қалғанымен, көп ұзамай шығар жолын қарастырып таба біледі. Қоғамдық жүйенің өзгеруі бүкіл адамдардың тұрмыс-тіршілігін зор өзгеріске ұшыратып қана қойған жоқ, оларды дүниеге нарықтық құн көзқарасымен ғана қарайтын аяусыз, мейірімсіз жандарға айналдыра бастады. Айжан үшін кеше ғана мейірлі, шуақты Москва бүгін оған ызғар шаша қарайтындай. Өгей баладай өзекке теуіп, тығырыққа тіреді. Бұл жағдай оның терең сана түкпіріндегі өше бастаған ұлттық рухты қайта тірілтті. Алғаш рет сүйікті Москваға – Кеңес қоғамына өз ұлттық тұрғысында тұрып қарауға, ойлауға мәжбүр болды. Жазушы А. Кемелбаева Кеңес үкіметі ыдыраганнан кейінгі қоғамдық жағдай мен қоғамдық сананың өзгерістерін, сондай-ақ жаңадан тәуелсіздік жариялаған Қазақстанның әлеуметтік тұрмыс-тіршілігінің ауыртпашылықтарын кейде бас кейіпкер Айжанның ойы, танымы арқылы берсе, кейде авторлық баяндаулармен немесе шағын қыстырма детальдармен жеткізеді. Бұл тарихи-әлеуметтік құбылыстардың шындығын, адамдар санасындағы психологиялық өзгерістерді шынайы аша түсудегі жазушының жасампаздық стиліне тән шеберлік қырларының бірі еді.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Жазушы романда Москвада және Қазақстанда болып жатқан өзгерістерді әр түрлі сипаттағы шағын детальдармен ашып беріп отырады. Мәселен, енді ғана тәуелсіздігін жариялаған Қазақстанның қоғамдық-экономикалық дағдарысты күйін, халықтың күйзелісті жағдайын Айжанның шешесінің хаты арқылы жеткізсе, Москва қаласында болып жатқан қоғамдық өзгерістерді Айжан мен оның құрбысы Әселдің тұрмысы, көзқарасындағы өзгерістер арқылы көрсетіп береді. Кеңес еліндегі бұл саяси өзгеріс – осы күнге дейін әке-шешенің қамқорлығында еш қиындық көрмей келе жатқан жастар үшін өте тосын жағдай болды. Сөйтіп, қоғамның қатыгездігін сезіне бастады. Айжан құрбысы Әселдің «өмір – мейірімсіз» деген бір ауыз сөзінің жай айта салған сөзі емес, енді шынымен-ақ өз өмірлерінің шындығына айналғандығын сезеді. Қоғамдық өмірдің бұлардың қиялындағыдай көркем емес, күреске толы, бейнеті мол екендігін тани бастайды. Шын мәнінде мұндай құбылыс әлі қоғам құшағына шығып үлгірмеген ақ қанат балапандар – Айжан мен оның құрбысының басындағы жағдай емес, қоғамдық жүйенің күллі халық өміріне әкелген өзгерісі еді.

Айжан бір курстас досының таныстыруымен Жамал атты адамның баласын қарайтын үй жұмыскері болады. Бұлғақтап еркін өскен қыр баласының ендігі жерде өзгенің қабағына қарайтын кіріптарлық күйге ұшырауы, шынында ойламаған жағдай болды. Айжан үшін бұл намысты жұмыс болса да, басындағы хал оны көнбесіне қоймады. Жазушы А. Кемелбаева қожайын Жамалдың мінезіне және оның баласы Ританның бейнесіне Айжанның көзқарасымен сараптау жасай отырып, қоғамдық жағдайдың адамдар өміріне, дүниетанымына әкелген зор ықпалын нәзік психологиялық талдаулар арқылы жан-жақты бейнелейді. Әсіресе жазушының кейіпкер психологиясын суреттеудегі шеберлігі сүйінерлік. Өміріндегі тосын өзгерістерге әлі толық бойы үйрене алмай жүрген Айжанның ой дүниесіндегі аласапыран сәттерді үйлесімді береді: «Бұл фаниде неге болса да шыдап, көніп бағудың арты жаман болмайды, – дейді Айжан ойланып, – бәлкім, бұл алдамшы дүниеде не көрсең де құдайдың басқа салғанына ризашылық қылудан артығы жоқ болар» [18, 112-б.]. Айжан басына түскен қиыншылыққа бірте-бірте көндігіп, мұны тағдырдың сынағы ретінде қабылдап, өзін-өзі сабырлыққа шақырады. Әрі осы бір қиналған сәттерін болашағынан дәмелі жас әдебиетші таптырмас өмірлік тәжірибе топтайтын орай деп есептейді.

Қоғамдық-саяси жүйенің алмасуы адамдардың таным дүниесін жаңалады. Адамдар өмірлік құндылықтарға басқаша қарап, өз айналасындағы құбылысқа тыңнан қайта шешім жасайтын болды. Нарық заманының қатаң қағидалары адамдарды өзінің болмысынан алыстатып, жаңа мінезге баулыды. «Адамды қоғам қалыптастырып, заман өзгертетінін» [19, 383-б.] біз Жамалдың бейнесінен анық көре аламыз. Айжан бір көргеннен-ақ Жамалдың тумысынан қарапайым, ашық-жарқын жан екенін байқаған. Алайда нарық заманы Жамалды айналасына қожайын көзбен қарауды үйретті. Өздерін ақсүйектерше көрсетіп, өзінен төмен тұратын адамдардың жағымсып, жалпақтап тұруын қалады. Сол себепті де Жамал ешкімге жағымсуды білмейтін адал Айжанды жақтырмады. Қожайын әйел Жамалдың кішкентай баласының шешесінен көрген мінезін оның да үйрене бастауы адамды ойға салады. «Адамзатқа керекті барлық құндылықтарды тек заттық дүниенің қызығынан» [20, 168-б.] іздейтін тоғышар мінездің жас ұрпақтардың қанына сіңіп бара жатқанын жазушы ашына отырып баяндайды. Тіпті, кез келген сәтте Айжанның өзіне бағынышты күтуші екенін есіне салып отыратын кішкентай баланың қылықтары нарық билеген қоғамның ащы шындығын әшкерелейді. Жазушы А. Кемелбаева қожайын әйел Жамал мен оның баласының жандүниесіндегі өзгерістерге талдау жасай отырып, қоғамдық-саяси бұрылыстың адамдар өміріне әкелген зор өзгерістерін, зардаптарын көрсетеді. Бұл барыстағы көркемдік ізденістер мен психологиялық талдаулар, әрине, қаламгердің өзіне тән шеберліктерін таныта түседі.

Романның «Соңғы жолбарыс» атты екінші бөлімінде оқиға бағыты күрт өзгеріп, қала тіршілігінен сахара кеңістігіне ойысады. Жазушы адамзаттық құндылықтарды табиғат аясынан іздеп, оқиға желісін қарт аңшы Тарбақтың өмірі мен аң-құстар әлемі арқылы

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

өрбітеді. Осы арқылы ұлттық рух, мінез және табиғаттың ажырамас бірлігі жолбарыс бейнесі арқылы символдық деңгейде танылады.

Айгүл Кемелбаеваның дара қолтаңбасы – оқиға құрылымындағы тосын бұрылыс пен терең философиялық астарды шебер ұштастыруында. Ол дәстүрлі таным, салт-жоралғыны көркем детальдармен қабыстырып, табиғат пен адам болмысының тұтастығын символдық тәсілмен бейнелейді. «Соңғы жолбарыс» атауының өзі жойылып бара жатқан табиғат пен рухани құндылықтардың белгісі ретінде алынып, экологиялық және адамзаттық дағдарысты ишаралайды. Автордың осы бөлімдегі поэтикалық тілі мен символдық бейнелеуі оның көркемдік ізденісін, терең философиялық стилін айқындай түседі.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, төмендегідей ғылыми тұжырымдар жасауға болады.

Мұхтар Мағауинның «Жармақ» романы тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік ахуалын, қоғамдық қайшылықтардың шынайы болмысын ашуға бағытталған шығарма болып табылады. Романның көркемдік құрылымы мен баяндау тәсілі дәстүрлі прозадан өзгеше сипат алып, жаңа формалық ізденістермен ерекшеленеді. Бұл ерекшелік қазақ роман жанрының жаңаша бағытқа бет бұрып, көркемдік тұрғыдан тың сапаға көтерілгенін айғақтайды.

Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романы – мазмұны терең, астары күрделі туынды. Шығармада ұлттық өнердің құдіреті ғана емес, тәуелсіз Қазақстан қоғамының шындығы да кеңінен көрініс табады. Музыка, күй өнері, ұстаздық дәстүр мен рухани сабақтастық сюжет желісінде өзара үйлесім тауып, тұтастық құрайды. Романдағы реалистік баяндау символдық-аллегориялық сипатпен ұштасып, адамгершілік құндылықтарды терең пайымдауға жетелейді. Сонымен қатар шығарма тілінде фольклорлық сарын мен эпикалық кеңдік сақталып, идеялық мазмұн мен композициялық құрылымның шымырлығы оның көркемдік кемелдігін айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, бұл роман тәуелсіздік кезеңінің алғашқы жылдарындағы қазақ прозасының ірі жетістіктерінің бірі ретінде бағаланады.

Дидар Амантай шығармалары қазіргі қазақ әдебиетінде өзіндік стильдік ерекшелігімен дараланады. Оның прозасы дәстүрлі сюжеттік тұтастықтан гөрі фрагментарлық құрылымға негізделіп, шағын мәтіндік бөліктердің жиынтығы ретінде көрінеді. Кейіпкерлері көбіне өмірлік дағдарысқа ұшыраған, рухани күйзеліс жағдайындағы тұлғалар болып келеді. Жазушы кейіпкерлерімен бірге философиялық ізденіске түсіп, өмір мәні мен рухани құндылықтар мәселесін тереңнен қозғайды. Әдебиеттануда бұл ерекшеліктер постмодернистік бағытқа тән көркемдік үрдіс ретінде бағаланады.

Ал Айгүл Кемелбаеваның стилі поэтикалық тілмен, астарлы оймен және символизммен ерекшеленеді. Ол қарапайым оқиғаның өзінен терең мағына тудырып, ұлттық рух пен рухани құндылықтарды заманауи тұрғыда пайымдайды. Осы қасиеттер оның шығармаларын қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістердің маңызды бір үлгісі ретінде танытады.

Жалпы алғанда, жаңа дәуірдегі қазақ жазушылары дәстүрлі прозаның озық үлгілерін сақтай отырып, сонымен қатар жаңа бағыттағы, тың стильдік ізденістерге құрылған шығармаларды дүниеге әкелді. Зерттеу барысында қарастырылған романдар қазіргі қазақ әдебиетінде кеңінен танылып, оқырман тарапынан жоғары бағаланған туындылар ретінде іріктелді. Осы негізде олардың көркемдік-стильдік ерекшеліктері мен дәстүрлі прозадан айырмашылықтары айқындалды.

Сонымен бірге, жаңа дәуір прозасында қоғамдық шындықты бейнелеуде жасампаздық сипаттағы тың тәсілдер кеңінен қолданылғаны байқалады. Дегенмен, кейбір шығармаларда сюжет жүйесінің әлсіздігі, тілдік көркемдіктің біркелкі еместігі, образ жасаудағы кемшіліктер сияқты олқылықтар да кездеседі. Соған қарамастан, бұл кезең романдарының көркемдік ізденістері мен жаңашылдық сипаты қазақ әдебиетінің дамуында маңызды рөл

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

атқарады. Тәуелсіздік рухымен түлеген қазақ романы алдағы уақытта да көркемдік биіктерге көтеріліп, жаңа мазмұндық және стильдік сапаларға қол жеткізері сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аймұхамбет Ж., Алпысбаев Қ., Әбілхамитқызы Р., Байтанасова Қ., Дүйсенғазин С., Ердембеков Б. Тәуелсіздік тудырған романдар: оқулық. – Астана: МастерПО, 2012. – 224 б.
2. Бельгер Г. Мұрат пен Марат: Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» романы туралы бірер сөз // Отбасы және Денсаулық. – 2010. – №9-10. – 71 б. [Электронды ресурс]. URL: https://repository.sdu.edu.kz/handle/123456789/1107 (қаралған күні 16.04.2025)
3. Әбдірайым Т. Бағы жанатын шығарма. [Электронды ресурс]. URL: https://qazaqadebieti.kz/7274/ba-y-zhanatyn-shy-arma (қаралған күні 16.04.2025)
4. XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Арда, 2011. – 640 б.
5. Сыздықов С.Қ., Тлеубкова Б.Т., Ибраева А.Д. Тәуелсіздік кезеңіндегі прозаның көрінісі: Б.Сарыбай шығармаларының көркемдік сипаты // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №3 (137). – Б. 7–16. https://doi.org/10.47526/2025-3/2664-0686.229
6. Мағауин М. 26 томдық шығармалар жинағы. 10-том. – Алматы: Qasym баспа үйі, 2008. – 550 б.
7. Kadyl T., Amirov A.Zh., Tuimebekova A., Kaspikhan B.K., Seisembayeva Zh.A., Zhetibay R. The Linguistic and Poetic Function of Landscape Imagery in Kazakh Novels: An Analysis Based on Kazakh Novels Written After Kazakhstan's Independence // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Volume 07, Issue 09. – P. 356-371. https://doi.org/10.30564/fls.v7i9.10469
8. 汪正龙. 文学理论，中国：南京大学出版社，2019. – 384页.
9. Әсемқұлов Т. Талтүс, Тәттімбет сері (Роман). – Астана: Күйшілер одағы, «KazHeritage», Лиля Калаустың Баспа үйі, 2020. – 436 б.
10. Әсемқұлов Т. Шығармалары. 1-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2016. – 436 б.
11. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979. – 426 с.
12. Жанұзақова Қ.Т., Қамбарова Б.Ғ. Т. Әсемқұлов прозасындағы көркемдік-стильдік ізденістер // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық сериясы. – 2022. – №1. – Б. 35–36. https://doi.org/10.48081/QXHX5056
13. Умаров Г.С., Бозбаева А.Г., Файзуллаева Ф.Т. Языковая и художественная картина мира в романах Т. Асемкулова и А. Чудакова // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №4. – С. 106-118. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.278
14. Wellek R., Warren A. Zheory of literature. – New York: Harcourt, Brace and World, 1956. – 420 p.
15. Амантай Д. Қастерле мені: Романдар, повестер, әңгімелер, есселер. – Алматы: Өнер, 2000. – 567 б.
16. Амантай Д. Гүлдер мен кітаптар. – Алматы: Арман, 2003. – 108 б.
17. Амантай Д. Шайыр мен Шайтан. – Алматы: Жалын, 1996. – 230 б.
18. Кемелбаева А. Мұнара. – Алматы: Арман, 2003. – 272 б.
19. Knickerbocker S. «The New criticism and Scholarship» // in: Twentieth-Century English. – New York: Philosophical Library, 1946. – P. 371-383.
20. Wehrli M. Allgemeine Literaturwissenschaft. – Bern: Francke, 1951. – 168 p.

REFERENCES

1. Aimuhambet Zh., Alpysbaev Q., Abilhamitqyzy R., Baitanasova Q., Duisengazin S., Erdembekov B. Tauelsizdik tudyrgan romandar: oqulyq [Novels that were born in independence: a textbook]. – Astana: MasterPO, 2012. – 224 b. [in Kazakh]
2. Belger G. Murat pen Marat: Muhtar Magauinnin «Zharmaq» romany turaly birer soz // Otbasy jane densaulyq. – 2010. – №9-10. – 71 b. [Electronic resource]. URL: https://repository.sdu.edu.kz/handle/123456789/1107 (date of access 16.04.2025) [in Kazakh]
3. Abdiraiym T. Bagy zhanatyn shygarma [A work that will be happy]. [Electronic resource]. URL: https://qazaqadebieti.kz/7274/ba-y-zhanatyn-shy-arma (date of access 16.04.2025) [in Kazakh]
4. XXI gasyrdagy adebieti [Kazakh literature of the XXI century]. – Almaty: Arda, 2011. – 640 b. [in Kazakh]
5. Syzdyqov S.Q., Tleubkova B.T., Ibraeva A.D. Tauelsizdik kezenindegi prozanyn korinisi: B.Sarybai

shygarmalarynyn korkemdik sipaty [Reflection of prose in the period of independence: artistic character of B. Sarybay's works] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №3 (137). – B. 7–16. https://doi.org/10.47526/2025-3/2664-0686.229 [in Kazakh]
6. Magauin M. 26 tomdyq shygarmalar zhinagy. 10-tom [Collection of works in 26 volumes. Volume 10]. – Almaty: Qasym baspa uii, 2008. – 550 b. [in Kazakh]
7. Kadyl T., Amirov A.Zh., Tuimebekova A., Kaspikhan B.K., Seisembayeva Zh.A., Zhetibay R. The Linguistic and Poetic Function of Landscape Imagery in Kazakh Novels: An Analysis Based on Kazakh Novels Written After Kazakhstan's Independence // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Volume 07, Issue 09. – P. 356-371. https://doi.org/10.30564/fls.v7i9.10469
8. Wang Zhenglong. Wenxue lilun [Literary theory]. – Zhongguo: nanjing daxue chubanshe, 2019. – 384 ye. [in Chinese]
9. Asemqulov T. Taltus, Tattimbet seri (Roman) [Midday, Tattimbet Seri (novel)]. – Astana: Kuishiler odagy, «KazHeritage», Lilia Kalaustyn Baspa uii, 2020. – 436 b. [in Kazakh]
10. Asemqulov T. Shygarmalary. 1-tom [Works. Volume 1]. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 2016. – 436 b. [in Kazakh]
11. Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of verbal creativity]. – M.: Iskusstvo, 1979. – 426 s. [in Russian]
12. Zhanuzaqova Q.T., Qambarova B.T. Asemqulov prozasyndagy korkemdik-stildik izdenister [Artistic and stylistic researchin the prose of T. Asemkulov] // Toraigyrov universitetinin Habarshysy. Filologialyq seriasy. – 2022. – №1. – B. 35–36. https://doi.org/10.48081/QXHX5056 [in Kazakh]
13. Umarova G.S., Bozbaeva A.G., Faizullaeva F.T. Iazykovaia i hudozhestvennaia kartina mira v romanah T. Asemkulova i A. Chudakova [The Linguistic and Artistic Worldview in the Novels of T. Asemkulov and A. Chudakov] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №4 (138). – S. 106–118. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.278
14. Wellek R., Warren A. Zheory of literature. – New York: Harcourt, Brace and World, 1956. –420 p.
15. Amantai D. Qasterle meni: Romandar, povester, angimeler, esseler [Cherish me: novels, short stories, stories, essels]. – Almaty: Oner, 2000. – 604 b. [in Kazakh]
16. Amantai D. Gulder men kitaptar [Flowers and books)]. – Almaty: Arman, 2003. – 108 b. [in Kazakh]
17. Amantai D. Shaiyr men Shaitan [Tar and the Devil]. – Almaty: Zhalyn, 1996. – 230 b. [in Kazakh]
18. Kemelbaeva A. Munara [Tower]. – Almaty: Arman, 2003. – 272 b. [in Kazakh]
19. Knickerbocker S. «The New criticism and Scholarship» // in: Twentieth-Century English. – New York: Philosophical Library, 1946. – P. 371-383.
20. Wehrli M. Allgemeine Literaturwissenschaft [General Literary Studies]. – Bern: Francke, 1951. – 168 p. [in German]

Kazakh Novels in the Years of Independence: Artistic and Stylistic Investigations

Abstract. The article examines the novels of four writers published after Kazakhstan's independence, characterized by innovative approaches, new forms, and distinctive stylistic features. It also identifies the artistic and stylistic characteristics of these works and highlights the authors' creative mastery.

The main objective of the study is to analyze the novels Zharmak by Mukhtar Magauin, Taltus by Talasbek Asemkulov, The Parrot-Colored Butterfly, Flowers and Books, Poet and Devil by Didar Amantai, and Munara by Aigul Kemelbayeva. These works were selected as they were published during the years of independence, have been recognized by literary scholars and critics as innovative contributions to the Kazakh novel**,** and have gained broad recognition within the literary community. The analysis emphasizes the writers' stylistic explorations and individual artistic signatures through specific examples, while also assessing their contribution to the development of the modern Kazakh novel.

The theoretical framework of the study is based on fundamental scholarly concepts developed by both domestic and foreign literary theorists, including approaches to text analysis, the evolution of the novel genre, and issues of authorial style and poetics. The research applies methods of analysis, synthesis, systematization, and generalization, ensuring a comprehensive and well-grounded interpretation of the selected works and their role in contemporary literary development.

Keywords: years of independence, Kazakh novels, new direction, stylistic features, artistic originality, new searches.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Казахстанские романы в годы независимости: художественно-стилистические поиски

Аннотация. В статье анализируются романы четырех писателей, опубликованные в период после обретения Казахстаном независимости, отличающиеся новаторской направленностью, оригинальной формой и самобытными стилевыми характеристиками. Наряду с этим раскрываются художественно-стилистические особенности данных произведений и уровень творческого мастерства авторов.

Основная цель исследования – проанализировать романы «Жармақ» Мухтара Магауина, «Талтүс» Таласбека Асемкулова, «Тоты құс түсті көбелек», «Гүлдер мен кітаптар», «Шайыр мен шайтан» Дидара Амантая, а также «Мұнара» Айгуль Кемелбаевой. Указанные произведения отобраны из числа работ, созданных в годы независимости, получивших высокую оценку литературоведов и критиков как новаторские романы и широко признанных в литературной среде. В процессе анализа на конкретных примерах выявляются стилевые поиски авторов, их индивидуальный художественный почерк, а также определяется вклад этих произведений в развитие современного казахского романа.

Теоретическую основу исследования составляют фундаментальные труды отечественных и зарубежных литературоведов, включая современные подходы к анализу художественного текста, вопросы эволюции романного жанра, авторского стиля и поэтики. В ходе исследования комплексно применялись методы анализа, обобщения, систематизации и синтеза, что позволило всесторонне рассмотреть изучаемые произведения, выявить их взаимосвязи и определить их место в развитии современной казахской литературы.

Ключевые слова: годы независимости, казахский роман, новое направление, стилистические особенности, художественная самобытность, творческие поиски.

Автор туралы мәлімет

Қадыл Т. *– PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, e-mail: taldaobekashimhan@gmail.com, Қазақстан, Алматы қ.*

Information about the author

Kadyl T. *– PhD, The R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, e-mail: taldaobekashimhan@gmail.com, Kazakhstan, Almaty.*

Сведения об авторе

Кадыл Т. *– PhD, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, e-mail: taldaobekashimhan@gmail.com, Казахстан, г. Алматы.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

UDC 82.091, IRSTI 17.07.41
https://doi.org/10.47526/3107-3085.50

A.A. IGENOVA[1]✉, K.A. TOLEUBAYEVA[1]
[1]Buketov Karaganda National Research University
e-mail: almagul.igenova.77@mail.ru

POETICS OF ADAPTED TEXTS

Abstract. The article studies literary adaptation, which implies the aesthetics, constructive organization, and stylistic design of a text created on the basis of another text. Adaptation is a highly topical problem of literary theory related to the issue of repeatability of meaning, its change or expansion. Any text adapted into another genre or media – cinema, theatre, animation, as well as into another cultural-linguistic context is regarded as an independent phenomenon that establishes a relationship with the original work in the process of creative reception. The article reviews the theoretical-methodological approaches to studying adaptations, which include comparative-typological, structural, semiotic, intertextual methods. Types of adaptations are distinguished: structural-content, interpretive, stylistic, media, and principles of adaptation of plot structure, composition, system of characters, chronotopes, style and speech are analyzed. Close attention is paid to the direct and reverse relationships between texts and analyzes how intertextual connections, codes, and symbolic microsystems are realized. The study of the perception of adaptations from the point of view of demographic analysis also allows predicting how works are perceived by audiences of different ages, cultural and literary literacy.

Literary theory, translation studies, cultural semiotics; models for analyzing adaptation. The concept of adaptation as an artistic and creative process, the implementation of which occurs when reworking the content of another work according to aesthetic criteria, its cultural and communicative interpretation, is proposed. The poetics of adapted texts may be seen as a modelling system of literary development, intercultural communication and transformation of literary genres' borders.

Keywords: adapted text, poetics, adaptation theory, narrative structure, literary interpretation.

Introduction

Literary poetics of translations is one of the most complex and relevant issues nowadays. There is no doubt that, today, translations increasingly speed up due to a change of text form in another language, code, genre, media etc. Translation does not only mean changing words but adopting their spirit, sense and, most importantly, artistic purpose. That is why translation is not mere copying but rather creating a new, rethinking the material in a new dimension and placing it within a new context in line with modern readers' and listeners' demands, society stream of consciousness. When the text is translated, it migrates culturally, is transformed stylistically and edited narratively. Thus, it obtains new interpretations and connects with the world in a new way [1-2].

[*] ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Igenova A.A., Toleubayeva K.A. Poetics of Adapted Texts // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 211-223. https://doi.org/10.47526/3107-3085.50
Cite us correctly:
Igenova A.A., Toleubayeva K.A. Poetics of Adapted Texts // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 211-223. https://doi.org/10.47526/3107-3085.50

Date of receipt of the article 07.02.2026 / Date of acceptance 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Literary translations are special in their own way because they still hold on to the original creation's authority but at the same time seek to show their own individuality [3]. That is why studying literary poetics of translations is more than interesting. When translating a certain text, the author takes what they need from the source and adapts it to their own needs. Context, canonic aesthetics, target audience, and agenda can all affect the final piece of work [4]. Translated literary pieces are part of a system of intertextuality.

The purpose of this paper is to analyze the literary and artistic regularities that translations as a creative work may contain. Analysis will be based on plot system, characters system, stylistic devices or lack thereof, as well as cultural coding. The paper will consider how original artistic codes are changed to fit the new target audience and different culture. How is the sense transferred during the process of translation? Literary translation should be considered as a work of art on its own. To research these topics, few pieces of literature will be reviewed, theory will be applied, and the comparative method will be used. The paper will focus on the analysis of translation as a form of art.

Literature review

The creation of adapted texts is preceded by artistic and ideological reinterpretation and restructuring of a literary work, which results in stylistic and poetic shifts in its content and structure when responding to social changes. In this sense, an adapted text should be understood as a variation of the primary text when the points of view of the author and adaptor differ. Creating adaptations includes replacing the original composition and structure of the work, as well as changing characters, images, plot lines, style, tonality, and details of culture and time. In this case, the adaptor modifies the source text and recreates it through the prism of their interpretation, creating their own poem [5].

Transformation and dialogue with the original text characterize the phenomenon of adaptation. In this interaction there is always a factor of remoteness between them, whether in time or place of reading, in language, style, or mentality. Dialogue presupposes a transmitter who conveys thought, adapts it to the new reality. Communicators also change age, social environment, cultural direction. Variants of transformation of works of literature may include transferring the novel to the screen. Here the adaptor will focus on a visual solution to the plot, capturing the thoughts and feelings of the characters more instantly. Rhythmic moments of speech are likely to slow down, some episodes will be completely removed if they are considered superfluous for the film option, or they will be compacted. Different quotes, images, and even the aesthetics may appear that were not used by the author of the original work. The poem may be rethought as a performance. The principle of a new reading of the work will remain, but the intonation will change, adding other episodes and images that have something in common with the basis of the poem. Here one should focus not only on storytelling but also on the interpretation of intertextual codes that accompany the actors on stage.

Typological features of adapted works can include the following types: structure-content (changes in style, language, and form are allowed, but the composition – no), interpretive (ideological and psychological relationship of the adapter to the original text), stylistic (more specific work with speech, changes in intonation, language style), and transmediatics (when, for example, a text finds its reading in animation, movies, or computer games). Adaptations of different directions fill the artistic space with new layers of author's thinking, which is typical of either the upper or lower strata of literature [6-7].

Important is the concept of chronotope, which, in the literal translation of the French language, means "time interval." Often in adapted texts, works are modernized so that children of the present day do not lose themselves in time when reading [8]. Historical events are replaced by modern ones; girls stop wearing socks with flowers on their heads and begin to wear snapbacks. All these changes affect the meaning of the work. A change of place can also affect the characters, their role in the work. The system of characters also changes; the heroine can "divide" into two

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

characters in the mind of the adapter. Also, when working with the character system, the psychological portrait of the characters is deepened or simplified to better convey the thought that the adaptor wants to send to the reader. If the original work was written in the first person, then in the updated version there is a replacement of speech by pictures, game or plural narrator.

Subtexts and references should also be taken into account when studying the poetics of an adapted text. Important are allusions, quotations of other authors' works, when rewritten by someone else. Replay can be understood as criticism of the author's work. Often in the adapted text, references to other authors are placed that have something in common with the author of the original work. This creates a connection with the literary and semiotic world for the reader who knows the works of these authors. Thus, through the use of intertextuality, works are remembered [9-10].

Reading public also affects how people understand adapted texts. Depending on the age group to which the adaptor directs his work, changes will be in the reading. Modern children and youth want quick, easy reading performances, so there will be more visual smooth movements. Aging generations, as well as people who have received a higher education, are looking for meaning, symbols, and important thoughts conveyed by the author. Therefore, when creating an adapted text, an adaptor should take into account who will read this text.

Transformed works are text artifacts that exist in a dynamic relationship with the original work. The creation of adapted texts is a complex process that includes working with all components of the linguistic and artistic text. Creating a new text means working with thought and changing a character's role, place of action, using new language tools, and much more. Despite all changes, readers should see that this is a transformed work. Texture has many subspecies and directions that are masterfully combined by authors to create something new. Adaptations are not just a reinterpretation of someone else's work; they are works that are full of meaning and help memorize the original.

A graded reader or an adapted text is a book or other written material that has been modified so that it is easier to read and comprehend. Reading is an important skill needed to learn a language. Language learners require reading texts that are in line with their level of proficiency. Hence the texts are adapted to become "a bridge" for connecting learners' language skills to those they want to learn. Adapted text lets students receive "comprehensible input." Authors only limit vocabulary and take care of grammar to make reading easier and not frustrate learners with watered-down stories. Words and grammar are limited while keeping the general meaning intact [11]

Structural adaptation (making use of word lists and readability formulas) or intuitive procedures (based on teachers' intuition) can be used when adapting a text. In teaching Kazakh as a second language, it was found that adapting texts at level B1 intuitively (substituting low frequency, obsolete or figurative words with synonyms of higher frequency) and syntactic adaptation ("one idea-one sentence", breaking down long sentences into several short sentences with fewer ideas in each) had positive effects on the students. Texts based on those principles improved reading speed, test scores, and had a positive impact on students' motivation. Students who used graded readers began to read daily, unlike students who used original complicated texts [11].

Research methods and materials

The adaptation poetics research is based on interdisciplinary methods and approaches: theoretical, structural, semiotic, cultural. Due to the complexity of the studied phenomenon, since adaptation combines the narrative, aesthetic and ideological components of the original metamorphosis, several analysis methods are used. The general methodological approaches were comparative-typological methods, which made it possible to juxtapose two texts, which served to highlight those textual elements that are similar. These include various aspects of analysis, such as similarity of structure, composition of characters, presentation techniques, style of speech, language and semantic features [12].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Units of text can include plot events, character transformations, details of speech or presentation techniques and semantic segments. Each of these components of the original work can be preserved during adaptation, can have a partial or complete substitution, deletion or addition. Thus, from the point of view of structural analysis, attention is paid to compositional changes. An example of such analysis can serve as analyzing changes in compositional devices. In the adaptation, plot details from the internal thoughts of the characters can be "moved" to their picturization or described directly through quotes, due to the change of the genre. Such substitutions are taken into account when analyzing adaptations using this method.

Methodology also includes methods of intertextual analysis since an adapted text often exists in a connection of relationships with other texts. With its help were studied works of Mikhail Bakhtin, Julia Kristeva, Roland Barthes and other theorists who worked on similar subjects including dialogism, the concept of cultural codes, quotation and its types. Methodology also approaches concept of intertextuality as adaptation-meta-textuality, since the adapted text always has literary or referential connections with other works.

Semiotic analysis studies a unique system of language units that interact with each other in the work. Signs studied with its help can include leitmotifs, recurring images, topics as well as signs of high and popular cultures, which can change during adaptation, replacement of characters. Considering a text as a system of signs allows us to track the message sent by the author to the receiver. Transitioning from one transmission medium to another also allows us to consider such aspects of semiotic analysis as visuals, sound or literal message.

There is also the theory of reception since listeners also have a significant impact on the final perception of the meaning of the work. When analyzing adaptation, one should also pay attention to the horizon of expectations that the reader has. Studies by Hans Robert Jauss and Wolfgang Iser were used to develop this particular methodology. Analysis of such factors as age, gender, level of education, cultural background relation to the source text which can affect understanding of the newly created text, are used in the study [13].

Methodology largely considers aesthetic aspects since the process of adaptation often includes violations of style and rhetorical devices. During transitions from text to text, there are changes in the sound and color palette, level of language, rhetorical devices. The theory of reception, aesthetics and other methods are united by the methodology and are used to consider the poem as a work of art.

The study of poetics of adapted texts entails working with sources, namely the selection of a set of original and adapted texts that best reflect transformations from source to target text and methodological procedures that will help illuminate these processes. Materials comprise a wide range of literary texts and adaptations in film, theatre, animation, etc., of literary works by genre and style – poems, prose, dramas of both Kazakh and foreign authors, translated and originally written masterpieces of Kazakh literature and world literature, artistic interpretation of literary works by means of multimedia technologies, new genres in prose and poetry. Factors determining selection of texts include artistic and cultural value of the original work, availability of a high-quality adaptation, diversity in types and degrees of transformations across levels of plot, style, imagery, etc.

Sources comprise literary works and their adaptations collected from libraries and online databases, including literary anthologies and collections, scientific libraries, databases of electronic-libraries, internet-library resources, multimedia libraries. Particular attention was given to studying examples of adaptation of works by authors in Kazakhstan as well as international adaptation (works of foreign authors adapted for Kazakh readers and vice versa) as they provide various models for studying adaptations. [14]

Each work and its adaptation were subjected to careful comparative analysis. Close reading of each text was conducted in order to identify basic constituents of plot, character system, chronotope, style, which were further examined for changes in media or language of reception.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Subsequently, brief descriptions of each case were compiled in a catalog with meta-information about work's title, author, year of publication, medium of adaptation or language of communication and other necessary information about changes and cultural, ideological factors that affected creation of the adapted text.

Classificational approach was also used, whereby originals and adaptations were sorted according to type: by structural-content, interpretive, stylistic and media (animation, video). Sorting by type allowed drawing parallels between examples and conducting analysis of types as a whole. Transformations were then examined within each type according to a five-point scale (wholly retains information from the source / primarily retains, moderate changes, heavy changes, completely different from the source) that qualify the extent to which the artistic content of the original is changed in the new work.

In addition to the texts, the research used a diversity of accompanying materials such as criticism, reviews, other opinions on adaptations that authors came across in scientific journals, library catalogs, reviews on stage, films and literature websites, as well as feedback from users in social media. These were used to determine other perspectives on adapted texts. If available, interviews of the authors (directors, playwrights, translators) were also used. [15]

Additionally, textual annotation, thematic categorization, and storyboarding were implemented to graphically represent routes of adaptation and overarching changes. Through these methods we gained insight into smaller details of how meaning, symbolism, and characterization develop through adaptation.

This research benefit from the materials and methods involving close reading with survey research and analysis tools. It allows qualitative measurement of adapted texts while making sure of validity. These methods are also widely transferable to literary theory, translation, and intercultural communication.

The methodology used in studying the poetics of the adapted text is based on the synthesis of research methods of qualitative literary analysis, comparative method and interpretative theory. Since we treat adaptation not as a unique moment but as a multi-stage and dynamic process, an interdisciplinary approach was used in the study of the mechanisms of transformation of texts from originals into adaptations. Comparative analysis of texts serves as the basis of the research methodology. The practical use of the comparative analysis of texts includes the study of original texts and texts that have undergone changes side by side. With its help, it is possible to track what narrative strategies, themes, system of characters and style were the object of reinterpretation, the extent and level of these changes, which helps to understand how meaning making is preserved.

Foremost among these tools is intertextual analysis, which examines literary and cultural references between texts to better understand their relationship to their sources, as well as other works from literary tradition. Tracking allusions, echoes, symbolic relationships, and reconfigured themes allows readers to situate adapted texts in conversation with their source material and what Robert Stam calls cultural memory. [16]

Narrative analysis is also significant with respect to aspects of plot construction, temporal sequencing, narrative voice, and point of view. Examining how narratives are structured (including who tells what story to whom, and how) in both original and adapted texts helps understand ways that narrative may be refashioned to speak to new audiences, genres, or media. This approach often involves analysis of the chronotope or ways that units of time and space are represented in the text. The chronotope often undergoes extensive revision in adaptation processes, especially in "re-mediations" such as book-to-film or novel-to-play adaptations. [17]

Stylistic and linguistic analysis looks at shifts in tone, word choice, rhetorical and poetic devices, along with other aesthetic features that contribute to the voice of a text and its poetic identity. Stylistic analysis helps to understand how faithfully adaptations translate the relative level of stylistic complexity in the source text, if they simplify or heighten the stylistic density of the original. In adaptations where different languages or cultures interact, stylistic and linguistic

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

analysis describes the shifts in linguistic registers, and emergence of new stylistic rules due to target language norms or medium expectations [18].

Semiotic analysis is another important method. It focuses on text as a language of signs. Signs and symbols within text allow us to study its visual, verbal and cultural codes, and how they are transformed through adaptation. Semiotic analysis is especially helpful when discussing cross-media adaptations. These must find ways to convey symbolic meaning through a completely different system of expression [19].

Elements of reception theory have also been utilized in the study of adaptation in order to evaluate audience response to adapted texts. Questions of reception may include examination of the "horizon of expectations" that readers/viewers approach the text with based on their culture, age, level of education, and prior knowledge of the source text. Reception-based research into adaptations may draw from secondary audience data such as published reviews, scholarly critiques, and reader/viewer comments to help gauge interpretive responses to adaptations across populations [20].

Lastly, a method of typological classification is used to sort all the adaptations under analysis into specific groupings based on how they change and reinterpret their source material. This allows for cross case comparisons as well as analysis of trends.

By employing each of these approaches the comparative, intertextual, narratological, stylistic, semiotic, and reception oriented at various stages of this investigation. This will also make clear both the poetic transmutations adaptation involves and provide others with a framework they can employ in their own examinations of adaptation in literature and the arts.

Results and discussion

Adaptation is reconfiguration rather than derivation. When we read adaptations closely we find that they are transformative acts of literary negotiation: they are both faithful to an original work and transformative in a new artistic configuration of storytelling. An adaptation can be identical to its source material in many ways (same characters, same plot, same themes) but appear very different due to the change in aesthetics. Adaptations are a study in similarities and differences. When studying adaptations one is forced to examine how the adapted text is both the same as and different from its source text. This discovery can allow the reader to view adaptations as their own unique product.

One important conclusion we can draw from this study is that adaptations may be taxonomically diverse. Adaptations of the structural-content type tend to preserve overall storyline and characters but will tweak pacing/order/tone/etc. Interpretive adaptations reinterpret the message of the text through the lens of the adapter's own ideological or psychological biases, repainting the moral or philosophical message of the story. Stylistic adaptations graft on a new linguistic and rhetorical style to the story, generally speaking in simpler and/or more modern language to make stories more accessible. Cross-media adaptations retell a story in an entirely different medium, using visual, auditory, or physical means to craft the story instead of purely verbal ones [21].

Yet another idea it is believed to be important to point out is the tendency to change the chronotope. Chronotope being time-space, often times these change when moved from medium to medium. For example, when changing the setting of a story, you change the meaning and feeling behind it. If a story was set in a different time period it may be changed to present day to help audience members connect to it. Or conversely a story may utilize a new time period to help strengthen its message. Another thing that is was noticed was changes to the system of characters. Some characters were combined. Some were left out. And others were added on to.

The study also brings into focus intertextuality as another aspect related to adaptations. Often times texts that are adapted come with explicit or implicit threads to the story they originate from whether it be through allusions, thematic reminiscences, or symbolic similarities that resonate with readers who know of the original text. This interconnected relationship allows one to read the new

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

text with an awareness of the past text stored in their cultural memory. Intertextuality allows adaptation to be seen as continuation rather than replacement.

Reception plays an equal role as well. Adaptations are not formed based on how the adapter sees them, but also on who their audience is. Based on the study, younger readers like their texts simple, quick, and visually appealing. More advanced or scholarly readers like deeper messages, detailed symbolism, and style. Adaptation also becomes even more of a communicative act when you factor in how the audience changes it.

Finally, the article concludes that adaptation is important because it functions as a means of cultural transmission and literary regeneration. Adaptation connects literary works across time and space. They familiarize newer generations and foreign lands to classic literature. Expire life of literary works. Influence other works allowing the exchange of ideas, morals, and forms. As means of literary change adaptation is one of its foremost causes [22].

The findings of this study demonstrated the depth and diversity of adaptation as a literary and cultural practice. Applying close reading and comparative analysis skills has helped me recognize that adaptation occurs on multiple levels and it rarely remains only on the surface of the text. It brings transformational changes which can be traced on structural, thematic, aesthetic and ideological levels. Most importantly, through my analysis it is confirmed that texts never remain unchanged in the process of adaptation instead, they are rewritten, reinterpreted, and often used to create something new artistically. Adaptation appears as another form of authorship, where the adapter becomes a creative author/made speaking to the audience through his intermediate source text in dialogue with the culture he lives in.

Essentially, adaptation happened on all levels of the text. Changes of content and structure usually preserved general storyline but changed its order of delivery, focus or final resolution to match new internal logic or time restrictions. Frequently adapted texts were less complicated in terms of storyline or cut out a subplot that changed the main ideological/thematic focus to suit younger generation or the aesthetics of another medium. Interpretive adaptations rewrote the original by providing an entirely new lens through which the story could be read, they changed ideological focus to psychological one, moral to nostalgic, etc. Bringing in author's subjective interpretation and perspective they updated and reinvigorated previous older texts by making them responsive to modern problems [23].

Stylistic interventions also revealed how the language and tone can change in adaptations. The adapted works seemed to grammatically simplify, contemporize language, and modify rhetorical devices where necessary to maintain clarity. Some works kept stylistic flourishes of the original text while others utilized plainer or more informal language to better reach their new audiences. All of these alterations can be dismissed as "watering down" of the original text, but they help illustrate choices made about style and target audiences [24].

The most surprising part of the analysis was categorizing changes to the chronotope. When the adapter changed the space and time where the action of the narrative takes place, it completely changed the tone of the work. It often modernized the story's relevance to its new audience and expanded or limited the scope of the symbolism.

Character systems were also heavily revised. Characters were simplified, combined, or even fabricated to remove exposition that bogged down the plot or highlight specific psychological or social issues. Main characters were sometimes revamped to better align with shifting ideals such as independence, volition, or emotion. These changes reveal how adaptation aims to recalibrate characterization with the times [25].

Adaptation relied heavily on the mechanism of intertextuality. Almost all of the texts used either direct or indirect quotation or allusion to signal adaptation of the previous text. For the savvy reader, these textual supplements enhanced the value of the adapted text by reinforcing the authenticity of the adaptation and allowing room to play with the parallels of past and present,

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

original and adaptation. Such overt displays of intertextuality also prove that adaptations are not necessarily created in a vacuum, unrelated to previous texts [26].

Audience response impacted heavily upon the approach taken in adaptations. Evaluations of reviews and critiques as well as audience numbers revealed that age group, education level, and background affected how adaptations were received. In general, younger audiences preferred adaptations that utilized simpler language and depicted plots through visual elements and faster pacing, while older and/or more scholarly audiences preferred faithful adaptations and a higher level of interpretation.

Ultimately, this research demonstrated that adaptation plays an important role in literary creation, cultural remembrance, and global conversation. By acting as a vessel through which stories travel through time, language, and form, new life is breathed into classic texts, allowing them to reach new and different readers. Adaptation, then, can be seen not only as a tool for artistic endurance but also an artistic practice all its own; one of salvaging, transforming, and rewriting (Table 1).

Table 1 – Complex table based on study results

Type of Adaptation	Narrative Changes	Stylistic Shifts	Chronotope Effects	Character Adjustments	Audience Reception
Structural-Content	Restructuring plot sequence; simplifying or reframing subplots	Minimal; focus remains on preserving narrative tone	Updated setting to fit modern timeframes or audiences	Minor role shifts; some merging or omission of characters	Balanced appeal across audiences
Interpretive	Rewriting from a new ideological or psychological perspective	Significant reworking of tone and rhetorical mode	Symbolic shifts to match modern values or themes	Reimagined protagonists with deeper psycholo-gical complexity	Appeals to reflective, critical, or academic audiences
Stylistic	Minimal plot change, focus on readability and tone	Language simplification; modern idioms or colloquialisms	Setting modernized but not heavily symbolic	Simplified or streamlined character profiles	Targets younger or general audiences seeking accessibility
Cross-Media	Adapted to visual / auditory storytel-ling; compressed narratives	Transformation of verbal to visual style; dramatic enhancement	Dynamic spatial reconstructions in film/theater	Visual embody-ment and perfor-mance-driven recharacterization	Strong appeal to mass audience via cinema, TV, animation

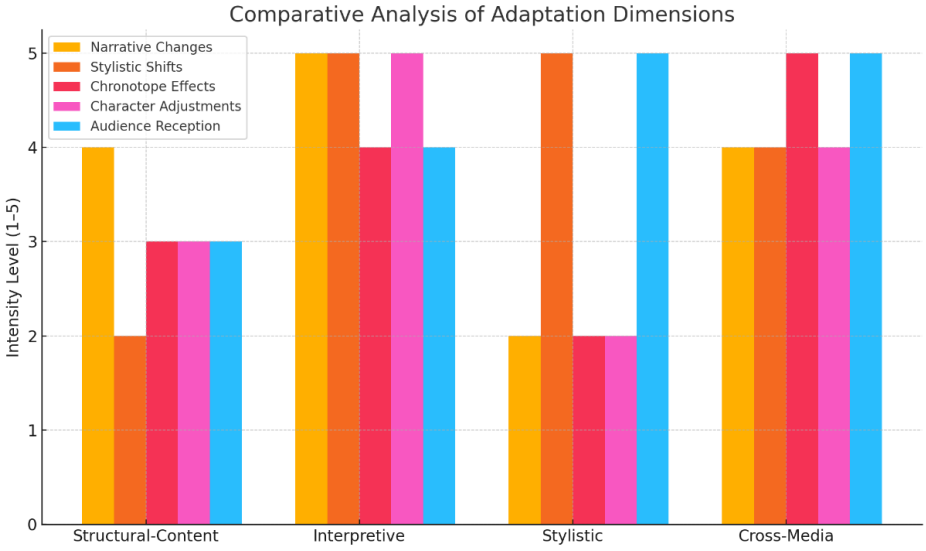

Figure 1 – Comparative analysis of adaptation dimensions

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

The Figure 1 illustrates how the five adaptation dimensions scale across the four adaptation types described above. The height of each bar indicates the relative degree to which the listed dimension manifests itself during that particular type of adaptation on a scale from 1 to 5. Interpretive and Medium adaptations score highest, suggesting these types tend to adapt more stylistically, ideologically and spatially. Stylistic adaptations focus on approachability by reducing linguistic complexity. Structural-content adaptations generally remain true to the source story, allowing for some alteration [27].

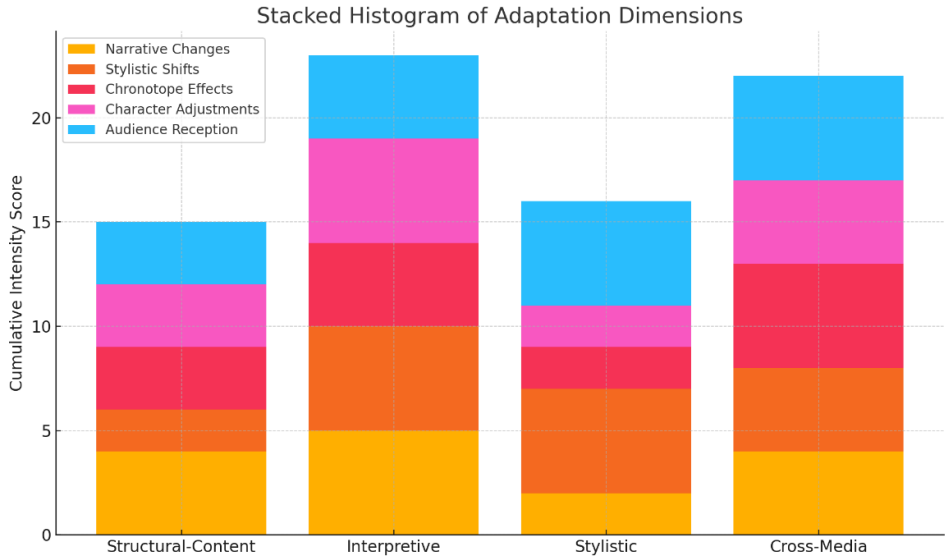

Figure 2 – Stacked histogram of adaptation dimensions

The stacked histogram plots (Figure 2) the cumulative magnitude of adaptation across five dimensions for each adaptation category. Starting from left to right: Narrative Changes, Stylistic Shifts, Chronotope Effects, Character Adjustments, and Audience Reception are considered for Structural-Content Adaptations, Interpretive Adaptations, Stylistic Adaptations, and Cross-Media Adaptations respectively. Each color within a bar corresponds to the magnitude contributed by a single dimension towards the total magnitude of adaptation for that category. From this chart we can see how Cross-Media Adaptations and Interpretive Adaptations required radical changes in several dimensions including that of characters, chronotopes, and rhetorical effects. However, Structural-Content and Stylistic Adaptations either retained relative continuity or changed significantly in only one or two dimensions.

Conclusion

One of the central discoveries of our work on poetics has been how adaptation challenges preconceived notions about the nature of literature. Adaptation is not plagiarism; it is not simply copyright violation. Adaptation is generative. It is an important way that stories get told, today and throughout history. It mixes old stories with new, it crosses media, it troubles narrative formulas in productive ways that help stories conform to the needs and mores of the present. We learned about the complexities of adaptation about what it means to be faithful to an original as well as what it means to depart from that original text, through close analysis of both originals and their adaptations.

For example, we learned that an adapted text is its own artistic creation. Although it may pay homage to an original through its retention of plot, characters, structure or even language, it is important to view these articulated pieces as something new: They have been integrated into a larger creative vision and support a new set of choices about logic, beauty, and story. The choices

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

made in the creation of the adapted text are influenced by many factors including the adapter, the audience, and the time and place in which the adapter is working.

Thirdly, we have learned that adaptations operate on many levels: structural, stylistic, ideological and semiotic. Depending on the form that adaptation takes, whether structural-content adaptation, interpretive adaptation, stylistic adaptation or media adaptation, various aspects of a text, such as chronotope, composition of character systems and style of narration are reworked to varying degrees. These differences allow adaptation scholars to refute misconceptions about adaptation such as unidirectionality and monologism. Adaptations can be proved to be bidirectional if not multirectional and highly dialogic. Through adaptation we learn that rather than copying preexisting meaning, new meaning is created.

We also discovered that intertextuality plays an important role in the production of meaning in adapted texts. As readers or viewers of adapted texts, we take with us when we experience the new text an understanding of the old. We are constantly made aware of the old text as we interpret the new. This relationship builds cohesiveness in literature.

We learned that adaptation responds to the people who will be reading or viewing it. Adaptations stylistically, structurally and in their substance can change to appeal to different people of different ages and different cultures. We believe this proves how important adaptations are to literary production. Not only are they forms of communication but they also respond to those who communicate through them.

The poetics of the adapted text is a field rich with information and importance. The adapted text allows us to study literature and literary mechanisms on a level that crosses media, genres, and even languages. The adapted text shows us that literature can change and adapt to the needs of our imagination and history. Far from killing literature, adaptations are one of the primary ways in which we produce literature.

BIBLIOGRAPHY

1. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – Москва: Искусство, 1970. – 288 с.
2. Bertacco S., Vallorani N. The Relocation of Culture: Translations, Migrations, Borders. – London: Bloomsbury Academic, 2021. – 272 p.
3. Malmkjær K. Translation and Creativity. – London: Routledge, 2020. – 232 p.
4. Munday J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. – 5th ed. – London: Routledge, 2022. – 400 p.
5. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советский писатель, 1972. – 400 с.
6. Кристева Ю. Семиотика: исследования по семанализу. – Москва: Прогресс, 1986. – 544 с.
7. The Routledge Companion to Adaptation / eds. D. Cutchins, K. Krebs. – London: Routledge, 2023. – 604 p.
8. Rahmonova M. The Chronotope in Literature: Concept, Functions, and Interpretative Potential // Global Science Review. – 2025. – Vol. 6, №1. – P. 359–364.
9. Sanders J. Adaptation and Appropriation. – London: Routledge, 2021. – 240 p.
10. Barthes R. Image, Music, Text. – New York: Hill and Wang, 1977. – 240 p.
11. Toleubayeva K., Igenova A., Sarmurzin Y. The Impact of Graded Readers on Kazakh Language Acquisition: Quasi-experimental Evidence // Language Teaching Research. – 2026. https://doi.org/10.1177/13621688251405322.
12. Hutcheon L. A Theory of Adaptation. – New York: Routledge, 2006. – 232 p.
13. Genette G. Narrative Discourse. – Oxford: Blackwell, 1980. – 304 p.
14. Eco U. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts. – Bloomington: Indiana University Press, 1979. – 288 p.
15. Derrida J. Of Grammatology. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976. – 360 p.
16. Яусс Х. Р. Эстетический опыт и литературная герменевтика. – Москва: Прогресс, 1994. – 366 с.
17. The Routledge Companion to Narrative Theory / eds. P. Dawson, M. Mäkelä. – New York: Routledge, 2022. – 592 p.
18. Cipriani A.M. Literary Digital Stylistics in Translation Studies. – Singapore: Springer, 2023. – 311 p.

19. Kourdis E. Semiotics // In: The Routledge Handbook of Translation and Methodology / eds. F. Zanettin, C. Rundle. – London: Routledge, 2022. – P. 16–30.
20. Изер В. Акт чтения: теория эстетического воздействия. – Москва: Прогресс, 1990. – 368 с.
21. Андреев Л.Г. Введение в литературную герменевтику. – Москва: ЛКИ, 2008. – 304 с.
22. Смирнов И.П. Адаптация и интерпретация в литературном переводе. – Санкт-Петербург: Наука, 2010. – 256 с.
23. Гачева А.Ж. Теория и практика литературной адаптации. – Москва: ИМЛИ РАН, 2012. – 288 с.
24. Pillière L. Intralingual Translation of British Novels: A Multimodal Stylistic Perspective. – London: Bloomsbury Academic, 2021. – 256 p.
25. Taivalkoski-Shilov K. Translating the Voice of the Character // In: The Routledge Handbook of Translation and Ethics / eds. K. Koskinen, N. Pokorn. – London: Routledge, 2021. – P. 145–160.
26. Кожинов В.В. Художественная структура текста и проблема автора. – Москва: Советский писатель, 1984. – 288 с.
27. Берковский Н.Я. Поэтика и культура. – Ленинград: Наука, 1981. – 384 с.

REFERENCES

1. Lotman Iu.M. Struktura hudozhestvennogo teksta [The Structure of the Artistic Text]. – Moskva: Iskusstvo, 1970. – 288 s. [in Russian]
2. Bertacco S., Vallorani N. The Relocation of Culture: Translations, Migrations, Borders. – London: Bloomsbury Academic, 2021. – 272 p.
3. Malmkjær K. Translation and Creativity. – London: Routledge, 2020. – 232 p.
4. Munday J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. – 5th ed. – London: Routledge, 2022. – 400 p.
5. Bahtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics]. – Moskva: Sovetski pisatel, 1972. – 400 s. [in Russian]
6. Kristeva Iu. Semiotika: issledovania po semanalizu [Semiotics: Research in Poetics]. – Moskva: Progress, 1986. – 544 s. [in Russian]
7. The Routledge Companion to Adaptation / eds. D. Cutchins, K. Krebs. – London: Routledge, 2023. – 604 p.
8. Rahmonova M. The Chronotope in Literature: Concept, Functions, and Interpretative Potential // Global Science Review. – 2025. – Vol. 6, №1. – P. 359–364.
9. Sanders J. Adaptation and Appropriation. – London: Routledge, 2021. – 240 p.
10. Barthes R. Image, Music, Text. – New York: Hill and Wang, 1977. – 240 p.
11. Toleubayeva K., Igenova A., Sarmurzin Y. The Impact of Graded Readers on Kazakh Language Acquisition: Quasi-experimental Evidence // Language Teaching Research. – 2026. https://doi.org/10.1177/13621688251405322.
12. Hutcheon L. A Theory of Adaptation. – New York: Routledge, 2006. – 232 p.
13. Genette G. Narrative Discourse. – Oxford: Blackwell, 1980. – 304 p.
14. Eco U. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts. – Bloomington: Indiana University Press, 1979. – 288 p.
15. Derrida J. Of Grammatology. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976. – 360 p.
16. Iauss H. R. Esteticheski opyt i literaturnaia germenevtika [Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics]. – Moskva: Progress, 1994. – 366 s. [in Russian]
17. The Routledge Companion to Narrative Theory / eds. P. Dawson, M. Mäkelä. – New York: Routledge, 2022. – 592 p.
18. Cipriani A.M. Literary Digital Stylistics in Translation Studies. – Singapore: Springer, 2023. – 311 p.
19. Kourdis E. Semiotics // In: The Routledge Handbook of Translation and Methodology / eds. F. Zanettin, C. Rundle. – London: Routledge, 2022. – P. 16–30.
20. Izer V. Akt chtenia: teoria esteticheskogo vozdeistvia [The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response]. – Moskva: Progress, 1990. – 368 s. [in Russian]
21. Andreev L.G. Vvedenie v literaturnuiu germenevtiku [Introduction to Literary Hermeneutics]. – Moskva: LKI, 2008. – 304 s. [in Russian]
22. Smirnov I.P. Adaptacia i interpretacia v literaturnom perevode [Adaptation and Interpretation in Literary Translation]. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2010. – 256 s. [in Russian]

23. Gacheva A.Zh. Teoria i praktika literaturnoi adaptacii [Theory and Practice of Literary Adaptation]. – Moskva: IMLI RAN, 2012. – 288 s. [in Russian]
24. Pillière L. Intralingual Translation of British Novels: A Multimodal Stylistic Perspective. – London: Bloomsbury Academic, 2021. – 256 p.
25. Taivalkoski-Shilov K. Translating the Voice of the Character // In: The Routledge Handbook of Translation and Ethics / eds. K. Koskinen, N. Pokorn. – London: Routledge, 2021. – P. 145–160.
26. Kozhinov V.V. Hudozhestvennaia struktura teksta i problema avtora [The Artistic Structure of the Text and the Problem of the Author]. – Moskva: Sovetski pisatel, 1984. – 288 s. [in Russian]
27. Berkovskij N.Ia. Poetika i kultura [Poetics and Culture]. – Leningrad: Nauka, 1981. – 384 s. [in Russian]

Бейімделген мәтін поэтикасы

Аңдатпа. Мақала мәтінді бейімдеудің күрделі әдеби құбылысын зерттейді, жаңа контексте түпнұсқа әдеби шығармаларды қайта қарау кезінде пайда болатын эстетикалық, құрылымдық және стилистикалық өзгерістерге баса назар аударады. Бұл зерттеу қазіргі әдебиет теориясының ең өзекті мәселелерінің бірі көркем шығарманы бейімдеу процесінде мәтіннің тұпнұсқалық мағынасының сақталуын, өзгеруін және кеңеюін қарастырады. Бейімделген мәтіндер жаңа жанрларда, медиа-форумдарда (кино, театр, анимация, тіл үйретуде) немесе мәдени-тілдік шеңберде болсын, қарапайым шарттар ретінде емес, бөлек көркем шығарма ретінде қарастырылады. Зерттеу салыстырмалы типологиялық, құрылымдық, семиотикалық және интермәтіндік тәсілдерді қоса алғанда, бейімдеу зерттеулерінің теориялық және әдіснамалық негіздерін сипаттайды. Ол бейімдеудің әр түрін (құрылымдық-мазмұнды, интерпретациялық, стилистикалық және кросс-медианы) қарастырады және баяндау құрылымдарының, кейіпкер образы, хронотоптардың (кеңістіктік-уақыттық өлшемдер) және стилистикалық әдістердің қалай өзгеретінін талдайды. Мәтінді бейімдеу барысында интермәтіндік байланыстардың, мәдени кодтардың және символдық жүйелердің қалай жұмыс істейтінін ашатын түпнұсқа және бейімделген мәтіндер арасындағы тікелей және жанама байланыстарға ерекше назар аударылады. Зерттеуде сонымен қатар тіл үйренушінің жасына, мәдени фонына және әдеби сауаттылығына байланысты аудиторияның қабылдауы мен нәтижесін түсіну үшін демографиялық талдау кіреді.

Бұл жұмыс көркем шығарманы бейімдеуді бағалаудың кешенді моделін ұсына отырып, әдебиет, аударма және мәдени семиотика теориясына үлес қосады. Мәтінді бейімдеу жай ғана қайталау емес, эстетикалық, мәдени және коммуникативтік әдіс арқылы мазмұнды тіл үйренушінің деңгейін, жас ерекшелігін ескере отырып ықшамдайтын шығармашылық әрекет екендігі айтылады. Сайып келгенде, бейімделген мәтіндердің поэтикасы әдеби эволюцияның кең процестерін, мәдениетаралық диалог және көркемдік өзгерістің болатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: бейімделген мәтін, поэтика, бейімделу теориясы, баяндау, құрылымы, әдеби интерпретация.

Поэтика адаптированных текстов

Аннотация. Статья исследует сложный литературный феномен текстовой адаптации, уделяя особое внимание эстетическим, структурным и стилистическим преобразованиям, которые происходят при переосмыслении оригинальных литературных произведений в новых контекстах. В этом исследовании рассматривается один из наиболее актуальных вопросов современной теории литературы: как сохраняется, изменяется или расширяется смысл в процессе адаптации. Адаптированные тексты – будь то в новых жанрах, медиаформатах (кино, театр, анимация) или культурно-языковых рамках – рассматриваются не как простые репродукции, а как самостоятельные художественные произведения, существующие в творческом диалоге со своими первоисточниками. В работе изложены теоретические и методологические основы адаптационных исследований, включая сравнительно-типологический, структурный, семиотический и интертекстуальный подходы. В ней рассматриваются различные типы адаптации (структурно-содержательная, интерпретационная, стилистическая и кросс-медийная) и анализируется, как трансформируются повествовательные

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

структуры, системы персонажей, хронотопы (пространственно-временные измерения) и стилистические приёмы. Особое внимание уделяется прямым и косвенным связям между оригинальным и адаптированным текстами, раскрывающим, как в процессе адаптации функционируют интертекстуальные связи, культурные коды и символические системы. В исследование также включён демографический анализ для понимания восприятия и ожиданий аудитории в зависимости от возраста, культурного бэкраунда и литературной грамотности.

Эта работа вносит вклад в области теории литературы, переводоведения и культурной семиотики, предлагая комплексную модель оценки адаптаций. В ней утверждается, что адаптация – это не просто пересказ, а творческий акт переосмысления содержания сквозь эстетическую, культурную и коммуникативную призму. В конечном счете, поэтика адаптированных текстов отражает более широкие процессы литературной эволюции, межкультурного диалога и изменения границ художественного самовыражения.

Ключевые слова: адаптированный текст, поэтика, теория адаптации, структура повествования, литературная интерпретация.

Information about the authors
Igenova A.A. *– The Corresponding Author, PhD Doctoral Student, Buketov Karaganda National Research University, e-mail: almagul.igenova.77@mail.ru, Kazakhstan, Karaganda.*
Toleubayeva K.A. *– Candidate of Philological Sciences, Professor, Buketov Karaganda National Research University, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru, Kazakhstan, Karaganda.*

Авторлар туралы мәлімет
Игенова А.А. *– корреспондент-автор, PhD докторант, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, e-mail: almagul.igenova.77@mail.ru, Қазақстан, Қарағанды қ.*
Төлеубаева К.А. *– филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru, Қазақстан, Қарағанды қ.*

Сведения об авторах
Игенова А.А. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, e-mail: almagul.igenova.77@mail.ru, Казахстан, г. Караганда.*
Төлеубаева К.А. *– кандидат филологических наук, профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru, Казахстан, г. Караганда.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ӘОЖ 82:801.6; 82-1/-9; МҒТАР 17.07.41
https://doi.org/10.47526/3107-3085.351

К.С. СӘБИТ[1]✉, Р.М. АБДИКУЛОВА[1]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
✉e-mail: kerimshe83@mail.ru

ҚАЗАҚ АНИМАЛИСТІК ПРОЗАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ анималистік прозасының зерттелу мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – қазақ анималистік прозасының зерттелу тарихын, ерекшеліктерін және оның ұлттық әдебиеттану ғылымындағы орнын анықтау. Қазақ халық ауыз әдебиетінен бастау алатын анималистік прозаның зерттелу тарихына байланысты еңбектер қазақ әдебиеттану ғылымында аз десек артық айтқандық емес. Осы мәселелерді ескеріп, аталған тақырыпта зерттеу жұмысын жазу мәселесі бұл мақаланың мақсатын айқындайды. Аталған мақсатқа сай, төмендегідей міндеттер белгіленді: анималистік прозасының қалыптасу, зерттелу мәселелерін саралау; фольклорлық-тотемдік мотивтердің көркемдік, аксиологиялық қызметін пайымдау; зерттеу нәтижелерін теориялық, ғылыми тұрғыда айқындау.

Мақаланың ғылыми жаңалығы – анималистік прозадағы мистикалық, фольклорлық және тотемдік мотивтердің өзара байланысы мен сабақтастығын ұлттық әдебиеттану контексінде кешенді түрде қарастыруында. Мақалада қазақ анималистік проза жанрының эволюциясы, мотивтердің тарихи трансформациясы, ұлттық мәдениеттегі орны сараланады. Зерттеу қорытындылары анималистік прозаның көркемдік, теориялық, тәрбиелік, дидактикалық және аксиологиялық қызметін айқындайды. Қорытындылар қазақ анималистік прозасының тарихи дамуы мен хронологиялық эволюциясын, сондай-ақ оның зерттелу мәселелерін ескере отырып жасалған. Мақаланың нәтижелері мен ғылыми тұжырымдарын қоғамдық ғылымдар салалары бойынша өткізілетін курстар мен семинарларда, әдебиеттану, мәдениеттану, фольклор, философия, педагогика, этнография және тағы басқа бағыттағы зерттеу жұмыстарында пайдалануға болады. Зерттеу мақала қазақ анималистік прозасын заманауи ғылыми тұрғыдан зерделеуге бағытталып, экологиялық сана, этномәдени код, аксиологиялық жүйе мәселелерін талдауға, түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: фольклор, мотив, анималистік проза, ұлттық дүниетаным, аксиологиялық жүйе.

Кіріспе

Ұлттық анимиалистік прозаның зерттелу тарихын, процесін, тенденциясын тәуелсіздік дәуірі талаптары туғызып отырған жаңаша көзқарас тұрғысынан зерделеу қазақ әдебиеттану ғылымы алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі деп білеміз.

Қазақ анималистік прозасы – ұлттық әдебиетімізде айрықша орын алатын жанрдың бірі. Анималистік проза әдеби, көркем шығармашылықтың ерекше бағыты ретінде антроморфизм, символизм және айналадағы құбылыстар мен заттарды сеніммен, түйсікпен

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Сәбит К.С., Абдикулова Р.М. Қазақ анималистік прозасының зерттелуі // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 224-235. https://doi.org/10.47526/3107-3085.351
****Cite us correctly:***
Sabit K.S., Abdikulova R.M. Qazaq animalistik prozasynyn zerttelui [Study of Kazakh Animalistic Prose] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 224-235. https://doi.org/10.47526/3107-3085.351
Мақаланың редакцияға түскен күні 15.09.2025 / қабылданған күні 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

қабылдай білудің мифопоэтикалық үлгілеріне негізделген жан-жануарлар, аң-құс, табиғат әлемі және адамзат пен қоршаған ортаның өзара байланысын көркемдік тұрғыдан түсінуді білдіреді.

Әлем әдебиетінде аталмыш жанр – әртүрлі ұлттар мен ұлыстардың фольклорлық, мифологиялық, анималистік, тотемдік идеяларынан бастау алып, ежелден келе жатқан өзіндік дәстүрі бар құбылыс. Бұл тұжырымымызға дәйекті дәлел ретінде белгілі академик, көрнекті әдебиеттанушы, фольклортанушы ғалым С. Қасқабасовтың: «Бүгінгі қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыт, ағым, стиль мәнерінде жазылған шығармаларда көрініп жүрген постмодерндік белгі есебіндегі адам мен хайуан арасындағы жақындықтың болуы, бір адамның екіге бөлінуі... сияқты көркем тәсілдер фольклорда ертеден бері мотив не сюжет түрінде қолданылып келген үрдіс екені аян. Олардың түп негізі – көне заманғы анимистік, тотемдік, магиялық, т.б. сондай нанымдар мен ежелгі фольклорлық жанрлар (миф, хикая, ...ертегі), яғни алғашқы қауымдағы мифологиялық сана мен кейінгі дәуірлердегі фольклорлық дәстүр. Мұндай сана мен дәстүр байырғы фольклорда ғана емес, бертінгі авторлық ауыз әдебиетінде де, жаңа жазба әдебиетте де көркемдік құралға, көркем тәсілге айналып, ескі мен жаңаны, шындық пен қиялды жымдастырып жіберген, сондықтан ол ажыратуға оңай тимейтін және көңілдің терең түкпірінде жатқан, кәдімгі санамен түсінуге қиын құбылыс» [1, 164-165-бб.], – деген ғылыми мәні терең тұжырымын тілге тиек етіп өткенді жөн санап отырмыз. Ғалым С. Қасқабасов қазақ анимистік прозасының тарихи тамыры фольклорлық мұралардан бастау алатынын және фольклор мен әдебиеттің генезистік, типологиялық, трансформациялық процесіне арнайы тоқталып өтеді.

Қазақ анималистік прозасының бастауын халық ауыз әдебиетінен: ертегі, аңыз, әпсана, эпостардан іздеген абзал. Мұнда жан-жануарлар шығарманың негізгі кейіпкерлеріне айналып, «адамдық қасиеттерге ие» өнеге мен тағылымды, ұжымдық бірлікті сақтаушы, насихаттап, жеткізуші қызметін атқарушы ретінде көрініс табады. Бұл кейіпкерлер жай ғана көркемдік шарт ретінде емес, тілде, поэтикалық қалыпта, әдеп-ғұрыпта, салт-дәстүрлерде кодталған дүниетанымдық жүйенің бір бөлігі болды. Мысалы, қазақ халық ертегілеріндегі батырлардың тұлпарлары олардың сенімді серігі болуымен қатар, мінез-құлық, түсіну, тіл қату тәрізді адамға тән қасиеттерге ие, түрлі шытырман оқиғаларға қатысушы «болмыс иесі» ретінде әрекет етеді. Бұл мәселе жайында әйгілі фольклортанушы ғалым С. Қасқабасовтың: «Әдебиет пен фольклордың байланысы – әлем мәдениетінің дамуындағы басты заңдылықтардың бірі. Жер жүзіндегі қай әдебиетті алсақ та, оның шығу тегі – фольклор екенін көреміз. Сондықтан әдебиеттегі фольклоризм барлық әдебиеттің тарихы мен теориясын зерттегенде де, жеке ақын-жазушылардың шығармаларын талдағанда да көрнекті орын алады» [1, 158-б.], – деген пікірі жоғарыда білдірген тұжырымымызға бірден-бір дәлел болмақ. Бұл фольклордан тамыр тартатын анималистік прозаның генезисін, эволюциялық даму процесін айқындайды. Аталған мәселе академик С. Қасқабасовтың ұлттық фольклортану саласының көкжиегін кеңейткен, ғылыми мәні жоғары еңбегінде де жүйелі түрде классификацияланады [2]. Қазақ әдебиетінде анималистік прозаның айрықша орын алатынын жоғарыда айтып өттік. Себебі ол ұлттың дүниетанымы, болмысы мен этноэкологиялық ой-пайымы, тәжірибесін ғана сипаттап қоймай, адам мен қоршаған орта, табиғат әлемі арасындағы үндестікті айқындайтын, бейнелейтін көшпелі өркениеттің аксиологиялық, моральдық-этикалық құндылық өлшемін насихаттайтын қызмет атқарады.

Бұл жанрдың атқаратын функциялық қызметі туралы өткен ғасырдың 1960-70-жылдарындағы қазақ анималистік повестерін зерделеген әдебиеттанушы ғалым Г. Алтаева: «Одной из художественных функций анималистических персонажей является их способность рассматривать естественность человеческой жизни и ее с вечными ценностями через «неиспорченную, чистую» точку зрения животного» [3, 13-б.], – деп аталған бағыттағы прозаның мәселелері туралы тұшымды пікір білдіреді. Қазақ жазба әдебиетіндегі анималистік прозаның қалыптасу, даму тенденциялары XIX ғасырдың екінші жартысы мен

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

XX ғасыр басындағы әдебиеттің жанрлық жаңару үрдісімен байланысты болды. Ауызша дәстүрден жазба авторлық әдебиетке өту барысы поэтиканың трансформациялануымен қатар жүрді. Әдеби туындылардағы жануар-кейіпкерлер күрделі психологиялық сюжеттің арқауына айналып, өздерінің символдық функцияларын сақтап қалды.

Әдебиет зерттеуші ғалым Ж. Жарылғапов ауыз әдебиетінен бастау алған анималистік прозаның уақыт өте келе трансформациялану процесі туралы: «Қазақ прозасындағы неомифологизм үрдісінде айрықша бөліп айтуға тұратын тәсілдердің бірі – мифтік құбылушылық. Адамзаттың балаң санасы тудырған архаикалық мифтердегі адамның басқа заттардың кейпіне ене алуы турасындағы сенімдері кейінгі жылдар прозасында жаңа стилизацияға түсті. Адам мен табиғат, адам мен жануарларды тұтастандыра қарайтын сарынның жаңа уақыт өңдеуіне, интеллектуалдық сүзгіге түсуі қазақ әдебиетінде анималистік прозаның өрістеуіне де мұрындық болды» [4, 102-б.], – деп ғылыми тұжырым жасайды. Бұл процестің алғашқы сапында қазақ жазба әдебиетіндегі анималистік прозаны өзінің ағартушылық, педагогикалық, дидактикалық миссиясының қуатты құралы ретінде пайдаланған Ы. Алтынсарин тұрды. Қаламгердің поэтикалық және прозалық эксперименттерінде анималистік жанрда жазылған шығармаларының тағылымдық маңызы зор [5; 6].

Ұлттық жазба әдебиеттің негізін салушы, реформатор, ойшыл, хакім Абайдың да шығармашылық құдіретімен қазақ анималистік әдебиетіне қосқан үлесі мол. Оған дәлел ретінде ақынның адам мен жан-жануар, аң-құс, табиғат болмысын арқау еткен туындыларын (табиғат лирикасына арналған шығармалары, «Әзімнің әңгімесі» туындысы және т.б.) атай аламыз [7]. Адам мен табиғатты дуалистік контексте шығармаларына арқау еткен ойшылдың туындылары бүгінгі таңда қазақ әдебиеті ғана емес, әлем әдебиетінің озық үлгілерінің алтын қорынан орын алатын құндылық деп білеміз. Бүгінгі таңда қазақ анималистік прозасы уақыт пен кеңістіктің формациясына сай, түрленіп, даму үстінде.

Анималистік прозаның даму тенденциясы, әлеуеті, болашағы туралы жазушы, зерттеуші А. Кемелбаева: «Қазақ ауыз әдебиетінен бері хайуанаттар туралы анималистік проза дамып кеткен. Тегінде прозаның мүмкіндігі поэзиядан гөрі шексіз» [8], – деп пікір білдіреді. Кеңестік дәуірдегі қазақ анималистік прозасы тақырыптық-идеялық тұрғыдан жаңа сатыға көтерілді. Бұл кезеңдегі қазақ сөз өнерінің көрнекті өкілдері адамның қоршаған ортамен өзара сабақтастығын жоғары гуманистік дәрежеде насихаттап, аталған бағыттағы туындыларына арқау етті.

Суреткер М. Әуезов биік белеске көтерген анималистік проза әрі қарай салаланып, жалғасын тауып, өрістей түсті. Бұл процесс жайында зерттеуші А. Нүсіпәліқызы: «М. Әуезовтің «Көксерегінен» бастау алған анималистік-зооморфтық шығармашылық үрдіс қазіргі күнде де өз жалғасын тауып келеді. Зоомифологияны орынды қолдана білген жазушылар М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, О. Бөкей, Т. Нұрмағанбетов, А. Алтай, Ж. Қорғасбек, т.б. әңгімелері ұлттық әдебиетіміздегі мифтік шығармашылықтың ілкі нышандарын танытатын туындылардың қатарында» [9, 36-б.], – деп, анималистік жанрдың даму үрдісін ғылыми тұрғыдан тұжырымдайды. Сонымен қатар өзінің зерттеу еңбегінде тәуелсіздік және одан кейінгі кезеңдерінде аталған жанрды шығармашылық тақырыптарына арқау еткен қазақ қаламгерлері (Р. Мұқанова, А. Кемелбаева, Д. Амантай, Д. Рамазан, А. Ысқақ, Л. Қоныс, Д. Бейсенбек, М. Омарова және тағы басқа қаламгерлер) мен олардың туындыларын тарихи-хронологиялық негізде атап өтеді.

Жаңа уақыттың талабынан туындаған әдебиетті зерделейтін әдебиеттану ғылымының да көкжиегі кеңейіп келеді. Жалпы, әдебиетке, әдебиеттану ғылымына (тек әдебиет және әдебиеттану ғылымы ғана емес, өзге де салалар) қазіргі жас ұрпақтың да жаңаша көзқарасы, ой-пікірі, тұжырымы қажет. Зерттеу мақаламыздың кіріспесінде қазақ анималистік прозасының генезисі, эволюциялық даму, тарихи-хронологиялық процесі мен тенденцияларын қарастырдық.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу мақала ұлттық анималистік прозасының тарихи қалыптасуы мен дамуын, сондай-ақ оны ғылыми тұрғыдан зерттеу дәстүрлерін зерделеуге бағытталған. Зерттеу жұмысында А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Б. Кенжебаев, С. Қасқабасов, Р. Нұрғалиев, Ш. Ыбыраев, Б. Майтанов, Т. Есембеков, Г. Пірәлі, Ж. Аймұхамбет, С. Әліәкбар, А. Тойшан, Ж. Жарылғапов, Г. Алтаева, Г. Балтабаева, С. Сыздықов, Ө. Иманғали, Н. Галеева, Қ. Оразқұлова, Ж. Байтелиева, А. Раева, Ж. Жетесова, Т. Нұрбеков және тағы басқа қазақ анималистік прозасын зерделеген ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері, мақалалары, тұжырымдары басшылыққа алынды. Бұл деректер жанрдың тарихи-хронологиялық эволюциясын, көркемдік ерекшеліктерін және ұлттық прозаның аксиологиялық мәнін талдауға ғылыми негіз болды.

Зерттеу барысында қазақ анималистік прозасының даму кезеңдері мен дәстүрлер арасындағы байланыстар сараланды. Тарихи-генетикалық талдау жанрдың құрылымдық ерекшеліктері мен тарихи қалыптасуын анықтауға бағытталды, ал салыстырмалы әдіс әртүрлі кезеңде жазылған шығармалардың стильдік және мазмұндық айырмашылықтарын зерттеуге мүмкіндік берді. Герменевтикалық және интерпретациялық тәсілдер мәтіндердің семантикасы мен мәдени контекстін ашуға, авторлық идеяны ғылыми тұрғыда түсіндіруге қолданылды. Осы әдістердің үйлесімді қолданылуы қазақ ұлттық анималистік прозасын тек мәтіндік немесе құрылымдық деңгейде емес, сонымен қатар тарихи, мәдени, психологиялық және аксиологиялық тұрғыда кешенді ғылыми зерттеуге мүмкіндік береді.

Қазақ анималистік прозасын зерттеу мәселесінде ғылыми, әдеби, философиялық, теориялық, әлеуметтік, мәдени, аксиологиялық тұжырымдарға сүйендік. Зерттеу тақырыбына арқау болған материалдарға сұрыптау, сараптау, жинақтау, сипаттау, талдау, қорытындылау жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу әдістері мен материалдары қазақ анималистік прозасын тек мәтін мен құрылым деңгейінде ғана емес, адамның психикасы, эстетикалық сезімі және құндылықтық сана арқылы көрінетін күрделі әдеби құбылыс ретінде зерделеуге мүмкіндік береді.

Талдау мен нәтижелер

Адамзат баласының сан ғасырлық дүниетанымы, наным-сенімі, әдет-ғұрпы, уақыт пен кеңістік категориясы бойынша жинақтаған өмірлік тәжірибесі оның мәдениеті, әдебиеті, тілі, тарихы, өнерінде көрініс табатыны заңдылық. «Халық дүниетанымы... оның өмірлік тәжірибесін, тарихи жадын бейнелейтін мәдени мұра» [10, 249-б.].

Адамзат санасының «сәбилік кезеңіндегі» нанымындағы тотемдік сенім жүйесі жоғарыда айтылған өнер категориялары арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, мазмұндық, тақырыптық, формалық трансформацияларға ұшырап, өзгеше сипатта бейнеленетіні белгілі. Сол сияқты анимализм ұғымы да ұлттық өнердің барлық саласында, атап айтқанда, сөз, бейнелеу, кескіндеме, сәулет, музыка, би және тағы басқа өнер түрлерінде көрініс беретін құбылыс. Ол құбылыс жаңарған, өзгерген уақыт талабына сай түрленіп, жаңғырып жоғарыда атап өткен өнер түрлеріне жаңаша сипатта арқау болып, ғылыми тұрғыдан да заман ағымына сай зерделетіні ақиқат. Мақаламызда сөз етіп отырған анималистік проза және оның зерттелу процесі мен принциптері де осы мәселелерге жауап іздеуге бағытталған.

Қазақ анималистік прозасын зерттеудің тек әдебиеттанулық қана емес, мәдениеттанулық тұрғыдан да маңызы бар. Ол дәстүрлі дүниетаным элементтерін қайта жаңғыртуға, модернизация жағдайында образдар мен сюжеттердің трнасформациялануын анықтауға және қаламгерлердің аталған жанрдың дамуына қосқан үлестерін, сондай-ақ әдебиеттану аясында зерттелу мәселелерін айқындауға мүмкіндік береді. Қазақ анималистік прозасын орыс, түрік, еуропалық әдебиеттердегі өзара ұқсас құбылыстармен генезистік, типологиялық, тақырыптық, тарихи-хронологиялық тұрғыдан салыстырмалы түрде талдау, зерделеу мәселелері бүгінгі таңда ғылыми тұрғыдан қызығушылық тудыруда. Себебі қазіргі

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

жаһандану және экологиялық сын-қатерге толы ахуал жағдайында анималистік прозаның маңызы өте өзекті болуда.

Қазақ әдебиетінде анималистік прозаның жаңа формалары пайда болды. Бұл аталмыш жанрдың өзектілігі мен өміршеңдігін көрсететін құбылыс. Қазақ анималистік прозасы дәстүр мен жаңашылдық, экологиялық, этнографиялық шынайылық пен символдық терең мән тоғысқан әдеби процестің күрделі әрі көп өлшемді қабатын құрайтын құндылыққа айналуда. Оны ғылыми тұрғыдан зерттеу барысында тарихи-әдеби, мәдени, құрылымдық-семиотикалық әдістерді біріктіретін кешенді жүйе қажет. Сол себепті зерттеу мақаламызда қазақ анималистік прозасының эволюциялық даму процесін, тенденциясы мен принциптерін дүниетанымдық, тарихи, мәдени аспектіде зерделеп, оның жанрлық, тақырыптық табиғатын, поэтикалық ерекшелігін анықтап, ұлттық және әлем әдебиеті контекстіндегі орнын айшықтауды көздедік.

Әдебиеттанулық талдау контекстінде анималистика – белгілі бір құндылықтық-мағыналық мәнге ие конструкцияларды білдіретін, баяндау объектілері мен субъектілері жан-жануар, аң-құстарды арқау ететін туындылардың жиынтығы. Біз бұл тұжырымымыз арқылы адам мен табиғаттың өзара сабақтастығын көркемдік тұрғыдан модельдеу мәселесі туралы сөз қозғап отырмыз. Әлемдік ғылымда бұл бағыт әдебиеттегі экосын [11, 354-б.], нарратология, антропология (көркем антропология) туралы еңбектерде көрініс табады. Қазақ анималистік прозасы поэтикалық тұрғыдан алғанда, жан-жануарларды, аң-құстарды антроморфизациялауда (адамға тән болмыс, қасиеттерді жан-жануарларға, аң-құстарға телу), мифопоэтикалық архетиптерді қолданудан, адам мен табиғаттың байланысын, үндестігін сипаттайтын параллель сюжеттік желілер құруда және реалистік шынайылық пен этнографиялық нақтылықты метафоралық қанықтықпен үйлестіре білуде көрініс табады. Қазіргі зерттеулерге анималистік прозаны ғылыми салааларық байланыста және пәнаралық талдау призмасы контексті арқылы зерттеу қажеттілігі тән. Әдебиеттанулық әдіснама мәтіннің жанрлық-стильдік ерекшелігі мен құрылымдық үлгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Мәдени көзқарас оларды әлемнің ұлттық бейнесінің тасымалдаушылары ретінде; этнографиялық көзқарас жан-жануарлар жайындағы қалыптасқан ұғымды әлеуметтік-мәдени контексті қайта құрылымдауға; ал экологиялық көзқарас адамзат пен табиғат әлемі арасындағы қарым-қатынасты жаһандық диалог аясында анималистік бейнелерді түсінуге жол ашады. Қазақ анималистік прозасында жан-жануарлар бейнесі мен мәтін арқылы берілетін аксиологиялық жүйесі арасында тұрақты корреляция бар екенін атап өткен жөн. Аталған корреляция конфликт құрылымында, кеңістік символизмінде және баяндау перспективасын таңдау барысында аңғарылады.

Зерттеу мақалада қазақ анималистік прозасының жанрлық әртүрлілігін, фольклорлық қайнарын, дидактикалық, аксиологиялық, экологиялық аспектілерін әдебиеттану (С. Қасқабасов, Г. Алтаева, Ж. Жарылғапов, Г. Балтабаева, С. Сыздықов, Ө. Иманғали, Н. Галеева және т.б.), тіл білімі (Ж. Байтелиева, А. Раева, Ж. Жетесова, Ж. Исаева, Т. Нұрбеков, т.б.), бейнелеу өнері (Қ. Оразқұлова) және тағы басқа салалар контекстінде зерделеген отандық зерттеушілердің еңбектеріне алғаш рет жүйелі талдау жасалды. Қазақ дүниетанымындағы анималистік ұғымдардың классификациясы, олардың көркемдік қызметінің ұлттық-спецификалық ерекшеліктерін айқындауға тырыстық. Жұмысымызға жоғарыда аты-жөндері аталған ғалымдар мен зерттеушілердің ғылыми еңбектері, мақалалары, тұжырымдары арқау болды. Академик С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» атты монографиясында фольклорлық мұраларды жанрлық, тақырыптық тұрғыдан классификациялаумен қатар, прозалық анималистік ертегілердің де ғылыми сипаттамасын терең пайыммен зерделейді [2].

XX ғасырдың алғашқы екі онжылдығындағы М. Әуезов бастаған қазақ қаламгерлері шығармаларында жан-жануарлар эмоциялық-экспрессивті мінез-құлықтың тасымалдаушысы, кейіпкер мен қоршаған орта арасында делдал ретінде әрекет ететін

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

«болмыс иесі» деңгейіне көтерілді. Классик қаламгер М. Әуезовтің «Көксерек» туындысында қасқыр бейнесі тек зоологиялық сипатта емес, табиғи инстинкт пен биологиялық болмыстың көркем моделі ретінде сипатталады. Мысалы, екі жыртқыштың қозыны жеген сәттегі: «...Сырт-сырт етіп жас сүйек сынды», «Қапаш-құпаш қорқ-қорқ етіп қомағай қанды ауыздар асайды» деген сипаттамалар жыртқыштық әрекетті натуралистік дәлдікпен, нақтылықпен береді [12, 10-б.]. Мұнда автор жыртқыштың әрекетін табиғи заңдылық ретінде суреттейді. Адам баласы тағының, жыртқыштың генетикалық жаратылысын өзгерте алмайды деген тұжырымын аңғарамыз. Қасқыр апаны маңындағы көріністе: «Жота жүні үрпиіп, үдірейіп тұрып алады», «...Тісі батып, қинап бара жатса, дыбыссыз ғана езуін ыржитады. Кәпір, қырыс тағы емес пе?! ...жасымайды» деген детальдар қасқыр психологиясын инстинктіге негізделген тіршілік иесі ретінде көрсетеді [12, 12-б.]. Көксеректің «адалдық», «ұрлық» сияқты ұғымдарды қабылдай алмауы оның әлеуметтік емес, генетикалық түйсікпен әрекет ететінін айғақтайды. Мәселен, «...Ұры. Асырасаң да мал болмайды. Тұқымы жау емес пе?!» [12, 12-б.] деген пікірлерден жоғарыда тілге тиек еткен тұжырымды анық аңғарамыз. Қанша қолға үйретуге тырысты дегеннің өзінде, ол қоршаған ортаға толық бейімделмейді. Бұл табиғи кодтың әлеуметтік нормадан басым түсетінін көрсетеді. Автор өз туындысында қасқыр бейнесін сипаттауда антропоморфизмге бой алдырмай, зооморфтық, биологиялық, жыртқышқа тән түйсіктік контексте шындық аясында бейнелейді. Бұл анималистік прозаның негізгі принципі: жануар табиғатын өз болмысында сақтау екеніне дәлел деп білеміз. М. Әуезовтің бұл шығармашылық шеберлігі «Көксеректі» қазақ анималистік прозасының классикалық үлгісі ретінде танытады.

XX ғасырдың 1960-70-жылдарындағы қазақ анималистік прозасының генезисі, образдылық, баяндалу формасы мәселелерін зерделеген ғалым Г. Алтаеваның ғылыми жұмысы ұлттық әдебиеттануға қосылған маңызды еңбек деп бағалаймыз [3]. Аталған еңбекте сөз зергерлері М. Мағауиннің «Тазының өлімі», «Сұркөжек аттың соңғы шабысы», Ә. Кекілбаевтың «Бәйгеторы» повестері, С. Санбаевтың «Ақ аруана» туындысы, О. Бөкейдің «Бота», «Кербұғы», «Айпара ана» шығармалары, М. Отыншиевтың «Тас қасқыр» прозалық туындыларының анималистік сипатын ғылыми айналымға енгізіп, қазақ әдебиеттану саласындағы анималистік прозаның зерттелу мәселелеріне арналған өзекті жұмыстардың бірі болды.

Ғалым Г. Алтаева: «Анализ особенностей построения казахской анималистической прозы позволяет говорить о некоторых устойчивых повторяющихся признаках а произведениях анализируемого периода: дискретная (прерывистая) композиция, прием ретроспекции, монтажное начало, предисловные рассказы, вставные новеллы, повторы. Общность признаков обусловлена общностью тематики и проблематики казахской анималистической прозы» [13, 530-б.], – деп, зерттеу нысанына арқау болған қазақ анималистік прозасы жанрында қалам тербеген сөз зергерлері мен олардың туындыларының құрылымы, композициясы, сюжеті, тақырыбы сынды теориялық және тағылымдық, аксиологиялық мәселелерін ғылыми негізде тұжырымдайды.

Әдебиеттанушы Г. Алтаева өзінің зерттеу жұмысында XX ғасырдың 60-70-жылдарында әдеби процестегі санаулы қаламгерлер мен олардың анималистік проза жанрында жазылған шығармаларын зерделеген ғылыми еңбегі ұлттық әдебиеттану саласындағы аталған тақырыпты пайымдаған сүбелі еңбек екенін жоғарыда тілге тиек етіп өттік. Диалектика заңдылығы бойынша өмірдің, уақыттың бір орнында тұрмайтыны ақиқат. Уақыт өзгерісі қоғамдық өмірдің барлық саласына да өз жаңалығын алып келетіні белгілі. Сол сияқты қазақ анималистік прозасы, оны зерттеу мәселелері де жаңарған, жаңғырған уақыттың талабымен санасады. Аталған жанрдың дамуы, өрістеуі әрі оны ғылыми негізде зерделеу де тәуелсіздік, одан кейінгі кезеңдегі өзгерістер, сондай-ақ жаһандық талаптардан туындап отырған жаңаша көзқарас бойынша жалғасын табатыны заңдылық. Бүгінгі таңда анималистік прозаның зерттелуі жаңаша сипатта өз жалғасын табуда.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Ғалым Г. Балтабаеваның тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасын зерделеген еңбегінің бір тарауы шығармашылығына анималистік проза жанрын арқау еткен қазақ қаламгерлері туындыларын зерттеуге арналған [14]. Ғылыми мәні жоғары еңбекте сөз зергерлері А. Алтай («Кентавр», «Көкжендет»), А. Кемелбаеваның («Қоңыр қаз») прозалық туындыларының анималистік, мифопоэтикалық, антропологиялық сипатын, өзара сабақтастығын, теориялық, көркемдік табиғатын, идея, тақырып, жаңашылдық мәселелерін жаңа көзқарас тұрғысынан зерделейді.

Зерттеушілер С. Сыздықов, Ө. Иманғали өздерінің ғылыми жұмыстарында қазақ анималистік прозасының өкілдері, олардың шығармаларын жаңаша бағытта талдайды.

Әдебиеттанушы С. Сыздықов ғылыми мәні терең өз зерттеуінде ғалым, жазушы, этнограф А. Сейдімбековтің «Ақиық» атты прозалық еңбегіне, сондай-ақ «Аңшы өтірік айтпайды», «Тәтті тіршілік», «Олжа» әңгімелеріне баға беріп, қаламгердің аталған кітабы мен шығармаларындағы анималистік мәселелерді бүгінгі көзқарас тұрғысынан пайымдайды.

Тұжырымымыз дәйекті болуы үшін зерттеуші ғалым С. Сыздықовтың еңбегіне сүйенейік: «Әдеби бағыттардың бірі болып табылатын және жануарлардың бейнелері мен олардың тіршілік ету ортасын сипаттаумен ерекшеленетін анимализм сияқты ұғым бар. ...Қаламгердің дүниетанымының басқа жазушылардың дүниетанымынан бір ерекшелігі, адам мен табиғатты біртұтас бірлікте қарастыруында. ...Адам мен табиғаттың терең байланысын, бұзылмас бірлігін жазушы пантеистік сенім дәрежесіне дейін көтерген» [15, 54-б.]. Ғылыми мәні бар бұл пікір қазақ анималистік прозасының өзекті жанр әрі қай кезеңде де әдебиеттану ғылымының күн тәртібінен түспейтін, жаңаша бағытта зерделене беретін өзекті зерттеу тақырыбы екенін дәлелдейді.

Жас зерттеуші Ө. Иманғали аталған жанрдағы прозалық туындылардың өкілдері мен олардың шығармаларын әлем әдебиеті қаламгерлерінің әдеби еңбектерін тақырыптық-идеялық, мазмұндық тұтастық, көркемдік, поэтикалық, дәстүр және жаңашылдық контекстінде талдауы, қазіргі қазақ анималистік прозасының композициялық құрылымының күрделене түскенін, кейіпкерлердің градациялық дамуын сипаттау арқылы уақыт пен кеңістікті қамтыған жаңаша тұрпаттағы құрылымдық жүйенің қалыптасқанын зерделеуі бұл бағыттағы жаңа зерттеулердің бірі деп бағамдаймыз [16].

Ғылыми зерттеуде ежелгі Римнің әйгілі ақыны П. Овидийдің «Метаморфозалар» (құбылу) атты туындысының белгілі қазақ жазушысы Т. Нұрмағамбетұлының «Кене» атты прозалық шығармасына ықпалы және Ф. Кафканың «Құбылу» туындысымен өзара ұқсастығы; Ш. Мұртазаның «Алапар мен Динго» әңгімесі ағылшынның натуралист қаламгері Дж. Даррелдің «Менің отбасым және басқа жан-жануарлар» атты әңгімесімен; Н. Дәутайұлының «Айғыркісі» шығармасы А. Куприннің «Изумруд» деген әңгімесімен салыстыра талдауы қазақ анималистік прозасының әлем әдебиетінің аталған жанрдағы шығармаларымен өзара үндестігінің сарапануы зерттеуші Ө. Иманғалидің ғылыми жұмысының өзектілігі мен жаңалығының бірі деп тұжырымдаймыз. Сонымен қатар А. Нүсіпәліқызының да анималистік прозаның мәселелерін жаңаша көзқарас тұрғысынан зерделеген еңбегінің де маңызын атап өткен жөн [17].

Қазақ анималистік прозасын тіл білімі заңдылықтары, лингвистикалық принциптер негізінде зерттеу нысанына айналдырған тілші ғалымдар мен олардың еңбектеріне де шолу жасап өткеніміз абзал. Аталмыш жанрда қалам тербеген жазушылар мен олардың әдеби туындыларын лингвистикалық тұрғыдан пайымдаған зерттеу еңбектері ұлттық ғылымымызға қосылған, оның көкжиегін кеңейткен ғылыми жұмыстар деп білеміз. Пікіріміз дәлелді болуы үшін Ж. Байтелиева, А. Раева, Ж. Жетесова, Ж. Исаева, Т. Нұрбеков және өзге де зерттеушілер қазақ дүниетанымы, философиясы, әдебиетіндегі анималистік ұғымдарды тіл білімі заңдылықтары тұрғысынан (жылқы түлігіне қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени сипаты; қазақ және түрік тілдері бойынша зоофразеологизмдердің ұқсастықтары мен ерекшелігі мәселелері; қазақ және ағылшын ертегілеріндегі анималистік лексиканың

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

лингвомәдени, когнитивті аспектілерін салыстырмалы тұрғыдан кешенді түрде талдап, саралауға арналған; қазақ тіліндегі зоонимдік атаулардың этнолингвистикалық қырлары; қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканың лингвомәдени ерекшеліктерін) ғылыми контексте пайымдаған зерттеулерін атап өткенді жөн санаймыз. Қазақ дүниетанымындағы анималистік құбылыстардың бейнелеу, қолданбалы-сәндік өнеріндегі көрінісін ғылыми тұрғыдан зерттеген өнертанушы ғалым Қ. Оразқұлованың монографиясы да ұлттық ғылым саласының деңгейін көтеруге қызмет ететін, үлес қосатын еңбектердің бірі [18]. Зерттеу еңбекте б.з.д. ежелгі дәуір көшпенділерінің (сақ, массагет) бейнелеу өнерінен тамыр тартатын анималистік ұғымдар, олардың символдық мәні, дүниетанымда алатын орны, қазіргі кезеңдегі қазақ мәдениеті мен менталитетіндегі интерпретациясы сияқты мәселелер сараланған.

Ұлттық болмысымыздың бедерін айшықтайтын анималистік ұғымдардың, көріністердің, туындылардың қазақ әдебиеттану, тіл білімі, бейнелеу, кескіндеме, сәулет және тағы басқа салаларда бүгінгі таңда жаңаша бағытта ғылыми негізде зерделенуі әлі де өзекті тақырыптардың бірі саналады. Мақаламыздың талқылау бөлімінде анималистік құбылыстарды тарихи-хронологиялық, мәдени, өнер, аксиологиялық, дидактикалық, философиялық, әдеби-тілдік тұрғыдан жүйелі, бүтін бір контексте пайымдауға тырыстық.

Бұл тақырыпты алдағы уақытта көлемді ғылыми жұмыстарымызға әлі де арқау ететініміз анық. Себебі қазақ анималистикалық прозасы іргелі зерттеуді қажет ететін, бүгінгі әдебиеттану ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі деп тұжырымдаймыз.

Қазақ анималистік прозасының туу, қалыптасу, даму процесінің зерттелу тарихын бір шағын мақалаға арқау ету оңай дүние емес. Оған мақаламыздың көлемі көтермейтіні себеп. Дегенмен анималистік мәселелердің, ұғымдардың, құбылыстардың ұлттық әдебиетімізде, мәдениетімізде, тілімізде, бейнелеу өнерінде және тағы басқа салаларында көрініс табуын, аталған проблемаларды тура және жанама бағытта өздерінің зерттеу нысанына айналдырған санаулы, негізгі зерттеушілер мен олардың жұмыстарын ғылыми негізде тұжырымдауға, сараптап, салыстырып талдауға, бағасын беруге, әдебиеттану, лингвистикалық, өнертану бағытында зерделенген еңбектерді бүтін бір контексте пайымдауға тырыстық.

Аға буын өкілдерінен бері қарай жалғасып келе жатқан шығармашылық дәстүр әрі қарай өз сабақтастығын табатыны заңдылық. Қазақ анималистік прозасы – заман ағымына сай, жаңарып, жаңғырып, даму процесін өткеріп отыратын құбылыс. Әр кезеңнің қаламгерлері бұл тақырыпқа жаңаша қырынан келіп, өз үнін білдіріп, үлестерін қосатыны ақиқат. Дәуірдің жаңаруы аталған саланың өкілдеріне, сондай-ақ зерттеуші ғалымдарға да жаңа міндеттерді жүктейтіні анық.

Зерттеу барысында қазақ дүниетанымындағы анималистік ұғымдарды ғылыми негізде зерделеген зерттеушілердің еңбектері, мақалалары, тұжырымдары басшылыққа алынып, олардың зерттеу әдістері, әдіснамалары, принциптері сараланды. Сонымен қатар ол еңбектердің жаңалықтары, жетістіктері, кемшін тұстары да мақаламызда тілге тиек етілді. Анималистік құбылыстардың өнер салаларында (сөз өнері: әдебиет, тіл; бейнелеу, кескіндеме, сәулет, би, саз) көрініс табуын ғылыми, тарихи-хронологиялық тұрғыдан пайымдаған зерттеушілер мен олардың еңбектеріне талдау жұмыстары жүргізіліп, отандық ғылымдағы маңызы және алатын орны айқындалды.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ дүниетанымындағы анималистік ұғымдарды, құбылыстарды түрлі ғылыми контексте зерделеген ғалымдар, зерттеушілердің еңбектерін саралап, талдау жүргізе, классификациялай отырып төмендегідей тұжырымдар ұсынылды:

– қазақ әдебиетіндегі (проза) анималистік жанр өкілдері және олардың туындыларының ұлттық әдебиеттану саласында ғылыми айналымға енуінің тарихи-хронологиялық жүйесі талданды;

– анималистік ұғымдардың тіл білімі, бейнелеу, саз, би өнеріндегі көріністерінің зерттеу нысанына айналуы тұжырымдалды;

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

– қазақ анималистік прозасы орыс, әлем әдебиеті өкілдері туындыларымен салыстырыла айтылды;

– зерттеу нәтижелері қазақ анималистік прозасының тек көркемдік жанр ғана емес, адам мен табиғат, жан-жануарлар арасындағы құндылықтар жүйесінің құрамдас бөлігі екенін көрсетті.

Зерттеулер мен нәтижелер аталмыш жанрдың қазіргі рухани, мәдени трансформациялар контекстінде өзекті екенін көрсетеді. Бұл өзара қарым-қатынас, үйлесімділікке құрылған үштаған: «адам-табиғат-жан-жануар» тәрізді негізгі құндылықтардың айрықша моделін құрайды. Қазақ анималистік ұғымының орыс, Еуропа, Батыс әдебиетіндегі «өмір үшін күрес және тіршілік ету» қағидасынан айырмашылығы – гуманистік, моральдық-этикалық, экологиялық жауапкершілікті жоғары қоя білуінде. Осы себепті зерттеу барысында алынған нәтижелер ұлт әдебиетінің ерекшеліктері мен әдебиеттану ғылымының жетістіктерін ғана емес, ұлттық болмыс, руханият, мәдениет, құндылық тәрізді құбылыстардың өзара әрекеттесуінің әмбебап заңдылығын ұғына білудің рухани, дидактикалық, аксиологиялық құралы деп білеміз. Қазақ анималистік прозасы тек көркемдік құрал, құбылыс қана емес, этномәдени кодтарды өзара біріктіретін құндылық құбылысы деп тұжырымдаймыз.

Ұлттық анималистік мәселелер уақыт пен кеңістік контексінде жаңа бағытта, заман талаптарынан тауындап отырған жаңаша әдіс, әдіснама негізінде көптеген ғылым салаларының зерттеу нысанына арқау болатыны ақиқат. Әр уақыт, кезең, дәуірдің ұрпағы аталған бағытта өз пікірлерін білдіріп, тұжырымдарын ұсынатыны заңдылық.

Зерттеу аясында тұжырымдалған нәтижелерді қазақ әдебиеті, теориясы, сыны, қазіргі қазақ әдебиеті, XXI ғасыр әдебиеті сынды пәндерді, сонымен қатар қоғамдық ғылымдар салаларында, этнопедагогика, мәдениеттану, философия, экология, т.б. курстарды оқыту, оқу-әдістемелік кешен материалдарын әзірлеу барысында, білім алушылар, магистранттар мен докоранттардың ғылыми зерттеу жұмыстарында пайдаланудағы практикалық маңызын атап көрсеткіміз келеді.

Қорытынды

Қазақ анималистік прозасын зерттеу мәселелері оның көркемдік-эстетикалық аспектілерін ғана емес, ұлт болмысын, этномәдени, аксиологиялық, философиялық өлшемдерін де көрсететін күрделі сипатын да айқындайды. Оның поэтикасы табиғат, адамзат, жануарлар арасындағы байланысты реалистік тұрғыдан бейнелеу элементтерін дүниетанымымызбен бүтін бір бірлікте сабақтастырады. Бұл синтез қазақ анималистік прозасын әлем әдебиеті мен әдебиеттану саласы контексіндегі ерекше құбылысқа айналдырды.

Әдебиеттану тұрғысынан алғанда, қазақ анималистік прозасы өзара ғылыми салааралық, пәнаралық байланысты қажет етеді. Оны фольклортану, мәдениеттану, философия, этнография, мәдениеттану контексті аясынан тыс зерделеу мүмкін емес. Қазіргі кезеңдегі тенденциялар әдебиеттің бұл жанры экологиялық сана-сезімді қалыптастырып, гуманистік ізгі қасиеттерді дамытып, өмірдегі құндылықтарды аксиологиялық тұрғыдан қайта саралауға ықпал ететін фактор екенін көрсетеді.

Қазақ анималистік прозасын ғылыми тұрғыдан зерделеген ғалымдар, зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, аталған жанрдың тек көркемдік құбылыс қана емес, мәдени код, тарихи жады, идеялық көзқарастарды жеткізуші, тасымалдаушы ретінде функциялық қызмет атқаратыны тұжырымдалды.

Зерттеу барысында төмендегідей теориялық қорытындыларға қол жеткізілді:

– қазақ анималистік прозасы жанрлық тұрғыдан орныққан, өзіндік поэтикалық жүйесі бар әдеби құбылыс екені зерделенді;

– аталған бағыттың мәдени код кешені, онда жан-жануарлар, аң-құстар архетиптік мағыналарды, тарихи жадыны тасымалдаушы ретінде қызмет атқаратыны сараланды;

– анималистік проза төл әдебиеттің бір бөлшегін құрайтын құбылыс қана емес, жалпыадамзаттық құндылықтық маңызы бар мәдени болмыстың теориялық моделі екені тұжырымдалды.

Қорытындылай келе, қазақ анималистік прозасының қазіргі қоғам алдында тұрған мәдени, тарихи, экологиялық, аксиологиялық мәселелерді тереңірек түсінуге бағыт беретін дидактикалық құрал ретіндегі маңызы және адамның табиғат әлеміндегі рөлі мен орны пайымдалды. Ұлттық әдебиетіміздегі анималистік дәстүрді зерделеу әдебиеттану ғылымының көкжиегін кеңейтетін құбылыстардың бірі деп түйіндейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасқабасов С. Алтын жылға. – Алматы: Жібек жолы, 2013. – 520 б.
2. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
3. Алтаева Г. Казахская анималистическая повесть 1960-70-х годов (генезис, образность, повествовательные формы): автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2004. – 30 с.
4. Жарылғапов Ж., Такиров С., Жакулаев Ә. Қазақ прозасы: модернизм және постмодернизм. – Қарағанды: «Арко» ЖШС, 2015. – 290 б.
5. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. – Алматы: Білім, 2003. – 111 б.
6. Алтынсарин Ы. Кел, балалар оқылық. – Алматы: Атамұра, 2006. – 162 б.
7. Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге... – Алматы: Атамұра, 2020. – 288 б.
8. Кемелбаева А. Жазушы ізгіліктің иесі болуы тиіс. [Электронды ресурс]. – URL: https://abai.kz/post/13342.20.04.2012 (қаралған күні: 13.08.2025)
9. Нүсіпәліқызы А. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі мифтің көркемдік қызметі (2000-2022 жылдар): Философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2023. – 142 б.
10. Мужигова Г.М., Сейсенбиева Э.С., Ергубекова Ж.С. Кенже ұл мотиві: түркі халықтары фольклорындағы мұрагерлік феномен // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – № 4 (138). – Б. 247–257. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.289
11. Ривкин Д., Райан М. Әдебиет теориясы: Антология. 4-том. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 452 б.
12. Әуезов М. Көксерек. – Алматы: Балауса, 2006. – 512 б.
13. Алтаева Г. Дискретная композиция казахской анималистической повести 1960-70-х годов // European Researcher. – 2014. – Vol. (70), No 3-1. https://doi.org/10.13187/issn.2219-8229
14. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2012. – 273 б.
15. Сыздыков С. А. Сейдімбек прозасындағы ұлттық-этнографиялық құндылықтардың көркемдік қызметі: Философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2023. – 143 б.
16. Иманғали Ө. Қазіргі қазақ әңгімелерінің көркемдік әлемі (1991-2021 жж.): Философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2024. – 121 б.
17. Нүсіпәліқызы А. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі мифтің көркемдік қызметі (2000-2022 жылдар): Философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2023. – 142 б.
18. Оразқұлова Қ. Қазақ суретшілері шығармашылығындағы архетиптік образ бен ұжымдық бейсана: мәдени-философиялық талдау. – Алматы: «Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 384 б.

REFERENCES

1. Qasqabasov S. Altyn zhylga [Golden channel]. – Almaty: Zhibek zholy, 2013. – 520 b. [in Kazakh]
2. Qasqabasov S. Qazaqtyn halyq prozasy [Kazakh folk prose]. – Almaty: Gylym, 1984. – 272 b. [in Kazakh]
3. Altaeva G. Kazahskaia animalisticheskaia povest 1960-70-h godov (genezis, obraznost, povestvovatelnye formy): avtoref. ... kand. filol. nauk [Kazakh animalistic novel of the 1960s and 70s (genesis, imagery, narrative forms): abstract]. – Almaty, 2004. – 30 s. [in Russian]
4. Zharylgapov Zh., Takirov S., Zhakulaev A. Qazaq prozasy: modernizm zhane postmodernizm [Kazakh prose: modernism and postmodernism]. – Qaragandy: «Arko» ZhShS, 2015. – 290 b. [in Kazakh]
5. Altynsarin Y. Qazaq hrestomatiasy [Kazakh chrestomathy]. – Almaty: Bilim, 2003. – 111 b. [in Kazakh]

6. Altynsarin Y. Kel, balalar oqylyq [Come, Children, Let's Read]. – Almaty: Atamura, 2006. – 162 b. [in Kazakh]
7. Abai. Sen de bir kirpish duniege... [You Too Are a Brick in the World's Foundation...]. – Almaty: Atamura, 2020. – 288 b. [in Kazakh]
8. Kemelbaeva A. Zhazushy izgiliktin iesi boluy tiis [The writer must be the owner of virtue]. [Electronic resource]. URL: https://abai.kz/post/13342.20.04.2012 (date of access 13.08.2025) [in Kazakh]
9. Nusipaliqyzy A. Qazirgi qazaq angimelerindegi miftin korkemdik qyzmeti (2000-2022 zhyldar): Filosofia doktory (PhD) ... dis. [Artistic activity of myth in modern Kazakh stories (2000-2022): dis.]. – Almaty, 2023. – 142 b. [in Kazakh]
10. Muzhigova G.M., Seisenbieva E.S., Ergubekova Zh.S. Kenzhe ul motivi: turki halyqtary folkloryndagy murageriik fenomen [The motive of the youngest son: the phenomenon of inheritance in the folklore of the Turkic peoples] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №4 (138). – B. 247–257. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.289 [in Kazakh]
11. Rivkin D., Raian M. Adebiet teoriasy: Antologia. 4-tom [Literary Theory: An Anthology. Volume 4]. – Almaty: «Ulttyq audarma biurosy» qogamdyq qory, 2019. – 452 b. [in Kazakh]
12. Auezov M. Kokserek [Kokserek]. – Almaty: Balausa, 2006. – 512 b. [in Kazakh]
13. Altaeva G. Diskretnaia kompozicia kazahskoi animalisticheskoi povesti 1960-70-h godov [A discrete composition of the Kazakh animalistic novel of the 1960s and 70s] // European Researcher. – 2014. – Vol. (70), No 3-1. https://doi.org/10.13187/issn.2219-8229 [in Russian]
14. Baltabaeva G. Tauelsizdik kezenindegi qazaq prozasy [Kazakh prose in the period of independence]. – Almaty: QazMemQyzPU, 2012. – 273 b. [in Kazakh]
15. Syzdykov S. A. Seidimbek prozasyndagy ulttyq-etnografialyq qundylyqtardyn korkemdik qyzmeti: Filosofia doktory (PhD) ... dis. [Artistic activity of national and ethnographic values in the prose of A. Seidimbek: dis.]. – Almaty, 2023. – 143 b. [in Kazakh]
16. Imangali O. Qazirgi qazaq angimelerinin korkemdik alemi (1991-2021 jj.): Filosofia doktory (PhD) ... dis. [Artistic activity of myth in modern Kazakh stories (2000-2022)]. – Almaty, 2024. – 121 b. [in Kazakh]
17. Nusipaliqyzy A. Qazirgi qazaq angimelerindegi miftin korkemdik qyzmeti (2000-2022 jyldar): Filosofia doktory (PhD) ... dis. [Artistic activity of myth in modern Kazakh stories (2000-2022)]. – Almaty, 2023. – 142 b. [in Kazakh]
18. Orazqulova Q. Qazaq suretshileri shygarmashylygyndagy arhetiptik obraz ben uzhymdyq beisana: madeni-filosofialyq taldau [Archetypal image and collective identity in the work of Kazakh artists: cultural and philosophical analysis]. – Almaty: «Karatau KB» ZhShS, «Dastur», 2014. – 384 b. [in Kazakh]

Study of Kazakh Animalistic Prose

Abstract. This article examines the study of Kazakh animalistic prose. The aim of the study is to determine the historical development of Kazakh animalistic prose, the history of its scholarly investigation, its distinctive features, and its place within national literary criticism. It must be acknowledged that works addressing the research history of animalistic prose – whose historical roots lie in Kazakh oral folk literature – are remarkably scarce in Kazakh literary scholarship. Taking these circumstances into account, the need to conduct a research study on this subject defines the purpose of the present article. In accordance with this aim, the following objectives were established: first, to analyse the problems of the formation and scholarly study of Kazakh animalistic prose. Second, to examine the artistic, and axiological functions of folkloric-totemic motifs. And third, to articulate the results of the study from theoretical, academic perspectives.

The scholarly novelty of the article lies in its comprehensive treatment of the interrelationship and continuity of mystical, folkloric, and totemic motifs in animalistic prose within the context of national literary studies. The article analyses the evolution of the Kazakh animalistic prose genre, the historical transformation of its motifs, and its place within the national worldview and culture. The research findings reveal the artistic, theoretical, educational, didactic, and axiological functions of animalistic prose and provide a scholarly framework for its social and cultural roles. The findings and scholarly conclusions of the article may be applied in courses and seminars across the social sciences, as well as in research in literary studies, cultural studies, folklore, philosophy, pedagogy, ethnography, and related fields. The article is

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

oriented towards the study of Kazakh animalistic prose from a modern scholarly perspective and offers a framework for analysing and understanding questions of ecological consciousness, ethnocultural code, and axiological systems.

Keywords: folklore, motif, animalistic prose, national worldview, axiological system.

Исследование казахской анималистической прозы

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы изучения казахской анималистической прозы. Цель исследования – определить историческое развитие казахской анималистической прозы, история её изучения, особенности и место в национальном литературоведении. Следует отметить, что в казахском литературоведении крайне мало исследований, посвящённых истории изучения анималистической прозы, истоки которой восходят к казахскому устному народному творчеству. С учётом этих обстоятельств написание исследовательской работы по данной теме и определяет цель настоящей статьи. В соответствии с поставленной целью были определены следующие задачи: проанализировать проблемы становления и изучения казахской анималистической прозы; осмыслить художественные и аксиологические функции фольклорно-тотемных мотивов; определить теоретическую и научную значимость полученных результатов.

Научная новизна статьи заключается в комплексном рассмотрении взаимосвязи и преемственности мистических, фольклорных и тотемных мотивов в казахской анималистической прозе в контексте национального литературоведения. В статье анализируются эволюция жанра казахской анималистической прозы, историческая трансформация ее мотивов, а также место этого жанра в национальном мировоззрении и культуре.

Результаты исследования раскрывают художественные, теоретические, воспитательные, дидактические и аксиологические функции анималистической прозы. Выводы сформулированы с учётом исторического развития и хронологической эволюции казахской анималистической прозы, а также проблем её изучения. Результаты и научные выводы статьи могут быть использованы при разработке учебных курсов и проведении семинаров по общественным наукам, а также в научных исследованиях по литературоведению, культурологии, фольклористике, философии, педагогике, этнографии и другим направлениям. Статья ориентирована на изучение казахской анималистической прозы с позиций современной науки и открывает возможности для анализа и осмысления вопросов экологического сознания, этнокультурного кода и аксиологической системы.

Ключевые слова: фольклор, мотив, анималистическая проза, национальное мировоззрение, аксиологическая система.

Авторлар туралы мәлімет
Сәбит К.С. *– корреспондент-автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: kerimshe83@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*
Абдикулова Р.М. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: rauabdi@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Сведения об авторах
Сабит К.С. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: kerimshe83@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*
Абдикулова Р.М. *– кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: rauabdi@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*

Information about the authors
Sabit K.S. *– The Corresponding Author, PhD Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: kerimshe83@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*
Abdikulova R.M. *– Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: rauabdi@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

UDC 398:22; IRSTI 17.71.91
https://doi.org/10.47526/3107-3085.352

A.M. TOIBAZAR[1]✉, G.R. DAUTOVA[1], J.O. MAMBETOV[1]
[1]Al-Farabi Kazakh National University
✉e-mail: ayazhan.01@internet.ru

THE MAIN MOTIVES OF THE WEDDING PLOT IN THE EPIC OF THE TURKIC PEOPLES

Abstract. This study explores the main motifs, artistic nature and structural features of wedding plots in the epics of the Turkic peoples. It reveals the history of the origin and mythological foundations of the wedding network, often found in epics. The wedding image in the epic of the Turkic peoples, along with the image of socio-social relations, is considered as a reflection of the worldview and national concepts of the ethnic group.

The article presents the works of the Turkic peoples. The typological nature and artistic system of the wedding plot in the epics are analyzed, similarities and differences are revealed. The wedding motif in epic works is inextricably linked not only to the personal fate of the hero, but also to the worldview, social structure, customs, and traditions of the ethnic group. The role of these plots in preserving heroic and historical memory is also emphasized.

Through the wedding plot, the poetics of the epic reflect the moral and ethical norms of traditional society, the continuity of generations, and historical consciousness. The study reveals the historical and mythological foundations of the wedding plot, reveals its place and function in the structure of the epic. The wedding line in epic songs is often seen as a logical continuation of the hero's heroic path, a sign of public recognition. This plot is presented in an epic space as an artistic mechanism that complements the human nature of the hero and reinforces historical memory and cultural continuity. As a result of the research, it turns out that the wedding plot in the poetics of the epic is not only a literary and aesthetic phenomenon, but also a cultural code reflecting national identity.

Keywords: Turkic epic, wedding plot, folklore, comparative analysis, heroic image, national worldview.

Introduction

The Kazakh epic heritage is a complex artistic system that has gone through various development paths and accumulated the most important events of its centuries-old history. It has the character of the stages of the artistic development of our people, intertwined with the spiritual culture of the Turkic peoples and the storylines of the epic of the peoples of the world.

I must say that the study of epics had different difficulties. At the same time, it will be necessary to note the political events that took place in the country in 1948-1953 [1, p. 30].

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Toibazar A.M., Dautova G.R., Mambetov J.O. The Main Motives of the Wedding Plot in the Epic of the Turkic Peoples // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 236-251. https://doi.org/10.47526/3107-3085.352
****Cite us correctly:***
Toibazar A.M., Dautova G.R., Mambetov J.O. The Main Motives of the Wedding Plot in the Epic of the Turkic Peoples // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 236-251. https://doi.org/10.47526/3107-3085.352

Date of receipt of the article 27.06.2025 / Date of acceptance 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

The path of development of the Kazakh epic acquires a special character as it branches into the internal genre spheres of the epic, which has become wonderful examples of the epic tradition on Kazakh soil, formed by the nomadic steppe civilization. The most ancient mythical views of our ancestors, memories of socio-tribal periods and the era of the Kaganate state, which are a characteristic feature of the mythical strata of the historical epoch in the nature of the epic, are rooted in the history of the country. Therefore, it is quite natural that some legends in the works of the epic were once remembered, and then the story was told. Nevertheless, researchers in the epic field of Kazakh folklore have undoubtedly achieved significant success in studying the Kazakh epic heritage, in addition to relying on scientific discoveries that have become a staple in Russian and foreign folklore. It is not for nothing that modern Kazakh folklore studies is more focused on the epic than on other genres. Especially after the years of independence, new breakthroughs in the study of the epic lay the foundation for the formation of new scientific directions. Along with the emphasis on genre nature, poetics, artistic graphics, and the historical basis of the epic, in addition to the epic texts, more than 400 texts of the "Babalar sozi" series were published, published under the Cultural Heritage program, which contributed to the spiritual revival of our people. Scientific research into the poetics of the epic was systematically deepened.

After our country gained sovereignty, we began to return to the scientific channel conducted by our scientists of the older generation, using the name "classical epic" on samples of heroic poems distributed among us. Otherwise it would be impossible. This is due to the fact that songs filled with cognitive data were created in a certain ethnic environment, which in itself makes up vague pages of the nation's history. Collective monographs of the 90s of the twentieth century on the manifestations of reality in the epic [2] and the historicity of folklore [3] are devoted to these problems.

Over time, the heroic epic, while remaining faithful to its main genre feature – the protection of the motherland from external enemies and the glorification of valor, was enriched with poetic content and reached its peak. In this regard, the opinion of the epic researcher Sh. Ibraev deserves attention: "The heroic epic does not promote the desire to know the mysterious forces of the surrounding world or the struggle for the bride, it highlights the idea of protecting the country, liberating the native land from enemies. Such artistically generalizing concepts as "kalmaks" and "kyzylbas" play a particularly important role" [4, p. 55].

A legitimate continuation of these fundamental studies is the fact that the wedding plot in the heroic epic legacy, which served as the basis for our article, was for the first time specifically considered and became the subject of a comprehensive scientific analysis. One of the main goals of the research work was the gigantic differentiation of the character and functions of the plot, which is an important component of the biography of the epic hero, in the context of the epic of the Kazakh and Turkic peoples at different stages of the epic's development.

Starting from archaic, ancient epics in Kazakh epics, heroic, classical epics, love epics, as well as plot epics, defining the role of the wedding plot, we know that the Kazakh people are closely connected with the vision of the hero's spouse, his companion and his thoughts about the hero's life and even about the integrity and significance of the nation. This story plays an important role in the scientific substantiation and in the knowledge of the values of the universal tradition of creating a family, raising a child, preserving it and procreating, which to this day is one of the most important issues in national relations.

The nature and specifics of the development of the wedding plot and its constituent motifs among the plots related to the image of heroes in national folklore, including in the epic, the typological study of the Turkic peoples is an urgent problem facing modern folklore studies. After all, marriage, as a historical and cultural education at different stages of humanity, is transformed and developing. As for all types of the epic genre, we also admit to the ideological image of the wedding plot of the removable hero. This is due to the fact that in ancient times men created a separate house, a female image, created for themselves the image of a woman, and sometimes the

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

image of a companion, in the images themselves there is a different character of the genre development of the epic.

The basic foundations of the movement, the ideas in the plots of the heroic epic reveal the properties of such viable concepts as the protection of the country, the land, the creation of a family, the upbringing of offspring. The personal feat of the hero, his companion, the bride, liberation from the enemy, bringing, handing over on wonderful terms, etc., is recognized in the face of the Kurgan people. There is also a pre-modern meaning here. In the early days it is valuable only when the bulwark, the Mound of this family and the country became a hero and became a link between universal justice and equality, freedom. It is noteworthy that the purpose of our research work is to comprehensively reveal the essence of the wedding theme, which is a distinctive theme in the image of epic heroes, etc., to consider their division into genre types and to reveal the artistic activity of this plot and motive in the formation of epic poetics, which is an urgent issue that determines the significance of this topic. We formulate that.

The famous scientist V.Y. Propp "When historical development creates new forms of life, new economic enterprises, new forms of social relations, and this new has penetrated into folklore, it does not always die off and is not always included in the new. The old continues to coexist with the new parallel or entering into various unions of a hybrid nature with it, which are unperturbed neither at the moment nor in history" [5] – as stated, upon in-depth examination of the plot of the hero's wedding in prehistoric times, there are various cognitions and concepts about marriage, the type of bride, the path that the hero follows Admittedly, even the type of enemy enemy forces is undergoing changes. Despite the fact that renewal and change occur in the course of historical and social development, different layers of knowledge are mixed in the same epic. This means that "The mythological character of the hero's wedding plot gradually begins to turn into a heroic character" [6]. The option of a heroic marriage with the arrival of a bride from outside is often interpreted as a bulwark of daughters of a certain kind and refers to the prohibition of marriage, which does not correspond to the legitimacy of the royal relationship. After all, it is strictly forbidden to take a girl from your clan for this, and abstinence was prescribed by the main law. This state of affairs has caused strong hostility from the whole country. Therefore, it is no coincidence that in the wedding plot in the epics of the Turkic peoples, brothers and fathers were chosen from far, far countries. In Kazakh epics, one of the long-standing traditional ideas about the wedding plot is the motive of a girl's escape from the enemy or attracting a bride from outside. This plot traces the interweaving of folk knowledge and folklore tradition. Although this action of the heroes sometimes provokes resistance, mostly just, it is described as a figure equal to the leader of the country, clan, speaker, hero. The hero in the epic is a legendary image generated by centuries-old dreams and interests of the people. And the patterns of comparing the image in which he is the life partner of the people, with his life ideal, the essence of being, with his life partner next to him, are natural. In what period, in what era, the creation of a family and marriage always remain an important concept. This is widely revealed in comparison with the wedding plot in the epics of the Turkic peoples (Karakalpak, Kyrgyz, Tatar, Tuvan, Bashkir, Yakut, etc.).

Research methods and materials

The article examines the texts of the Kazakh epics included in the collection "Babalar sozi" in one hundred volumes published under the program "Cultural Heritage". Scientific expertise includes texts belonging to the "Batyrlyg zhyrlar" group ("Kobylandy Batyr", "Alpamys Batyr", "Yer Targyn", "Karasai-Kazi", "Koramsa batyr", "Kambar batyr", etc.) and epic works close to the fairy tale ("Manas", "Korogly", "Shora Batyr", "Yer Kokshe", "Yer Sayynin", "Jabai batyr", "Zhankozha batyr", "Toktamys", "Yer Zhanibek", "Yer Shora", "Naiman Yer Zhanibek", "Kanibek batyr" and other). Our research is based on the texts of the Kyrgyz "Manas", Altai "Maadai-Kara", "Ochi-Bala", Bashkir "Ural Bator", "Akbuz at", Khakass "Altyn Aryg", Yakut "Diluruyar Nyurgun Bootur", etc.

When writing the scientific work, we were guided by the theoretical conclusions of foreign

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

researchers, including leading domestic scientists, who summarized important conclusions concerning the epic in Kazakh folklore. Among them: S. Ualikhanov, M. Auezov, A. Baitursynov, K. Zhumaliev, M. Gabdullin, A. Konyratbaev, N.S. Smirnova, R. Berdibaev, M. Zholdasbekov, S. Sadyrbaev, S. Ibraev, S. Kaskabasov, B. Azibayeva. The scientific arguments and main conclusions of the researchers-critics M. Zhirmunsky, V. Propp, B. Putilov, E. Meletinsky, R. Lipts, S. Neklyudov, K. Raichl, F. Urmancheeva and others.

The genre problems of the epic were considered in various formulations by V.M. Zhirmunsky (The Turkic Heroic Epic, 1974), M.O. Auezov (Literary history), S. Kaskabasov (The world of the epic, 1993), S. Ibraev (The poetics of Kazakh poetry, 1994) and others. The study of thoughts is the fundamental pillar of the direction of scientific analysis and verification of our topic.

A. Konyratbayev “The epic and its narrators”, “Kazakh epic and Turkology”, M. Gabdullin “Oral literature of the Kazakh people”, H. Zhumaliev “Problems of the history of Kazakh literature”, “Kobylands”, “Alpamys”, “Yer Targyn”, A. Margulan “Historical works of Kazakhs – social motives”, “Historical heritage in the creation of the Kazakh epic”, etc. of course, these are the most valuable and correct conclusions not only in the field of epic studies of that period, but also in the period of the still unformed Kazakh folklore.

The work of academician R. Berdibayev “Historical and genetic typology of the Turkish peoples” is the beginning of a comparative typological approach in Kazakh folklore studies. In Russian science, the researcher laid the foundation for systematic research in the context of mythology, scientifically substantiating its three different characters (historical and typological comparison, historical and cultural typology, historical and genetic typology;), within which the previously banned songs “Edige”, “Karasai Kazi”.

The epic poem constitutes a shared cultural heritage of the Turkic peoples. The “Edige” epic contains significant historical information related to the history of the Golden Horde, the Nogai Horde, the Timurid dynasty, and the Desht-i Qipchaq during the late fourteenth andearly fifteenth centuries. The figure of Edige is characterized not only as a historical personage who fought for the independence of the Nogai Horde, but also as an epic hero who became legendary in the collective memory of the peoples of the former Golden Horde territories [7].

R. Berdibayev considered a wide range of epic issues. The work “The world of epics” also touches upon some issues of the wedding plot of the characters. And in the work of the scientist O. Nurmagambetov “The Kazakh heroic epic of Kobylandy batyr” valuable conclusions about the wounds of Kobylandy batyr are summarized.

S.A. Kaskabasov, who specifically considered the poetics of fairy tales using the method of V.Ya. Propp, comparing the plot structure of fairy tales and epics, identifies features denoting genre specificity along with structural details common to the two genres. This was theorized and deepened in detail in the works of epic scholars and served as the basis for revealing the fundamental difference between their being and the plot of the epic.

In Kazakh folklore studies, the scientist Sh. Ibraev, who studied from the prehistoric epic scholars to the analysis of not only the plots that make up the epic, but also the groups of motifs that form the plot, a typical motif, from a scientific point of view. The conceptual novelty of the researcher's research “The world of the epic”, “The poetics of Kazakh heroic poems” is that the work of folklore is divided into two levels depending on the essence of historical poetics:

1. Poetic language:
a) artistic word, etc.;
b) poetic expression/rhythm, rhyme, size, etc.;
b) style.
2. The poetics of the genre:
a) artistic time and space;
b) plot and motive;
b) composition;

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

c) artistic image/accumulation, individualization, tug of war, etc.

The plot of the wedding in the epic in the genre form of dastan is considered in the monographic works of B.U. Azibayeva: “Kazakh folk romantic dastans” (1990), “Kazakh dastan epic” (1998), as well as “Kazakh dastandars” (2009).

Results and discussion

The wedding plot in our heroic epic heritage, which served as the basis for the article, was considered in a comprehensive manner and became the subject of scientific analysis. One of the main goals of the study was the huge differentiation of the nature of the manifestation and the function of this plot, which is an important component in the biography of the epic hero, in the framework of the epic of the Kazakh and Turkic peoples at various stages of the development of the epic. From archaic, ancient epics in the Kazakh epic, to heroic, classical epics, love epics, we talked about the function of the wedding plot in the epic epic, including the above views of the Kazakh people about the wife, reliable companion of the hero and his ideas about the importance of the hero in life, social life. This is one of the most important issues in family relationships to this day. The scientific substantiation of this plot also plays a role in the knowledge of the values of creating a family, raising a child, preserving it and procreating in the general folk tradition.

The main idea inherent in the heroic epic of the Turkic peoples is to save loved ones (with different personalities). Therefore, the main thing in the epic of most Turkic peoples is not only caring for their bride, but also about country ideals. His character is also different in every folk epic. Because even before birth, this great hero's mission has already been determined. The idea of saving a person from the consequences of a pest is a characteristic feature not only of the epic and heroic saga of the Turkic peoples, but also of the Buryat epic and the Yakut olonkhor.

To fully disclose the purpose of the research, it is necessary to differentiate wedding plots according to their genre characteristics, as this determines the functional nature of the motives. Based on the analysis of the Turkic epic tradition, three main genre types of wedding plots can be distinguished:

1. Archaic-mythological type: Characteristics of the most ancient layers (e.g., Yakut olonkho or “Ural-Batyr”). The wedding here is a sacred act, often involving a journey to the “other world” and marriage to supernatural beings (daughters of deities or spirits).

2. Heroic-historical type: Characteristic of classical epics such as “Alpamys” or “Koblandy”. The plot focuses on competition, military trials, and the “heroic marriage” (Brautwerbung). Here, the wedding serves as a form of social recognition for the hero and a means of consolidating tribal alliances.

3. Lyrical-romantic (dastan) type: Represented in later works like “Kozy-Korpesh – Bayan-Sulu”. The focus shifts from physical strength to the emotional world of the characters and the theme of tragic or faithful love. The wedding plot here often conflicts with social barriers or tribal interests, transforming into a drama of individual feelings.

The search for a worthy spouse of the hero of the epic in a remote area from his country is based on mythical ideas about the world order (high, medium, low world) of primitive man. For example, like the heroes of the ancient epics “Kubigul” and “Dotan”, the motive of the hero's journey in search of a bride is also vividly manifested in the epics of other Turkic peoples – in Bashkir, Tuvan epics and Yakut olonkhos. This proves that the motive of sending the hero in search of a wife is one of the oldest and most widespread structural components of the epic. It is found in all genre varieties: archaic-heroic, heroic, lyrical-epic and romantic dastans.

Propp wrote about this: “The marriage of a hero was once one of the main plots of the epic” [5, p. 87], covering both ancient and medieval, as well as modern epic works. It should be noted that both the plot and the motives, including the theme of defending the motherland, never exist in the epic in its pure form – they are always closely related to its social function and content.

The connection of this “betrothed” with a “different” world, different from the hero's world, is clearly and unambiguously traced. In Yakut olonkhos, she is usually the daughter of the demon

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

abaasa, and in order to obtain her, the hero must defeat either her father or a rival monster [8].

In one of the Yakut olonkhos, the name of the hero's bride, Aitalyn Kuo-Aisulu (translated as Moon Beauty), in itself indicates that she belongs to another world. Such a motif is relatively rare in the epics of the Turkic peoples. For example, the epic of Zayatulyak and Susylu-Khuhylyu is widespread in Tatar-Bashkir folklore. This work traces an ancient plot in which the hero encounters the daughters of the king of the underwater world of Chachdarkhan.

From the very beginning, a long-lasting but equal-in-strength competition and confrontation arises between Zayatulyak and Susylu. Since Susylu is a representative of another world and has supernatural abilities, she immediately recognizes Sarah Marquez's son in Tula and realizes that he has come to woo her. When Tulyak asks her to tell him her name and does not let her go for a long time, Susylu tries to buy him off with magical gifts: a golden ring, a golden comb, a mirror in the shape of the moon, etc. V.J. Propp considered such gifts to be markers of a girl's belonging to another, otherworldly world. However, Tulyak refuses gifts and, on the contrary, renounces his horse and even his parents for the sake of the bride.

Such a motif is extremely rare in folk epics (for example, Temir's departure for Sultan, or the story of the son of Edige and Aitola Nuradyn, when the hero goes in search of a bride, disobeying his mother). Tulyak's act goes against the decisions of his parents, who support the ancient tribal traditions of marriage. But, acting of his own free will and rejecting the ancestral way, he seeks the consent of the sea beauty to marry him. Gradually, the conflict between the bride and groom escalates into an armed clash. In this duel, Tulyak defeats both Susyla herself and her father, Chachdarkhan, and forces the girl to marry him.

A similar story is contained in the Bashkir legend “Akbuzat”. A.S. Mirbadaleva writes about this: “In the legend of Akbuzat, the narrative of the hero's adventures in the underwater world, his marriage to the daughter of the "master" of the underwater kingdom, and the struggle with otherworldly forces, apparently, represents the earliest basis of the plot” [9].

Although this legend does not describe the duel of Hauban with the daughter of the king of the underwater world of Narcas, as it was with Susyl, the girl's belonging to another world can be determined by her remarks.

Hauban, young man, you are no match for me,
Don't dream of marrying me.
I was born into the Nurzan family,
Don't humiliate me by walking on the ground.
The daughter of the Nurzan clan is no match for the son of the earth,
The one who grew up in the palace,
He will not join the warrior in the merciless steppe.
Young man, don't continue the words
I can't talk without permission.
If my father comes, he'll start a war.,
He will turn your country to dust.,
And he will destroy your family [10].

The struggle of the batyr girl for her own freedom and opposition to the challenger for her hand is most clearly manifested in the Kyrgyz epic among the Turkic peoples. Thus, the prolonged and irreconcilable confrontation between the batyr girls Saikal and Manas is a clear confirmation of this. This idea is reinforced by an episode from Karalaev's version, in which Almambet, an associate of Manas, engages in a fight with the batyr girl Kanyshai. The Kanykei battles continue at the Beijing guard gate, where Kanyshai eventually dies. All these episodes are examples of the archaic image of a female warrior.

In general, the basis of the plot of the heroic marriage goes back to the most ancient layers of the folk epic. The initial clash between the hero and the heroine symbolized the confrontation between representatives of two different worlds, and over time transformed into a struggle between

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

representatives of different peoples and lands.

The conflict between the batyr and the batyr girl in the structure of the heroic wedding plot is an important stage in the development of the narrative. It is undoubtedly based on the ancient marriage customs of the Turkic peoples. A number of studies provide examples confirming this connection. Thus, according to the customs of the ancient Sakas, a candidate for a girl's hand had to enter into a duel with her: only after winning, he received the right to marry, and in case of defeat he himself became her prisoner.

A similar pattern can be observed in the story of the Tulyak batyr from the Bashkir epic. The heroine Huhylyu represents not only the image of a representative of another world, but also the embodiment of the archetype of a real batyr girl. She sets the terms of the marriage herself, and even after defeat remains true to her own words – marries the winner.

In some epics of some peoples, there are also more harsh versions of the plot development, when the losing young batyr is sentenced to death. This kind of drama is evident, for example, in the Kazakh fairy tale Talaspai Mergen, where a girl first challenges a young man to a duel, and only then promises to marry him. It also testifies to the deep connection of the epic with archaic rituals and ideas about marriage as a form of initiation and trial.

And in the Yakut olonkho, the plot about the marriage of batyr Dyyrai Mergen to the beautiful Aitala Kuo [11] is revealed through the motive of gratitude: the hero receives consent to the marriage for saving Erbakhtei Mergen, the son of parents so old and infirm that they could barely open their eyes. Along with the blessing, the old men give their daughter to the hero.

This episode of the Yakut epic is accompanied by mythological representations. So, in the blessing that batyr receives, his future bride appears in the form of a gray puppy – ala kushik. It is noteworthy that initially the hero does not realize that this is his intended. Such symbolic images point to the connection of the epic plot with ancient totemic and animistic beliefs, where marriage is not only social and ceremonial, but also sacred.

In many olonkhols, the hero makes a reaper to get married, looking for a suitable partner. And sometimes, to quell the anger of a hero who has come to take revenge, for example, Tong Suorun, he turns to a girl with femininity to return the hero's anger. But the bride is described not as a girl in human form, but as a spotted puppy or bird. In such a marriage, the hero is given blessings expressing the content associated with this ritual.

The researchers note that the motive of marriage in Olonkho has a pronounced heroic character. So, for example, in the version of olonkho recorded by U.G. Nokhsorova, the hero Dyrai Bergan goes after a girl who was promised to him as a reward for saving the soldiers of the ruler of Andes Megyurue Toyon. However, in this story, batyr does not undergo any marriage tests, and such conditions are not set for him. The conflict arises only between him and the bride's brother, and the girl's parents clearly support their son. This indicates the deep archaism of the marriage motif in question.

The bride's connection with magic is one of the enduring features of olonkho. In the analyzed text, the hero Tong Suorun does not realize for a long time that his future wife is a puppy named ala kushik, who lives in his house. The behavior of the "puppy bride" manifests itself in two forms: in one case, the dwelling turns out to be clean and well-groomed, food is constantly being prepared in it; in the other, the house is in disarray, food is scattered. In some versions of olonkho, this is interpreted as the hidden resistance of a girl who does not want to marry a hero.

One day, pretending to go hunting, Tong Suorun hides and watches as ala kushik runs out of the house, runs around the entire dwelling, follows the footsteps of the owner to the threshold, then returns to his place, sheds his skin and turns into an extraordinary beauty. Such a transformation motif is widespread in Olonkho and emphasizes the sacred nature of the bride.

In many olonkhos, the description of the bride's beauty is conveyed in the form of poetic lines that emphasize her ethereal appearance, graceful movements and mystical aura. These elements give the marriage plot not only aesthetic expressiveness, but also a deep mythological meaning,

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

reflecting the people's ideas about the magical origin of love and marriage.

Beautiful (so much so) that it's hard to say about her;
It's so wonderful that it's hard to describe it.,
Rosy-cheeked,
Whiteface,
Her eyes are like coins with an eagle,
They look scared,
She looks sad,
like a foal that hasn't been watered for a long time,
You can see her bones through her body,
and you can see such a beautiful woman through her bones [11, p. 102].

Seeing such a wonderful beauty, the batyr comes out of his hiding place, but the girl at the same moment turns back into a puppy. After making sure that ala kushik is his betrothed, the hero again pretends to go hunting and hides again to observe what is happening. At the moment when everything repeats itself – the puppy sheds its skin and turns into a girl – the batyr waits for this moment and throws her skin into the fire.

Upset by what happened, the girl silently hugs the central pillar of the yurt and, without uttering a word, begins to cry. No matter how many kind words batyr says to her, no matter how he tries to comfort her, she remains motionless. Disappointed, the batyr puts on his skis and goes hunting.

In Yakut folklore, the motif of turning a woman into an animal – a beast, a bird, etc. – is often found as an expression of resentment against her husband. In olonkho's version of Tong Suorun, Aitala Kuo's transformation into a puppy is explained by the fact that she had previously been betrothed to another man. This groom arrived in her native land, handed kalym to her brother, but later the girl was taken away by another batyr [11, p. 61].

Did you pay the fee-kalym?
And I saved a white human soul.,
He saved the black soul,
and did not let the bright soul perish.
Native mother (of the rescued one)
She gave me a colorful puppy.
I thought: I'll make a real person,
Yes, here you are with the truth
Or do you want to take it away with falsehood? [11, p. 142].

In olonkho's version, recorded by Nokhsorova, the confrontation between the heroes escalates into a duel with bows, as a result of which the batyr, who arrived for the bride, dies. Their conflict is directly related to the question of who deserves to get a beautiful girl. As V.M. Zhirmunsky emphasizes, “the custom of stealing with the consent of the bride, although in other places it was everywhere supplanted by matchmaking and marriage-purchase (payment of a kalym)” [12, p. 234], here it is not the power of the kalym that comes to the fore, but the valor of the hero.

Thus, Batyr Tong Suorun considers himself the legitimate fiance of Aitala Kuo on the basis of the fact that he paid kalym to her brother. At the same time, Dyrai Beg, in accordance with the poetics of the epic, believes that he is worthy of this girl, as he performed a heroic act - he saved her brother. In most versions of olonkho, the girl's choice is inclined in favor of the batyr, who proved his right to her through a feat. As a result, the girl's family – her brother, her parents – also recognize the choice of the hero as “destined by fate”.

That is why, in Tong Suorun's version of Aitala, Kuo, realizing everything, changes his attitude and begins to take care of the wounded batyr, striving to heal him. This finale highlights the moral victory of the hero, as well as the traditional epic concept of love, where valor, loyalty, and fortitude are crucial, not material contributions.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Aitala Kuo's song recognizing the hero as her spouse is given as follows.
Poor me,
A born girl,
Intended, it turns out,
An excellent son of the Middle Earth
But this is happiness
I, neglecting him, apparently missed it.,
Woe is me, guys!
Poor me, born again
Being a girl,
Will I be able to have such a kind person as a friend?
A sunny friend,
Will I find a golden spouse? [13, p. 92].

One of the key motives of the Yakut olonkhos is the "abduction of the bride." In both versions, after the bride loses her magical clothes (skin) and falls silent, she changes over time, seeing the wounded hero, repents and begins to fulfill her feminine duties. However, it is at this moment that she is abducted. When the wounded hero is just beginning to recover and his beloved rejoices at his recovery, a huge black bird suddenly descends onto the roof of the yurt and carries the girl away. The hero is informed about this by his smart horse.

The trail of a huge bird leads the batyr to the conclusion that Timir Nuarojin kidnapped the bride, and he sets off on a journey to bring her back. Overcoming numerous difficulties, he meets shamans and sorcerers along the way. First, he crosses the sea of fire, then, together with his horse, bypasses the Upper, Middle and Lower Worlds. In Nokhsorova's version, the abductor turns out to be a Tunguska batyr, a character often found in Olonkho. If the Yakut hero has a fast steed, then the Tunguska hero has a magical deer. Both have magical powers. Neither in a duel nor in archery can they defeat each other. The Tunguska batyr turns into a bear, and the Yakut batyr turns into a tiger. In various guises, they have been fighting in three worlds for a girl for three years.

In the end, the Yakut batyr wins. He is assisted by the celestial deity Alakaaya Kuo. He sends his horse back home, and with the help of the shamans Otorulla and Dyrai Beg, he finds a giant stone fortress, turns into a black eagle and gets inside through the chimney, where he finds his bride chained. The girl says that they wanted to rape her, but she, using cunning and intelligence, dragged her time, waiting for the hero. Freed, she mocks her enemies and shames those who tried to take away her honor, like Gulbarshyn, by luring them into a trap.

In order to get his wife back, Dyrai Bega descends to the Lower World. In Yakut olonkhos, the hero's bride is almost always the daughter of Aiyy (a heavenly deity), and not the demon abaasa. In Nokhsorova's version, the plot does not end there: after defeating Tungus and on the way home, despite the warning of his beloved, the hero stops for the night at a dangerous fork. While he sleeps, his bride is abducted by the evil force of the Underworld, the demon Aan Arbyi. His faithful horse wakes up the hero and tells him how to save the girl.

Despite all the tricks of Aan Arbyi, the bride finds a way to resist him. Then Dyray Beg realizes that in order to get her back, he must first catch a magical fish belonging to Yelui Modui, the ruler of the land of eight-headed monsters and the harsh ruler of the fiery sea. Batyr turns into a giant Bargy bird and goes to the Lower World. After three months of watching, a giant fish emerges from the water. Only in the guise of a magical bird can the hero catch it and bring the captive fish to Aan Arba. After seeing the fish, the demon dies. After that, the fish returns to its fiery sea, the hero summons his horse, frees his beloved and goes home with her.

In folk epics, in duels for marriage, or in any encounter between a man and a woman, even if a woman is a warrior, her victory is extremely rare. This is due to the influence of patriarchal ideals that have changed the original forms of the plot. That is, in the heroic epic, the duel between a batyr girl and a male hero shifts towards the girl's self-presentation, demonstrating her dignity in order to

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

attract the hero's attention. An example is the behavior of Karlygash in the epic “Koblandy Batyr”.

In the Tatar version of the Alpamysh epic, Sandugash engages in battle with Khan Kiltap while Alpamysh is in a heroic dream and defeats the enemy. Researchers attribute this duel between Sandugash and Kiltap to a pre-wedding struggle, because Khan Kiltap is one of the contenders for the girl's hand, and therefore he acts not only as an invader of her land, but also as a groom [13].

In the version of “Manas” [14] (the Muslim version), Manas and Kosa win the battle with Khan Kayip. Then his daughter, a batyr girl named Karaberik, comes to the father's defense. However, she is defeated and becomes Manas' wife. Thus, in the Kyrgyz epic, the ancient motifs of marital heroism are preserved in the form of plots where a batyr girl stands up for her father and loses. These elements are undergoing changes in different versions of Manas. In Sayakbai Karalaev's version, Aruk, the daughter of the patron spirit, refuses to marry Almambet, but agrees out of fear of Manas – this is a way of exalting the image of the protagonist. Here, the direct duel between the groom and the batyr girl is not described in detail, but only mentioned.

As for the relationship between Manas and Kanykei, there are also echoes of the ancient wedding ritual. In S. Orazbakov's version, Kanykey wounds Manas with a dagger when he enters her yurt without permission. Enraged, Manas gathers an army and marches against Kanykei's father, but gradually his anger subsides. For the second time, Manas is offended by the fact that, having come to the bride's house, he does not receive proper attention and treats – and goes on a campaign again, now against Karakhan. Kanykey recognizes all these shortcomings as her mistakes and agrees to marry Manas, which is symbolized by her name change from Sanarbike to Kanykey.

Although there is no direct description of the pre-wedding duel in the epic, there is a sense of heroic rivalry between the bride and groom. Kanykey's courage is manifested through her wisdom and is inferior in glory to the heroism of Manas, which reflects the development of the epic under the influence of patriarchal views on the relationship between a man and a woman.

As already noted, the motifs in different versions of “Manas” are presented in different ways. For example, in I. Abdrakhmanov's version, the first clash between Sanarbike and Manas occurs when he secretly comes to her yurt before the wedding. This may be due to the bans on premarital encounters in a later era. However, in the matriarchal era, on the contrary, secret visits of the groom to the bride were part of the custom. This can be clearly seen, for example, in the Uzbek version of the epic “Alpamysh” as interpreted by Fazila Yuldasheva [15].

Thus, in various versions of the Kyrgyz epic, the image of Kanykey as a batyr woman is revealed from different sides. For example, in M. Ashimbaev's version, this is quite clear, and in S. Karalaev's version, when Manas goes on a long campaign, his closest relatives Zhakyp and Bakdaulet, Abike and Kebesh start a war in order to capture Kanyk. However, she stands the test with honor, demonstrating valor and devotion to her husband Manas, while maintaining marital fidelity. In the version Sh. Yrysmendiev reflects the ancient motif of a heroic wedding. So, after winning the battle with Khan Shorik from the Karategin clan, Manas marries his daughter Akylai as a sign of reconciliation and submission. This union symbolizes the end of the enmity between the parties. In general, it is easy to trace the traces of such an ancient plot in the broad epic content of Manas. For example, in I. Abdyrakhmanov's version, in the scene of Manas's battle with Konurbai, Birmyskal and Burulchy sulu are requested as payment for saving the hero – another example of this traditional motif.

In general, the plot of the heroic wedding and its various motives changed and changed in accordance with the changes of time. The battle with the bride, considered a representative of the otherworld, was overshadowed, and her place was taken by a real rival Khan, a conflict with a heroic girl, considered a representative of the pashal. For example, in the Kazakh song “Kobylandy Batyr” Kurt is the only daughter of the famous Kazan Khan. Kobylandy Batyr and further and further around no one zholatpagan sulu Karlyganyn suyin the republican media, today in the presence of falling in love with his father of all wealth, does not supply, including his father and brother to donate. But the one who sacrifices himself, without appreciating the value of his

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

sacrifice, gave Kobylanda, given to his friend Karaman, and the one who wants to live alone in the mountains, and the one who finds Kobylanda during the war with Shoshai Khan, wounded him, is just one of the oldest motives of the bride, opposing her future husband.

Karlyga shot a spear from her belt.
Having done the unexpected, she gained strength.
Tied up and handed over to the enemy
A batyr like Koblandy – says [13].

For a long time, Karlygash could not get reciprocity from Koblanda, and only thanks to the wisdom of the Jacket did her intention come true. It is noteworthy that if in the Kazakh epic "Alpamys" there is no motive for a duel before the wedding, then in the Uzbek version "Alpamysh" it is clearly expressed: the beautiful Barchin goes into battle with Khan Kalmyk Kokeman, seeking victory and eliminating an unwanted challenger.

Although the image of the Jacket is not depicted as a warrior in the Kazakh epic Koblandy Batyr, its masculine features are not ignored. In S. Zhanbyrshin's version, she feels in a dream that Koblandy is in captivity, and with the help of her trained mare Taiburyl, she frees her husband from prison.

The motive of saving the beloved from the clutches of the enemy and the subsequent marriage is one of the oldest plots of the epic wedding tradition. K. Amankeldin's version of the epic "Koblandy Batyr" tells how, during a hunt, the hero encounters a crying girl who reports that every year the tribe loses one girl and a baby, sacrificed to the dragon. After learning about the threat hanging over the Koktim Aimag country, batyr engages in battle with a dragon, defeats it and marries a girl named Jacket, thereby saving her and her people.

This is one of the manifestations of the motive of marrying a girl from a hostile camp, defeated by a batyr. Complementing what has been said about the variants of this motif in the Kyrgyz epic "Manas", the following examples can be given: in the version of M. Moslemkulov, Manas defeats the khanate of Kenzhut Aigan and marries his daughter Altynai; in the version of B. Sazanov, the warrior of Manas Almambet wins the war with the Chinese kingdom and marries his daughter Birmyskal; in the version of I. Abdyrakhmanov – as mentioned above, Manas, having defeated King Shorik, gets his daughter in marriage. All these storylines symbolize the complete subjugation of the defeated side and the end of hostility and hostilities between nations.

Similar motifs are found not only among the Turkic peoples, but also in many epics of the peoples of the world: the organization of competitions to choose a groom and the selection of applicants for the girl's hand reflect the essence of the most ancient marriage rituals and trials.

In the Kazakh version of the Alpamys dastan, the girl's demands on the groom are presented in more detail in the Uzbek version of Alpamysh. The conditions that the beautiful Barchin puts forward to her applicants can be summarized as follows: firstly, she will marry only the winner; secondly, the groom's horse must be the fastest and most enduring among all horses; thirdly, the batyr must bend the battle bow to the ground without breaking it; fourthly He must accurately hit a coin suspended at a distance of a thousand meters; and finally, he must win the duel. Although in the Uzbek version Alpamysh is perceived from the very beginning as the destined husband of Barchin, the narrator expands the meaning of ancient customs and gives them a new meaning. Alpamysh's faithful friend and companion, Karazh, helps him in this.

In the Karakalpak version, the only condition that Gulbarshin puts forward is the following: she will marry the one who wins the forty-day race. However, Khan Kalmakov complicates the challenge by adding the obligation of winning the duel. This shows that Gulbarshin, being in captivity, asks for a forty-day delay to wait for Alpamysh, using an ancient custom as a trick. At the same time, the khan strives to achieve his goal as soon as possible, using the same rite in his own interests – which is clearly seen in the content of the dastan.

According to researcher Urmancheev, in the Tajik version of dastan Alpamysh, the conditions of marriage for the hero are set by the beautiful Oybarcha herself. According to her requirements,

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

the applicant must shoot down seven plane trees and a minaret with one shot; defeat seven of the strongest batyrs in a duel; break four coils of rope woven by the bride's hands and come first in the race. Thus, the way of life and everyday life of each nation determine the meaning of the plots and motifs that make up the epic.

And in the Tatar version of Alpamysh, unlike the Kazakh, Uzbek and Karakalpak versions, Sandugash's fate is not decided by her, but by her father, the tsar, who declares: “Whoever lifts the three-sided giant stone to the top of the mountain will get my daughter”. Alpamysh copes with this task. The king keeps his word, gives the hero not only his daughter, but also half of his kingdom.

In the version of the epic “Koblandy Batyr” by Sh. Kalmagambetov, Khan Koktim-Aimak puts forward a condition based on skill in shooting: you can win only by proving your accuracy. Koblandy fulfills the condition, after which he gets a beautiful Jacket for his wife.

“The Kazakh hero has come!”
exclaims the ruler of Koktim Aimak
And gives him a cherished goal.
The patron saints blessed his path.,
He picked it up thoughtfully.
A bow from the shoulder and an arrow from the shoulder of a kid,
I pulled the bowstring in the saddle,
And he fired accurately.
The spiritual patrons believed in him
He, from the top of the sacred platform,
Chopped
a copper coin with an arrow,
Shining under the moon,
Into two equal parts [16, p. 88].

Although the conditions for applicants for the girl's hand are voiced as the will of her father, the jyr emphasizes that they correspond to the desire of the Jacket girl herself. The epic attaches special importance to her personal choice: having joyfully welcomed Koblanda's victory, the Jacket shows her feelings openly, and her behavior at this moment is described in particular detail.

Jacket, seeing the hero,
Sprinkled a show on his head (ceremonial petals),
She came over, swinging her hips.
Intoxicated by his light,
Blinded by delight,
Said: “I found my destiny,”
And I won, even conquering the Khan.

Thus, in the heroic epics of the Turkic peoples, one can trace a peculiar transformation of the motive of marriage. For example, if in the analyzed versions before Koblandy Batyr, preference is given to the will of the girl herself, then in this epic the father's will comes to the fore, and the daughter's fate is completely subordinated to parental choice – this is a reflection of a later social order. According to the requirement of an exogamous marriage, even if the bride is brought from afar, in the epic she is still considered “destined by fate”, “prepared from the very beginning” by the chosen one of the hero. In this regard, the famous scientist F. Urmanche emphasizes that Propp's opinion that “marrying a girl from a foreign land leads to tragedy” refers exclusively to the Russian epic and is not applicable to the Turkic peoples. After all, the plot of a heroic marriage in the Turkic epic is closely related to the idea of protecting the earth from external enemies, protecting family and ancestral foundations. For example, regarding the Uzbek version of Alpamysh, T. Mirzaev rightly remarks: “The struggle for the bride, for the Nobility, anger and hatred of epic enemies and rivals standing in this way, constitute the main content of the concept of heroism, courage, sung in the poem “Alpamysh” [15, p. 13].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

To analyze the nature of the motive of a heroic marriage, it is necessary first of all to determine the main purpose of the hero in the structure of the epic text. The hero's special connection with the supernatural world is manifested in his reliance on the help of his patron camils, the spirits of his ancestors. In archaic epics, the motif of the hero's journey to other worlds in search of a bride and his struggle with representatives of the other world indicates faith in his special, supernatural nature. As P.A. Grinzer rightly points out, the main purpose of such journeys undertaken by the hero in ancient epics is to find the bride 'destined for him: “The connection of this betrothed with the “other” world, different from the hero’s world, can be traced clearly and unambiguously” [17, p. 118].

Of course, even at subsequent stages of the epic's development, for example, in lyric epics and romantic love poems, the hero continues to search for his “destined” bride. The motive of love for the future chosen one, which arises in the hero after seeing her in a dream, is widely represented in the versions of the “bookish” dastans of the Turkic peoples. The moment when the main character of the fairy tale takes the place of his father-in-law on the throne and for a certain time lives in his wife's native village reflects traces of an ancient matriarchal tradition. According to this tradition, a married man lived with his wife's family. This type of marriage is called matrilocal. It persisted until the 20th century among the indigenous peoples of Africa, Oceania, Indonesia and North America. The main feature of this tradition was that the groom had to work in the bride's house for several years before marriage. His friends helped him with this. If the future son-in-law showed himself poorly at work, then the family could refuse to marry him.

S. Kaskabasov writes about this as follows: “So, the tradition of serving in the bride's house for the sake of receiving her is, in fact, the most ancient, original form of kalim. This method of “buying” a bride is the deep basis of the motive when, in fairy tales, the girl's father puts difficult conditions on the young man. And the fact that the young man performs these tasks without objections is also an echo of an ancient custom. Of course, this tradition is very old, and in folklore it has been preserved not in its original form, but in a transformed form, since the custom itself has already disappeared from life. Thus, the actions of the future son-in-law, aimed at serving the bride's family, in a fairy tale turn into difficult tasks that his future father-in-law gives him. Folklore poetics is manifested here. Now such tasks in a fairy tale are perceived as tests for a young man. This motif also permeates the epic”. In this article, the scientist also emphasizes that the motive of the groom's secret arrival in the bride's village dates back to ancient times. He cites the epic of Kozy-Korpesh and Bayan-Sulu as an example: although Kozy has found his beloved, he does not openly break into her, but comes disguised as a shepherd, gets a job, grazes the cattle of the girl's father, then shows his talents, wins the heart of Bayan, defeats Karabai and Kodar, finds a beloved and for a while Time stays in her parents' house, becoming the rightful owner. According to the researcher, this is an excellent compositional core of the epic, based on deep epic poetics.

The essence of a scientist's scientific judgment is as follows: “The point here, first of all, is that the original plot is very ancient, and at first it was presented in the form of a fairy tale or a story. Having originated in ancient times, the story-tale gradually transformed into an epic. Having been strongly influenced by the epic tradition for a long time, it absorbed all the key features of the epic genre and in the Middle Ages acquired the form of a poetic work. The ancient plot about the marriage of a young man was not initially heroic in nature, but over time turned into a love story dedicated to the feelings of two lovers” [18, p. 447].

Consequently, the epic tradition has rethought and transformed the features of the previous stages of epic development.

Conclusion

Thus, the wedding plot in the epic of the Turkic peoples is not just a stable motif, but a multi-layered phenomenon that combines mythological representations, ethnographic realities, social norms and aesthetic categories. His artistic nature reveals not only the personal fate of the epic hero, but also the collective consciousness of the people, his views on marriage, family, honor and social

legitimization.

A comparative analysis of the epic texts of the Turkic peoples revealed both the typological community and the cultural specifics of the wedding motif. In all versions of the epic, there is a steady desire to show the wedding not as an everyday event, but as a symbolic action that asserts the hero as a full-fledged member of society, a continuer of the family and a bearer of traditions.

Consequently, the wedding plot performs an important structural and semantic function in the Turkic epic: it completes the initiation stage of the hero, consolidates his status and at the same time forms the ethical and ideological core of the work. Its study requires an interdisciplinary approach combining philological, ethnographic and philosophical methods, since it is in such subjects that the synthesis of historical memory, artistic thinking and cultural identity of the Turkic peoples is most clearly manifested.

BIBLIOGRAPHY

1. Қоңыратбай Т.Ә. Ноғайлы жырларының зерттелуі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №1(135). – Б. 28–38. https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.143
2. Фольклор шындығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 264 б.
3. Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 328 б.
4. Ибраев Ш. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы (қазақ батырлық жырлары негізінде). – Астана: Сарыарқа, 2012. – 333 б.
5. Пропп В.Я. Фольклор и действительность: изб. ст. – Москва: Наука, 1976. – 324 с.
6. Лебедева Ж.К. Архаический эпос эвенков. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1981. – 324 с.
7. Kara D. Baba Tükli and the swan girl. Legitimising elements in the Turkic epic Edige // Acta Orientalia. – 2010. – T. 63, №2. – P. 117-132.
8. Толстой И.И. Статьи о фольклоре. – Москва; Ленинград: Наука, 1966. – 249 с.
9. Мирбадалева А.С. Башкирский эпос «Урал-батыр». – Уфа: Гилем, 2000. – 238 с.
10. Татар халық ижаты: әкиятләр / төзүчелер Х.Х. Гатина, Х.Х. Ярми. – Москва, 1988. – 592 с.
11. Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. – Москва: Наука, 1980. – 448 с.
12. Садырбаев С. Фольклор және эстетика. – Алматы: Жазушы, 1976. – 152 б.
13. Урманче Ф.И. Тюркский героический эпос. – Казань: ИЯЛИ, 2015. – 448 с.
14. Мамай Ж., Өмүр С., Абыкан Ы. Манас эпосу жөнүндө: илим, иликтөөлөр ж-а мақалалар. – Бишкек: Шам, 1994. – 160 б.
15. Алпамыш: узбекский народный героический эпос // Тюркология. – 1979. – №6. – С. 14-15.
16. Бабалар сөзі: 100 т. Т. 36. / құраст. С. Қосан, Т. Әкімова, Ж. Салтақова. – Астана: Фолиант, 2005. – 480 б.
17. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос. – Москва: Наука, 1974. – 323 с.
18. Қасқабасов С. Қыз Жібек // Кіт.: Таңдамалы. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – Т. 1. – Б. 440-452.

REFERENCES

1. Qonyratbai T.A. Nogaily zhyrlarynyn zerttelui [Research of the Nogai epic] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №1(135). – B. 28–38. https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.143 [in Kazakh]
2. Folklor shyndygy [Folklore reality]. – Almaty: Gylym, 1990. – 264 b. [in Kazakh]
3. Qazaq folklorynyn tarihilygy [Historicity of Kazakh folklore]. – Almaty: Gylym, 1993. – 328 b. [in Kazakh]
4. Ibraev Sh. Turki eposynyn poetikasy men tipologiasy (qazaq batyrlyq zhyrlary negizinde) [Poetics and typology of the Turkic epic (based on Kazakh heroic songs)]. – Astana: Saryarqa, 2012. – 333 b. [in Kazakh]
5. Propp V.Ia. Folklor i deistvitelnost: izb. st. [Folklore and reality: selected articles] – Moskva: Nauka, 1976. – 324 s. [in Russian]
6. Lebedeva Zh.K. Arhaicheski epos evenkov [Archaic epic of the Evenks]. – Novosibirsk: Nauka, Sibirskoe otdelenie, 1981. – 324 s. [in Russian]

7. Kara D. Baba Tükli and the swan girl. Legitimising elements in the Turkic epic Edige // Acta Orientalia. – 2010. – T. 63, №2. – P. 117-132.
8. Tolstoi I.I. Statii o folklore [Articles on folklore]. – Moskva; Leningrad: Nauka, 1966. – 249 c. [in Russian]
9. Mirbadaleva A.S. Bashkirski epos «Ural-batyr» [Bashkir epic "Ural-batyr"]. – Ufa: Gilem, 2000. – 238 s. [in Russian]
10. Tatar halyq izhaty: akiiatlar [Tatar folk creativity: fairy tales] / tozucheler H.H. Gatina, H.H. Iarmi. – Moskva, 1988. – 592 s. [in Tatar]
11. Emelianov N.V. Siuzhety rannih tipov iakutskih olonho [Plots of early types of Yakut olonkho]. – Moskva: Nauka, 1980. – 448 s. [in Russian]
12. Sadyrbaev S. Folklor zhane estetika [Folklore and aesthetics]. – Almaty: Zhazushy, 1976. – 152 b. [in Kazakh]
13. Urmanche F.I. Tiurkski geroicheski epos [Turkic heroic epic]. – Kazan: IIaLI, 2015. – 448 s. [in Russian]
14. Mamai Zh., Omur S., Abykan Y. Manas eposu zhonundo: ilim, iliktoolor zh-a maqalalar [On the Manas epic: studies and articles]. – Bishkek: Sham, 1994. – 160 b. [in Kyrgyz]
15. Alpamysh: uzbekski narodnyi geroicheski epos [Alpamysh: Uzbek national heroic epic] / Tiurkologia. – 1979. – №6. – S. 14-15. [in Russian]
16. Babalar sozi: 100 t. T. 36. [Words of the Ancestors: 100 vol. Vol. 36] / qurast. S. Qosan, T. Akimova, Zh. Saltaqova. – Astana: Foliant, 2005. – 480 b. [in Kazakh]
17. Grincer P.A. Drevneindiski epos [Ancient Indian epic]. – Moskva: Nauka, 1974. – 323 c. [in Russian]
18. Qasqabasov S. Qyz Zhibek [Kyz Zhibek] // Kit.: Tandamaly. – Almaty: QazAqparat, 2008. – T. 1. – B. 440-452. [in Kazakh]

Түркі халықтары эпосындағы үйлену сюжетінің негізгі мотивтері

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі халықтары эпосындағы үйлену сюжеттерінің негізгі мотивтері, көркемдік табиғаты мен құрылымдық ерекшеліктері талданады. Эпостарда жиі кездесетін үйлену желісінің пайда болу тарихы мен мифологиялық негіздерін ашып көрсетеді. Түркі халықтары эпосындағы үйлену бейнесі қоғамдық-әлеуметтік қатынастарды бейнелеумен қатар, этностың дүниетанымы мен ұлттық ұғымдарының көрінісі ретінде қарастырылады.

Мақалада түркі халықтарының эпостарындағы үйлену сюжетінің типологиялық табиғаты мен көркемдік жүйесі талданып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталады. Эпостық шығармалардағы үйлену желісі тек қаһарманның жеке тағдырымен ғана емес, тұтас этностың дүниетанымымен, әлеуметтік құрылымымен, салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Сондай-ақ, бұл сюжеттердің қаһармандық пен тарихи жадыны сақтаудағы рөлі ерекше атап өтіледі.

Эпос поэтикасындағы үйлену сюжеті арқылы дәстүрлі қоғамның моральдық-этикалық нормалары, ұрпақ сабақтастығы, тарихи сана көрініс табады. Зерттеуде үйлену сюжетінің тарихи-мифологиялық негіздері ашылып, оның эпос құрылымындағы орны мен функциясы айқындалады. Эпостық жырлардағы үйлену желісі көбінесе қаһарманның батырлық жолының логикалық жалғасы, қоғамдық мойындалуының белгісі ретінде көрінеді. Бұл сюжет эпикалық кеңістікте қаһарманның адамдық болмысын толықтырып, тарихи жады мен мәдени сабақтастықты бекітетін көркем тетік ретінде ұсынылады. Зерттеу нәтижесінде эпос поэтикасындағы үйлену сюжеті тек әдеби-эстетикалық құбылыс қана емес, ұлттық болмысты танытатын мәдени код екені айқындалады.

Кілт сөздер: түркі эпосы, үйлену сюжеті, фольклор, салыстырмалы талдау, қаһармандық бейне, ұлттық дүниетаным.

Основные мотивы свадебного сюжета в эпосе тюркских народов

Аннотация. В данной статье анализируются основные мотивы, художественная природа и структурные особенности свадебных сюжетов в героическом эпосе тюркских народов. В работе раскрываются история возникновения и мифологические основы свадебных мотивов, часто встречающихся в эпических произведениях. Свадебный сюжет в эпосе тюркских народов наряду с изображением общественно-социальных отношений рассматривается как отражение мировоззрения и

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

национальных концепций этноса.

В статье исследуются типологическая природа и художественная система свадебного сюжета в эпосе тюркских народов, а также выявляются их структурные сходства и жанровые различия. Свадебная линия в эпических произведениях неразрывно связана не только с личной судьбой героя, но и с традиционным мировоззрением, социальным строем, обычаями и традициями этноса в целом. Также подчеркивается роль данных сюжетных линий в сохранении героической и исторической памяти.

Через призму свадебного сюжета в поэтике эпоса эксплицируются нравственно-этические нормы традиционного общества, преемственность поколений, историческое сознание. В исследовании раскрываются историко-мифологические основы свадебного сюжета, определяются его место и функция в структуре эпоса. Свадебная линия в эпических песнях интерпретируется как логическое продолжение героического пути батыра и знак его общественного признания. Этот сюжет представлен в эпическом пространстве как художественный механизм, дополняющий человеческую природу героя, а также закрепляющий историческую память и культурную преемственность. В результате исследования обосновано, что свадебный сюжет в поэтике эпоса – это не только литературно-эстетическое явление, но и культурный код, отражающий национальную идентичность.

Ключевые слова: тюркский эпос, свадебный сюжет, фольклор, сравнительный анализ, героический образ, национальное мировоззрение.

Information about the authors

Toibazar A.M. *– The Corresponding Author, PhD Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: ayazhan.01@internet.ru, Kazakhstan, Almaty.*

Dautova G.R. *– PhD, Acting Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: gulnazdautova001@gmail.com, Kazakhstan, Almaty.*

Mambetov J.O. *– Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: zholdas_19@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*

Авторлар туралы мәлімет

Тойбазар А.М. *– корреспондент-автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, e-mail: ayazhan.01@internet.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Даутова Г.Р. *– PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті м.а., e-mail: gulnazdautova001@gmail.com, Қазақстан, Алматы қ.*

Мамбетов Ж.О. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, e-mail: zholdas_19@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Сведения об авторах

Тойбазар А.М. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: ayazhan.01@internet.ru, Казахстан, г. Алматы.*

Даутова Г.Р. – *PhD, и.о. доцента Казахского национального университета имени аль-Фараби, e-mail: gulnazdautova001@gmail.com, Казахстан, г. Алматы.*

Мамбетов Ж.О. – *кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: zholdas_19@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

UDC 81:37.016; IRSTI 16.01.45
https://doi.org/10.47526/3107-3085.41

K.E. MOLDABAYEVA[1], M.K. ZHAILAUBAYEVA[1]✉, A.K. SADIBEKOV[2]
[1]*Abai Kazakh National Pedagogical University*
[2]*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh Turkish University*
✉*e-mail: marhabat.zhailaubaeva@gmail.com*

LANGUAGE SKILLS AND SOFT SKILLS IN LEVEL-BASED KAZAKH LANGUAGE LEARNING: A STATISTICAL AND LINGUODIDACTIC ANALYSIS

Abstract. The article is intended to statistically determine the relationship between language skills and soft skills in the process of teaching the Kazakh language on a level basis (CEFR A2–B1) in the context of an information society and to demonstrate the degree of influence of this relationship on language achievement by modeling. In accordance with this goal, the study was aimed at describing the level profile of language skills, measuring the components of soft skills, determining the direction and strength of the dependence between them, and determining the predictive contribution of soft skills to language achievement. Based on the results, theoretical and methodological foundations are proposed for considering Kazakh language teaching not only at the level of "mastering the language system", but also as a single integrative space of language activity and personal resources. The study was conducted among 60 students of the Philology Faculty of the Abai Kazakh National Pedagogical University. While language skills were measured using specially developed diagnostic tasks, soft skills were assessed on a 1–5-point Likert scale. The obtained data were processed in the SPSS Statistics 26.0 program, and Pearson and Spearman correlation, as well as multivariate linear regression methods, were used. The results showed that soft skills have a statistically significant impact on language achievement and can predict 52% of language outcomes. The scientific novelty of the study is that in teaching the Kazakh language at CEFR A2–B1 levels, soft skills are measured in a single system with language indicators, their impact on language achievement is quantitatively substantiated using a regression model, and it proves the need to consider Kazakh language teaching as a digital, data-driven, person-centered integrative model.

Keywords*:* language activity, discourse competence, CEFR A2–B1, soft skills, pragmatic interpretation, regression model.

Introduction

In the context of the information society, the language teaching process is moving beyond the classroom format, which relies solely on traditional methodological tools, towards applied and

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Moldabayeva K.E., Zhailaubayeva M.K., Sadibekov A.K. Language Skills and Soft Skills in Level-Based Kazakh Language Learning: a Statistical and Linguodidactic Analysis // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 252-264. https://doi.org/10.47526/3107-3085.41
****Cite us correctly:***
Moldabayeva K.E., Zhailaubayeva M.K., Sadibekov A.K. Language Skills and Soft Skills in Level-Based Kazakh Language Learning: a Statistical and Linguodidactic Analysis // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 252-264. https://doi.org/10.47526/3107-3085.41
Date of receipt of the article 06.02.2026 / Date of acceptance 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

personalized learning that takes place in a digital environment. In the daily experience of students, smartphones, online platforms, and mobile applications are becoming the main learning space. The expansion of resources aimed at learning the Kazakh language in an online format in Kazakhstan confirms this trend.

This change is also consistent with the strategic priorities of the state language policy. At the third session of the National Congress **"**Honest person – Honest work – Honest reward" held on March 15, 2024, Head of the State Kassym-Jomart Tokayev emphasized that expanding the scope of the Kazakh language's usage remains a key direction of state policy. He identified the principle of increasing the need in everyday life and effectively using modern opportunities as an important way to strengthen the language [1].

In the context of the information society, it is important to consider the process of mastering the Kazakh language on a level (CEFR A2–B1) basis not only as a methodological "learning format", but also as a dynamic system of discourse activity (text production, meaning coordination, implementation of pragmatic intention, interaction management). This is because listening, speaking, reading, and writing are not separate sets of skills, but a single linguistic practice connected with the cognitive-pragmatic mechanisms of text and speech. While in listening, implicit meaning recognition and attention regulation are activated, in speaking, mutual understanding is ensured through turn-taking, repair, and discourse markers. In reading, cohesion-coherence and inference take the leading place, and in writing, planning, self-control through genre norms, logic of argumentation, and metacognition are accompanied. From this perspective, "soft skills" are not external pedagogical additions, but internal conditions of language activity. Communication is the core of interactional competence, self-regulation is the metacognitive control of language processing, creativity is a resource for meaning construction and reframing, teamwork is a mechanism for discourse coordination, emotional intelligence is the basis for pragmatic sensitivity and tact strategies [2, p. 130]. Therefore, a data-based analysis of the relationship between language achievement and personal resources in the level learning space allows us to interpret Kazakh language teaching from a philological perspective within the framework of the triad "linguistic activity – person – discourse".

In modern linguistic didactics, the effectiveness of language acquisition is not measured only by lexical and grammatical knowledge. It is proven that it is closely related to the learner's personal resources, such as their ability to engage in socio-communicative activity, plan learning activities, self-regulation, and achieve results in a collaborative environment [3, p. 18]. In this regard, soft skills like communication, critical thinking, self-regulation, teamwork and emotional intelligence are considered key factors contributing to language achievement. In addition, level-based learning according to the CEFR standard (A2–B1) provides a quantitative basis aimed at gradually building the learner's communicative autonomy and this system allows for the assessment of learning outcomes using specific descriptors [4, p. 273].

Large Language Models (LLM) are artificial intelligence systems, which are based on architecture of transformative neuron network and are applied profoundly in natural language processing and in preparing human sounding answers [5]. In the case of Language Education, the use of data-driven learning and artificial intelligence, including the introduction of the potential of generative AI tools into pedagogical models, has intensified significantly. Such technologies allow for personalization of learning content, accelerated feedback, and data-driven learning trajectory management, which in turn creates an environment conducive to the development of soft skills as well as language competencies [6, p. 244]. As well as individual learning platforms and quick feedback mechanisms boost learners' motivation and learning efficacy, offering valuable opportunities for future evolution of intellectual language learning systems [7, p. 23].

Within this scientific context, the presented article is based on the results of an empirical study conducted among students of the Philology Faculty of the Abai Kazakh National Pedagogical University. The relevance of the study is determined by the need to prove with specific statistical

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

data, the relationship between language skills in the process of mastering the Kazakh language at CEFR levels (A2–B1). Therefore, the work uses Pearson, Spearman correlation and multiple linear regression analysis methods based on SPSS to assess the impact of soft skills indicators on language achievement, such as their contribution as a predictive factor. The results allow to justify the process of teaching the Kazakh language as a digital and AI-oriented integrative system that is "not only linguistic", but also person-oriented and data-driven [4, p. 273].

The purpose of the presented article is to statistically determine the relationship between language skills and emotional intelligence in teaching the Kazakh language on a level (CEFR A2–B1) basis, as well as to assess the impact of soft skills indicators on language achievement such as their contribution as a predictive factor and to substantiate a data-based, digital and AI-oriented learning model.

In order to achieve this goal, it is aimed to diagnose the level of Kazakh language proficiency in accordance with the CEFR requirements in terms of listening, pronunciation, reading, and writing and to describe the language profile of students. To conduct quantitative measurement and to describe the level of students' soft skills based on a 1–5-point Likert scale and to check the normality of the data obtained using the Shapiro–Wilk tests. To justify the choice of analysis methods and to determine the relationship between language skills and soft skills indicators. To calculate Pearson (r) and Spearman (ρ) correlations in the case of non-normal distribution of the data and to interpret the direction and strength of the relationship. To create a multiple linear regression model to assess the impact of soft skills factors on language achievement and to determine the relative contribution of each variable (β). Based on the results obtained, to methodologically discuss the need for systematic development of soft skills in the process of teaching the Kazakh language and to make recommendations for data-based pedagogical solutions.

Research methods and materials

The study used a mixed method, quantitative research. The study was conducted in a correlational, explanatory and predictive manner, since its main goal is to determine the relationship between language proficiency levels and soft skills, to quantitatively assess their nature and degree of influence.

The research was conducted among students of the Philology Faculty of the Abai Kazakh National Pedagogical University. A total of 60 students participated in the study, and their language proficiency levels were determined in accordance with the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Participants were grouped by levels A2 and B1, and language and soft skills assessment tasks were developed specifically for each level.

The research structure consisted of four main stages. In the first stage, a diagnostic testing method was used to determine the language proficiency levels of students. A set of tasks on listening, speaking, reading and writing skills was presented, and their lexical, grammatical and pragmatic competences were comprehensively assessed. The tasks were developed in accordance with CEFR standards, and a specific descriptive assessment method was used for each skill.

In the second stage, a questionnaire survey method and a structured observation method were used to identify soft skills, which are the main variables of the study. The components of communication, creativity, self-regulation, teamwork and emotional intelligence were measured using tools adapted from the Soft Skills Self-Assessment Scale and the Collaborative Learning Competence Inventory. As a result, the level of soft skills of each participant was quantitatively assessed on a 1–5-point Likert scale.

The empirical data obtained in the third stage were processed using the SPSS Statistics 26.0 program. First, normal testing methods were used to determine the reliability and distribution of the data. For this purpose, the Shapiro–Wilk test and the Kolmogorov–Smirnov criterion was used. Since part of the data did not correspond to a normal distribution, parametric and non-parametric statistical methods were used in further analysis.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

In the fourth stage, the correlation research method took the main place. For normally distributed data, the Pearson correlation coefficient (r) was used to determine the strength and direction of the linear relationship between language acquisition results and soft skills indicators. The degree of correlation was assessed using the interpretive scale proposed by Field [8, p. 1104].

In cases where the normal distribution of the data was violated, the Spearman rank correlation method (ρ) was used to assess the monotonic dependence between the variables. This approach made it possible to clarify the influence of soft skills components on language achievement.

In addition, the study included a regression research method. Multiple linear regression analysis was used to determine the influence of soft skills indicators on language learning outcomes, and the relative contribution of each factor was calculated. The regression model allowed us to predict the soft skills that have the greatest impact on language learning outcomes.

There are many works by domestic researchers who identify ways to develop communicative skills that contribute to the formation of a personality and soft skills that play an important role in the preparation of competitive future personnel, and who offer methods and techniques for leveling the language. The scholarly contributions of F.Sh. Orazbayeva, M.T. Adilkhanova and F.A. Murzabekova focus on the development of learners' communicative skills in Kazakh language instruction. Alongside the studies of Zh.T. Dauletbekova, N.M. Abisheva and A.K. Aimukatov, aimed at fostering soft skills, represent an important body of national research in this field. In addition, the works of K.T. Muldabekova address the formation of communicative competence among future specialists using information technologies, while Z.B. Beisembayeva explores issues related to modular-based instruction of the Kazakh language. Significant attention is also given to the methodology of level-based Kazakh language teaching in the works of B.M. Aitbayeva, K.Z. Khalikova, A.E. Sagymbayeva and A. Almetova, whose dissertation research and related publications systematically examine these approaches. Collectively, the studies conducted by these scholars and other authors working in similar directions make a substantial contribution to the development of soft and communicative skills in the process of learning the Kazakh language, as well as to the theoretical and methodological advancement of level-based language instruction. In particular, B.M. Aitbayeva, analyzing the methodological foundations of leveled teaching, proves the effectiveness of the stage-by-stage mastery of language material in the formation of students' communicative competence [9, p. 72].

Nowadays, the language learning process is moving beyond the traditional framework of grammatical and lexical skills and is being oriented towards an integrative educational paradigm that ensures the comprehensive development of the individual. This paradigm considers language knowledge not only as a structural system, but also as a tool for communicative, social and personal development. As a result, the language learning process is becoming a comprehensive system that aims to simultaneously develop the cognitive, emotional and social potential of the learner [10, p. 410].

The effectiveness of language acquisition is now determined not only by linguistic competence, but also by the development of soft skills. The concept of soft skills includes personal qualities that characterize a person's ability to act successfully in a professional and social environment. These include abilities such as communication, critical thinking, self-regulation, teamwork, leadership and emotional intelligence [11, p. 533]. Modern pedagogical research proves that the development of soft skills increases the motivation of language learners to learn and enhances their cognitive activity.

Soft skills play an important role in the language learning process, since language acquisition is a complex process based on the interaction of cognitive, social and emotional factors [12, p. 12]. Communicative interaction, teamwork and reflection increase the efficiency of language input and output and accelerate language internalization. Qualities such as learning motivation, self-regulation and communication skills directly affect the success of language learners [13, p. 47]. This

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

conclusion is consistent with functional-communicative theories that consider language competence in conjunction with communicative and strategic components.

In this regard, the scientific study of the relationship between language proficiency levels and soft skills in level-based teaching of the Kazakh language is a particularly relevant issue. The level-based teaching system based on CEFR standards is aimed at forming the communicative autonomy of the learner, gradually complicating the language material [4, 273-p.].This conclusion is also supported by domestic scientific research, and the scientific and methodological principles of level-based teaching of the Kazakh language are comprehensively substantiated in the work of Rakhmetova N. [14, p. 227]. However, recent studies often note that the effectiveness of the level system is not limited to language indicators but is enhanced by the development of soft skills [15, p. 392].

Currently, there is a trend in language education to integrate data-driven learning approaches and artificial intelligence technologies. These approaches allow analyzing the learner's learning behavior using real data and personalizing the content of the lesson [16, p. 348]. Generative artificial intelligence tools allow for the individualization of the learning process, taking into account the cognitive and emotional characteristics of the student [17]. A generative AI-based learning environment creates favorable conditions for the development of soft skills through interactive feedback, adaptive tasks, and automated assessment mechanisms.

Such technologies create conditions for the creation of a new differentiated and interactive learning model that combines language teaching and soft skills development. This model is aimed at implementing language education in a person-oriented, flexible, and digital format, and also involves the formation of an individual learning trajectory for the learner [6, p. 244].Thus, data-driven teaching methods supplemented with generative AI technologies are considered an effective pedagogical model that complements traditional methods in mastering the Kazakh language on a level-based basis and strengthens the interrelationship between linguistic and personal competencies.

Results and discussion

The presented section aims to systematically present the empirical data of the study and interpret them in the context of teaching the Kazakh language based on CEFR (A2–B1) levels. It describes not only the quantitative indicators of students' language and soft skills but also analyzes their interrelationships and mechanisms of influence on language achievement. The results are considered in four stages, comprehensively covering the process from initial language diagnostics to the role of soft skills as a predictive factor.

Stage 1. Diagnostic Assessment Results

In the first stage the diagnostic assessment method was carried out on listening, speaking, reading and writing skills. Assessment tasks for each skill were developed in accordance with the CEFR level descriptors A2–B1 and students' lexical, grammatical and pragmatic competences were checked comprehensively. During the assessment, the main criterion was not the mechanical mastery of language units, but their implementation at the practical and functional level (Table 1).

Table 1- Language Skills Descriptive Statistics (n = 60)

Language Skill	Mean (M)	SD	Min	Max
Listening	72.8	10.5	55	92
Speaking	70.6	12.1	52	90
Reading	75.3	9.8	58	94
Writing	68.9	11.4	50	90

In the testing of four language skills, specific goals were set for each type. While in listening, understanding of main information, speaker's intention, and contextual meaning was assessed, in speaking, fluency, systematic thought expression, and communicative interaction skills were tested

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

and the overall level was associated with communicative activity. In reading, the skills of identifying the main idea, recognizing logical connections, and understanding implicit meaning were assessed. It should be noted that results achieved in reading test indicated the sufficient level of analytical and critical thinking of respondents. While results of written test is explained by the high cognitive complexity of writing skills, in oral test students were able to effectively receive and process oral information. It was also noted that some students lacked linguistic accuracy and speech stability. The writing process requires the simultaneous implementation of several linguistic and metacognitive processes, such as planning, monitoring, and evaluation [18, p. 377]. Such complex cognitive activities allow learners to effectively redirect their cognitive resources and contribute to the development of higher-level writing skills, such as constructing arguments and organizing them logically [19, p. 251].

According to the results of Table 1, the highest average score was recorded in reading skills (M = 75.3), which indicates that students' abilities to understand, analyze and interpret the text are relatively well developed. Low results in writing (M = 68.9) indicate the complexity of structuring and logical systematization of written discourse. This corresponds to the stages of language development based on the CEFR and proves that writing skills require a high cognitive load.

Stage 2. Soft Skills Assessment Results

In the second stage of the study, the level of development of soft skills, which are closely related to the language acquisition process, was comprehensively assessed. The 1–5 Likert scale used in quantitatively measuring soft skills is considered a reliable psychometric tool that allows for a systematic assessment of the behavioral and attitudinal manifestations of respondents [20, p. 55].

The study measured the following key components of soft skills: communication, self-regulation, teamwork, and creativity. Each component was characterized by several indicators and assessed based on the behavioral manifestations observed in students' learning and language activities.

Table 2 - Soft Skills Descriptive Statistics

Soft Skill	Mean (M)	SD	Interpretation
Communication	4.2	0.62	High
Self-regulation	4.1	0.58	High
Teamwork	4.0	0.69	Moderate–High
Creativity	3.8	0.73	Moderate

The assessment of communication skills focused on the ability of students to express themselves clearly, logically and socially in an oral and written form. In addition, the skills of entering a dialogue, exchanging opinions, giving and receiving feedback were also taken into account. The results showed that communication skills were formed at a high level (M = 4.2), which indicates that students are ready to actively communicate in a linguistic environment. This indicator is also consistent with a high correlation determined with pronunciation skills.

When measuring self-regulation skills, students' abilities to plan the learning process, set goals, effectively manage time and control their own actions during learning were assessed. A high self-regulation indicator (M = 4.1) indicated that students had developed learning responsibility and independent work skills. The high correlation of this skill with reading and listening indicators was statistically proven at a later stage.

The ability to work in a team was tested through students' skills to participate in joint tasks, share roles, make joint decisions and interact constructively with colleagues. The average-high result (M = 4.0) showed that students were inclined to cooperative behavior, but in some cases, there were differences in the aspects of leadership and division of responsibility.

Creativity skills checking focused on students' abilities to propose alternative solutions and creatively perform language tasks. The average score obtained for this skill (M = 3.8) showed that

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

creative thinking was not developed to the same level in all students. However, creativity showed a moderate positive correlation with reading skills, indicating that creative thinking plays an important role in the interpretation of the text.

In general, the results of measuring soft skills showed that students' socio-communicative and metacognitive abilities were formed at a sufficient level, but additional methodological support was needed in the development of creativity and group interaction skills. This conclusion was consistently confirmed by the results of correlation and regression analysis conducted in the subsequent stages of the study.

Stage 3. Results of Correlation Analysis.

The third stage of the study was aimed at statistically determining the relationship between language skills and soft skills. The main goal of this stage was to show the extent to which the language acquisition process is correlated with personality factors by determining the nature, direction, and strength of the relationship between the empirical indicators obtained in the previous stages.

Table 3 – Pearson Correlation between Language Skills and Soft Skills

Language Skill	Soft Skill	r	p-value
Speaking	Communication	0.71	< 0.01
Listening	Self-regulation	0.64	< 0.01
Reading	Creativity	0.57	< 0.01
Writing	Self-regulation	0.63	< 0.01

Before proceeding with the correlation analysis, the distribution of the data was checked. For this, the Shapiro–Wilk normality test was used. The analysis results showed that some of the variables under study corresponded to a normal distribution ($p > 0.05$), while some indicators did not fully comply with the normality requirements. Considering these features, parametric (Pearson) and non-parametric (Spearman) correlation methods were used simultaneously during the analysis. This approach allowed to increase the statistical reliability of the results.

For normally distributed data, the Pearson correlation coefficient (r) was calculated, and the strength and direction of the linear relationships between language and soft skills like communication, self-regulation, creativity, and teamwork were determined. The correlation coefficients were interpreted using the scale proposed by Field [8, 1104-p.]. According to which r values between 0.30–0.50 were considered moderate, 0.50–0.70 was considered significant, and above 0.70 was considered strong.

The results of the Pearson correlation showed that there were positive and statistically significant relationships between language and soft skills ($p < 0.01$). The highest relationship was found between pronunciation and communication ($r = 0.71$). This result proves that students' ability to speak fluently and accurately in a language is directly related to their verbal and social communication skills. That is, success in pronunciation goes hand in hand with mastering the social function of language.

In addition, the significant relationship between listening and self-regulation ($r = 0.64$) showed that students' effective perception of oral information is closely related to their ability to concentrate, select information, and internal control mechanisms. This result demonstrates that listening is not just a passive process, but an active cognitive process.

The moderate-to-significant correlation between reading and creativity ($r = 0.57$) indicated that students' critical and creative thinking skills play an important role in text comprehension. It was found that interpreting text content, identifying underlying meaning, and recognizing contextual connections require creative thinking.

The high correlation between writing and self-regulation ($r = 0.63$) showed that planning, time management, and self-control are crucial in the process of mastering written discourse. This is

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

explained by the complex cognitive structure of writing skills and the fact that they require a high level of organization.

Since some of the data were not normally distributed, Spearman rank correlation (ρ) was additionally calculated to clarify the results. The study of the Spearman analysis also confirmed that all the main relationships were positive and statistically significant ($p < 0.01$). In particular, $\rho = 0.65$ was found between pronunciation and communication, $\rho = 0.61$ between listening and self-regulation, and $\rho = 0.59$ between writing and self-regulation. These results indicate that the identified dependencies are not only linear but also have a stable monotonic nature.

In general, the results of the correlation analysis proved that there is a systematic and mutually conditional relationship between students' language achievement and flexible skills. It was found that a high level of soft skills is accompanied by high language acquisition results. This conclusion scientifically justifies the need to develop personal and social competencies, not limiting language learning to linguistic content alone.

The high correlation between listening and self-regulation ($r = 0.64$) indicates that attention stability and internal control directly affect language perception.

Table 4- Spearman Rank Correlation Results

Language Skill	Soft Skill	ρ	p-value
Speaking	Communication	0.65	< 0.01
Listening	Self-regulation	0.61	< 0.01
Writing	Self-regulation	0.59	< 0.01

The results of the Spearman rank correlation coefficients confirmed that all the main dependencies between language skills and soft skills are positive and statistically significant ($p < 0.01$). These indicators prove that the relationship between soft skills and language achievement is not only linear but also has a stable monotonic character.

High values of the Spearman coefficient indicate that the gradual increase in students' soft skills is accompanied by a corresponding increase in their language performance. These dependencies are not a random phenomenon that is observed only at a certain threshold level but rather indicate that a systematic change in the level of soft skills is a regularity that causes a stable change in language learning results.

The detection of monotonic dependence reveals the complex, multifactorial nature of the language learning process. It is observed that language achievement is formed not by a sharp increase in one skill, but by the gradual, step-by-step development of soft skills components. For example, as the level of self-regulation increases, the student's ability to concentrate, plan the task, and correct errors in listening and writing tasks also improves. Similarly, the development of communication skills contributes to a steady increase in pronunciation indicators.

The significant Spearman correlation indicates that the general trend is maintained, despite the presence of ceiling effects or obvious deviations in the data. This proves that the relationship between soft skills and language achievement is not accidental, but rather strong and structural. That is, even if language indicators stabilize at a certain level, the growth of soft skills continues to have a positive effect on the quality of language acquisition.

In addition, Spearman coefficients methodologically strengthen the results obtained using Pearson correlations. If Pearson correlation shows a linear relationship between variables, Spearman correlation proves that this relationship is maintained at different levels and is independent of the distribution of the data. The combined results of these two methods increase the reliability and validity of the research findings.

Thus, Spearman's rank correlation revealed the general regularity of the relationship between soft skills and language achievement, its stability and the tendency to persist over time. This conclusion scientifically substantiates the need for systematic development of soft skills in language

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

teaching methodology and proves the importance of integrating them into language education programs.

Stage 4. Regression Analysis Results

Multiple linear regression analysis was conducted to determine the impact of soft skills indicators on language achievement. The study included N = 60 students. The regression model included language achievement as the dependent variable, and communication, self-regulation, creativity, and teamwork as independent variables. Multiple linear regression is a reliable statistical method in educational research that allows for a comprehensive assessment of the impact of several predictor variables on the dependent variable [4, p. 1104].

Table 5 - Multiple Linear Regression Predicting Language Achievement

Predictor	β	t	p-value
Communication	0.38	4.12	< .001
Self-regulation	0.33	3.68	0.001
Creativity	0.21	2.97	0.004
Teamwork	0.19	2.61	0.007

The overall regression model was statistically significant: $F(4, 115) = 18.23$, $p < .001$, the model explained a significant portion of the variance in language achievement, $R^2 = .52$. This indicates that the soft skills set explains 52% of the students' language achievement.

The standardized beta coefficients revealed that the strongest predictors were communication ($\beta = .38$, $t = 4.12$, $p < .001$) and self-regulation ($\beta = .33$, $t = 3.68$, $p = .001$). This reflects the social and metacognitive nature of the language acquisition process.

In addition, creativity ($\beta = .21$, $t = 2.97$, $p = .004$) and teamwork ($\beta = .19$, $t = 2.61$, $p = .007$) indicators were also statistically significant, but their relative contribution was at a moderate level.

Overall, the results obtained confirm the multifactorial nature of language acquisition and indicate that soft skills are important predictors of language achievement. This finding confirms the empirical validity of pedagogical models aimed at the targeted development of soft skills in Kazakh language teaching based on level.

The results of the regression model showed that the soft skills set explained 52% of the language achievement. Communication and self-regulation were identified as the most influential factors, which confirms the social and metacognitive nature of language acquisition.

Conclusion

The results of the study clearly demonstrate the close and multilevel relationship between language skills and soft skills through specific statistical data. The results of the obtained correlation and regression analysis showed that the language acquisition process is not limited to linguistic mechanisms alone but rather is carried out as a unified system of cognitive, social and metacognitive resources of the individual.

In particular, the high level of connection of listening skills with attention stability and self-regulation abilities proves that language perception is not a passive activity, but an active cognitive process. During listening, the learner uses attention management and internal control strategies to selectively perceive information and highlight the main meaning. This indicates that listening success is ensured by self-regulation mechanisms.

The close connection of pronunciation skills with communication and social interaction indicates that language is primarily a social phenomenon. Success in pronunciation is determined not only by mastering linguistic tools, but also by the ability to adapt one's thoughts to a partner, respond to feedback and act in a dialogical space. This result confirms that communicative competence is the main core of language achievement.

The connection of reading skills with creative and critical thinking indicates that the process of understanding a text requires high-level cognitive operations. In interpreting a text, determining

the author's position and discovering contextual meanings, the learner uses creative and analytical strategies, going beyond the framework of standard thinking. This proves that reading is not only an informational skill, but also a skill that contributes to cognitive and personal development.

The dependence of writing skills on planning and self-organization abilities is explained by the complex structure of written discourse. Writing requires preliminary planning of thoughts, logical systematization, text editing, and self-control. Therefore, it is considered a natural phenomenon that writing success is higher in students with developed self-regulation skills. This research scientifically justifies the need to systematically introduce soft skills components in teaching the Kazakh language on a level basis.

Thus, the study allows us to consider language learning as a complex educational process that ensures the comprehensive development of the personality, not limited to grammatical and lexical education. This direction will serve as the basis for modernizing language education, making data-based pedagogical decisions, and creating an innovative, person-centered learning model in the educational space.

Funding information

The current research was performed under financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republik of Kazakhstan (Grant No. IRN: AP26100757) – IT developments and programs' preparation for teaching the Kazakh language by levels, developing soft skills of language learners using generative artificial intelligence platform.

BIBLIOGRAPHY

1. Тоқаев Қ.К. «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында сөйлеген сөзі. [Электронды ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727 (қаралған күні 25.08.2024)
2. Cummings D., Anderson P. The Impact of CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) Level Adjustments on Student Engagement in Emirates School Establishments // Gulf Education and Social Policy Review. – 2025. – Vol. 6, №2. – P. 130–145. https://doi.org/10.18502/gespr.v6i2.17685
3. Liu M., Zhang L.J. Examining language learners' GenAI-assisted writing self-efficacy profiles and the relationship with their writing self-regulated learning strategies // System. – 2025. – Vol. 134. – P. 1–18. https://doi.org/10.1016/j.system.2025.103826
4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. [Electronic resource]. URL: https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages (date of access 25.08.2024)
5. Torres P.J., Kahveci Y. Effectiveness of Artificial Intelligence (AI) in Language Teaching // Computers and Education: Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 9. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100522
6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 244 p.
7. Liu J. Exploring the impact of artificial intelligence-enhanced language learning on youths' intercultural communication competence // Humanities and Social Sciences Communications. – 2025. – Vol. 12, №1. – P. 1–23. https://doi.org/10.1057/s41599-025-06033-x
8. Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. 5th ed. – London: SAGE Publications, 2018. – 1104 p.
9. Айтбаева Б.М. Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі // Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2014. – №3(75). – Б. 72–76.
10. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p. https://doi.org/10.1017/9781009024532
11. Rahate Ellah H., Azmi N. Soft skills in language education: From perception to frequency of instruction // International Journal of Language and Literary Studies. – 2024. – Vol. 6, №2. – P. 533–544. https://doi.org/10.36892/ijlls.v6i2.1735

12. Chou M.H. Communication strategies, difficulties, and speaking tasks in foreign language learning // SAGE Open. – 2024. – Vol. 14, №2. – P. 1–12. https://doi.org/10.1177/21582440241266324
13. Canale M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, №1. – P. 1–47. https://doi.org/10.1093/applin/I.1.1
14. Рахметова Н. Қазақ тілін деңгейлік оқытудың ғылыми-методологиялық негіздері: ғылыми монография. – Алматы, 2012. – 227 б.
15. Oxford R.L. Teaching and Researching Language Learning Strategies: Self-Regulation in Context. 2nd ed. – London: Routledge, 2017. – 392 p.
16. Boulton A., Cobb T. Corpus use in language learning: A meta-analysis // Language Learning. – 2017. – Vol. 67. – P. 348–393. https://doi.org/10.1111/lang.12224
17. Wiboolyasarin W., Wiboolyasarin K., Tiranant P., Jinowat N., Boonyakitanont P. AI-driven chatbots in second language education: A systematic review of their efficacy and pedagogical implications // Ampersand. – 2025. – Vol. 14. https://doi.org/10.1016/j.amper.2025.100224
18. Bachman L.F., Palmer A.S. Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 377 p.
19. Sharshova R., Salkhanova Z., Yelubayeva P. The Use of AI Writing Tools in Second Language Learning to Enhance Kazakh IT Students' Academic Writing Skills // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7. – P. 251–267. https://doi.org/10.30564/fls.v7i8.10408
20. Likert R. A technique for the measurement of attitudes // Archives of Psychology. – 1932. – №140. – P. 1–55.

REFERENCES

1. Toqaev Q.K. «Adal adam – Adal enbek – Adal tabys» atty Ulttyq quryltaidyn ushinshi otyrysynda soilegen sozi [Speech at the third meeting of the National kurultai “Honest man – Honest work – Honest success”]. [Electronic resource]. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727 (date of access 25.08.2024) [in Kazakh]
2. Cummings D., Anderson P. The Impact of CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) Level Adjustments on Student Engagement in Emirates School Establishments // Gulf Education and Social Policy Review. – 2025. – Vol. 6, №2. – P. 130–145. https://doi.org/10.18502/gespr.v6i2.17685
3. Liu M., Zhang L.J. Examining language learners’ GenAI-assisted writing self-efficacy profiles and the relationship with their writing self-regulated learning strategies // System. – 2025. – Vol. 134. – P. 1–18. https://doi.org/10.1016/j.system.2025.103826
4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. [Electronic resource]. URL: https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages (date of access 25.08.2024)
5. Torres P.J., Kahveci Y. Effectiveness of Artificial Intelligence (AI) in Language Teaching // Computers and Education: Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 9. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100522
6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 244 p.
7. Liu J. Exploring the impact of artificial intelligence-enhanced language learning on youths’ intercultural communication competence // Humanities and Social Sciences Communications. – 2025. – Vol. 12, №1. – P. 1–23. https://doi.org/10.1057/s41599-025-06033-x
8. Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. 5th ed. – London: SAGE Publications, 2018. – 1104 p.
9. Aitbaeva B.M. Til men adebietti oqytu adistemesi [Methods of teaching language and literature] // Boketov atyndagy Qaragandy universitetinin habarshysy. Filologia seriasy. – 2014. – №3(75). – B. 72–76. [in Kazakh]
10. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p. https://doi.org/10.1017/9781009024532
11. Rahate Ellah H., Azmi N. Soft skills in language education: From perception to frequency of instruction // International Journal of Language and Literary Studies. – 2024. – Vol. 6, №2. – P. 533–544. https://doi.org/10.36892/ijlls.v6i2.1735

12. Chou M.H. Communication strategies, difficulties, and speaking tasks in foreign language learning // SAGE Open. – 2024. – Vol. 14, №2. – P. 1–12. https://doi.org/10.1177/21582440241266324
13. Canale M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, №1. – P. 1–47. https://doi.org/10.1093/applin/I.1.1
14. Rahmetova N. Qazaq tilin dengeilik oqytudyn gylymi-metodologialyq negizderi: gylymi monografia [Scientific and methodological foundations of level teaching of the Kazakh language: scientific monograph]. – Almaty, 2012. – 227 b. [in Kazakh]
15. Oxford R.L. Teaching and Researching Language Learning Strategies: Self-Regulation in Context. 2nd ed. – London: Routledge, 2017. – 392 p.
16. Boulton A., Cobb T. Corpus use in language learning: A meta-analysis // Language Learning. – 2017. – Vol. 67. – P. 348–393. https://doi.org/10.1111/lang.12224
17. Wiboolyasarin W., Wiboolyasarin K., Tiranant P., Jinowat N., Boonyakitanont P. AI-driven chatbots in second language education: A systematic review of their efficacy and pedagogical implications // Ampersand. – 2025. – Vol. 14. https://doi.org/10.1016/j.amper.2025.100224
18. Bachman L.F., Palmer A.S. Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 377 p.
19. Sharshova R., Salkhanova Z., Yelubayeva P. The Use of AI Writing Tools in Second Language Learning to Enhance Kazakh IT Students' Academic Writing Skills // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7. – P. 251–267. https://doi.org/10.30564/fls.v7i8.10408
20. Likert R. A technique for the measurement of attitudes // Archives of Psychology. – 1932. – №140. – P. 1–55.

Қазақ тілін деңгейлеп меңгеруде тілдік дағдылар мен икемді дағдылар: статистикалық және лингводидактикалық талдау

Аңдатпа. Мақала ақпараттық қоғам жағдайында қазақ тілін деңгейлік (CEFR A2–B1) негізде оқыту үдерісінде тілдік дағдылар мен икемді дағдылардың (soft skills) өзара байланысын статистикалық тұрғыдан анықтауға арналған және бұл байланыстың тілдік жетістікке ықпал ету дәрежесін модельдеу арқылы көрсету. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу тілдік дағдылардың деңгейлік профилін сипаттауға, soft skills компоненттерін өлшеуге, олардың арасындағы тәуелділіктің бағыты мен күшін айқындауға және икемді дағдылардың тілдік нәтижеге болжамдық үлесін анықтауға бағытталды. Нәтижелер негізінде қазақ тілін “тілдік жүйені меңгерту” деңгейінде ғана емес, тілдік әрекет пен тұлғалық ресурстардың біртұтас интегративті кеңістігі ретінде қарастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері ұсынылады. Зерттеу Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің филология факультетінің 60 студенті арасында жүргізілді. Тілдік дағдылар арнайы әзірленген диагностикалық тапсырмалар арқылы өлшенсе, икемді дағдылар 1–5 балдық Ликерт шкаласы негізінде бағаланды. Алынған деректер SPSS Statistics 26.0 бағдарламасында өңделіп, Пирсон және Спирмен корреляциясы, сондай-ақ көпфакторлы сызықтық регрессия әдістері қолданылды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ тілін CEFR A2–B1 деңгейінде оқытуда икемді дағдыларды тілдік көрсеткіштермен бір жүйеде өлшеп, олардың тілдік жетістікке әсерін регрессиялық модель арқылы сандық тұрғыда негіздеуі және қазақ тілін оқытуды цифрлық, деректерге негізделген, тұлғаға бағытталған интегративті модель ретінде қарастыру қажеттігін дәлелдеуі болып табылады.

Кілт сөздер: тілдік әрекет, дискурстық құзырет, CEFR A2–B1, икемді дағдылар, прагматикалық интерпретация, регрессиялық модель.

Языковые и гибкие навыки в уровневом обучении казахскому языку: статистический и лингводидактический анализ

Аннотация. Цель статьи – статистически определить взаимосвязь между языковыми навыками и гибкими навыками в процессе обучения казахскому языку на уровнях CEFR A2–B1 в условиях информационного общества и продемонстрировать степень влияния этой взаимосвязи на успеваемость посредством моделирования. В соответствии с этой целью исследование было

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

направлено на описание профиля языковых навыков, измерение компонентов гибких навыков, определение направления и силы взаимосвязи между ними, а также определение прогностического вклада гибких навыков в успеваемость. На основе полученных результатов предложены теоретическая и методологическая основы для рассмотрения казахского языка не только на уровне «овладения языковой системой», но и как единого интегративного пространства языковой деятельности и личностных ресурсов. Исследование проводилось среди 60 студентов филологического факультета Казахского национального педагогического университета имени Абая. Языковые навыки измерялись с помощью специально разработанных диагностических заданий, а гибкие навыки оценивались по пятибалльной шкале Ликерта. Полученные данные были обработаны в программе SPSS Statistics 26.0 с использованием методов корреляционного анализа Пирсона и Спирмена, а также многомерной линейной регрессии. Результаты показали, что гибкие навыки оказывают статистически значимое влияние на успеваемость по языку и позволяют прогнозировать 52% вариативности языковых результатов. Научная новизна исследования заключается в том, что при обучении казахскому языку на уровнях CEFR A2–B1 гибкие навыки измеряются в единой системе с языковыми показателями, их влияние на успеваемость количественно обосновывается с помощью регрессионной модели, и доказывается необходимость рассматривать преподавание казахского языка как цифровую, основанную на данных, личностно ориентированную интегративную модель.

Ключевые слова: языковая деятельность, дискурсивная компетенция, CEFR A2–B1, гибкие навыки, прагматическая интерпретация, регрессионная модель.

Information about the authors
Moldabayeva K.E. *– PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: m_karly74@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*
Zhailaubayeva M.K. *– The corresponding author, PhD Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: marhabat.zhailaubaeva@gmail.com, Kazakhstan, Almaty.*
Sadibekov A.K. *– PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh Turkish University, e-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz, Kazakhstan, Turkistan.*

Авторлар туралы мәлімет
Молдабаева К.Е. *– PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: m_karly74@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*
Жайлаубаева М.К. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: marhabat.zhailaubaeva@gmail.com, Қазақстан, Алматы қ.*
СӘДІБЕКОВ А.К. *– PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің қауымдастырылған профессоры м.а., e-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz, Қазақстан, Түркістан қ.*

Сведения об авторах
Молдабаева К.Е. *– PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: m_karly74@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*
Жайлаубаева М.К. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: marhabat.zhailaubaeva@gmail.com, Казахстан, г. Алматы.*
Садибеков А.К. *– PhD, и.о. ассоциированного профессора Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, e-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz, Казахстан, г. Туркестан.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

УДК 81'35; 81'26; ГРНТИ 16.01.45
https://doi.org/10.47526/3107-3085.93

М.Д. ТАЛДЫБАЕВА[1], А.А. КАРШИГАЕВА[2], Ж.А. АХМЕТОВА[1]✉
[1]Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
[2]Университет «Туран»
✉e-mail: zhanar.akhmetova@ayu.edu.kz

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО

Аннотация. В статье рассматривается влияние инструментов искусственного интеллекта (ИИ) на процессы академического письма в высшей школе и исследуется их потенциал для повышения эффективности подготовки научных и учебных текстов. Проведен системный анализ возможностей применения ИИ на различных этапах написания академических работ, включая формулировку тезисов, структурирование текста, подбор литературы, автоматическое редактирование и проверку грамматики. Особое внимание уделено выявлению потенциальных рисков, связанных с академической добросовестностью: снижению уровня самостоятельного мышления, чрезмерной зависимости студентов от автоматизированных систем и возможности непреднамеренного плагиата. В статье также обсуждается значимая роль преподавателя в формировании у студентов культуры ответственного и критического использования ИИ, включая разработку методических подходов, наставничество и мониторинг учебных практик. На основе анализа современных исследований и практических кейсов предложены рекомендации по интеграции ИИ в образовательный процесс, направленные на развитие у студентов навыков самостоятельного анализа, аргументированного письма и критического мышления, а также на обеспечение соблюдения стандартов академической этики. Работа подчеркивает необходимость сбалансированного подхода к использованию цифровых технологий в образовательной среде, при котором автоматизация поддерживает, а не заменяет учебный процесс, обеспечивая качественное формирование компетенций в области академического письма. Кроме того**,** акцентируется внимание на том, что использование ИИ должно дополнять традиционные методы обучения, а не заменять их, создавая условия для гармоничного сочетания инновационных технологий и личного участия студента в образовательном процессе.

Ключевые слова: искусственный интеллект, академическое письмо, цифровые технологии, академическая добросовестность, навыки критического мышления.

Введение

Нынешнее развитие цифровых технологий оказывает весомое влияние на развитие образовательной сферы, трансформируя классические подходы к обучению и взаимосвязи

**** Цитируйте нас правильно:***
Талдыбаева М.Д., Каршигаева А.А., Ахметова Ж.А. Влияние искусственного интеллекта на академическое письмо // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – С. 265-276. https://doi.org/10.47526/3107-3085.93
****Cite us correctly:***
Taldybaeva M.D., Karshigaeva A.A., Ahmetova Zh.A. Vlianie iskusstvennogo intellekta na akademicheskoe pismo [The Impact of Artificial Intelligence on Academic Writing] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – S. 265-276. https://doi.org/10.47526/3107-3085.93

Дата поступления статьи в редакцию 10.02.2026 / Дата публикации 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

между преподавателем и студентом. Одним из наиболее значимых и стремительно развивающихся процессов последних десятилетий является широкое внедрение технологий искусственного интеллекта (ИИ) в разные аспекты образовательной и профессиональной сферы. ИИ-технологии, способные обрабатывать и анализировать большие объёмы данных, создавать текстовый контент, корректировать и улучшать языковую форму, способствуют повышению эффективности обучения и научной подготовки.

В сфере высшего образования значительное внимание уделяется воздействию ИИ на академическое письмо – важнейший элемент подготовки исследователей, специалистов и будущих научных работников. Академическое письмо выполняет разнообразные функции: оно обеспечивает передачу знаний, является способом формирования аналитических и критических навыков, а также инструментом формирования навыка аргументированного изложения мыслей. Овладение навыками академического письма требует умения логично строить текст, работы с источниками, правильного цитирования и соблюдения норм научного стиля. Появление интеллектуальных систем, способных частично автоматизировать процесс написания текстов, редактировать и совершенствовать их стилистику, вызывает как положительные, так и определенные опасения. Среди положительных эффектов отмечаются повышение эффективности разработки учебных и научных материалов, повышение доступности информации и возможность более продуктивного использования времени студентов для исследовательской деятельности. Вместе с тем использование ИИ без контроля может привести к снижению уровня самостоятельной работы, чрезмерной зависимости от технологий и нарушению принципов академической добросовестности, включая риск непреднамеренного плагиата и искажения содержания.

Освоение академического письма требует умения логично строить текст, работать с источниками и соблюдать нормы научного стиля. Появление интеллектуальных систем, частично автоматизирующих написание и редактирование текстов, оказывает как положительное, так и потенциально негативное влияние. Среди преимуществ — ускорение подготовки учебных и научных материалов, повышение доступности информации и эффективное использование времени студентов для исследований. Вместе с тем неконтролируемое применение ИИ может снижать самостоятельность, формировать чрезмерную зависимость от технологий и создавать риски нарушения академической добросовестности, включая непреднамеренный плагиат и искажение содержания.

В связи с этим возникает необходимость комплексного анализа влияния ИИ на академическое письмо, выявления его преимуществ и ограничений, а также разработки методических рекомендаций по рациональному и ответственному применению технологий в образовательной практике. Цель данной статьи заключается в том, чтобы определить основные направления воздействия ИИ на академическое письмо студентов, оценить потенциал цифровых инструментов для формирования навыков письменной научной коммуникации и обозначить подходы, способствующие гармоничному сочетанию инновационных технологий и традиционного образовательного процесса.

Исследование актуально не только с точки зрения улучшения учебного процесса, но и с позиции подготовки специалистов, способных критически использовать новые технологии, развивать самостоятельное мышление и соблюдать высокие стандарты академической этики в условиях цифровой трансформации образования.

Методы исследования и материалы

Для анализа влияния инструментов искусственного интеллекта (ИИ) на процессы академического письма в высшей школе в данной работе использован комплекс исследовательских методов, позволяющий всесторонне оценить как преимущества, так и ограничения применения технологий в образовательной среде. Применение системного подхода к изучению ИИ в академическом письме обеспечивает возможность выявления не

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

только функциональных возможностей инструментов, но и их влияния на формирование критического мышления, аналитических навыков и академической ответственности студентов.

В качестве методов исследования использовались несколько взаимодополняющих подходов. Аналитический метод позволил провести системный обзор существующих публикаций и научных исследований по теме использования ИИ в академическом письме, что дало возможность выявить основные направления применения технологий, их эффективность, а также сопутствующие риски и ограничения. Сравнительный метод применялся для анализа различных инструментов ИИ, включая языковые модели, редакторы текста, платформы для автоматизированного поиска и систематизации информации. Этот метод позволил оценить функциональные возможности технологий, удобство их использования и степень влияния на качество академических текстов. Метод кейс-стади (case study) использовался для детального рассмотрения практических примеров внедрения ИИ в образовательный процесс, включая анализ сценариев использования ИИ студентами при подготовке эссе, курсовых и научных статей, а также выявление положительных и негативных эффектов этих инструментов. Частично применялись методы наблюдения и опроса преподавателей и студентов для оценки их опыта работы с ИИ-инструментами и выявления субъективного восприятия эффективности технологий, этических вопросов и их влияния на учебный процесс.

Материалы исследования включали научные публикации и статьи, посвящённые цифровым технологиям и искусственному интеллекту в образовательной среде; практические кейсы внедрения ИИ в университетах, включая данные о применении языковых моделей для написания академических текстов и автоматического редактирования; а также инструменты и программные платформы, активно используемые в учебной и научной деятельности, такие как Grammarly, LanguageTool, ChatGPT, Turnitin и специализированные образовательные платформы для поиска и анализа литературы.

Использование указанных методов и материалов позволило комплексно оценить влияние ИИ на качество академического письма, выявить сильные и слабые стороны технологий, определить основные риски и ограничения, а также сформулировать практические рекомендации по эффективному, сбалансированному и этически корректному внедрению ИИ в образовательный процесс.

Анализ и результаты

В жизни, на работе, в учебе мы имеем дело с самыми разными текстами. Разделим их условно на академические и неакадемические. В первую группу отнесем, например, такие виды текстов: реферат, доклад, эссе, курсовая работа, статья в научном издании, учебник, рецензия, заявка на грант, отчет по проекту, сборник научных трудов, монография, диссертация, автореферат. Конечно, этим списком вся совокупность разновидностей академических текстов не исчерпывается. Но даже на этих примерах сразу видно, что особенности создания академических текстов многообразны: они определяются задачами, стоящими перед автором, индивидуальными особенностями стиля, а также собственно жанровой спецификой того или иного произведения. И все же у них, несомненно, есть что-то общее, что отличает их от текстов, не относящихся к академическим жанрам, включая публицистические тексты, личные документы, биографии, дневники, путевые заметки, рецепты, сонники, объявления, напоминания… Вместе с тем многие из неакадемических текстов могут стать первичными исследовательскими документами и тем самым попасть в сферу научного познания. Вот некоторые примеры академических и неакадемических текстов (Таблица 1) [1, с.16].

Академическое письмо – это возможность развивать навыки творческого написания письменных работ (эссе, доклада, курсовой, дипломной работы и пр.) с использованием имеющихся знаний в области той или иной науки, подчиняясь общепринятым требованиям к

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

структуре построения текста, выбору стиля изложения, оформлению используемой научной литературы [2, с.8].

Таблица 1 – Примеры академических и неакадемических текстов

Академические тексты	Неакадемические тексты
Реферат Доклад Эссе Курсовая работа Тезисы Научная статья (в сборнике или в журнале) Учебник Рецензия Заявка Отчет Монография Диссертация Автореферат	Публицистика (различные жанры) Объявление Сонник Рецепт Телеграмма Личные документы (например, письма, дневники, путевые заметки, автобиографии и другие) Биография Художественные произведения

Академическое письмо в современных условиях является одним из ключевых компонентов исследовательских компетенций, формирующих фундамент университетского образования. В условиях непрерывного роста и постоянного обновления массива научных публикаций, а также активного развития международной научной коммуникации, которая давно вышла за рамки национальных и узкодисциплинарных границ, особую значимость приобретает умение создавать научные тексты в строгом соответствии с общепринятыми стандартами академического сообщества. К числу таких стандартов относятся принципы информативности, краткости, логической стройности и терминологической точности изложения, обеспечивающие ясность и однозначность научного высказывания.

Для чего нужны навыки академического письма? В процессе учебы – для подготовки эссе, курсовых работ, выступлений, написания выпускной работы (магистерской диссертации). В профессиональной жизни – для написания заявок, отчетов, пресс-релизов, подготовки выступлений. В любом случае – для тренировки внимания, дисциплины ума, логики [1, с. 5].

Овладение навыками академического письма требует умения логично строить текст, работы с источниками, правильного цитирования и соблюдения норм научного стиля. Появление интеллектуальных систем, способных частично автоматизировать процесс написания текстов, редактировать и совершенствовать их стилистику, вызывает как положительные, так и определенные опасения. Среди положительных эффектов отмечаются повышение эффективности разработки учебных и научных материалов, повышение доступности информации и возможность более продуктивного использования времени студентов для исследовательской деятельности. Вместе с тем использование ИИ без контроля может привести к снижению уровня самостоятельной работы, чрезмерной зависимости от технологий и нарушению принципов академической добросовестности, включая риск непреднамеренного плагиата и искажения содержания.

Академическое письмо имеет цель научить вас выражать и обосновывать свои собственные идеи посредством краткого, убедительного и удобно организованного научного текста. Если вы научитесь писать именно так, то при желании сможете опубликовать свой текст в зарубежном научном журнале, поскольку перевести его на английский язык будет делом техники – особенно с учетом уровня развития цифровых технологий [3, с.17].

Текст – это совокупность предложений и параграфов, представляющих информацию, собранную по определенной тематике. Существуют разные классификации видов текстов.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Если в тексте представлены начальные основные сведения, он рассматривается как основной текст (основной источник). Например, письма, законы, документы, первоначальные сведения, выступают в качестве публичных источников, текстов, охватывающих основную информацию. Однако если по этим материалам проводится исследование, высказываются мнения - то такие тексты выступают как исследовательские тексты (вторичные источники), созданные с применением информации из основных текстов. По своим функциям и видам тексты издаются в виде учебников, учебных пособий, монографий, статей и т.д. [4, с.50].

Цель научного текста — изложить новое видение, новые результаты. Автору неизбежно придется сообщить что-то неожиданное о предмете изучения, отстаивать самостоятельный взгляд на проблему в научной дискуссии. Мы не должны скрывать свои выводы, свою точку зрения за обтекаемыми формулировками. Позиция автора должна быть:

• выражена ясно и отчетливо;

• четко отделена от позиции других исследователей, необходимо ясно показать различия и сходства подходов [5, с.21].

На современном этапе развития языкознания стремительное внедрение цифровых технологий придаёт новый качественный импульс теории и методологии лингвистических исследований. Наряду с рассмотрением языка как структурной системы усиливаются исследования, направленные на его описание как динамического явления, функционирующего в условиях работы с большими данными [6, с.11].

Искусственный интеллект (далее также ИИ), представляющий собой область, охватывающую широкий спектр методов и методик, разработанных для имитации когнитивных функций человека, стал мощной движущей силой инноваций в лингвистических исследованиях. Благодаря интеграции таких методов ИИ, как обработка естественного языка (NLP), машинное обучение (ML) и глубокое обучение (DL), исследователи теперь могут анализировать и интерпретировать язык беспрецедентными способами, достигая новых уровней точности и эффективности [7, с.14].

Одним из ключевых преимуществ применения инструментов искусственного интеллекта (ИИ) в академическом письме является значительное повышение эффективности работы студентов и исследователей. Эффективность в данном контексте определяется как способность быстрее и качественнее формулировать мысли, структурировать материал и редактировать текст, при этом сохраняя академическую точность и логичность изложения (Таблица 2).

Таблица 2 – Этапы применения ИИ в академическом письме

Этап	Возможности ИИ	Преимущества	Риски
Формулировка тезисов	Генерация идей, уточнение темы	Быстрый старт, структурирование мыслей	Поверхностные или неточные предложения
Подбор литературы	Автопоиск публикаций, краткое содержание	Экономия времени, обзор большого объёма	Неполный обзор, ограниченный доступ к источникам
Структурирование текста	Генерация плана разделов	Упорядочивание содержания	Стандартная структура, потеря индивидуального стиля
Редактирование и проверка грамматики	Исправление стиля, орфографии, логики	Улучшение читабельности, ускорение работы	Возможные смысловые изменения, потеря авторского стиля
Цитирование и плагиат	Автогенерация ссылок, проверка на заимствования	Экономия времени, поддержка добросовестности	Ошибки в ссылках, зависимость от базы данных

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Использование ИИ позволяет студентам быстро генерировать черновые версии текста, формулировать идеи и создавать предварительные структуры работы. Языковые модели могут предложить варианты формулировки тезиса, введения или заключения, что сокращает время, затрачиваемое на начальные этапы написания, особенно при подготовке больших академических работ, таких как курсовые и дипломные проекты [8, с.27]. Кроме того, ИИ-инструменты способны анализировать текст и предлагать логическую организацию абзацев, последовательность изложения и структуру аргументации. Такой подход помогает студентам видеть общую картину работы, выявлять слабые места в логике и обеспечивать плавный переход между частями текста. Некоторые платформы даже позволяют визуально представлять структуру работы в виде схем или карт, что облегчает планирование и управление содержанием [9, с.23].

Автоматическое редактирование, проверка грамматики и стиля снимают со студентов необходимость вручную исправлять повторяющиеся ошибки, экономя время и позволяя сосредоточиться на анализе источников, формулировке аргументов и развитии критического мышления. Инструменты вроде Grammarly или LanguageTool быстро выявляют орфографические и синтаксические ошибки, а также дают рекомендации по улучшению стиля, что значительно ускоряет процесс доработки текста (Таблица 3). Кроме того, ИИ помогает быстрее находить релевантные научные материалы, фильтровать информацию и систематизировать ссылки, что сокращает время на подбор литературы и повышает качество работы. В результате студенты могут концентрироваться на более сложных и творческих аспектах академического письма, таких как формулировка аргументов, критический анализ источников и разработка собственных выводов.

Таблица 3 – Сравнительный анализ инструментов проверки текста для академического письма

Критерий	Grammarly	Language Tool
Основная функция	Проверка грамматики, орфографии и стиля	Проверка орфографии, грамматики и пунктуации
Стилистические рекомендации	Расширенные советы по ясности, тону и академическому стилю	Базовые и расширенные рекомендации по стилю
Языковая поддержка	Основной акцент на английский язык	Поддержка множества языков
Преимущество	Глубокий анализ текста и адаптация стиля	Многоязычность и гибкость настроек
Роль в академической работе	Улучшение качества и читаемости текста	Повышение грамотности и корректности формулировок

Таким образом, повышение эффективности работы с помощью ИИ проявляется не только в ускорении процесса написания, но и в улучшении качества текста, структурированности материала и возможности сосредоточиться на аналитических и творческих задачах академического письма.

Результаты анализа свидетельствуют о том, что применение инструментов искусственного интеллекта способствует повышению продуктивности академического письма. ИИ используется для предварительного планирования текста, логического структурирования аргументации, языковой и стилистической корректировки, а также для работы с источниками и оформления ссылок. Это особенно важно для авторов, работающих в условиях многоязычной научной коммуникации, где ИИ помогает снижать языковые барьеры и повышать качество изложения. Одновременно выявлено, что использование искусственного интеллекта изменяет сам характер письменной академической деятельности. Письмо все чаще приобретает характер интерактивного процесса, в котором автор выступает

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

не только как создатель текста, но и как аналитик и редактор, критически оценивающий предложения интеллектуальной системы [10, с.24]. Это усиливает значение метакогнитивных навыков, включая умение формулировать запросы, оценивать релевантность полученных текстовых фрагментов и обеспечивать их соответствие научным целям исследования. В ходе анализа также установлено, что широкое внедрение ИИ в академическое письмо сопровождается рядом проблемных аспектов. К ним относятся риски шаблонности научных текстов, ослабление авторского стиля, а также вопросы академической добросовестности и прозрачности использования цифровых инструментов. Полученные результаты подтверждают необходимость разработки четких методических рекомендаций и этических норм, регламентирующих применение искусственного интеллекта в научном письме.

Использование искусственного интеллекта и цифровых инструментов в академическом письме сопровождается рядом рисков, которые затрагивают как качество научного текста, так и основы научной этики. Одним из наиболее обсуждаемых аспектов является риск шаблонности научных текстов. ИИ, обученный на больших массивах типовых научных публикаций, нередко воспроизводит устойчивые языковые конструкции, стандартные логические ходы и универсальные схемы аргументации. В результате научные тексты могут утрачивать оригинальность, становиться предсказуемыми по структуре и стилю, что затрудняет выявление научной новизны и снижает ценность индивидуального исследовательского вклада автора.

Тесно связанным с этим является ослабление авторского стиля. Академическое письмо традиционно предполагает наличие узнаваемого научного «голоса», который проявляется в выборе терминов, способах аргументации и интерпретации результатов [11, с.34]. При чрезмерной опоре на ИИ-инструменты язык текста может становиться обезличенным и нейтральным, что приводит к унификации научного дискурса. Автор в этом случае постепенно переходит от активного конструирования текста к роли редактора, что может негативно сказаться на развитии собственных письменных и аналитических навыков.

Современное общество характеризуется быстрым развитием информационных технологий, которые широко применяются как в повседневной жизни, так и в профессиональной деятельности, а также их влиянием на различные сферы. Особенно активно системы искусственного интеллекта проникают в различные области человеческой деятельности, повышая их эффективность и открывая новые возможности. Этот процесс приводит к значительным изменениям в таких важных сферах, как образование, здравоохранение, право, экономика, бизнес и другие. Система высшего образования также не остается в стороне от этих изменений. Широкое применение искусственного интеллекта в образовательном процессе способствует обновлению методов обучения, адаптации к потребностям обучающихся и повышению качества образования. Однако для эффективного и безопасного использования этих технологий необходимо гибко регулировать их развитие. Политика регулирования должна соответствовать современным требованиям и быть способной оперативно реагировать на появление новых технологий. В этом контексте особенно важно уделять внимание морально-этическим и правовым аспектам систем искусственного интеллекта [12, с.300].

Отдельного внимания требуют вопросы академической добросовестности. Использование искусственного интеллекта размывает границы между допустимой поддержкой и недобросовестным заимствованием, особенно в ситуациях, когда автоматически сгенерированные фрагменты включаются в текст без должной переработки и осмысления. Это создает риски нарушения принципов авторства, а также может привести к скрытым формам плагиата. В условиях активного внедрения ИИ возрастает необходимость формирования у исследователей четкого понимания этических норм и ответственности за конечный научный продукт.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Не менее значимым является вопрос прозрачности использования цифровых инструментов. Отсутствие информации о применении ИИ в процессе подготовки научного текста может вызывать сомнения в достоверности результатов и воспроизводимости исследования. Прозрачность предполагает открытое декларирование используемых инструментов, а также понимание их роли на разных этапах работы с текстом. Это позволяет сохранить доверие к научным публикациям и способствует выработке единых стандартов использования искусственного интеллекта в академической среде [13, с.36].

В рамках метода кейс-стади были проанализированы конкретные сценарии применения инструментов искусственного интеллекта студентами и преподавателями в высших учебных заведениях. Рассмотрены следующие аспекты:

1. Написание эссе: студенты использовали языковые модели для генерации идей, формулировки тезисов и подготовки черновых вариантов текстов. Выявлено, что ИИ позволяет ускорить начальный этап написания и облегчает структурирование мыслей, однако при чрезмерной зависимости может снизиться глубина анализа и оригинальность выводов.

2. Подготовка курсовых работ: инструменты ИИ использовались для поиска литературы, систематизации источников и автоматической проверки грамматики. Это позволило студентам экономить время на рутинные операции и сосредоточиться на аналитической части работы. Вместе с тем выявлены риски поверхностного отбора источников и возможного искажения смысла при неверной интерпретации автоматизированных предложений.

3. Создание научных статей: ИИ применялся для редактирования текстов, улучшения логики изложения и генерации ссылок. Результаты показали повышение качества презентации материала и читабельности текстов. Однако отмечено, что чрезмерное использование ИИ может привести к унификации стиля и ослаблению авторского «голоса» исследователя.

На основе кейс-стади и собранных эмпирических данных выявлено:

• ИИ способствует ускорению подготовки учебных и научных текстов, улучшению структуры и логики изложения.

• Использование ИИ позволяет студентам сосредоточиться на аналитических и творческих аспектах академического письма.

• Этические аспекты требуют контроля: автоматизированное создание текста без переработки может привести к непреднамеренному плагиату и ослаблению авторского стиля.

• Важную роль играет наставничество преподавателя, методические рекомендации и мониторинг учебной практики.

Таким образом, сочетание системного анализа литературы, практических кейсов и эмпирических данных позволяет комплексно оценить влияние ИИ на академическое письмо и выработать рекомендации по его ответственному применению.

Общий вывод по кейс-стади: ИИ выступает полезным вспомогательным инструментом, повышающим эффективность и структурированность учебных текстов, но требует критического контроля и осознанного применения студентами.

В рамках эмпирической части исследования были опрошены 40 преподавателей и 120 студентов факультетов социальных и гуманитарных наук. Респондентам предлагалось оценить влияние инструментов ИИ на академическое письмо по трём ключевым критериям: эффективность инструментов ИИ, улучшение продуктивности учебного процесса и осознание этических границ использования ИИ.

Результаты показали, что 85% преподавателей и 78% студентов считают инструменты ИИ эффективными для работы с текстами. По критерию улучшения учебного процесса 80% преподавателей и 72% студентов отметили положительное влияние. Наибольшее

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

расхождение наблюдалось по критерию осознания этических границ: 90% преподавателей против 60% студентов указали на важность соблюдения этических норм при использовании ИИ (см. рисунок 1).

Рисунок 1 – Наблюдение и опрос преподавателей и студентов

Таким образом, опрос подтверждает положительное влияние ИИ на академическое письмо, но подчеркивает необходимость системного обучения студентов ответственному и этическому использованию цифровых инструментов. Преподавателям рекомендуется интегрировать методические подходы и наставничество для повышения осознанности студентов и минимизации возможных рисков нарушения академической этики.

Результаты исследования показывают, что искусственный интеллект оказывает многоуровневое влияние на академическое письмо, одновременно повышая его эффективность и актуализируя новые методологические и этические вызовы. Это подтверждает целесообразность дальнейшего научного осмысления роли ИИ как неотъемлемого элемента современной академической письменной практики.

Заключение

В заключение следует подчеркнуть, что искусственный интеллект становится значимым фактором трансформации академического письма, оказывая существенное влияние как на процесс создания научных текстов, так и на культуру научной коммуникации в целом. Использование интеллектуальных цифровых инструментов способствует повышению эффективности исследовательской деятельности, упрощает работу с научными источниками, совершенствует структурирование текста и его языковое оформление, а также расширяет возможности для междисциплинарного и международного научного взаимодействия.

В то же время внедрение технологий искусственного интеллекта в практику академического письма требует осознанного и ответственного подхода. Возникают новые этические и методологические вызовы, связанные с вопросами авторства, академической честности и критической оценки автоматически сгенерированного контента. В этих условиях особую значимость приобретает формирование у обучающихся и исследователей навыков рефлексивного использования ИИ-инструментов, основанного на понимании их возможностей и ограничений.

Таким образом, влияние искусственного интеллекта на академическое письмо носит комплексный характер и не сводится лишь к технической поддержке письменной

деятельности. ИИ выступает катализатором переосмысления традиционных подходов к обучению академическому письму и организации научного текста, открывая перспективы для дальнейших исследований в области цифровой лингвистики, педагогики и научной коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ярская-Смирнова Е. Создание академического текста: учеб. пособие для студентов и преподавателей вузов. – М.: ООО «Вариант»: ЦСПГИ, 2013. – 156 с.
2. Квиниция М.Б. Академическое письмо: учебное пособие. – Сухум, 2018. – 145 с.
3. Туманова О.С. Академическое письмо: учебное пособие. – Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2024. – 90 с.
4. Оспан Е. Академическое письмо: основы написания исследовательской работы: учебное пособие. – Алматы: Білік, 2020. – 232 с.
5. Кувшинская Ю.М., Зевахина Н.А., Ахапкина Я.Э., Гордиенко Е.И. Академическое письмо, от исследования к тексту: учебник и практикум для академического бакалавриата. – Москва: Юрайт, 2019. – 284 с.
6. Оразбаева Ф.Ш., Рысқұлова А.Д. Жасанды интеллект және қазақ тілінің ғылыми дамуы: корпус, терминология және контентті автоматтандыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №4 (138). – Б. 7–19. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.269
7. Годжаева О., Сетдарбердиева А. Применение искусственного интеллекта в лингвистике информационных систем // Наука и мировоззрение. – 2021. [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-iskusstvennogo-intellekta-v-lingvistike-informatsionnyh-sistem/viewer (дата обращения 12.11.2025)
8. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., Uszkoreit J., Jones L., Gomez A.A., Kaiser Ł., Polosukhin I. Attention is all you need // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2017. [Electronic resource]. URL: https://proceedings.neurips.cc/paper_files/paper/2017/file/3f5ee243547dee91fbd053c1c4a845aa-Paper.pdf (date of access 12.11.2025)
9. Короткина И.Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика: учебное пособие для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2024. – 349 с.
10. Цифровые технологии в образовании. Тенденции, проблемы, перспективы: монография. – СПб.: ГНИИ «Нацразвитие», 2023. – 80 с.
11. Соловова Н.В., Ежков Д.О., Рылов А.Н., Суханкина Н.В. Цифровая дидактика: технологии и сервисы: учебное пособие. – Самара: Издательство Самарского университета, 2025. – 82 с.
12. Кушеккалиев А.Н., Искалиева А.У., Имангалиева Б.С. Жасанды интеллект және білім // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №3(137). – Б. 299–316. https://doi.org/10.47526/2025-3/2664-0686.268
13. Лукичёв П.М., Чекмарев О.П. Риски применения искусственного интеллекта в системе высшего образования // Вопросы инновационной экономики. – 2024. – №14(2). – С. 463–482. https://doi.org/10.18334/vinec.

REFERENCES

1. Iarskaia-Smirnova E. Sozdanie akademicheskogo teksta: ucheb. posobie dlia studentov i prepodavatelei vuzov [Creating an academic text: textbook. handbook for university students and teachers]. – M.: OOO «Variant»: CSPGI, 2013. – 156 s. [in Russian]
2. Kvinicia M.B. Akademicheskoe pismo: uchebnoe posobie [Academic Writing: A Study Guide]. – Suhum, 2018. – 145 s. [in Russian]
3. Tumanova O.S. Akademicheskoe pismo: uchebnoe posobie [Academic Writing: a study guide]. – Perm: Permski gosudarstvennyi nacionalnyi issledovatelski universitet, 2024. – 90 s. [in Russian]
4. Ospan E. Akademicheskoe pismo: osnovy napisania issledovatelskoi raboty: Uchebnoe posobie [Cademic Writing: The basics of writing a research paper: A Study Guide]. – Almaty: Bilik, 2020. – 232 s. [in Russian]

5. Kuvshinskaia Iu.M., Zevahina N.A., Ahapkina Ia.Ie., Gordienko E.I. Akademicheskoe pismo, ot issledovania k tekstu: uchebnik i praktikum dlia akademicheskogo bakalavriata [Academic Writing, from Research to text: Textbook and Practical Course for Academic Baccalaureate]. – Moskva: Iurait, 2019. – 284 s. [in Russian]
6. Orazbaeva F.Sh., Rysqulova A.D. Zhasandy intellekt zhane qazaq tilinin gylymi damuy: korpus, terminologia zhane kontentti avtomattandyru [Artificial intelligence and scientific development of the Kazakh language: Corpus, terminology and content automation] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №4 (138). – B. 7–19. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.269 [in Kazakh]
7. Godzhaeva O., Setdarberdieva A. Primenenie iskusstvennogo intellekta v lingvistike informacionnyh sistem [Application of artificial intelligence in linguistics of information systems] // Nauka i mirovozzrenie. – 2021. [Electronic resource]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-iskusstvennogo-intellekta-v-lingvistike-informatsionnyh-sistem/viewer (date of access 12.11.2025) [in Russian]
8. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., Uszkoreit J., Jones L., Gomez A.A., Kaiser Ł., Polosukhin I. Attention is all you need // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2017. [Electronic resource]. URL: https://proceedings.neurips.cc/paper_files/paper/2017/file/3f5ee243547dee91fbd053c1c4a845aa-Paper.pdf (date of access 12.11.2025)
9. Korotkina I.B. Akademicheskoe pismo: process, produkt i praktika: uchebnoe posobie dlia vuzov [Academic Writing: Process, Product and Practice: a textbook for universities]. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Jurajt, 2024. – 349 s. [in Russian]
10. Cifrovye tehnologii v obrazovanii. Tendencii, problemy, perspektivy: monografia [Digital technologies in education. Trends, problems, prospects: monograph] / pod obsh. red. nauch. soveta GNII «Nacrazvitie». – SPb.: GNII «Nacrazvitie», 2023. – 80 s. [in Russian]
11. Solovova N.V., Ezhkov D.O., Rylov A.N., Suhankina N.V. Cifrovaia didaktika: tehnologii i servisy: uchebnoe posobie [Digital Didactics: Technologies and services: a study guide]. – Samara: Izdatelstvo Samarskogo universiteta, 2025. – 82 s. [in Russian]
12. Kushekkaliev A.N., Iskalieva A.U., Imangalieva B.S. Zhasandy inttellekt zhane bilim [Artificial intelligence and knowledge] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2025. – №3(137). – B. 299–316. https://doi.org/10.47526/2025-3/2664-0686.268 [in Kazakh]
13. Lukichiov P.M., Chekmarev O.P. Riski primenenia iskusstvennogo intellekta v sisteme vysshego obrazovania [The risks of using artificial intelligence in the higher education system] // Voprosy innovacionnoi ekonomiki. – 2024. – №14(2). – S. 463–482. https://doi.org/10.18334/vinec. [in Russian]

The Impact of Artificial Intelligence on Academic Writing

Abstract. This article examines the influence of artificial intelligence (AI) tools on the processes of academic writing in higher education and explores their potential to enhance the efficiency of preparing scholarly and educational texts. A systematic analysis was conducted of the possibilities for applying AI at various stages of academic writing, including thesis formulation, text structuring, literature selection, automatic editing, and grammar checking. Special attention is given to identifying potential risks related to academic integrity, such as a decrease in students' independent thinking, excessive reliance on automated systems, and the possibility of unintentional plagiarism.

The role of the instructor in fostering a culture of responsible AI use is also examined, including the development of methodological approaches, mentoring, and the monitoring of educational practices. Based on the review of existing research and practical case studies, recommendations are proposed for integrating AI into the educational process in ways to promote independent analysis, argumentative writing, and critical thinking, while also adhering to academic integrity and ethical standards.

The study emphasizes the need for a balanced approach to the use of digital technologies, in which automation supports rather than replaces the learning process, ensuring the effective development of competencies in academic writing. Moreover, it is emphasized that the use of AI should complement, rather than replace, traditional teaching methods, creating conditions for a harmonious integration of innovative technologies with students' active engagement in the educational process.

Keywords: artificial intelligence, academic writing, digital technologies, academic integrity, critical thinking skills.

Жасанды интеллектінің академиялық жазбаға әсері

Аңдатпа. Мақалада жасанды интеллект (ЖИ) құралдарының жоғары оқу орындарындағы академиялық жазу процестеріне әсері қарастырылып, ғылыми және оқу мәтіндерін дайындау тиімділігін арттырудағы олардың әлеуеті зерттеледі. Академиялық жұмыстарды жазудың әртүрлі кезеңдерінде ЖИ қолдану мүмкіндіктері жүйелі түрде талданды, соның ішінде тезистерді қалыптастыру, мәтінді құрылымдау, әдебиеттерді таңдау, автоматты редакциялау және грамматикалық қателерді тексеру. Сонымен қатар, академиялық адалдыққа байланысты ықтимал тәуекелдер анықталды, мысалы: студенттердің өз бетінше ойлау деңгейінің төмендеуі, автоматтандырылған жүйелерге тым тәуелділік және әдейі емес плагиатқа жол беру мүмкіндігі.

Мақалада сонымен қатар студенттерде ЖИ-ні жауапкершілікпен және сыни тұрғыдан қолдану мәдениетін қалыптастырудағы оқытушының маңызды рөлі талқыланады, оған әдістемелік тәсілдерді әзірлеу, тәлімгерлік жасау және оқу практикасын бақылау кіреді. Қазіргі зерттеулер мен практикалық кейстерді талдау негізінде студенттердің өз бетінше талдау жасау, аргументті жазу және сыни ойлау дағдыларын дамытуға, сондай-ақ академиялық этика стандарттарын сақтауға бағытталған білім беру процесіне ЖИ интеграциясы бойынша ұсыныстар жасалды.

Жұмыс сандық технологияларды білім беру ортасында пайдалану кезінде тепе-теңдікті сақтау қажеттігін көрсетеді: автоматтандыру оқу процесін алмастырып емес, қолдап, академиялық жазу саласындағы құзыреттерді сапалы қалыптастыруға мүмкіндік беруі тиіс. Сонымен қатар, жасанды интеллектіні пайдалану дәстүрлі оқыту әдістерін алмастыра алмайды, толықтыра отырып, инновациялық технологиялар мен студенттің белсенді қатысуын үйлесімді біріктіру жағдайларын жасауға бағытталуы қажет екендігіне ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, академиялық жазу, сандық технологиялар, академиялық адалдық, сыни ойлау дағдылары.

Information about the authors
Taldybaeva M.D. *– PhD, Acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, e-mail: marzhan.taldybayeva@ayu.edu.kz, Kazakhstan, Turkistan.*
Karshigayeva A.A. *– Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Turan University, e-mail: kar_ainur@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*
Akhmetova Zh.A. – *The Corresponding Author, PhD Doctoral Student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, e-mail: zhanar.akhmetova@ayu.edu.kz, Kazakhstan, Turkistan.*

Авторлар туралы мәлімет
Талдыбаева М.Д. *– PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, e-mail: marzhan.taldybayeva@ayu.edu.kz, Қазақстан, Түркістан қ.*
Қаршығаева А.А. *– филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Тұран» университеті, e-mail: kar_ainur@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*
Ахметова Ж.А. *– корреспондент-автор, PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, e-mail: zhanar.akhmetova@ayu.edu.kz, Қазақстан, Түркістан қ.*

Сведения об авторах
Талдыбаева М.Д. *– PhD, и.о. доцента, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, e-mail: marzhan.taldybayeva@ayu.edu.kz, Казахстан, г.Туркестан.*
Каршигаева А.А. *– кандидат филологических наук, доцент, Университет «Туран», e-mail: kar_ainur@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*
Ахметова Ж.А. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, e-mail: zhanar.akhmetova@ayu.edu.kz, Казахстан, г. Туркестан*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

UDC 81:37.016; IRSTI 16.01.45
https://doi.org/10.47526/3107-3085.276

N. RYSBEKKYZY[1], N. TEMUR[2], L.Sh. NURMANALIYEVA[3]
[1]*Al-Farabi Kazakh National University*
[2]*Gazi university*
[3]*Taraz University named after M.Kh. Dulaty*
✉*e-mail: rysbekkyzynazerke@gmail.com*

METHODOLOGICAL SYSTEM FOR TEACHING ENGLISH ON THE COURSERA PLATFORM

Abstract. This study examines the integration of massive open online courses (MOOC) from the Coursera platform into the higher education system of Kazakhstan and provides an overview of English language courses. The global pandemic has highlighted the importance of digital competence in higher education and has increased the importance of distance learning and online platforms. Leading universities around the world are developing online courses with specific goals and content in various disciplines. Al-Farabi Kazakh National University (KazNU) has been offering MOOC since 2016, and today hundreds of courses are available to students on the openkaznu.kz platform. The purpose of this article is to analyze the integration of MOOC from Coursera's Kazakhstani partner, BMG upskill, into the KazNU education system. For this study, a specific English language course corresponding to the "Foreign Language: Two Foreign Languages" curriculum was selected from the Coursera catalog and integrated into the corresponding course. To determine the impact of the integration of massive open online courses (MOOC), a survey was conducted among fourth-year students, and the data obtained was subsequently analyzed qualitatively. This analysis highlighted the strategic importance of integrating MOOC into the academic environment to enhance students' professional skills.

Key words: BMG upskill, integration, MOOC, platform, distance learning.

Introduction

Over the past decade, universities in Kazakhstan have been actively introducing massive open online courses (MOOCs) into the educational process in order to increase the digital competence of students, standardize the content of educational programs at the international level, and form accessible learning trajectories. In accordance with the global trend, Kazakhstani universities have begun to establish cooperation with international platforms such as Coursera, Futurelearn, edX, and Udemy. This cooperation originates from the concept of integration, so let's dwell on the concept of integration.

The formation of the concept of integration in pedagogical science was accompanied by the individualization and separation of various scientific fields from each other. One of the first scientists to draw attention to the need for integration in pedagogical theory was I.F. Herbart. He

**** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Rysbekkyzy N., Temur N., Nurmanaliyeva L.Sh. Methodological System for Teaching English on the Coursera Platform // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 277-289. https://doi.org/10.47526/3107-3085.276
****Cite us correctly:***
Rysbekkyzy N., Temur N., Nurmanaliyeva L.Sh. Methodological System for Teaching English on the Coursera Platform // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – B. 277-289. https://doi.org/10.47526/3107-3085.276

Date of receipt of the article 07.02.2026 / Date of acceptance 30.06.2026

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

considered it correct to divide the learning process into four main stages: clarity, association, system and method. According to Herbart, the first two stages are aimed at the perception and initial understanding of knowledge, while the subsequent stages allow the connection of previously acquired knowledge with new content, that is, the creation of a "self-cognitive bridge" in the mind of the learner. The researcher emphasizes that the "sphere of mental environment" forms the ability to reproduce the currently acquired knowledge through its connection with previous knowledge. This idea clearly defines the cognitive basis of integration and scientifically explains the importance of integrating knowledge in personal development [1, p. 196].

The scholar who further developed the problem of integration Savenkova L.G., argues that pedagogical integration is a complex structural-pedagogical process that requires students to analyze phenomena from different angles. According to the scientist, integration increases the following abilities:

1. Maximum use of knowledge acquired in various fields in solving creative tasks;
2. Increasing the student's skills in conducting independent research;

further development of personal interests and professional orientation in a particular field.

3. Integration is considered not only as a means of accumulating knowledge, but also as a positive mechanism for purposeful restructuring and systematization of knowledge [2, p. 23].

In the early years of the 20th century, the concept of integration was first used in Great Britain as "cooperative courses". This model aimed to combine professional knowledge with industry experience and later became widespread in universities in Europe and America. Foreign researchers consider cooperative learning as a special type of integration, emphasizing its ability to contribute to the comprehensive development of students, develop professional skills, and combine the learning process with practical application. This demonstrates not only the theoretical importance of integration in the system of experiential education, but also its practical importance [3, p. 111].

Based on the above-mentioned scientific findings, we can identify several influential factors that contribute to the integration of massive open online courses (MOOCs) into the higher education system. First, students' demand for international content and world-class university courses is growing. We argue that the MOOC model satisfies this demand and provides equal educational opportunities. Second, the digital education policy proposed by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan supports the integration of MOOCs into the educational process at the institutional level. Third, academic freedom in universities allows teachers to integrate foreign online courses as a core component of the curriculum, using a blended learning model, or as additional credits within the framework of student self-study (SIW). Fourth, the changing demands of the labor market require the rapid development of digital literacy, language skills, and soft skills; online courses are considered an effective tool for the flexible and rapid development of these skills [4]. In general, the history and theoretical basis of the theory of integration provide a scientific basis for the integration of online courses into the educational process. This research work has shown that integration is not just a technical or administrative process, but also a teaching method that can ensure the cognitive, professional and personal development of students. The development of digital technologies has fundamentally changed the education system. Massive open online courses (MOOCs) have become widely popular around the world and have proven to be a cost-effective, flexible, convenient and high-quality learning method. Kazakhstan is no exception and is actively working to integrate MOOCs into its education system. MOOCs are educational programs that are open to everyone and are usually offered free of charge via the Internet. Their content includes video lectures, quizzes, practical exercises, forums and certification systems. The main advantages of MOOCs are their wide coverage, flexible curricula and indicators of the quality of higher education. Next, we will consider the development of MOOCs in Kazakhstan. Kazakhstan began to create a national MOOC platform in the mid-2010s. The OpenU.kz platform was launched in 2017 and is one of the first national initiatives in this area. The OpenU.kz platform is based on the "Education Modernization" plan signed by the President of

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

the Republic of Kazakhstan on April 12, 2017 and was created to implement the "100 New Materials in the Kazakh Language" project. The goal of the plan is to improve the educational level of the people of Kazakhstan through high-quality free online courses and make online education accessible to all through digital technologies. The platform combines the courses from leading university professors, provides students with the opportunity to receive modern education, take online courses and expand academic freedom. Partners of this educational platform include the Kazakh-British Technical University, the K.I. Satpaev Kazakh National Technical Research University, S. Demirel University and Almaty University of Management [5].

Literature Review

The discourse on Massive Open Online Courses (MOOCs) has been developing since 2008, based on the theory of connectivism. J. Siemens and S. Downs proposed this theory of connectivism as a new paradigm for learning in the digital age, considering knowledge as a network structure. A. McAuley, B. Stewart, J. Siemens and D. Cormier, in their work "A MOOC Model for Digital Experience", describes MOOCs as a course model that combines the connections of social networks, the forms of recognized experts, open educational resources and self-organized communities of learners. The authors described the main features of MOOCs in this work as openness, scalability, online interaction and self-directed learning. In the process of writing the article, several scientific articles were reviewed. During the literature review, we noticed that the vast majority of studies on MOOCs are written in a descriptive manner, and there is little empirical work on comparative analysis of learning outcomes and the issues of fully integrating MOOCs into the learning process have been scientifically studied [6, p. 9].

In subsequent research, Zhu M. noted the use of learning analytics, adaptive learning, and monitoring tools based on artificial intelligence in the field of MOOCs. These new technologies allow for the personalization of learners' learning trajectories and real-time monitoring of their learning [7, p. 123].

In recent years, language MOOCs have become the focus of much research, focusing on the teaching of foreign languages, including English. Godwin-Jones defines Massive Open Online Courses (MOOCs) as platforms that bring language learners together and provide authentic language experiences in a multicultural environment [8, p. 5].

Köse E. conducted an experimental study on the development of students' oral communication skills in English language learning courses. The findings demonstrated that interactive speaking activities and communication with international online participants significantly improved students` self-confidence and oral communication skills [9, p. 752].

All these studies show that English language learning courses have great potential in teaching English, effectively improving students' linguistic skills and increasing their intercultural competence and digital literacy. In addition, the concepts proposed by the above-mentioned international scholars can serve as a basis for integrating Massive Open Online Courses (MOOCs) into the educational process of Kazakhstani universities.

Research methods and materials: Based on the research goals and objectives of this article, an empirical scientific research method was adopted. Based on real-world experience, data collection and analysis, this empirical study examines the current state of integration of Massive Open Online Courses (MOOCs) into higher education. Descriptive statistics, comparative analysis, and qualitative interpretation are used to evaluate the data collected in the research work. The empirical basis of this study included the conditions and ways of integrating online courses offered by BMG Upskill, Coursera's exclusive partner in Kazakhstan, into higher education. The analysis focused on how BMG Upskill integrates ELTs into the educational process, the accumulation of course credits, course analysis, and the aforementioned characteristics of the use of digital content. In addition, the study compared the "Learning Platforms and Distance Learning Methods" course in the "Foreign Languages: Bilingual" course at the Kazakh National University with the "Using Educational Technologies for English Language Learners" online course developed by Rice University students

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

and faculty on the Coursera platform offered by BMG Upskill. This comparative analysis examined the correspondence of course content, teaching methods, teaching structure, and language development goals to learning outcomes. It also identified the differences and shortcomings of the two proposed courses and assessed their relevance to the relevant fields of study. A survey was conducted among students to supplement the empirical data. The survey results were quantified and analyzed using percentages and averages. These methods allow us to understand the current experience of integrating massive open online courses (MOOCs) into the Kazakhstani higher education system, as well as their advantages and disadvantages. The Republic of Kazakhstan has adopted several strategic documents on the modernization, digitalization and integration of the education system into the global education landscape. The Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan began cooperation with Coursera in 2022. This cooperation is carried out within the framework of the "Digitization of Higher Education of the Republic of Kazakhstan" project, which is aimed, in particular, at modernizing the content of education and training competitive specialists through the introduction of online systems and international platforms in higher education institutions. BMG UpSkill, founded in 2022, is the exclusive partner of the Coursera platform in Kazakhstan. The goal of the Limited Liability Partnership "BMG UpSkill", established with the support of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, is to integrate massive open online courses into the educational process and provide methodological support to Kazakhstani universities in the process of using these online courses. The instructions presented by the Limited Liability Partnership "BMG UpSkill" provide guidelines for the four modules of the integration of massive open online courses, the labor intensity of the MOOC, and instructions for using the online calculator for comparing subjects in the educational program of Kazakhstani universities. "BMG UpSkill" is the exclusive partner of the global educational platform Coursera in Kazakhstan. This company offers learners more than 13 thousand and 171 individual training courses covering various knowledge, qualifications, skills and subjects in all fields. In total, individual courses are offered in 16 fields. One of the reasons why BMG UpSkill is a partner of the Coursera educational platform is that Coursera has more than 124 million students from all over the world, has more than 185 partners from among the world's most prestigious universities, as well as more than 115 partners from well-known global technology and industrial companies. For learners in Kazakhstan who do not know English or do not have sufficient proficiency, BMG UpSkill LLC offers translations of many courses from the Coursera educational platform into Kazakh and Russian. This is a clear example of the introduction of international educational standards into the local educational process.

The integration of massive open online courses into the educational process can provide the following opportunities:

- Achievement of learning outcomes in the subject (module);
- Full transfer of the subject (module), including intermediate / final certification;
- Independent work of students in the subject (module);
- Replacement of the theoretical and practical part of the subject (module), section, subject topics;
- Reimbursement of academic expenses of students [10, p. 6].

In accordance with paragraph 6 of the Methodological Recommendations, modules for the use of the OC are proposed (Figure 1).

Massive open online courses are integrated over a period of time. In the example below, a teacher selects a course from the Coursera catalog, analyzes it, and considers its workload. Once the selected course list is created, the online course is integrated into the curriculum. After students complete the course and receive a certificate, the course credit is calculated against the course credit [11].

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

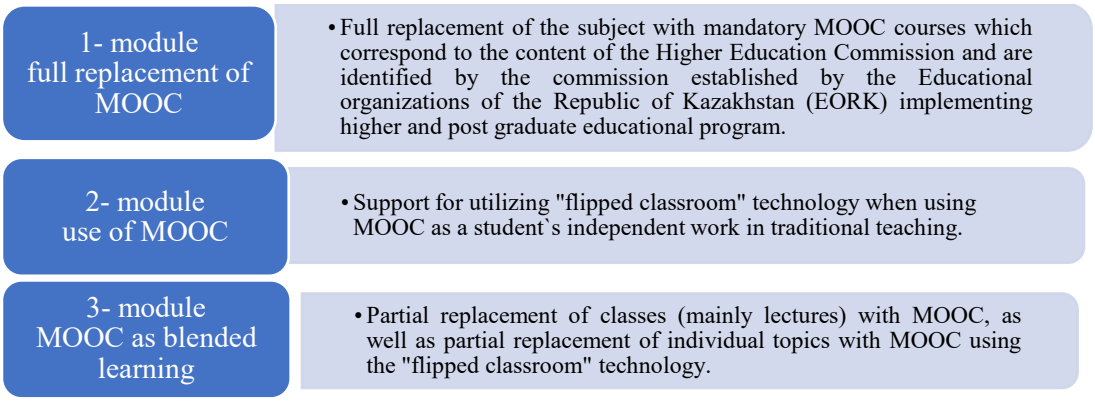

Figure 1 – Module for the use of the MOOC

At the Al-Farabi Kazakh National University, the catalog of Massive Open Online Courses in English, Russian and Kazakh, credit calculators, and complete information about the register were received by the university's information and communications department, and these documents were presented to the teaching staff. Based on the massive open online courses offered by the Coursera platform, Kazakhstani higher education institutions have opened and are operating their own online platforms (Figure 2).

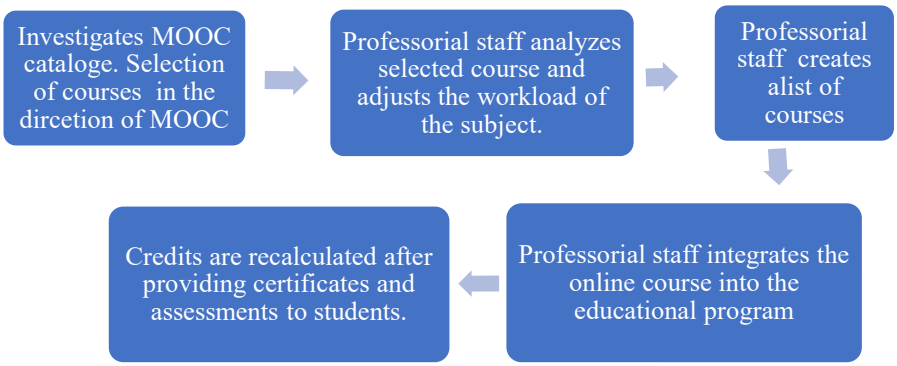

Figure 2 – Procedure for introducing an online course into the teaching process

Here are a few examples: Al-Farabi Kazakh National University – Open.kaznu.kz, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University – asu.edu.kz, D. Serikbaev Eurasian National Technical University – za-znanie.ektu.kz, S. Amanzholov East Kazakhstan University – vku.edu.kz, M.Kh. Dulati Taraz University – dulaty.kz, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University – metu.edu.kz and Kazakh National Agrarian Research University – kaznaru.edu.kz [12].

Results and discussion

In the 2025-2026 academic year, work was carried out to integrate the subject “Educational platforms and distance learning methods” in the Al-Farabi Kazakh National University's 6B017 - Languages and literature teacher training program 6B01704 - Foreign language: two foreign languages education program with the course “Using educational technology with English learners” from Rice University on the Coursera platform, 4th year students received education on the proposed course.

First, let's do a comparative analysis of the course program and the subject syllabus. Below are the complete modules of the course program (Table 1).

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

Table 1 – Summary of the course "Using educational technology with English learners" from Rice University

Module 1 **21st Century Skills and Technology** **4 – videos** ➢ Course Introduction ➢ CALL in the Classroom ➢ Teaching Language Online ➢ Using Educational Technology with ELs: Self-Assessment **7 – Reading materials** ➢ Digital Literacy in the ESL Classroom ➢ English, Technology and the Internet ➢ Concepts and Theories of CALL ➢ Student Needs with Technology ➢ Digital Literacy in the Classroom ➢ 7 Reasons Why Digital Literacy for Teachers ➢ Self-Assessment Rubric 5 – Tasks, 1- Discussion topics	Module 3 **Technology for Design/ Creativity and Communication** **3 – videos** ➢ Creativity and Communication in Classroom ➢ Creativity, Communication, and Technology ➢ Evaluating Educational Technology **8 – Reading materials** ➢ 21st Century Learning and ELs: Creativity ➢ Special Considerations for Teaching Creativity ➢ 21st c. Learning and ELs: Communication ➢ Communication in the 21st Century - TEDx Talk ➢ Creativity in the Classroom - TEDx Talk ➢ Encouraging Creativity Using Technology ➢ Connection, Culture, and Creativity: Using Mobile Technology as a Medium for Storytelling in an Intergenerational Classroom ➢ Accessibility and Teaching with Technology 3 – Tasks, 1- Discussion topics
Module 2 **Technology for Collaboration and Culture/ Citizenship** **3 – videos** ➢ Culture and Collaborative Learning ➢ Assessing Collaborative Technology Projects ➢ Evaluating Educational Technology: Culture and Collaborative Learning **7 – Reading materials** ➢ 21st Century Learning and ELs: Citizenship Skills ➢ ICC: A Mini-Lesson ➢ 21st Century Learning Collaborative Learning ➢ Tele-collaborative Projects for Citizenship, Collaboration and ICC Skills ➢ Addressing Media Literacy through an International Virtual Exchange ➢ Collaboration with Technology ➢ Universal Design for Learning and Teaching 3 – Tasks, 1- Discussion topics	Module 4 **Technology for Character Education/ Connectivity and Critical Thinking** **3 – videos** ➢ Character Education and Critical Thinking Skills ➢ Teaching Character and Critical Thinking Skills with Technology ➢ Evaluating Educational Technology for Use with ELs: Character Education and Critical Thinking **7 – Reading materials** ➢ 21st Century Learning and ELs: Character ➢ Teaching Character - TEDx Talk ➢ 21st Century Learning and ELs: Critical Thinking ➢ It's Time to Get Serious about Teaching Critical Thinking ➢ Apply It: Classroom Story about Encouraging Critical Thinking and Character Education in an Online Class ➢ Character Building in Language Learning and Teaching Copyright, Open Source Media, and Teaching with Technology 3 – Tasks, 1- Discussion topics

Let us briefly discuss the course "Using educational technology with English learners" offered by Rice University on the Coursera platform. These modules explain the history of computer-assisted language learning (CALL) and its importance in the modern learning process [13]. In addition, teachers are provided with principles for selecting and using CALL elements according to the needs of foreign language teaching, self-assessment tools and materials aimed at increasing student motivation are provided. Projects that allow students to engage in intercultural communication, virtual exchange programs and online collaborative tasks are considered as examples. The final module presents technological tasks and examples of critical thinking and

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

personal-humanistic competencies of foreign language learners, such as critical analysis, argumentation, text interpretation, and information literacy. The peculiarity of the course content is the combination of theoretical foundations and practical tools, and the presentation of materials in accordance with the learning objectives in each module.

Secondly, let's look at the syllabus of the subject "Educational Platforms and Distance Learning Methods" in the educational program "Foreign Language: Two Foreign Languages" of the Al-Farabi Kazakh National University (Table 2).

Table 2 – Syllabus of the subject "Distance Learning and Educational Platforms"

Module 1. Introduction to Distance Learning	Distance learning: definition, history, evolution. Asynchronous & synchronous learning. Blended learning formats
Module 2. Educational Platforms Overview	Major platforms: Coursera, edX, Udacity, Khan Academy,
Learning Management Systems (LMS)	Functions of LMS: course management, grading, communication Self-paced and pre-recorded content.
Module 3. Learning Methods	Zoom, MS Teams, Google Meet. Real-time online instruction techniques
Module 4 Interactive Tools & Online Course Design	Interactive tools: Kahoot, Padlet, Nearpod. Principles of effective online course design.
Module 5. Methodology Methods of FLT	Links between FL methodology and other sciences Content of foreign language teaching
Teaching Aids and Materials	Types of teaching aids. Principles of selecting and organizing materials
Teaching Pronunciation & Speaking.	Pronunciation components (phonetics, spelling, grammar link) Techniques for teaching speaking
Teaching Vocabulary & Grammar	Vocabulary acquisition challenges. Grammar teaching principles, selection criteria. Types of exercises for grammar and vocabulary
Teaching Listening	Listening comprehension goals. Strategies for teaching listening
Module 6. Lesson Planning Teaching Reading, writing	Reading comprehension techniques. Text selection principles Stages of writing skill development
Planning in FLT	Lesson planning in credit system. Extra-curricular work planning
Role of Evaluation in FLT	Types of evaluation. Criteria and self-evaluation
Teaching Testing	Testing methods in FLT. Types of language tests

As a result of the analysis of the content of the proposed syllabus, it was found that in the subject "Educational platforms and distance learning methods" modern theories of foreign language teaching and digital tools of distance learning are used in a complex way. It can be seen that the traditional foreign language teaching methodology is combined with digital educational technologies, aimed at forming the professional competencies of future foreign language teachers. The first modules of the syllabus are based on theories of distance learning, the constructivist principles of synchronous, asynchronous and blended learning. The subsequent modules separately address the teaching of language skills and types of assessment in foreign language learning [14].

Now, let's focus on the similarities and differences in the integration of the HLQ into the subject "Educational Platforms and Distance Learning Methods" in the educational program "Foreign Language: Two Foreign Languages". The figure below (Figure 3) compares the common ground, differences, and pedagogical directions of the content of the two educational programs.

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

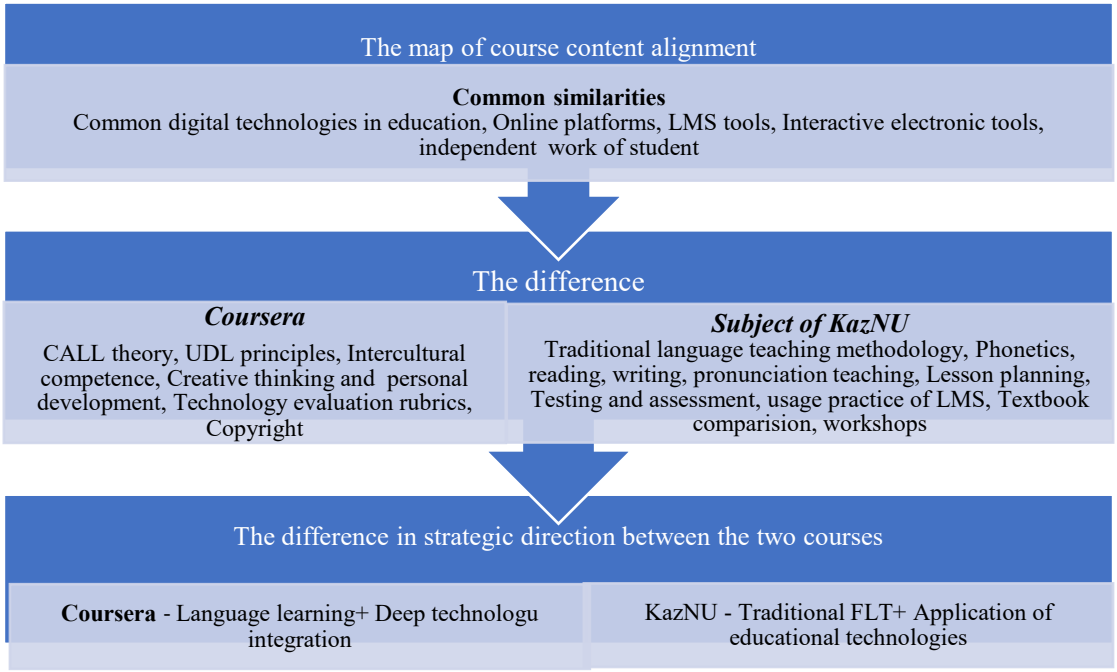

Figure 3 - Map of correspondence between subject and course content

The analysis of the results of comparing the content of the course offered by Coursera and the Kazakh National University course shows a common direction of both programs towards digital pedagogy in foreign language teaching, the integration of educational technologies (Table 3). At the same time, the content features of the two programs are clearly visible. The results obtained during the study also showed that the higher education system of Kazakhstan is developing along a dual trajectory of integrating massively open online courses and general educational tools. Let's discuss the differences between the two programs, which shows that there is still a need for harmonization at the institutional and methodological levels in the issue of integrating the MOOC into the Kazakhstani higher education system.

Table 3 – Comparative table for two curricula

Measure	Coursera	KazNU	Scientific explanation
Aim	Theoretical learners knowledge language for English	Foreign language teaching methods and distance learning	Coursera course has a specific focus; KazNU has a broad focus
Theoretical basis	CALL, UDL, ICC, 21c skills	Distance learning theory, traditional distance learning	Coursera – innovative; KazNU – established methodology
The main direction	Creativity, Collaboration, Communication, Critical thinking	Teaching language skills (reading, listening, writing)	The difference in directions is clear
Interactive and digital tools	Storytelling tech, mobile learning, Edtech evaluation	Kahoot, Padlet, Nearpod	Coursera – methodological depth; KazNU – applied technology
Evaluation	Technology assessment rubric, self-assessment and peer assessment	Traditional testing, summative and formative assessment	There are different types of assessment
Similarities	Advanced education in the direction of educational technologies	In the field of foreign language teaching	Individually in directions combined

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

This study was further supplemented by the results of a survey of students. 4th-year students in the specialty "Foreign Language: Two Foreign Languages" studied the proposed course, completed the assigned tasks and homework on time, passed the final exam and received certificates. The total duration of the course is 17 hours. A survey was conducted on 23 students who successfully completed the course. The survey questions were given in English and the responses were scored as follows (poor, average, good, and very good) (Table 4).

The survey included the following questions:

1) The overall quality of the MOOC course met my expectations;

2) The course content was relevant to my needs as a future English teacher;

3) The explanations and demonstrations of educational tools were clear and understandable;

4) The learning activities and discussions were interesting and helped me understand the content;

5) The language level of the course was appropriate for my level of knowledge;

6) The integration of the Coursera course into university subject enhanced my learning experience.

Table 4 - Survey results

№	Questions	Students numb. ***N***	1 score (low)	2 score (average)	3 score (high)	Mean	SPSS mean
1	The overall quality of the MOOC course met my expectations	23	2	7	14	2,5	0,67
2	The course content was relevant to my needs as a future English teacher	23	1	5	17	2,6	0,59
3	The explanations and demonstrations of educational tools were clear and understandable	23	2	6	15	2,6	0,65
4	The learning activities and discussions were interesting and helped me understand the content	23	1	3	19	2,7	0,54
5	The language level of the course was appropriate for my level of knowledge	23	1	2	20	2,8	0,45
6	The integration of the Coursera course into university subject enhanced my learning experience	23	3	8	12	2,3	0,70

In a descriptive analysis conducted using SPSS, students expressed positive attitudes towards the experience of integrating global learning platforms into university courses. The mean values for all survey questions ranged from 2.30 to 2.83. The highest score, 2.83, suggests that the language level of the course is consistent with the students' English language proficiency. This result suggests that the majority of students found the course content easy to understand and that the language level was appropriate. In addition, the questions about the help in understanding the content of the learning activities and discussions were rated highly at 2.74, which indicates the effectiveness of the interactive elements of the course. The next questions that received high ratings were the relevance of the course content to the needs of future teachers at 2.61 and the quality of the explanation and demonstration of digital tools at 2.57. These values confirm the professional and methodological value of the HLTC course. and if we focus on the lowest indicator, it was concluded that the integration of the world course into the university subject improved the learning experience

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

and showed a value of 2.30. That is, some of the students indicate that the connection between the courses of the UGOC and the traditional subject is not formed at a sufficient level.

Conclusion

Massive Open Online Courses (MOOCs) are now an important part of the education system in Kazakhstan. The combination of traditional teaching methods with MOOCs increases students' interest in the language and further strengthens their digital communication skills. The modern online learning environment is a global network that facilitates the connection of various information resources and platforms. This supports students' independent learning and continuous professional development.

This study clearly shows that the integration of MOOCs and digital educational technologies in Kazakhstani higher education institutions has made significant progress over the past decade. A comparison of the Coursera course presented above with the course offered by Al-Farabi University in Kazakhstan clearly shows that methodological approaches to the integration of CLT are developing in two distinct directions: 1) pedagogy based on international experience and 2) traditional language teaching methods based on national linguistic didactics. As the study shows, although both programs try to integrate digital technologies into the educational process, their pedagogical priorities differ.

This study demonstrates that both programs try to integrate new digital technologies into the educational process, their pedagogical priorities differ. The results of the study show that the integration of HEIs into the Kazakh higher education system in terms of content and methodology is taking place in a hybrid model. On the one hand, national methodological traditions are preserved, and on the other hand, international experience in the use of new educational technologies is being gradually introduced into the curricula. This model is the basis for the development of a new digital educational format adapted to the Kazakh context. The research concludes with the following key findings:

1) The integration of MOOC into university education reflects the rapid development of digital transformation and the expansion of academic freedom in universities.

2) The integration of MOOCinto higher education is determined by the fact that it contributes to the development of students' language and digital skills.

3) The combination of national and international models is an effective way to modernize course content.

4) Adapting MOOCs to teaching foreign languages not only optimizes the learning load, but also contributes to students' independent learning and increases their motivation to learn a foreign language. In conclusion, it can be concluded that the purposeful, systematic and pedagogically sound integration of MOOCs into the higher education system will allow the Kazakhstani education system to adapt to global trends and improve the quality of foreign language teaching. In addition, the integration of the MOOC can serve as a scientific foundation for improving educational policy, updating curricula, and introducing methodological innovations based on the MOOC.

BIBLIOGRAPHY

1. Зотова О.А. Педагогические идеи И.Ф. Гербарта // Форум молодых ученых. – 2019. – №11(39). – С. 164–166.
2. Савенкова Л.Г. Особенности интегрированного обучения // Ефективные системы взаимодеиствия предметов гуманитарного цикла в практике образовательных учреждений. Сб. науч. статей. – Москва: ИКхО РАО; Тольятти: ТГУ, 2005. – С. 23–34.
3. Хохлов Н.Г. Интегрированная система обучения в высшей школе за рубежом. – Москва: МАСИ, 1990. – 111 с.
4. «Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 ж. 28

наурыздағы №248 қаулысы. [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248 (date of access 15.09.2025)
5. Қазақстанның ашық университеті. [Electronic resource]. URL: https://openu.kz/kz (date of access 12.11.2025)
6. McAuley A., Stewart B., Siemens G., Cormier D. The MOOC model for digital practice. University of Prince Edward Island. – 2010. 9–11. [Electronic resource]. URL: https://www.oerknowledgecloud.org/archive/MOOC_Final.pdf (date of access 13.11.2025)
7. Zhu M., Sari A., Lee M.M. Trends and issues in MOOC learning analytics // Educational Media International. – 2018. – №55(2). – P. 123–124. https://doi.org/10.1080/09523987.2018.1469702
8. Godwin-Jones R. Global research and local practice: The promise of MOOCs. // Language Learning & Technology. – 2014. – №18(3). – P. 5–15. https://doi.org/10.64152/10125/44377
9. Köse E. Developing EFL learners' speaking skills through MOOCs: An empirical study // Computer Assisted Language Learning. – 2023. – №36(5). – P. 752–753. https://doi.org/10.1080/09588221.2022.2043661
10. Fuentes R.P., LaBad R.B. Impact of Digital Learning Tools on Student Engagement and Academic Achievement in Higher Education: A Systematic Review // Ennoia Advances in Social Science, Technology and Education. – 2025. – Vol. 01.– P. 53-73. https://doi.org/10.5281/zenodo.16430142
11. Bozkurt A., Jung I., Xiao J., Vladimirschi V., Schuwer R., Egorov G., Paskevicius M. A global outlook to the interruption of education due to COVID-19 pandemic: Navigating in a time of uncertainty and crisis // Asian Journal of Distance Education. – 2022. – №1 (17). https://doi.org/10.5281/zenodo.3878572.
12. Сулейменова Н.Ж., Тлеужанов К.К. ЖАОК-ты оқу процесіне интеграциялау және оқыту нәтижелерін тану бойынша нұсқаулық. – Алматы, 2023.
13. Using Educational Technology with English Learners (Rice University, Coursera). [Electronic resource]. URL: https://www.coursera.org/learn/using-educational-technology-with-english-learners (date of access 13.11.2025)
14. Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2022. – Vol. 19. https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0.

REFERENCES

1. Zotova O.A. Pedagogicheskie idei I.F. Gerbarta [I.F. Herbart's pedagogical ideas] // Forum molodyh uchenyh, - 2019. – №11(39). – S. 164–166. [in Russian]
2. Savenkova L.G. Osobennosti integrirovannogo obuchenia [Features of integrated learning] // Effektivnye sistemy vzaimodeistvia predmetov gumanitarnogo cikla v praktike obrazovatelnyh uchrezhdeni. Sb. nauch. statei. – Moskva: IKhO RAO; Toliatti: TGU, 2005. – S. 23–34. [in Russian]
3. Hohlov N.G. Integrirovannaia sistema obuchenia v vysshey shkole za rubezhom [Integrated higher education system abroad]. – Moskva: MASI, 1990. – 111 s. [in Russian]
4. «Qazaqstan Respublikasynda zhogary bilimdi zhane gylymdy damytudyn 2023–2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2023 zh. 28 nauryzdagy №248 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 248 "On approval of the concept for the development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029"]. [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248 (date of access 12.11.2025) [in Kazakh]
5. Qazaqstannyn ashyq universiteti [Open University of Kazakhstan]. [Electronic resource]. URL: https://openu.kz/kz (date of access 12.11.2025) [in Kazakh]
6. McAuley A., Stewart B., Siemens G., Cormier D. The MOOC model for digital practice. University of Prince Edward Island. – 2010. 9–11. [Electronic resource]. URL: https://www.oerknowledgecloud.org/archive/MOOC_Final.pdf (date of access 13.11.2025)
7. Zhu M., Sari A., Lee M.M. Trends and issues in MOOC learning analytics // Educational Media International. – 2018. – №55(2). – P. 123–124. https://doi.org/10.1080/09523987.2018.1469702
8. Godwin-Jones R. Global research and local practice: The promise of MOOCs. // Language Learning & Technology. – 2014. – №18(3). – P. 5–15. https://doi.org/10.64152/10125/44377

9. Köse E. Developing EFL learners' speaking skills through MOOCs: An empirical study // Computer Assisted Language Learning. – 2023. – №36(5). – P. 752–753. https://doi.org/10.1080/09588221.2022.2043661
10. Fuentes R.P., LaBad R.B. Impact of Digital Learning Tools on Student Engagement and Academic Achievement in Higher Education: A Systematic Review // Ennoia Advances in Social Science, Technology and Education. – 2025. – Vol. 01.– P. 53-73. https://doi.org/10.5281/zenodo.16430142
11. Bozkurt A., Jung I., Xiao J., Vladimirschi V., Schuwer R., Egorov G., Paskevicius M. A global outlook to the interruption of education due to COVID-19 pandemic: Navigating in a time of uncertainty and crisis // Asian Journal of Distance Education. – 2022. – №1 (17). https://doi.org/10.5281/zenodo.3878572.
12. Suleimenova N.Zh., Tleuzhanov K.K. ZHAOK-ty oqu procesine integracialau zhane oqytu natizhelerin tanu boiynsha nusqalyq [Guidelines for the integration of IOC into the educational process and recognition of learning outcomes]. – Almaty, 2023. [in Kazakh]
13. Using Educational Technology with English Learners (Rice University, Coursera). [Electronic resource]. URL: https://www.coursera.org/learn/using-educational-technology-with-english-learners (date of access 13.11.2025)
14. Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2022. – Vol. 19. https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0.

Coursera платформасының ағылшын тілін оқытудағы әдістемелік жүйесі

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында Coursera платформасынан Қазақстанның жоғары білім беру жүйесіне жаппай ашық онлайн курстардың (ЖАОК) кіріктірілуі қарастырылады және ағылшын тілін оқыту курстарына шолу жасалады. Әлемдік пандемия жоғары білім берудегі цифрлық құзыреттіліктің аса маңыздылығын байқатты және қашықтықтан оқыту мен онлайн платформалардың маңыздылығын күшейтті. Әлемнің жетекші университеттері әртүрлі оқытылатын пәндер бойынша нақты мақсаттары мен мазмұны бар онлайн курстарды әзірлееуде. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (ҚазҰУ) 2016 жылдан бері ЖАОК-тарды ұсынып келеді және бүгінгі таңда openkaznu.kz платформасында үйренушілерге жүздеген курстар қолжетімді болып отыр. Бұл мақаланың басты мақсаты – Coursera-ның қазақстандық серіктесі BMG upskill компаниясын ЖАОК-тарының ҚазҰУ білім беру жүйесіне кіріктіруіне талдау жасау. Бұл зерттеу жұмысы үшін Coursera каталогынан «Шетел тілі: екі шет тілі» оқу бағдарламасына сәйкес келетін нақты ағылшын тілін оқыту курсы таңдалып, тиісті курсқа біріктірілді. Жаппай ашық онлайн курстарды (ЖАОК) кіріктірудің әсерін анықтау үшін төртінші курс студенттері арасында сауалнама жүргізілді, содан кейін алынған деректер түгелдей сапалы түрде талданды. Бұл талдау студенттердің кәсіби дағдыларын арттыру үшін ЖАОК-тарды академиялық ортаға кіріктірудің стратегиялық маңыздылығын көрсетті.

Кілт сөздер: BMG upskill, кіріктіру, ЖАОК, платформа, қашықтықтан оқыту.

Методологическая система для обучения английскому языку на платформе Coursera

Аннотация. В данном исследовании рассматривается интеграция массовых открытых онлайн-курсов (МООК) с платформы Coursera в систему высшего образования Казахстана и представлен обзор курсов английского языка. Глобальная пандемия сделала акцент на важность цифровой компетентности в высшем образовании и повысила значимость дистанционного обучения и онлайн-платформ. Ведущие университеты по всему миру разрабатывают онлайн-курсы со специфическими целями и содержанием по различным дисциплинам. Казахский национальный университет имени аль-Фараби (КазНУ) предлагает МООК с 2016 года, и сегодня сотни курсов доступны студентам на платформе openkaznu.kz. Цель данной статьи – проанализировать интеграцию МООК от казахстанского партнера Coursera, компании BMG upskill в систему образования КазНУ. Для данного исследования был выбран конкретный курс английского языка, соответствующий учебной программе «Иностранные языки: два иностранных языка», из каталога Coursera и интегрирован в

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

соответствующий курс. Для определения влияния интеграции массовых открытых онлайн-курсов (МООК) был проведен опрос среди студентов четвертого курса, а полученные данные впоследствии были проанализированы качественно. Данный анализ подчеркнул стратегическую важность интеграции МООК в академическую среду для повышения профессиональных навыков студентов.

Ключевые слова: BMG upskill, интеграция, МООК, платформа, дистанционное обучение.

Information about the authors
Rysbekkyzy N. *– The Corresponding Author, PhD Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: rysbekkyzynazerke@gmail.com, Kazakhstan, Almaty.*
Temur N. *– Doctor, Professor, Gazi University, e-mail: ntemur@gazi.edu.tr, Turkey, Ankara.*
Nurmanaliyeva L.Sh. *– Senior Lecturer, Taraz University named after M.Kh. Dulaty, e-mail: Nurlaila69@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.*

Авторлар туралы мәлімет
Рысбекқызы Н. *– корреспондент-автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: rysbekkyzynazerke@gmail.com, Қазақстан, Алматы қ.*
Темур Н. *– доктор, профессор, Гази университеті, e-mail: ntemur@gazi.edu.tr, Түркия, Анкара қ.*
Нурманалиева Л.Ш. *– аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, e-mail: Nurlaila69@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.*

Сведения об авторах
Рысбеккызы Н. *– автор-корреспондент, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: rysbekkyzynazerke@gmail.com, Казахстан, г. Алматы.*
Темур Н. *– доктор, профессор, Университет Гази, e-mail: ntemur@gazi.edu.tr, Турция, г. Анкара.*
Нурманалиева Л.Ш. *– старший преподаватель, Таразский университет имени М.Х. Дулати, e-mail: Nurlaila69@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.*

ISSN-p 3107-3077
ISSN-e 3107-3085

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

ОРАЗБАЕВА Ф.Ш.
МАЗИБАЕВА Ж.О.
НУРГАЗИЕВ Т.
Медиакеңістіктегі сөз үйлесімінің коммуникативтік аспектісі 5-18

UTEBEKOV S.
Yunus Emre Divanı'ndaki Ölçünlü Türkiye Türkçesinde Kullanılmayan Bazı Fiillerin Kazakçadaki Görünümü: Fonetik Ve Semantik Bir Değerlendirme 19-38

ИМАНГАЗИНА А.А.
АЙТБЕНБЕТОВА А.К.
МУРАТБЕК Б.К.
Становление семасиологии в казахском языкознании 39-49

ҮДЕРБАЕВ А.Ж.
ОДАНОВА С.А.
ИБРАЙМОВА Л.Ә.
Қазақ тіліндегі ассоциативтік сөздіктер: эксперименттік деректер негізінде талдау 50-61

НУРБАЕВА А.М.
БАЙСЫДЫК И.Б.
КУРМАНБАЕВА Д.Т.
Интертекстуальность и национально-культурная маркированность: казахские пословицы в рекламных слоганах 62-79

ÖZTÜRK A.
KHAVAY K.
Totaliter Dönemdeki Siyasî Etki Terminolojisi Ve Mağdur İmgesinin İnşasındaki Rolü 80-92

РАМАЗАНОВ Т.
ТӨРЕХАН Б.
Көркем мәтіндегі модалділіктің функционалды-семантикалық сипаты 93-103

ТЛЕУБЕРДИЕВ Б.М.
ШАКИРОВА Т.И.
РЫСБЕКОВА Л.К.
Основные аспекты изучения топонимов в казахском героическом эпосе 104-114

ОРЫНБАСАР Т.О.
АМИРБЕКОВА А.Б.
ТӨЛЕБАЕВА А.Т.
Ә. Нұрпейісов идиостиліндегі концептуалды метафоралардың лингвокогнитивтік мәні 115-132

КАРАБАЕВ А.Т.
Қажым Басымовтың қазақ тілінің синтаксисі мен пунктуациясына қатысты ой-тұжырымдары 133-145

ҚАЛИОЛЛА Г.
АБДЫРАҚЫН Н.
Мо Яньнің «Өмір мен өлім азабы» романындағы мәдени коннотациялардың қазақ тіліне аударылу ерекшеліктері 146-157

ӘДЕБИЕТТАНУ

ОРДА Г.Ж.
Детектив әңгімелер: оқиғалар мен кейіпкерлер жүйесі 158-171

SAHITZHANOVA Z.O.
ARIPZHAN G.Zh.
ABYLOVA G.E.
Kazakh Heroic Epic “Kobylandy Batyr” and English Folk Ballad “Sir Patrick Spens”: a Comparative Structural and Content Analysis 172-182

ОМАРБЕКОВА Г.Ә.
Қазақ әдебиетіндегі экосын мәселелері: Бекен Ыбырайымның «Уран кеніші» және «SOS белгісі» әңгімелері негізінде 183-194

ҚАДЫЛ Т.
Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романдары: көркемдік-стильдік ізденістер 195-210

IGENOVA A.A.
TOLEUBAYEVA K.A.
Poetics of Adapted Texts 211-223

СӘБИТ К.С.
АБДИКУЛОВА Р.М.
Қазақ анималистік прозасының зерттелуі 224-235

TOIBAZAR A.M.
DAUTOVA G.R.
MAMBETOV J.O.
The Main Motives of the Wedding Plot in the Epic of the Turkic Peoples 236-251

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

MOLDABAYEVA K.E.
ZHAILAUBAYEVA M.K.
SADIBEKOV A.K.
Language Skills and Soft Skills in Level-Based Kazakh Language Learning: a Statistical and Linguodidactic Analysis 252-264

ТАЛДЫБАЕВА М.Д.
КАРШИГАЕВА А.А.
АХМЕТОВА Ж.А.
Влияние искусственного интеллекта на академическое письмо 265-276

RYSBEKKYZY N.
TEMUR N.
NURMANALIYEVA L.Sh.
Methodological System for Teaching English on the Coursera Platform 277-289

Мазмұны 290-291

Yassawi Journal of Philology

Аға редактор Әбілдаева Г.
Жауапты хатшы Садыкова А.
Редактор-менеджер Ахметова Ж.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
Журналда жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:
161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме
Тел.: (8-725-33) 9-71-51
E-mail: phil.journal@ayu.edu.kz

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Тұран» баспаханасында көбейтілді.

Басуға 30.06.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60Х84/8. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 18,1. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 137©

Баспахананың мекен-жайы:
161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат
Тел.: (8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)
E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz